

આ ગ્રંથ શ્રી મુંબઈમાં નીચે લખેલ ઠેકાણેથી મળશે.

પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજીની દુકાનેથી.

ઇશ્વરદાસ લાઇબ્રેરીવાળા પાસેથી.

શાસ્ત્રીજી ભગવાનજી પ્રભુરામ, ઘોળીતળાવ મુંબઈ વર્તમાન પ્રેસ.

ભદ્ર કૂલશંકર અમરજી, કાળખાદેવીરોડ હનમાનગલીમાં “ શ્રી શિવ-
પુરાણ ભાષાંતર ”ની આંપીસમાં.

વ્યાસ રૂપજી જયકૃષ્ણ, ઘોળીતળાવ મુંબઈ વર્તમાન પ્રેસ.

બહાર ગામ વાળાને પોસ્ટેજ આના ૬ વધારે પડશે.

ॐ

૩૦૪૧

શ્રીપ્રમાણસહસ્રી.

સર્વ જનના હિતને અર્થે

રચી—છપાવી—પ્રસિદ્ધ કરનાર

યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજી.

પ્રતિજ્ઞા.

પ્રમાણસહસ્રીં યે નીત્યા પઠન્તિ યદિ પ્રીત્યા નિશં ।

વદામિ હિ તે સર્વે રીત્યા ભવંતિ સુવિદ્વાંસઃ સસં ॥ ૧ ॥

અર્થ .

જે આ પ્રમાણસહસ્રી ગ્રંથ જો નીતિ તથા પ્રીતિથી નિત્ય ભણે,
તો તે સર્વે, રીતિથી સારા વિદ્વાન થાય, એ હું સત્ય કહું છું.

મુંબઈ,

“નિર્ણયસાગર” છાપખાનામાં છાપ્યું.

વિક્રમ સંવત ૧૯૪૩. સન ૧૮૮૭.

કિંમત રૂ ૨.

આ અંત કંઈ પણ દ્વેરદાર કર્યા વગર છાપવાની તથા તેનું
ભાષાન્તર કરવાની સર્વને છુટ છે.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ પ્રસ્તાવના ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ૧ ॥

શંકર.

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં લીન થાય છે,

ને જેણે કરી ધારણુ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

કોઇ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઇ પ્રયોજન હોતું નોંધવું. તો તે વિષે જાણવું જે, ઘણા વર્ષ થયા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરૂષોના સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણુ દાખલ જણાવવા સારા છે, કેમકે મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણુ વાક્ય વાંચેથી સુધરે છે. વળી એ વિચારો અર્વાચીન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન આર્યોએ હમણાના જેવાં સાધન ન છતાં અનેક વિષય સંબંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું? વળી કોઇ પણ વિષય લિધા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, માટે કંઇ વિષય લેવો નોંધવું એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઇ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં ને સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય. કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદા જુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષય સંબંધી લખાયલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકે છે. પણ અનેક વિષયોને ને એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એક જ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્ત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે પોતાની મેળે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર તથા વિચાર નામે ત્રણ પ્રકારણુના પેટામાં, ગ્રંથ બહુ વધી ન જાય તે રીતે સંક્ષેપથી સાર્વજનિક વિષય સંબંધી લખાણુ કર્યું છે. ને કે એ ત્રણે પ્રકારણુમાં ઘણા વિષય છે, તોપણુ તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણુ થઇ શકે છે.

ઔત્સ્માદ્વાં ઇત્સ્માદાત્મન આકાશઃ •
સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ ।
અગ્નેરાપઃ । અદ્રવ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા
ઓષધયઃ । ઓષધીભ્યોન્નમ્ । અન્ના-
દ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ ઇતિ સૃષ્ટિઃ ॥ ૨ ॥

ઔસસં વદ । ધર્મ ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા
પ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહુસ
પ્રજાતંતું માવ્યવચ્છેત્સીઃ । સસાન્ન પ્રમ-
દિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશ-
લાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂસ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
યાન્યનવચ્ચાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત-
વ્યાનિ નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માકં
સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો
ઇતરાણીત્યાચારઃ ॥ ૩ ॥

ઔર્કિ કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।
કેન સુખેતરેષુ વર્તમાહ ઇતિ વિચારઃ ॥ ૪ ॥

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઈ શકવાથી આખા
ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપસંહાર પણ એથીજ જાણવો. અને જેને અનેક વિષય સં-
બંધી જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છા હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી જાણવા, ને તેમને તે વિષય
સંબંધી જે જ્ઞાન થયું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંબંધ છે. હાથ વિના લીપિ લખાય નહીં,
ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કંઈ ગ્રંથો રચા-
યલા છે, તે સર્વ મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષય સં-
બંધી લખાણ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવંતના એકા-
દશ સ્કંધમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ
કુશલો નરઃ । સર્વતઃ સારમા-
દદ્યાત્પુણ્યેભ્ય ઇવ વદ્ધદઃ ॥ ૫ ॥

તે અથવા આ પંરમાત્માથી આકાશ ઉ-
ત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અ-
ગ્નિ, અગ્નિથી વાણી, વાણીથી પૃથિવી,
પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિથી અન્ન, અ-
ન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન
થયો છે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

સાચું બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા શુરને પ્રિય
ધન આપી પ્રજાતંતુનો ઉચ્છેદ મ કર,
તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્ર-
માદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો,
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજું નહિ,
અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય
તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજું નહિ, એ રીતે
આચાર ॥ ૩ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે?
ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ-
દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર ૪

કુશળ મનુષ્યે સર્વ નાના મોટા શાસ્ત્ર-
માંથી, પુણ્યથી ભ્રમરની પેઠે સાર ગૃહણ
કરવો ॥ ૫ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના અઠારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરા-
મને કહ્યું છે કે,

અપિ પૌરુષમાદેયં શાસ્ત્રં ચેદ્યુક્તિ-
બોધકમ્ । અન્યત્ત્વાર્ષમપિ ત્યાજ્યં
માન્યં ન્યાયૈકસેવિના ॥ ૬ ॥

અપક્ષપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર
સાધારણ પુરૂષે રહેલું હોય, તથાપિ સ્ત્રી-
કારતું; પણ યુક્તિ વિનાતું ઋષિયે કહેલું
હોય, તોય પણ ત્યાગ કરતું ॥ ૬ ॥

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં બાલ-
કાદપિ । અન્યત્તૃષામિવ ત્યાજ્ય-
મપ્યુક્તં પરમેષ્ઠિના ॥ ૭ ॥

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન બાળકથી પણ
ગૃહણ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાતું
કદી પ્રભુપતિયે કહેલું હોય, તોપણ તૃ-
ણની જેડે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

યોઽસ્મત્તાતસ્યકૂપોઽયમિતિ કૌપં
પિબેત્પયઃ । ત્યક્ત્વા ગાંગં પુરસ્થં
તં કોઽનુશાસ્ત્યતિરાગિણમ્ ॥ ૮ ॥

એમ છતાં પણ જે “આ મારા આપનો
કુવો છે,” એવા હઠથી, પાસે રહેલું ગં-
ગાતું મીઠું જળ મૂકી કુવાતું ખાંડે પાણી
પીએ, તેવા અતિ રાગીને કોણ ઉપદેશ
કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ધણું જ્ઞાન મળે એવો આ પ્રમાણસહસ્રી ગ્રંથ,
સુસ્ત્ર જનો શુદ્ધ મનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૦ માહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭.

ગ્રંથકર્તા.

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

सृष्टिप्रकरण.

आरंभ पृष्ठ. आरंभ पंक्ति.

उत्पत्तिवर्णन पृष्ठ १ थी ७

जगतनुं कंठ पणु कारणु होवुं जेष्ठये.	१	१
सृष्टितुं कारणु परमात्मा छे.	२	१
परमात्मा सर्वत्र व्यापक छे.	२	१०
परमात्माथी सृष्टिनी उत्पत्ति	२	३०
परमात्माना अेक देशमां जडांशनी स्थिति...	३	१५
परमात्माना सान्निध्यथी जडांशनी विस्तार तथा संकोच	४	१०
तैत्तिरीय उपनिषद्मां कळा प्रमाणे सृष्टि कभनो संभव	४	३१
सृष्टिनी उत्पत्ति विषे डमणुना विद्वानोनो मत	६	१८

पृथिवी वर्णन पृष्ठ ७ थी २६

पृथिवीनो आकार तथा स्थिति	७	११
पृथिवीना पृष्ठ उपर श्रेरक्षर थवासां बूकंपादि कारणु अने बूकंप तथा ज्वा-	१०	११
ला मुभी थवामां डेतु	१०	३३
काजे करी पृथिवीनुं वधवुं तथा घटवुं अने उष्ण पाणीना जरा थवामां डेतु..	११	२३
पृथिवीना पृष्ठ उपर सर्व प्राणिनुं वसवुं	१२	५
पृथिवी तथा पदार्थोमां रडेकी आकर्षणु शक्ति	१४	१
पृथिवीना गोणनुं संक्षेपथी वर्णन...	१७	३
पृथिवीनुं पोताना अंग उपर द्रवुं..	१८	१०
पृथिवी उपर दिवस रात्रि थवानुं कारणु	२१	१६
पृथिवीना पृष्ठ उपर वसता मनुष्याने परस्परे उपर नीचे भासवुं वृथा छे..	२३	१२
पृथिवीना जुदा जुदा स्थानमां वसता मनुष्यना रंग तथा कदमां भेद	२१	१६
होवावुं कारणु	२१	२४
पृथिवी गोण होवाथी तथा तेनुं भ्रमणु थवाथी तेना उपर वसता मनु-	२३	३२
ष्याने सूर्य तथा नक्षत्रोनुं जुदी जुदी रीते भ्रमणु भासवुं...	२४	१८
पृथिवी पणु सूर्यने दूरनारा अडमानो अेक अड छे.	२४	२२
सर्व अडो सूर्यने दूरे छे, पृथिवीने दूरता नथी	२४	२२
सूर्य पोताना आकर्षणुथी सर्व अडोने धारणु करी पोतानी आस-	२४	२२
पास दूरवे छे	२६	१
समुद्रमां भरती आट थवानुं कारणु..	२६	२७
तेजवर्णन पृष्ठ २६ थी ३३.	२६	२७
अड तथा उपअड सूर्यना प्रकाशथी प्रकाशे छे..	२६	२७

ચંદ્રના પ્રકાશની વધઘટ થવાનું કારણ	૨૭	૩૦
ચંદ્રની પેઠે બુધ શુક્રનાં પ્રકાશની પણ વધઘટ થાય છે ...	૨૯	૬
સર્વ પ્રકાશનું મૂળ અગ્નિ છે ને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે... ..	૨૯	૧૭
પ્રકાશનો વેગ	૩૦	૪
પ્રકાશનું સ્વરૂપ... ..	૩૦	૧૨
ઈન્દ્ર ધનુષ તથા સૂર્ય ચંદ્રને ફરતાં કુંડાળાં થવાનું કારણ ...	૩૦	૨૭
પદાર્થ પરથી પ્રકાશ કિરણોને પાછા વળવાનો તથા તેમને વક્ર થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા ચમત્કાર	૩૧	૧૫
ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં કારણ તથા ઉબ્જતાના ધર્મ ...	૩૩	૨૩
જલવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૬		
વૃષ્ટિ થવાનું કારણ	૩૪	૨
મેઘની ગર્જના તથા વિજળી થવાનું કારણ... ..	૩૫	૧
વરાળના ધર્મ	૩૫	૧૦
પાણીનું પીગળતું તથા બંધાઈ જતું... ..	૩૫	૩૨
પાણીમાં પદાર્થ તરવાનું કારણ	૩૬	૮
પાણીનું સ્વરૂપ	૩૬	૧૪
વાયુવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦.		
પૃથિવીથી વાયુની ઉંચાઈ... ..	૩૭	૩
વાયુનાં પરમાણું પાશ્વરીક છે	૩૭	૧૨
વાયુનું દબાણ તથા તેથી થતા ચમત્કાર	૩૭	૧૭
ઉબ્જતાથી વાયુને પાતળો થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા ચમત્કાર	૩૮	૩૫
શબ્દ સંભળાવાનું તથા પ્રતિધ્વનિ થવાનું કારણ	૩૯	૯
વાયુનું સ્વરૂપ	૩૯	૧૩
પ્રાણિ વર્ગ વર્ણન પૃષ્ઠ ૪૧ થી ૪૬.		
પ્રાણિયોના ચાર વર્ગ.	૪૧	૧૩
ઉદ્ભિન્ન પ્રાણિનું વિવેચન	૪૨	૧૪
પૃથ્વી પ્રાણિયેથી સર્વત્ર ભરેલી છે..	૪૩	૧૫
જરાયુજ પ્રાણિના ભેદ	૪૩	૨૪
અંડજ પ્રાણિયોમાં ભેદ	૪૩	૩૧
સ્વેદજ પ્રાણિનો ભેદ	૪૪	૬
ચારે વર્ગના પ્રાણિયોમાં એક બીજાથી ન્યૂનાધિકપણું... ..	૪૪	૧૫
પૃથ્વી તથા આકાશના ગુણ	૪૫	૨૭
અગાળ વર્ણન પૃષ્ઠ ૪૬ થી ૭૭		
વલ્કન	૪૬	૨૨
બુધ	૪૭	૭
શુક્ર	૪૮	૧

અનુક્રમણિકા.

૬

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

પૃથ્વી	૪૮	૩૧
ઋતુ	૫૧	૩૦
ચંદ્ર	૫૬	૨૦
ગ્રહણ	૬૧	૨૩
મંગળ	૬૪	૭
અદ્યગ્રહ..	૬૫	૫
બૃહસ્પતિ	૬૫	૧૧
શનિ	૬૬	૧૦
ચુરાનસ... ..	૬૭	૧૭
નેપ્ચ્યુન... ..	૬૮	૫
ધૂમકેતુ	૬૮	૩૨
ખરતા તારા	૬૯	૨૮
સૂર્ય	૭૦	૧૫
તારા	૭૫	૯

ઈશ્વરમહિમા વર્ણન પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨

આચાર પ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

સાચું બોલવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨ થી ૫

સર્વ જન દંડના ભયથી રસ્તે ચાલે છે	૩	૫
અનીતિયે વર્તનાર રાજ તથા વડીલ પણ દંડ્ય છે	૩	૧૭
સત્યનો મહિમા	૪	૧

ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૫ થી ૯

ધર્મ કોને કેહેવો	૫	૨૭
ધર્મથી ઉચ્ચતા અને અધર્મથી નીચતા પ્રાપ્ત થાય છે.. ...	૬	૧૩
ગુણકર્મથી જાતિ	૬	૨૫

વિદ્યાભ્યાસથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૯ થી ૨૭

વિદ્યાનો મહિમા	૯	૧૦
વિદ્યા વિના મનુષ્યમાં ડહાપણ તથા શોભા આવતી નથી ...	૧૦	૧૬
અધુરું ભણાવવું નહિ	૧૧	૨૩
પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવાનો તથા તેને ભણવાનો વખત ...	૧૨	૩૫
મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોનું આયુષ્ય	૧૩	૮
વિદ્યાર્થીને પાળવાના નિયમ	૧૫	૧
શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુએ કેવી રીતે વર્તવું.. ...	૧૬	૨૯
વિદ્યાદિ ગુણ ગમે તે પાસેથી લેવા... ..	૧૭	૫

વિદ્યન શુર થવામાં કારણ છે, જાતી નથી...	૧૭	૨૦
અર્થ સહિત ભણવું	૧૭	૨૪
પૂર્વના આર્યોની સ્થિતિ	૧૮	૭
વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ	૧૮	૩૪
આર્યોએ કઇ ભાષા ભણવાની જરૂર છે	૨૧	૧૫
કસરત કરવાની જરૂર	૨૬	૫
છોકરાની પેઠે છોકરીને પણ મન તથા તનની કેલવણી આપવી	૨૭	૧૦
સ્ત્રીપુરુષને વયમાં આવ્યાનો કાળ	૨૭	૧૪
વિદ્યાભ્યાસ પછી લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨
ભણવું તેમ ગણવું	૨૮	૧૬
કન્યાનાં લક્ષણ	૨૯	૧૧
વયમાં આવ્યા પછીજ લગ્ન કરવાં...	૨૯	૨૦
લગ્ન કર્યા પેહેલાં વરકન્યાના ગુણાદિની ખાત્રી કરી લેવી	૩૦	૨૩
વયમાં આવ્યા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાતું નથી	૩૧	૧૦
સત્યથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૨ થી ૩૩
ધર્મથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૩ થી ૮૧
અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધનનું વિવેચન	૩૩	૨૦
સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પરે ધર્મ	૪૫	૧૩
સ્ત્રીધર્મ	૪૬	૪
પુરુષ ધર્મ	૫૨	૨૩
પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહિ.	૫૮	૧૩
ઇન્દ્રિયો ધણી બળવાન હોવાથી વશ રહી શકતી નથી	૬૧	૨૦
અવસ્થા જોઇ ગૃહસ્થાશ્રમી થવું	૬૩	૧૨
પોતાની પ્રજા પ્રત્યે માળાપની ફરજ	૬૩	૨૯
કુટુંબનું પોષણ કરવું	૭૫	૨૬
અપંગોનું પાલન કરવું	૭૬	૧૧
માતાપિતાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નાના પ્રત્યે સ્ત્રીપુરુષની ફરજ	૭૬	૩૧
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૯૬.
શારીરિક કુશળ	૮૧	૧૧
આરોગ્ય ઝાળવવાનાં સાધન	૮૧	૧૪
નિર્જાગી લક્ષણ તથા તેમ રહેવાનાં સાધન	૮૧	૨૪
દિનચર્યા	૮૨	૫
વેહેલાં ઉઠી, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી દાતાણુ કરવું	૮૨	૭
વેહેલાં ઉઠવાથી થતો લાભ...	૮૨	૧૫
પ્રભાત વર્ણન	૮૨	૧૮
ચાક્રસ વખત સુધી ઊંઘવાની જરૂર...	૮૩	૧

ધણું કરી સર્વ રોગનું કારણ...	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દ્વાર સ્વચ્છ રાખવાં	૮૪	૨૨
દાતણું કરવાનું કારણ	૮૫	૧
સુરમાનું અંજન	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણુ છોંટાવવા નહિ ને તેલથી કોમળ રાખવા	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેર લાભ અને તે કોણે ન કરવી.	૮૬	૧૮
શરીરે તેલનો અભ્યંગ કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	૮૭	૧૯
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી સ્નાન કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરવાં	૮૯	૧૮
બ્રૂખ લાગે ત્યારે જમવું	૮૯	૨૫
છ પ્રકારનું આહાર	૯૧	૨૮
છ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણ દોષ	૯૨	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણ વીર્યાદિ શક્તિ હોય છે...	૯૪	૧૮
અસદ્ગતું ન ખાવું...	૯૪	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ	૯૪	૩૧
નાનપણથીજ અથા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે	૯૫	૧૪
નુષા લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઈએ..	૯૫	૨૯
જમ્યા પછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણ કરી શતપદી કયૌ પછી
થોડીવાર ડાબે પડખે સુવું	૯૬	૧૭
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કેણું કરવી જોઈએ...	૯૭	૯
દિવસે સ્ત્રીસેવનનો નિષેધ...	૯૭	૨૪
બહાર જવા ટાણે પાધડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણ કરવાથી થતા લાભ.	૯૮	૭
અપોરના સમયનું વર્ણન	૯૮	૨૭
સાંજના સમયનું વર્ણન	૯૯	૧૦
રાત્રિચર્યા..	૧૦૦	૬
રાત્રિયે હલકું ભોજન કરવું..	૧૦૦	૧૬
સ્ત્રીસેવન વિષે નિયમ	૧૦૦	૧૯
વખતસર સુવું	૧૦૩	૧૪
ઋતુચર્યા...	૧૦૩	૨૮
સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ	૧૦૬	૪
બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં	૧૦૭	૨૫
વૈધ કેવો જોઈએ...	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ	૧૧૧	૭
રોગીએ પથ્ય પાળવું	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રવૈધ કેવો જોઈએ	૧૧૧	૨૯

રૂઢિજી જીવ છે અને પોતાની નાડીમાં ફરે છે.	૧૧૨	૧૨
કાર્ય સિદ્ધ થવામાં કુદરતની અનુકૂળતાની જરૂર	૧૧૨	૩૩
છેવટ સુધી ઉપાય કરવા... ..	૧૧૪	૮
ચિંતાથી થતા ગેર લાભ	૧૧૪	૧૪
રોગી માટે છેવટ પર્યતના ઉપાય નિષ્ફળ જતાં સ્થાનવિચાર	૧૧૫	૧
રાજનીતિ	૧૧૬	૨
વિષ્ણુ બાવાની સુખદાયક રાજનીતિ	૧૧૭	૩
વર્તમાન સમયને લગતી રાજનીતિ	૧૨૧	૩૩
રાજ્યે રાજનીતિ શિખવી જોઈએ	૧૨૨	૭
રાજ્ય વિના પ્રજા નહિ ને પ્રજા વિના રાજ્ય નહિ	૧૨૨	૨૩
રાજ્યે પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરવું	૧૨૩	૨
રક્ષણના બદલામાં પ્રજાએ રાજ્યને કર આપવો ને તે કેવો જોઈએ.	૧૨૩	૮
કરના બદલામાં રાજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ તથા પાલન કેવી રીતે કરવું	૧૨૫	૧૮
એકલાએ કંઈ બનતું નથી માટે રાજ્યે સારા કાર્યભારી રાખવા... ..	૧૩૩	૧
રાજ્યે પોતાની વર્તણૂક સારી રાખવી જોઈએ	૧૩૮	૬
રાજધાની આદિ રચી રાજ્યે કેવી રીતે વર્તવું..	૧૪૦	૧૫
ખીજ રાજ્ય સાથે વર્તવાની રીતિ... ..	૧૪૩	૫
રાજ્યે આપત્તસમય કામ કાઢી લેવું..	૧૪૪	૧૭
જલદી લાવ લઈજીવ કરનાર તથા સંદેશો પહોંચાડનાર સાધન રાખવાં	૧૪૫	૧૭
પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજ્યનો ધર્મ છે	૧૪૬	૮
પ્રજાએ રાજ્ય નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ... ..	૧૪૭	૮
આવહારિકનીતિ	૧૪૭	૧૩
લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાં	૧૪૭	૧૫
ખોરાકની જરૂર	૧૪૮	૭
મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી ધન મેળવવું	૧૪૮	૧૮
ધંધે લાગવામાં ખીજ સાથે ઝોળખાણ કરી આશ્રય મેળવવાની જરૂર	૧૪૯	૧૫
મૈત્રી સંજ્ઞાનની કરવી	૧૫૦	૧૯
પોતા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય તેમ વર્તવું	૧૫૨	૧
મિત્ર ધણા કરવા... ..	૧૫૩	૨૩
મિત્રનો પરસ્પરે ધર્મ	૧૫૪	૧
કામ પડે મિત્રની પરીક્ષા થાય છે... ..	૧૫૫	૨૦
ખરી મિત્રતા થવામાં હેતુ તથા દુર્જન મિત્રનો ત્યાગ... ..	૧૫૬	૧
વિયોગ સમય પણ મિત્રને ભૂલવો નહિ	૧૫૭	૨૮
કોઈ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવો પણ ભીખ માગવી નહિ... ..	૧૫૮	૧૫
સ્ત્રી, બાળ, રોગ, ચાકર, પશુ, ધન, વિદ્યા તથા સત્સેવા ખાતે બેદરકાર રહેવું નહિ... ..	૧૫૯	૪

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભાઈ, પુત્ર, સખા તથા સ્વજનનો વિરોધ કરવો નહિ, બળવાન સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ, અને સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ કરવો નહિ	૧૬૬	૧૭
પોતાના શત્રુ, પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અપ્રીતિ પ્રકાશ કરવાં નહિ... ..	૧૬૯	૧૯
માલ લેવા વેચવામાં ગરજ તથા પોતાની દીનતા દેખાડવી નહિ, અને કામ વિના બીજાને ઘેર જાણુ કર્યા વગર જવું નહિ ...	૧૭૦	૨૦
વખત નેમી કામ કરવું પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવું... સદા લાંબો વિચાર કરનાર તથા વખતસર ચેતનાર થવું, પણ સાહસકરનાર, આજસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થાવું નહિ	૧૭૨	૨૭
કાર્ય તથા મનસુખાને ગુપ્ત રાખવા, આપત્ ટાળે મુંઝાવું નહિ, અને શરણાગતને છોડવો નહિ	૧૭૩	૧૮
કોઈનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ... ..	૧૭૭	૧૪
વૃત્તિહીન, રોગી તથા શોકથી પીડાયલાને મદદ કરવી અને ઉગ્રદંડી તથા કડવું બોલનાર થવું નહિ	૧૭૯	૨૮
નષ્ટની ઉપેક્ષા કરવી ને પ્રાપ્તને ગૃહણુ કરવું અને પારકું કંઈ લેવું નહિ	૧૮૧	૨
અડી સાક્ષી પૂરવી નહિ તથા મોટાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ	૧૮૨	૧૯
સંબંધિયોમાં ભેદ પાડવો નહિ	૧૮૩	૬
મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિયોને પોતાના સમાન ગણવા, તથા બે વાત કરતા હોય તેની વચમાં થઈને જવું નહિ	૧૮૪	૧૯
કરતા હોય તેની વચમાં થઈને જવું નહિ	૧૮૫	૧૫
દેશાટન, રાજસભા પ્રવેશ, શાસ્ત્ર ચિંતન, અને આપારીની સંગત તથા મૈત્રી કરતા રહેવું	૧૮૬	૨૪
પોતાથી મોટાની બરોબરી કરવી નહિ, સર્પ આઘાતિ પશુ તથા ચોરને બાધ કરવા એકલાં જવું નહિ	૧૮૭	૨૩
મારવા આવનારને મારવો, કોઈને વઢાડી મારવા નહિ અને ઘણાના પાળનારની રક્ષા કરવી	૧૮૯	૧૨
પિતાએ પ્રોઠ પુત્રોને જુદા કરી આપવા	૧૯૦	૨૨
તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન કરવાં નહિ	૧૯૧	૧૫
કપટથી બચવાર તથા કોઈની વૃત્તિનો લોપ કરવો નહિ અને મન વડે પણ કોઈનું અહિત કરવું નહિ	૧૯૨	૧૮
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ૨૨૧		
ધનનો મહિમા	૧૯૬	૨૩
આજસ છોડી ધન સંપાદન કરવું	૧૯૭	૨૫
વિશ્વાસઘાતાદિ અન્યાયથી ધન ન મેળવવું	૨૦૨	૨૩
ધનનો ગર્વ કરવો નહિ	૨૦૩	૧૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ગરીબને રંજેડવા નહિ	૨૦૪	૧૧
દુર્જનની સોખત કરવી નહિ	૨૦૫	૮
વેશ્યાગમનાદિ દુર્વ્યસનમાં પડવું નહિ	૨૦૮	૫
સન્નજનની સોખત કરવી ને ગુણી થવું	૨૧૦	૧
મળેલું ધન કેવી રીતે વાપરવું	૨૧૫	૧
ગળ ઉપરાંત પરોપકાર તથા ભોગ ભોગવવા નહિ	૨૧૬	૨૭
શુભ કર્તવ્ય નિરંતર કરતા રહેવું	૨૧૭	૨૩
કોઈ સાથે વાંધો પડતાં ધણું કરી સરકાર દરબાર ચડવું નહિ, પણ ધરમેજે		
કિંવા લવાદોથી કામ પતાવવું	૨૧૯	૧
પાકી અવસ્થામાં ઘંઘાનો મોટો રોળ કરવો નહિ	૨૧૯	૯
ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમનાં લક્ષણ	૨૧૯	૧૨
યથાશક્તિ ધનવટે ઉપભોગ વા પરોપકાર ન કરવાથી અંતે પશ્ચાત્તાપ થાય છે ૨૨૦		૨૪
અનિર્દિત કર્મ આચરવાનો તથા નિર્દિત કર્મ ત્યાગવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૨૧ થી ૨૨૭		
ગુરૂ આદિ વડિલોના સારાં આચરણ ગૃહણ કરવાં ને દૂરાચરણ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ		
પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી ૨૨૯		
અધામાંથી સાર લેવો	૨૨૭	૨૦
ધર્મસ્તુતિ	૨૨૮	૧૦

વિચાર પ્રકરણ.

આ. પૃ. આ. પં.

પ્રશ્ન. પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે. ૨ થી ૮

તર્ક કરી વિચાર કર્યા સિવાય પદાર્થનું યથાર્થપણું જાણાય નહિ ...	૨	૧૦
સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જડ ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. ...	૨	૨૨
સ્વભાવ વાદ.	૨	૨૬
સામાન્ય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ.	૩	૧૩
સામાન્ય ચૈતન્ય મન, વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ		
જાણી શકાય નથી.	૩	૨૫
સામાન્ય ચૈતન્ય જડ ચૈતન્યના વિવેકથી જાણી શકાય છે. ...	૪	૧૯
સામાન્ય ચૈતન્યની વ્યાપકતા ને તેની સત્તાવડે પ્રાણીઓને જ્ઞાનનો પ્રકાશ. ૫		૧૭
સામાન્ય ચૈતન્ય સન્નિવેદનરૂપ કહેવાય છે.	૫	૩૦
સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ ને તે ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી		
જડાંશનો થતો વૃદ્ધિ સંકોચ.	૬	૯
સામાન્ય ચૈતન્ય અવિનાશી તથા જડાંશ વિનાશી છે.	૬	૨૧

જગતની સત્યતા.	૭	૫
આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા અને શ્યાવડે જીવિયે છિયે. પૃષ્ઠ ૮ થી ૧૦		
પ્રાણિયોનાં શરીર જડાંશથી અને આત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં છે. ૮	૨૭	
એકજ સામાન્ય ચૈતન્યથી ઈશ્વર તથા જીવ થવાનો સંભવ....	૯	૧૪
ઈશ્વર જણાતો નથી તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ છે. ...	૯	૨૧
ઈશ્વરેશ્વર અનુકૂળ ન હોય તો પ્રાણિયો જીવે નહિ. ...	૧૦	૮
આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે. પૃષ્ઠ ૧૦ થી ૧૧		
આપણે શાથી મુખદુઃખમાં વર્તીયે છિયે. પૃષ્ઠ ૧૧ થી ૧૩		
જ્ઞાની પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી. ...	૧૧	૮
જેવું કરે તેવું પામે. ...	૧૨	૬
લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમને અનુસરી ચાલવું...	૧૨	૧૬
ઈશ્વરને પોતાના લક્ષ્યમાં જોઈ ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૧૩	૪	

इत्यनुक्रमणिका.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणेनमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ सृष्टिप्रकरणप्रारंभः ॥

उत्पत्तिवर्णन.

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमोनमः ॥ १ ॥

श्वेताश्वતरोपनिषद्

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યૂપી રહ્યો છે,

જે ઓષધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અનંત આકાશમાં આધાર વિના રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષ-
ત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત,
વન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના અનેક સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિવર્ગાદિ અ-
પાર અમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઈને, કોઈપણ વિદ્વાન્ પુરૂષ તેની ઉત્પત્તિ સંબંધિ
વિચાર કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું
કંઈપણ કારણ હોવું જોઈએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પેહેલા અ-
ધ્યાયના બીજા આનંદિકના આરંભમાં કણાદ મુનિએ કહ્યું છે કે,

कारणाभावात्कार्याभावः ॥ २ ॥ कारण विना कार्यनी उत्पत्ति यती नृथी ॥ २ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કા-
રણ વિના થઈ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે સૂક્ષ્મ બીજરૂપ કારણથી જેમ મહાન્
વટ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકતું
નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય
એમ સંભવે છે. એવિષે આર્થ પ્રજ્ઞાના અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વેદના
અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. રૂવેદના ઐતરેયારણ્યકના ઉપનિષદ ભા-
ગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीत् ॥ ૩ ॥

સહિની પૂર્વે આ જગત એક
આત્મરૂપ જ હતું. ॥ ૩ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ ભાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

આત્મૈવેદમગ્રઆसीत् ॥ ૪ ॥

આ જગત પૂર્વે આત્મા જ હતું ॥ ૪ ॥

વળી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ ૫ ॥

હે સૌમ્ય, સહિની પૂર્વે આ જગત
એક જ અદ્વિતીય સુતસ્વરૂપ હતું ॥ ૫ ॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમ જ કહ્યું છે કે,

ब्रह्म हवा इदमग्र आसीत् ॥ ૬ ॥

પૂર્વે આ જગત બ્રહ્મ જ હતું ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે વેદમાં સહિત્તું કારણ એક અદ્વિતીય પરમાત્મા જ કહેલ છે, ને તે જ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અખિલ જગતમાં કારણરૂપે સર્વત્ર ગુપ્ત રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના ર્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના છઠા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

એક જ દેવ સર્વ પ્રાણીને વિષે ગુપ્ત રહેલ,

सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।

સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા, ક-

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

ર્મનો આધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતમાં વસનાર, સર્વ

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ૭ ॥

નો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપનાર કેવળ
નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમ જ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,

જે સર્વ ભૂતમાં રહેતાં સર્વ ભૂતથી

यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि

જાણે છે, જેને સર્વ ભૂત જાણતા

शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त

નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે,

आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ૮ ॥

જે જાણે રહીને સર્વ ભૂતને નિ-

યમમાં રાખે છે, એ તારો અંતર્યામી

આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

તે તેજસ્વી તથા અમૂર્ત રહિત પુરૂષ,

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः॥ ૯ ॥

આહાર તથા માંહે રહેનાર, અજન્મા

પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત,

શુદ્ધ અને માયાથી પર છે ॥ ૯ ॥

તે જ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત સહિત ક્રમેકરી સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તેત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ,
આકાશાદ્વાયુઃ, વાયોરગ્નિઃ, અગ્નેરાપઃ,
અદ્ભ્યઃ પૃથિવી, પૃથિવ્યા ઓષધયઃ,
ઓષધીભ્યોઽન્નં, અન્નાદ્રેતઃ, રેતસઃ
પુરુષઃ ॥ ૧૦ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધી, ઓષધીથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૦ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,
યથાગ્નેર્વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરંત્યેવમેવાસ્માદા-
ત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ
સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરંતિ ॥ ૧૧ ॥

જમ અગ્નિથી તણુખા ઉડે છે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણ, સર્વલોક, સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળે છે ॥ ૧૧ ॥

અર્થાત્ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,
એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ |
સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૧૨ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સદ્ધિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકાર-
વાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ગૌતમમુનિના ન્યાય દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

વ્યક્તાદ્રવ્યક્તાનાં પ્રસક્ષપ્રામાણ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,
મૂર્તિમતાં ચ સંસ્થાનોપપત્તેરવયવ સ-
દ્ભાવઃ ॥ ૧૪ ॥

મૂર્તિમાન પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવનો સદ્ભાવ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદમુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥

કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ નેયો છે ॥ ૧૫ ॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદેશ્યમાન જગત્સૃષ્ટિ કાર્ય અવયવવાળું છે; તેા તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું નેહયે. માટે સમ્વિદ્યાદાનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જડરૂપ માયાની સ્થિતિ કહી છે. રૂપવેદના દશમા મંડલના નેવુમા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં
દિવિ ॥ ૧૬ ॥

આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥ ૧૬ ॥

શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તિ ચૈવામૂર્તિ
ચ ॥ ૧૭ ॥

જગતરૂપે મૂર્તિમાન અને આત્મરૂપે અ-
મૂર્તિમાન એમ બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે ॥ ૧૭ ॥

અર્થ વેદના નૃસિંહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

અનુભૂતેર્માયા ચ તમોરૂપા અનુભૂતેસ્તદેત-
જ્ઞં મોહાત્મકમ્ ॥ ૧૮ ॥

અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું
સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

સદકારણવન્નિસમ્ ॥ ૧૯ ॥

કારણુ વગરનું પરમાણુરૂપ સત નિત્ય છે ॥ ૧૯ ॥

તસ્ય કાર્ય લિંગમ્ ॥ ૨૦ ॥

તે પરમાણુનું કાર્ય દૃશ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥

કારણભાવાત્ કાર્યભાવઃ ॥ ૨૧ ॥

કારણુ હોવાથી કાર્ય થાય છે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી કાળેકરી • બીજમાંથી
વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામે છે. વિસ્તાર સમય આ
દૃશ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદૃશ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. મુંડકોપ-
નિષદના પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યથા પૃથિ-
વ્યામોષધયઃ સંભવંતિ । યથા સતઃ પુરુ-
ષાત્ કેશલોમાનિ તંથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ
વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

જેમ કરોલિયો તંતુને સૃજે છે, ને ગૃહાણુ
કરે છે, જેમ પૃથિવીમાં આપધી ઉત્પન્ન
થાય છે, જેમ જીવતા પુરુષથી કેશ તથા
લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષર માયાથી
આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૯ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્વયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેનકૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૨૩ ॥

મારા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા
ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, હે અર્જુન,
એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના ચેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માયાંતુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહૈશ્વરમ્ ।
તસ્થાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ૨૪

માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને માયાવીને
મહૈશ્વર જાણવા. તે મહૈશ્વરના અવયવે
કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, તથા-
પિ નિત્ય સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી
શકે છે; મારેજ આ દૃશ્ય જગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયું છે, એમ વેદના
ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. મારે તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યા પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ
સંભવે છે. એજ ઉપનિષદની એજ વલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

સત્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ ॥ ૨૫ ॥

સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥૨૫॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમ પ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી. કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. જે કે આકાશ કંઈ પરમાત્માથી જુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ એ અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને પ્રથમ વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહી છે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાય છે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની ગોલાણુમાંનો વાયુ બળી જતાં, બીજે બાહ્યરનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાય છે; પણ જે પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહ્યરનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાંસે છે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ઘટ્ટ બની રૂપાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાય છે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ બાષ્પરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિવીના પેટમાંની ઉષ્ણતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ધરે છે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણુને પામેલ છે. જેમ દહીમાંનો શીણરૂપ કઠિણ ભાગ હણવાથી માખણ થાય છે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે. શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

તદ્વદર્પાં શર આસીત્ત્સમહન્યત સા પૃ-
થિવ્યમવત્ ॥ ૨૬ ॥

પાણીમાં જે કંઠણ ભાગ હતો તે હણ-
વાથી ઘટ્ટ બની પૃથિવી થઈ છે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવે છે કે, પક્ષીના ઇંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોય છે, તે ઘટ્ટ બની પક્ષીનું શરીર થાય છે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણુ ધણેક કાળે ઘટ્ટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવે છે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઈપણ ક્ષાર વગરના સ્થાનથી સુકી માટી લઈ તેઉપર પાણી સીંચ્યા કરતું હોય, ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાય છે. તો પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદે કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શકતી નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અન્નની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અન્ન વનસ્પતિથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજ પ્રમાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વિના બની શક્તિ નથી એ સર્વના જાણવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્ન-માંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણાને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શક્તી નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્યમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણાં જેમ સર્પ, વીછી, ખ-જુરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પ-દાર્થોનો સંયોગ બની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જેવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુ-ષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોના જોડલાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઈ તે સડવાથી ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયના હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉ-ત્પન્ન થએલ જંગમ પ્રાણિયોમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જોડાં ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદાજુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જોડાં થયાં, તેવિષે કંઈ નિ-શ્ચય કહેવાતું નથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ઘણા છેટેના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે નાના પ્રકારના જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલા દેખાયછે, જેવાં અહીં થતાં નથી. તે જો એક એક જોડાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે! ને પૃથિવી ઉપર સર્વત્ર એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતા નથી! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાના વિદ્વાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃ-થિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઈ અતિ ઉષ્ણ પ્રવાહ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો. તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સ-મય જતાં તેમાં રહેલી ઉષ્ણતા કિરણેકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃષ્ટિવડે હણુયાથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઈ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારના વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયા ને નાશ પામ્યા. એમ વારંવાર થવાથી ઘણે કાળે તેમના રૂપાંતરે કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઈને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઈ. તેથીજ હમણા કોઈ પણ ઠેકાણે પૃથિવીને ખોદી જોતાં અનેક જાતિના પાષાણ મૃત્તિકાદિના થરો જો-વામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલીછે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વાતેથી કંઈ ફેરફારથી આ અનંત આકા-શમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદા-રણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

વાયુરેવ વ્યષ્ટિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ ૨૭ ॥ • વાયુજ પ્રથમરૂપ તથા વાયુજ અખિલ-રૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૧૩ અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે યક્ષને કહ્યું છે કે,

વાયુઃ સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૮ ॥

આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા સેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ-
ત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી છે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ ઉ-
પર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી ઉ-
પરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઈપણ જાતના સૂક્ષ્મ જીવ વગરની નથી, તો
આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોઢોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો
પ્રાણિયોની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસી સુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ પૃથિવી વર્ણન ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસિયે છીએ, એવી આ પૃથિવીવિષે પ્રથમ વિચાર કરવામાં
આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. રૂવેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા સૂક્તની
આઠમી રચામાં કહ્યું છે કે,

ચક્રાણાસઃ પરીણં પૃથિવ્યાઃ ॥ ૨૯ ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરત ॥ ૨૯ ॥

વળી સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યે સમંતાદંડસ્ય ભૂગોલો વ્યોમ્નિ તિષ્ઠતિ ।

વિભ્રાણઃ પરમાં શક્તિં બ્રહ્મણો ધારણાત્મિકાં ૩૦

ચોમેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો
ભૂગોળ, બ્રહ્મની પરમ એવી ધા-
રણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં
આકાશમાં રહે છે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્ય સિદ્ધાંતના ગોળ પાદમાં કહ્યું છે કે,

વૃત્તભંપંજરમધ્યે કક્ષ્યા-

પરિવૈષ્ટિતઃ સ્વમધ્યગતઃ ।

મૃજ્જર્લાશિખિવાયુમયો ભૂગોલઃ

સર્વતો વૃત્તઃ ॥ ૩૧ ॥

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચં-
દ્રાદિના માર્ગે કરી વિટાયેલો અને આકા-
શની વચ્ચેમાં રહેલો પૃથિવી, જલ,
તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચોમેરથી
ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

ભૂમેઃ પિંડઃ શશાંકજ્ઞકવિરવિકુજેજ્યાર્કિ-
નક્ષત્રકક્ષાવૃત્તૈર્વૃત્તો વૃત્તઃ સન્ મૃદનિલસ-
લિલવ્યોમતેજોમયોઽયમ્ । નાન્યાધારઃ
સ્વશક્ત્યૈવ વિચરતિ નિયતં તિષ્ઠતીહાસ્ય-
પૃષ્ઠે નિષ્ઠં વિશ્વં ચ શશ્વત્ સદનુજમનુજા-
દિત્યદૈત્યં સમંતાત્ ॥ ૩૨ ॥

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, ગુરુ, શનિ
તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગે કરી વિટાય-
લો અને કોઈ બીજાના આધાર વગરના,
પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ-
મય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઈ
પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર
રહે છે. એના આ પૃષ્ઠ ઉપર દાનવ, મા-
નવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચોમેર
રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહી છે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઈને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામે છે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિચિત્ત એટલે હદવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ ભાસે છે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

भपंजरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या
कुरिति प्रतीतिः ॥ ३३ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી
આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥૩૩॥

જે આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં શંકા કરેલ છે,

मूर्तो धर्ता चेद् धरिण्यास्ततोऽन्य-
स्तस्याप्यन्योऽसौवमत्रानवस्था ।

अंत्ये कल्प्या चेत्स्वशक्तिः किमाद्ये
किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ३४ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન
પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઈ
બીજો હોવો જોઈએ, અને તેને ધરનાર
ત્રીજો, ને એ રીતે વળી તેને ધરનાર
ચોથો હોવો જોઈએ ! એમ થતાં અનવ-
સ્થા એટલે જેનો છોડો આવે નહીં એવો
દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શું છેલ્લામાં સ્વ-
શક્તિ કલ્પવી ! એમ હોય તો પહેલામાં
શું કામ નહીં ! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વ-
શક્તિ છે, કારણ તે ઈશ્વરની આઠ મૂ-
ર્તિમાંની એક મૂર્તિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિચિત્તપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. કોઈ યાત્રાલુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવે છે, એમ સાંપ્રત એટલે હમણાના કાળમાં અનુભવ કરાય છે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગે છે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી પણ પૃથિવી ગોળ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिमेंहं प्रयास्यतः ।

निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ३५

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની
સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાનો
ધ્રુવનો તારો ઉંચે અને નક્ષત્રમંડળ નીચે
થતાં દેખાય છે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની
વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવ-
નારને તેથી ઉલટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ
નીચે ને નક્ષત્રમંડળ ઉંચે થતાં દેખાય
છે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદદ્વિશં યાતિ યથા યથા નર-
સ્તથા તથા સ્વાન્નતમૃક્ષમંડલમ્ ।
ઉદગ્ધુર્વં પશ્યતિ ચોન્નતં ક્ષિતેઃ ॥ ૩૬ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાય છે,
તેમ તેમ નક્ષત્ર અંડળને આકાશથી ન-
મતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી
ઉંચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો
દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરના શુદ્ધ વૃ-
ક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપલા ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ
તે પુરૂષ તે શુદ્ધ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જો-
વામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ
વાહાણુમાંના કુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણુના તુલક ઉપર બેસનાર મનુષ્યથી
પ્રથમ કિનારા ઉપરના પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન
જોઈએ, પણ સર્વેને એક સરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઈએ. વળી ધણે છેટાના
ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિપણુ દૃષ્ટિયે પડવા જોઈએ. લક્ષ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સમતા યદિ વિચિતે ભુવ-
સ્તરવસ્તાલનિભા બહુચ્છ્રયાઃ ।
કંથમેવ ન દૃષ્ટિગોચરં નુરહો
યાંતિ સુદૂરસંસ્થિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પૃથિવી જો સપાટ હોય તો ધણે દૂર ર-
હેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ધણા ઉંચા વૃક્ષો
મનુષ્યની દૃષ્ટિયે કેમ પડતા નથી! ॥ ૩૭ ॥

તેમ સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યદિ સમા મુકુરોદરસન્નિભા
ભગવતી ધરણી તરણિઃ ક્ષિતેઃ ।
ઉપરિ દૂરગતોઽપિ પરિભ્રમન્
કિમ્ નૈરૈરમૈરિવ નેક્ષ્યતે ॥ ૩૮ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી
સપાટ હોય, તો તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર
જાયેલો હોય તોપણુ ઉત્તર ટોચવાસી જ-
નોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ
દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

યદિ નિશાજનકઃ કનકાચલઃ
કિમ્ તદંતરગઃ સ ન દૃશ્યતે ।
ઉદગયં નન્નુ મેરુરથાંશુમાન્
કથમ્બુદેતિ ચ દક્ષિણભાગકે ॥ ૩૯ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરુપર્વત હોય,
તે સૂર્ય તેણેકરી ઢંકાયેલો હોય, તો
તે મેરુ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરુ
ઉત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભા-
ગમાં કેમ ઉદય પામે છે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળ છે, તથાપિ સમાન
અને અકાકાશ દેખાય છે, તેનું કારણ સૂર્ય સિદ્ધાંતના જુગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પકાયતયા લોકઃ સ્વસ્થાનાત્સર્વતોમુખમ્ ।
પશ્યન્તિ ઘૃતામપ્યેતાં ચક્રાકારાં વસુંધરામ્ ॥૪૦॥

પૃથિવી ગોળછે તથાપિ એને શ-
રીરના અલ્પપણુએકરી લોકો
પોતાના સ્થાનથી ચારેકોર ચક્રા-
કાર દેખેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે—

સમો યતઃ સ્યાત્પરિધેઃ શતાંશઃ
પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।
નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્લા સમેવ
તસ્ય પ્રતિભાત્યતઃ સા ॥ ૪૧ ॥

પૃથિવી મોહોટી છે ને મનુષ્ય અતિ ના-
હાનું છે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો સૈકડામો
અંશ સરખોછે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉ-
પર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી
પૃથિવી સરખી હોય એમ દેખાયછે ॥૪૧॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચામેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તેઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી ઉંચીનીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ દોંચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલીછે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા સુરોખાર વિગેરે જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઈ યોગથી ઉષ્ણતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પડોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉષ્ણરસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળ-રૂપ થઈ, પોતાની પ્રસરણ શક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કંપાવી એટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં ઉંચા નીચા કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચા-યાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખેછે, જેથી તોપ કુટવા જેવો મોહોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંનો ઉષ્ણરસ બહાર આવેછે, જે ઠરીજતાં ગોળ પત્થર રૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ ભૂપૃષ્ઠ જ્વાલા મુખી કહેવાયછે. એ પ્રમાણે કાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જ્વાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલીછે, જેવાં કાર્ય થવાનો હમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ નેરમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ ઉંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃષ્ટિ થવાથી, નીચાણુ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઈ મોહોટી નદીરૂપ ઋધને સમુદ્રમાં મળી જાયછે; તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાત-વડે તથા કંઈ કારણમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલીછે, જેમ હમણા પણ થતું જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણ દોંચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઈ થોડા નરમ પદાર્થને ફેરવ્યો હોય, તો તે આજુમાંથી ચપટો થઈ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા આજુમાંથી ચપટી થઈછે. એવા પ્રકારના ભૂગો-લની પ્રાતવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોના

વારંવાર ઉત્પન્નિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આત્મી મળેછે, જેથી જાંબુ-વામાં આવતું નથી એવી રીતે ચામેરથી એનું કદ વધતું જાયછે. ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણુ-નારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંતર કોશ નીચે એટલી તો ગરમી છેકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઈ પણ વસ્તુ તે ઠંડાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિ-વીના ગર્ભમાં ઉષ્ણુરસ છે, જે કંઈ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાળાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને ક્ષીણે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણુ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થરો થઈ પૃથિવી વધીને હમણાની સ્થિતિયે પોંડોંચી છે. આર્ય સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

બ્રહ્મદિવસેન ભૂમે-

રુપરિષ્ટાદ્યોજનં ભવતિ વૃદ્ધિઃ ।

દિનતુલ્યયૈવ રાત્ર્યા

મૃદુપચિતાયાસ્તદિહ હાનિઃ ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજને બ-ત્રીશ કોડ વર્ષે ડરી પૃથિવીની ભ્રમર એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિ-વસ જેવડીજ રાત્રિયેકરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થાયછે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

વૃદ્ધિર્વિધેરન્દિ ભુવઃ સમંતાત્

સ્વાદ્યોજનં ભૂમવભૂતપૂર્વેઃ ।

બ્રાહ્મે લયે યોજનમાત્રવૃદ્ધે નાશો

ભુવઃ માકૃતિકેઽશિલાયાઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં, પૂર્વે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયે-લાં સ્થાવર જંગમાત્મક શરીરોવડે ચામે-રથી પૃથિવીની એક યોજન વૃદ્ધિ થાય છે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધી લયમાં, તે યોજન માત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પણ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રલયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા ભૂગોલની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આર્ય ભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

પદ્મત્ કદંબપુષ્પગ્રંથિઃ

પ્રચિતસ્સમંતતઃ કુસુમૈઃ ।

તદ્વદ્ધિસર્વસત્ત્વૈર્જલજૈ-

સ્થલજૈશ્ચ મૃગોલઃ ॥ ૪૪ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની ગ્રંથી ચામેરથી પુષ્પે વ્યાપ્ત છે, તેમજ ભૂગોલ જલ તથા સ્થ-લજન્ય સર્વ પ્રાણિયોથી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

સર્વતઃ પર્વતારામ ગ્રામચૈત્યચયૈશ્ચિતઃ ।

કદંબકુસુમગ્રંથિઃ કેસરમસરૈરિવ ॥ ૪૫ ॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના ફુલની ગાંઠ કેસરના પ્રસારેકરી વ્યાપ્ત છે, તેમ ભૂગોલ ચામે-રથી પર્વત, બગીચા, ગામ તથા યજ્ઞ શા-ળા સમૃદ્ધેકરી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૫ ॥

ઐરીતે પૃથિવીની પીઠઉપર સર્વ પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ર્ગવેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪માં કહ્યું છે કે,

બંધુર્મે માતા પૃથિવી મહીયમ્ ॥૪૬॥

આ મોહોટી પૃથિવી મારી બંધુ તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવિયે સર્વને ધારણુ કરી રાખવાનું કારણુ કે તેનામાં ખંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને પોતાની તરફ ખંચીને ધરી રાખેછે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્
સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્તયા ।
આકૃષ્યતે તત્પતતીવ ભાતિ
સમે સમંતાત્ ક પતત્ત્વિયં સ્વે ॥ ૪૭ ॥

પૃથિવી આકર્ષણુ શક્તિવાળી છે. તે આકાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને પોતાની તરફ સ્વશક્તિયે કરી ખંચે છે, તે પડેછે, એમ ભાસેછે. ચોમેરથી સમ્મત આકાશમાં આ પૃથિવી ક્યાં પડે ! ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવેછે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દશ અથવા બાર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણુ ઝીણી વનસ્પતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાના ખાડા કરી માંચ પાણી ભરચું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતંગાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી તેને ફેરવ્યો હોય, તો કંઈ પણ વસ્તુ, જે કે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું મહત્ આકર્ષણુ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણુને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રહેશે; તો જેની પાસે બીજા કોઈનું મહદાકર્ષણુ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણુથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વૈશેષિક દર્શન સંખંધિ તર્કસંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

ગંધવતી પૃથિવી સા દ્વિવિધા નિત્યા-
નિસા ચેતિ । નિસા પરમાણુરૂપા
અનિસા કાર્યરૂપા ॥ ૪૮ ॥

પૃથિવી ગંધવતી છે. તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારની છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અલ્પ વસ્તુથી પણ અલ્પ છે, તે પરમાણુ કહેવાય છે. ન્યાય દર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

યતો હિ નાલ્પતરમસ્તિ સ પરમાણુઃ ॥૪૯॥

જેનાથી વધારે અલ્પ નથી તે પરમાણુ કહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુ માત્રમાં ખંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખંચાઈ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાયછે. તર્ક સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

ચૂર્ણાદિપિંડીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ ॥ ૫૦ ॥ ચૂર્ણાદિતું પિંડરૂપ થતું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાય દર્શનમાં ત્રિજ્ઞ અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં કહેલ છે કે,

અનેકદ્રવ્યસમવાયાત્ રૂપવિશેષાચ્ચ રૂપો- અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષે
પલન્ધિઃ ॥ ૫૧ ॥ કરી રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણુ વૈશેષિક દર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

મહસનેકદ્રવ્યવસ્વાત્ રૂપાચ્છોપલન્ધિઃ ૫૨ મોહોટા પદાર્થને વિષે અનેક દ્રવ્યવાન-
પણુથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તો “કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે,” એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તોપણ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડ્યા રહે છે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ જાણુવામાં આવી શકે છે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને જ્યાં વાયુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; પછી જ્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરીશકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઈને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કિનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઈ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી હોડે છે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ દીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેડેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણનો તરીશકે એવો માલ તથા હુબેલા પ્રાણિયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવે છે, તેનું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઘને પોતાની તરફ ખેંચે છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં ફરનારા નાવિકો દિશા જાણવામાટે વાહાણમાં હોકાયંત્ર રાખે છે, જેની સોઘના છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહે છે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે સોઘના છેડા પૃથિવીની સપાટી ભણી નમતા જાય છે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઘનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઘનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી ભણી થઈ સોઘ ઉભી થઈ જાય છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચો લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવે છે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, ને તેજ શક્તિ, આ ભૂગોલ પદાર્થોથી થયેલો છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સર્વ પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડી ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોલના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ સ્થલથી રોકાયલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર ચંડીને લીધે થીજી ગયેલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયલીછે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયલા એશિયા, આફ્રીકા તથા ઇરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોહોટા તથા ઘણાક નાનાના દ્વીપોછે, તેમાં આફ્રીકા ખંડ તથા આસ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ લંબાયલા છે. પાશ્ચિમ અર્ધ ગોલમાં ઉત્તર ધ્રુવ પાસેથી આરંભી દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્વત અમેરીકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોહોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વ પશ્ચિમ મહાન ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલોછે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાયછે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઇશાન કોણ તથા પાશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર અઢાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડીછે; તો તે રસ્તે એક અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, સ્થલમાર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પાશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પાશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પાશ્ચિમાર્ધગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને આંદલાનટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આંદલાનટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળોછે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભૂમંડલના સર્વખંડોથી મોહોટોછે. એની લંબાઇ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નૈરત કોણના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઇબીરિયા દેશના ઇશાન કોણના છેડાસુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઇ એના વાયવ્ય કોણની સીમામાં આવેલ યુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણના છેડાસુધી અઢારસો કોશછે. અગ્નિકોણમાં આઠસો કોશસુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વીપોદ્વારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયાનામે મહાદ્વીપ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં ઉંચામાં ઉંચો હિમાલય પર્વત ભરત ખંડની ઉત્તરેછે, જેનાં ગૌરી શંકર, કિચિનગંગા તથા ધવલગિરિનામે ત્રણ શિખરો આશરે ત્રણત્રણ કોશ સીધી-લીટીમાં ઉંચાંછે. એ ખંડમાં મોહોટામાં મોહોટી અઢારસો કોશ લાંબી યાંગ્ત્સી-કિયાંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકાનામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોહોટામાં મોહોટું ખારા પાણીનું કાસ્પિયન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા સોથી બસો કોશ પોહોળુંછે. મોઠા પાણીનું બેકલ નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબું તથા વીશથી ત્રીશકોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઇબીરિયા દેશમાં છે. એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા બ્રહ્મદેશાદિ દક્ષિણ દેશો ગરમછે, તોય પણ તેઓ ભૂમંડળની વર્તુલ મધ્યરેષા પાસે હોવાથી ત્યાં વર્ષાત ઘણો પડેછે, જેથી ઘણો

ફલદ્રૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ઘણા થંડા છે, ને દક્ષિણના દેશો જેવા ફલદ્રૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિ છે, જેમાં અસો ચોવીશ જાતિ નવાઈની છે, જે બીજા ખંડોમાં દેખાતી નથી. એ નવાઈની જાતિમાં તેત્રીશ જાતિ તો ફક્ત વાંદરાઓની છે. પક્ષિયોની નવસો ને સાડત્રીશ જાતિ છે, જેમાં છસો ને એકવીશ નવાઈની છે. પેટે ચાલનાર પ્રાણિયોની છોતેર જાતિ છે, જેમાં ઓગણપચાશ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમના શરીરના ઘાટ તથા વર્ણ હવા ભેદે કરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા ખંડથી નાહાનો આફ્રીકા ખંડ છે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશ છે. એ ખંડના વાયવ્ય કોણમાં રેતીના મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્યભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે માડાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચા પર્વત જંગલારે દેશની પશ્ચિમે કેન્યા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી નાઈલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી મીસર દેશમાં છે. એ ખંડમાં મીઠા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાનઝા, નિયાસા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલો સરોવર અસો પચીશ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનાર પ્રાણિયોની ચારસો ને છતાલીશ જાતિ છે, જેમાંની ત્રણસો ને ઓગણ ચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિના પક્ષી છે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિ છે. એમાં સુમારે ચાર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હવા હોવાને લીધે શરીરે સ્થામ થાય છે. એ બન્ને ખંડોથી નાહાનો ત્રિજે યુરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નૈઋત્ય કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઈશાન કોણમાં આવેલા યુરલ પર્વત સુધી સત્તરસો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ ખારાપાણીના કાસ્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાવે દેશના છેડાસુધી અગ્યારસો કોશ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત બ્લાંક નામે ફ્રાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે દોઢ કોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે ખારસો કોશ લાંબી રૂશિયા દેશમાં છે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપે આવ્યાથી ઘણો થંડો છે, ને તેમાં થંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાય છે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઈ ઘણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારા પ્રાણિયોની ઘણી જાતિ છે. એ ખંડમાં ત્રીશ કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા થોડી હોવાને લીધે કદમાં ઉંચાં, દઢ તથા સ્વેત વર્ણનાં હોય છે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહાનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાચારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળો છે. એમાં સૌથી ઉંચો કુકનામે પર્વત એના ઈશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી ખારસો કોશ લાંબી છે તથા આમેડીઅસ, એઈર, ગેર્ડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબાં છે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલો છે. એની જુનીવસ્તિજંગલી સ્થામ-વર્ણની છે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણા નવાઈના છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

ફંવાંટીને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને ચાંચ હોયછે. પક્ષિયોની આસરે છસો જાતછે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઈની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાર્ધ ગોલમાં એથી ઉતરતા મા-ડાગાસ્કર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલીબીસ, જાવા, ન્યુગીની તથા ટાસ્માનિયા નામે મોહોટા અને ઘણાક બીજા નાહાના દ્વીપોછે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ થયેલી છે. હવે પશ્ચિમાર્ધ ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કહેવાલા છે. ઉત્તર ભાગને દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીસ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ જુદા દ્વીપો વા ખંડો કેહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીસ કોશ તથા પોહોળાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંચસ કોશછે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોકેટિપેટ નામે પો-ણુએ કોશસીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીમાંની નદિયોમાં સૌથી મોહોટી નદી મીસીસીપી નામની બે હજાર બસો કોશ લાંબી છે. એમાં સુપીરિયર, હુરન, મીચીગન ધરી તથા આન્ટેરિયો નામે મોહોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આવ્યાથી ઘણું થંડો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેષા પાસે આવ્યાથી ગરમછે, ત્યાં ઘણી જાતની વનસ્પતિ, અનેક તરેહના પશુ પક્ષી તથા સર્પાદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રેહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ઘંઉલા વાળુના છે. એમાં પોણાપાંચ ફોટી મનુષ્યોની વસ્તિ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપ કહેપ જેવોછે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વ પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો હોડસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાચુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અઢીકોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટામાં મોહોટી નદી એમેઝોન નામની બે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતની શ્રેષ્ઠ થાયછે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદન નવાઈની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિયોની પાંચસો સાડત્રીસ જાતિછે, જેમાં ચારસો અંસી તો બીજા ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પક્ષિયોની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિતો અત્યંત નવાઈની છે. એ ખંડના અસલી રેહેવાસી જંગલી છે. એમાં સવા-કોટિ મનુષ્યની વસ્તીછે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તી પૂર્વે એશિયા ખંડના ઈશાન કોણમાંથી ગયેલી લાગેછે, ને તે સુધરેલી હોવી જોઈયે, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખોદી જેતાં સુધરેલી બાંધણીનાં ધરો નીકળે છે; પણ કાળે-કરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરૂષના પુત્રો મૂર્ખ થાયછે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોહોટા દ્વીપોછે, જે સર્વમાં હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તી આસરે એક અબજ ત્રીસ કોટિની ધારવામાં આવેછે. એ પ્રમાણે જુગોલના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિયોની વસ્તી થઈ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાઈ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચબા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલેક અંશે સ્થલભાગ ઉપરના તેજ જાતિના પ્રાણિયો સરખા હોયછે. એવો આ ભૂગોલ પોતાના અંગે ચક્રની પેઠે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોશના વેગથી ચોવીશ કલાકમાં ફરી રહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ થાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોલ નિત્ય ઉદય પામી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

અનુલોમગતિર્નોત્થઃ
પર્યયચલં વિલોમગં યદ્વત્ ।
અચલાનિ ભાનિ તદ્વત્
સમપશ્ચિમગાંનિ લંકાયામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ બૃહદાર્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

મખંજરઃ સ્થિરો ભૂરેવાવૃત્તાવૃત્ત પ્રાતિદૈવ-
સિકૌ । ઉદયાસ્તમયૌ સંપાદયતિ ગ્રહનક્ષ-
ત્રાણામ્ ॥ ૫૪ ॥

આર્ય ભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તે વિષે આ પ્રમાણે શંકા કરીછે. બ્રહ્મગુપ્ત કહેછે કે,

આવર્તનમુર્વ્યાશ્ચેન્નપતંતિ સમુચ્છ્રયાઃ ક-
સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥

લલ્લે પાણુ કહ્યું છે કે,

યદિ ચ ભ્રમતિ ક્ષમા તદા
સ્વકુલાયં કથમાપ્રયુઃ સ્વગાઃ ।
ઈષ્વોઽભિનભઃ સમુદ્ગિજ્ઞતા
નિપતંતઃ સ્યુરપાંપતેર્દિશિ ॥ ૫૬ ॥

પૂર્વાભિમુખે ભ્રમે ભુવો
વરુણાશાભિમુખો વ્રજેદ્ધનઃ ।
અથ મંદગમાત્ તથા ભવેત્
કથમેકેન દિવા પરિભ્રમઃ ॥ ૫૭ ॥

જેમ સન્મુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં બેઠેલો પુરુષ, અચલ એવી કિનારાપરની વૃક્ષ પર્વતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી અચલ એવા નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને વિષે પશ્ચિમદિશામાં સરખાં જતાં દેખે-
છે ॥ ૫૩ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને ગ્રહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૫૪ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો ઉંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી ! ॥ ૫૫ ॥

જે પૃથિવી ફરતી હોય તો પશ્ચિમ પોતાના માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે ! વળી આકાશમાં ઉંચે ફેંકેલા બાણ પશ્ચિમ દિશામાં પડવા નેહાયે ! ॥ ૫૬ ॥

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો, વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં નેહાયે ! પાણુ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને તેને લીધે વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવસમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ થાય ! ॥ ૫૭ ॥

શ્રીપતિયે પણ એમજ કહેલ છે કે,
 યદ્યેવમંબરચરા વિહંગાઃ સ્વનીઙ્-
 માસાદયંતિ ન સ્વલુ ભ્રમણે ધરિત્ર્યાઃ ।
 કિંચાંબુદા અપિ નભૂરિપયોમુચઃ સ્યુ-
 ર્દેશસ્ય પૂર્વગમનેન ચિરાય હંત ॥ ૫૮ ॥

ભૂગોલવેગજનિતેન સમીરણેન
 કેત્વાદયોઽપ્યપરદિગ્ગતયઃ સદા સ્યુઃ ।
 માસાદભૂધરશિરાંસ્યપિ સંપતંતિ
 તસ્માદ્ગમત્યુડુગણસ્ત્વચલાઽચલૈવ ॥ ૫૯ ॥

ને એરીતે પૃથિવીનું ભ્રમણ હોય તો,
 આકાશમાં ઉડનારાં પક્ષિયો જરૂર પોતાના
 માળાપ્રત્યે આવી શકે નહીં ! વળી
 ભૂભ્રમણ સાથે દેશનું પણ પૂર્વમાં ભ્રમણ
 હોવાને લીધે વાદળાં ઘણા કાળ સુધી
 ઘણું પાણી વર્ષનારાં કેમ થતાં નથી ! ॥ ૫૮ ॥

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેગેકરી ઉત્પન્ન
 થયેલા વાયુવટે ધ્વન્નદિ નિરંતર પશ્ચિમ
 દિશા ભણી ઉડવા નેહયે, ને મંદિર તથા
 પર્વતના શિખરો પણ પડીજવા નેહયે !
 માટે નક્ષત્ર સમૂહ ફરેછે, ને પૃથિવી અ-
 ચળજ છે. ॥ ૫૯ ॥

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તેથી ઉંચા શિખરાદિ પડતા નથી, ને પૃથિવી
 પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેછે, તેથી પક્ષી, બાણ, મેઘ તથા ધ્વન્નદિ વિષે શંકા કરવા
 પ્રમાણે થતું નથી. ને કોઈ ચાલતી બળદની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા
 ચાલતા વાહાણ વા આગબોટમાં બેઠેલો મુરૂષ કંઈપણ વસ્તુને સીધી લીટીમાં હંચે ફેં-
 કશે, તો તે વસ્તુ ખસી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી
 ઉડનારાં મક્ષિકાદિ ઝીણાં જંતુઓ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં આવ્યા પછી તેની
 આસપાસ ઊરેછે, તોપણ પછવાડે રહિજતા નથી. કારણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહા-
 ણનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેછે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી
 અથવા વાહાણ કરતાં અદ્ય હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની
 સાથેજ રહેછે; એ અનુભવ સિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલનો ફરવાનો વેગ
 તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણમાં તથા વાતાવરણમાં રહેલા પક્ષ્યાદિ પદાર્થોમાં
 આવેછે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફર્યા કરેછે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી
 વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પક્ષિયો
 પણ ગાડી અથવા વાહાણમાંની માંખીની પેઠે પોતાના નિત્ય સ્થાનમાં આવી શકેછે;
 હંચે ફેંકેલો બાણ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં
 ઉછાળેલા પદાર્થની પેઠે પાછો ત્યાંજ પરેછે; અને વાદળ તથા ધ્વન્નદિ પણ નિત્ય
 પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્યભટ્ટે કહ્યા પ્રમાણે ભૂગોલ ફરેછે, ને નક્ષત્રો સ્થિર
 છે, પણ ભૂના ભ્રમણથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયાસ્ત દેખાયછે; અને તેથીજ દિવસ તથા રાત્રિ
 થાયછે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો હંચૂંથી મુઠ્ઠી દીધેલો કોઈ પણ ભારી પદાર્થ
 પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના બિંદુ ઉપરજ પડવો
 નેહયે, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોરેક દૂર પડેછે; માટે
 પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેછે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે. જેમ કોઈ ચાલ-

તી ગાડીના ચક્રના ઘેરાવા ઉપરના બિંદુ તે ચક્રની ધરી પાસેના બિંદુ કરતાં વધારે વેગથી ફરેછે, કારણ પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુને વધારે પ્રદેશ ફરવો પડેછે: જેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ફરતી વસ્તુના પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુમાં વધારે વેગ આવે છે; તેજ પ્રમાણે આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના બિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા મેહેલના શિખરાદિ ઉંચા ભાગના બિંદુનો વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠેકાણેથી મૂકી દીધેલા પદાર્થમાં તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા સુધી ચાલુ રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે માટે પૃથિવી ફરેછે. વળી આકર્ષણ શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોહોટા પદાર્થ નાહાતા પદાર્થને ફરતા નથી, તો સૂર્ય તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ઘણા મોહોટા હોવાથી તેને ફરવા ન જોઈયે, પણ પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા જોઈયે. પૃથિવીનો અર્ધગોળ સૂર્યકિરણોથી એકજ સમય પ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી ફરતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો જાય છે, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીનુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં રાત્રિ કહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાખંડના આ હીંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાખંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કહ્યા પ્રમાણે તે એક દેશમાં જ સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણાં વિજળીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. આર્ય સિદ્ધાંતના ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

ઉદયો યો લંકાયાં
સોડસ્તમયઃ સવિતુરેવ સિદ્ધપુરે ।
મધ્યાન્હો યમકોઽવ્યાં
રોમક વિષયેર્ધરાત્રિસ્સ્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુરમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

લંકાપુરેડર્કસ્ય યદોદયઃસ્યા-
ત્તદાદિનાર્થં યમકોટિપુર્યામ્ ।
અધસ્તદા સિદ્ધપુરેડસ્તકાલઃ
સ્વાદ્રોમકે રાત્રિદલં તદૈવ ॥૬૧॥

લંકાપુરીમાં જ્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે, ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુરમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીના સ્થાન તથા બન્ને ધ્રુવની વસ્તી વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્યે ગોલાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લંકાકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ
પ્રાકપશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।
અધસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ
સૌમ્યેઽથ યામ્યે વડવાનલશ્ચ ॥૬૨॥

લંકા પૃથિવીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે
યમકોટી પશ્ચિમે રોમક શહેર તથા નીચે
સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરુ એટલે
પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ તથા દક્ષિણમાં
વડવાનળ એટલે પૃથિવીની દક્ષિણ
ટોચ છે ॥ ૬૨ ॥

કુટ્ટપાદાંતરિતાનિ તાનિ
સ્થાનાનિ ષડ્ગોલવિદો વદંતિ ।
વસંતિ મેરૌ સુરસિદ્ધસંઘા
ઔર્વે ચસર્વે નરકાઃ સદૈત્યાઃ ॥૬૩॥

તે છ સ્થાન પૃથિવી ગોલના ચોથા ચોથા
ભાગને અંતરે છે, એમ ભૂગોલ જાણનારા
કહે છે. ઉત્તર ટોચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના
સમૂહ વસે છે અને દક્ષિણ ટોચમાં દૈત્યો
સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ ભૂગોલ ઉપર રહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગે છે. સૂર્ય સિદ્ધાંતના
ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ઉપર્યાત્માનમન્યોન્યં
કલ્પયંતિ સુરાસુરાઃ ।
અન્યેઽપિ સમસૂત્રસ્થા
મન્યંતેઽધઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તર ટોચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોચ
વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની
ઉપર કષ્ટપે છે. બીજા પાણુ ભૂગોલના
સમસૂત્રમાં રહેનારા પરસ્પરે નીચે
માને છે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

સ્વર્મેરુસ્થલમધ્યે
નરકો વડવામુલશ્ચ જલમધ્યે ।
અમરમરા મન્યંતે
પરસ્પરમધઃસ્થિતાન્નિયતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોચ સ્થલના મધ્યમાં,
ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોચ જલના મધ્યમાં
છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે
રહેલા માને છે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

યો યત્ર તિષ્ઠત્તવર્નાતલસ્યા-
માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતં ચ ।
સમન્યતેઽતઃ કુચતુર્થસંસ્થા
મિથશ્ચ તે તિર્યગિવામર્નંતિ ॥ ૬૬ ॥

જે જ્યાં રહે છે, તે ત્યાં પૃથિવીને પોતાના
પગની નીચે અને પોતાને તેની ઉપર
રહેલો માને છે. માટે પૃથ્વી ગોલના ચોથા
ચોથા ભાગને અંતરે રહેનારા મનુષ્યો
પરસ્પરે જાણે વાંકા રહ્યા હોય તેમ
માને છે ॥ ૬૬ ॥

અધઃશિસ્સ્કાઃકુદલાંતરસ્થા
શ્ચાયામનુષ્યા ઇવ નીરતીરે ।
અનાકુલાસ્તિર્યગધઃસ્થિતાશ્ચ
તિઘ્નંતિ તે તત્ર વયં યથાત્ર ॥ ૬૭ ॥

પૃથિવીના બીજા અર્ધગોલમાં રહેનારા
મનુષ્ય, પાણીના ધીનારા ઉપર ઉભેલા
મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની પેઠે
જાણુ ઉધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ
રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, ટુંપણુ
આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં
રહિયે છીએ, તેમ ત્યાં રહેછે ॥ ૬૭ ॥

પણુ ભૂગોલ બોમેરથી ગોલછે, ને તેને ફરતું આકાશ છે, તેથી તેના કોઈ પણ
સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના માથા ઉપર નિરંતર આકાશ હોયછે, માટે નીચે ઉંચેની
કલ્પના વ્યર્થ છે. સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

સર્વત્રૈવ મહીગોલે
સ્વસ્થાનમુપરિ સ્થિતમ્ ।
મન્યંતે સ્વે યતો ગોલ
સ્તસ્યકોર્ધ્વં કાવાપ્યધઃ ॥ ૬૮ ॥

પૃથિવી અધી આજુથી ગોલજ છે, માટે
મનુષ્ય પોત પોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું
માને છે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેનું
ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું ક્યાં છે?
અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલ મધ્યરેખા તથા તેની બન્ને આજુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા
દક્ષિણ અયનની વચમાં આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉજ્જ્વળતા અધિક
હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉજ્જ્વળ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંની વસ્તી કદે નાહાની અને રંગે
શ્યામ તથા ઘંઉલા વર્ણુ થાયછે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચે અને દક્ષિણ અયન
તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચે આવેલા દેશો ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉજ્જ્વળતા
ન્યૂન હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોજ્જ્વળ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંના લોક શરીરે
દૃઢ, ઉંચા તથા શ્વેત થાયછે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના દેશોમાં સૂર્ય-
કિરણ તદન આડાં પડેછે, જેથી ત્યાં ઉજ્જ્વળતા નહીં જેવી હોવાથી તે શીત કટિબંધ
કહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠીંગણા, ભરેલા તથા શ્વેત થાયછે. એ સર્વ
ઠેકાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો
આ પ્રમાણે ફરતા દેખાયછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

સવ્યં ભ્રમતિ દેવાના
મપસવ્યં સુરદ્વિષામ્ ।
ઉપરિષ્ટાદ્ગ ગોલોડ્યં
વ્યક્ષેપશ્ચાનમુલ્લઃ સદા ॥ ૬૯ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર ટોંચવાસી દેવોને
સુલભી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ
ટોંચવાસી દૈત્યોને એથી ઉલટા એટલે
પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના
ક્રમથી ફરેછે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મ-
નુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ
દિશાતરફ ફરેછે ॥ ૬૯ ॥

દેવામુરા વિષુવતિ
ક્ષિતિજસ્થં દિવાકરમ્ ।
પશ્યન્ત્યોન્યમેતેષાં
વામસવ્યે દિનક્ષપે ॥ ૭૦ ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં થવાના સમયે દેવ
અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં
પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં ભાસેછે, તે
વૃત્તમાં રહેલા દેખેછે; એમનાં દિવસ રાત્રિ
એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

બ્રહ્મગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલછે:—

સૌમ્યમપમંડલાર્ધ
મેષાદ્યં સવ્યગં સદા દેવાઃ ।
પશ્યન્તિ તુલાદ્યર્ધ
દક્ષિણમપસવ્યગં દૈત્યાઃ ॥ ૭૧ ॥

રાશિચક્રના મેષથી કન્યા રાશિપર્યંત ઉ-
ત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો સુ-
લકી રીતે અને તુલાથી મીન રાશિપર્યંત
દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલકી
રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહેલછે કે,

દેવાઃ પશ્યન્તિ ભગોલાર્ધ-
મુદ્ગ્મેરૂસંસ્થિતાઃ સવ્યમ્ ।
અપસવ્યગં તથાર્ધ
દક્ષિણવડવામુત્તે પ્રેતાઃ ॥ ૭૨ ॥

ઉત્તર ટોચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડ-
ળના અર્ધભાગને સુલકી રીતે અને આ-
ક્રીના અર્ધભાગને દક્ષિણ ટોચમાં રહે-
નારા દૈત્યો ઉલકીરીતે ફરતા દેખેછે ॥૭૨॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિમાં પણ કહ્યુંછે કે,

નિરક્ષદેશે ક્ષિતિમંડલોપગૌ
ધ્રુવૌ નરઃ પશ્યતિ દક્ષિણોત્તરૌ ।
તદાશ્રિતં સ્વેજલયંત્રવત્તથા
ભ્રમદ્ર્ગચક્રં નિજમસ્તકોપરિ ॥ ૭૩ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલ મધ્યરેખા ઉપર રહેનાર
મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને
પૃથ્વીગોલની સાથે લાગેલા દેખેછે અને
આકાશમાં જાણે તે બન્ને ધ્રુવના આધારે
રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથાઉપર
પાણીના રાંછાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥૭૩॥

સૌમ્યં ધ્રુવં મેરુગતાઃ સ્વમધ્યે
યામ્યં ચ દૈત્યા નિજમસ્તકોર્ધ્વે ।
સવ્યાપસવ્યં ભ્રમદક્ષચક્રં
વિલોકયન્તિક્ષિતિજપ્રસક્તમ્ ॥ ૭૪ ॥

પૃથ્વીની ઉત્તર ટોચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર
ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્થાત્
પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોચમાં
રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાના
માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો
એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્ર-
મંડળને પૃથ્વી સાથે લાગેલું તથા ફરતું
દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તરગોળે ક્ષિતિજા
દૂર્ધ્વે પરિતો ભ્રમંતમાદિસમ્ ।
સવ્યં ત્રિદશાઃ સતતં
પશ્યંસમુરા અસવ્યગં યામ્યે ॥ ૭૫ ॥

વિષુવદ્વૃત્તં તુસદાં
ક્ષિતિજત્વમિતં તથા ચ દૈયાનામ્ ।
ઉત્તરયામ્યૌ ક્રમશૌ મૂર્ધ્વો-
ર્ધ્વગતૌ ધ્રુવૌ યતસ્તેષામ્ ॥ ૭૬ ॥

યો હિ પ્રદેશોડપમમંડલસ્ય
તિર્યકસ્થિતો યાત્યુદયં તથાસ્તમ્ ।
સોડલપેન કાલેન ય ઊર્ધ્વસંસ્થોડ-
નલપેન સોડસ્માદુદયાનતુલ્યાઃ ॥ ૭૭ ॥

ત્ર્યંશયુક્ત્ત્વરસાઃ પલાંશકા
યત્ર તત્ર વિષયે કદાચન ।
દૃશ્યતે નમકરો ન કાર્મુકં
કિંચ કર્કિં મિથુનૌ સદોદિતૌ ॥ ૭૮ ॥

યત્રસાંઘિગજવાજિસંમિતા
તત્ર વૃશ્ચિકચતુષ્ટયં નચ ।
દૃશ્યતેડથ વૃષભાચ્ચતુષ્ટયં
સર્વદાસમુદિતંચ લક્ષ્યતે ॥ ૭૯ ॥

યત્રતેડથ નવતિઃ પલાંશક ।
સ્તત્ર કાંચનગિરૌ કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મદલં તુલાદિકં
સર્વદા સમુદિતં ક્રિયાદિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

આ ભૂગોળ પણ અનંત આકાશમાં દેખીતા બુધ શુક્રાદિ ગ્રહ જેવો એક ગ્રહ છે. એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની પેઠે પોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

ઉત્તર ગોળમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોળમાં દૈત્ય, પરસ્પરે ઉઢીડીતે સૂર્યને ક્ષિતિજથી ઉપર આરે દિશામાં નિરંતર ફરતો દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલ મધ્ય-રેખા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાય છે, કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના તારા તેમના માથા ઉપર હોયછે ॥૭૬॥

રાશિચક્રનો જે ભાગ અર્થાત્ તારા વાંકા રહેલા ભાંસેછે, તે થોડા વખતે અને જે ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા ભાંસેછે, તે ઘણા વખતે ઉદય તથા અસ્તને પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો નથી ॥ ૭૭ ॥

પૃથિવીની વર્તુલ મધ્ય રેખાથી ઉત્તરે ન્યાં, પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના કદબેલા ૩૬૦ અંશમાંના ૬૬^૨/_૩ અંશ આવેછે, તે દેશમાં કોઈ કાળે મકર તથા ધનુષ્ રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

અને ન્યાં ૭૮^૨/_૩ અંશ આવેછે, તે દેશમાં વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્યંત આર રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી સિંહ પર્યંત આર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા જણાય છે ॥ ૭૯ ॥

તેમ ન્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર ટાંચ સંબંધી દેશમાં કોઈ કાળે તુળાથી મીન પર્યંત નક્ષત્ર મંડલતું અર્ધ દેખાતું નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ્ પર્યંત અર્ધ નક્ષત્ર મંડળ ઉદય પામેલું દેખાય છે ॥૮૦॥

થાય છે. અને પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં તેઓ સૂર્યને ફરી આવે છે, તેવા એક ફેરનો તેમનો વર્ષ કેહેવાય છે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાય છે. કેટલાક ગ્રહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કેહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાય છે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી સૂર્યને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાય છે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોળને મધ્યમાં રાખી તેને ફરે છે, અને મધ્ય ગોળથી જે ગ્રહ પાસે હોય છે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડે છે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહે છે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોય છે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડે છે, જેથી આરે રાશિ ફરી રહેતાં તેને ઘણો વખત લાગે છે. સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

उपरि,स्थस्य महती

कक्षाल्पाधः स्थितस्य च ।

महत्याकक्षया भागा

महांतोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ૮૧ ॥

કાલેનાલ્પેન ભગણં

મુક્તેઽલ્પ ભ્રમણાશ્રિતઃ ।

ગ્રહઃ કાલેન મહતા

મંડલે મહતિ ભ્રમન્ ॥ ૮૨ ॥

ઉચેના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો તથા નીચેના ગ્રહનો નાહોનો હોય છે. અને મોહોટા માર્ગે કરી સશિચક્રના મોહોટા તથા નાહોના માર્ગે કરી નાહોના ભાગ થાય છે ॥ ૮૧ ॥

નાહોના માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ રાશિ ચક્રને થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ ભોગવે છે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઈ લંબ ગોળ માર્ગે કરી સૂર્યને ફરે છે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જે પૃથિવીને ફરતા હોય, તે પૃથિવીના ચંદ્રની પેઠે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા ભેદાયે. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઈ સમય જલદી તથા કોઈ વેલા આસ્તે જતા જણાય છે. કોઈ વેલા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર ભાસે છે. વળી કોઈ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાય છે, ને કોઈ સમય ઘણા પાસે આવે છે; મારે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી સહિત તે સર્વ સૂર્યને ફરે છે, તેથીજ એમ દેખાય છે. યુધ તથા શુક્રગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાય છે, કોઈ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચે પૃથિવી આવતી નથી. કેમકે તેઓ સૂર્યની પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહ છે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગની અંદર આવેલા છે. ન્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાય છે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાય છે, ને પૃથિવીની પાસે આવે છે. પણ ન્યારે સૂર્યની ખીણ બાજુએ જાય છે, ત્યારે આગળ જતા દેખાય છે, ને પૃથ્વીથી છેડા થાય છે. ન્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી સામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર ભાંસી પછી આસ્તે જતા જણાઈ બાજુએ આવવાથી જલદી જતા જણાય છે. તેમ જેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગથી બાહર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંગળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછલથી

પૃથિવી સામે જતી હોય, તો તે અહ પ્રથમ સ્થિર ભાસેછે. પછી જેમ જેમ પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં વળતી જાયછે, તેમ તેમ તે અહ પાછો હટતો દેખાયછે; પછી સ્થિર દેખાઈ જ્યારે પૃથિવી વધારે વળેછે, ત્યારે ફરી પૂર્વમાં પ્રથમ આસ્તે જતો જણાય બાજુમાં આવવાથી જલદી જતો દેખાયછે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહારના અહ કરતાં સૂર્યને જલદી ફરી રહેછે, તેથી ફરતી ફરતી જ્યારે તે અહ અને સૂર્યની વચ્ચે આવેછે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીની પાસે અને સૂર્યની સામે હોયછે, તેથી વધારે પ્રકાશિત દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી સૂર્યની બીજી તરફ જાયછે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીથી થોડો દૂર અને સૂર્યની તરફ હોયછે; જેથી ઓછો પ્રકાશિત દેખાયછે. ભાસ્કરાચાર્ય સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉચ્ચસ્થિતો વ્યોમચરઃ સુદૂરે
નીચસ્થિતઃ સ્યાન્નિકટે ધરિઝ્યાઃ ।
અતોઽણુવિંબઃ પૃથુલશ્ચ ભાતિ
ભાનોસ્તથા સન્નસુદૂરવર્તી ॥ ૮૩ ॥

જ્યારે અહ ઉચ્ચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિવીથી દૂર અને જ્યારે નીચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસે હોયછે; તેથી નાહાનો તથા મોહોટો અને સૂર્યની સમીપ તથા દૂર ભાસેછે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાયછે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ અહો સૂર્યને ફરેછે; અને તેને ફરનારા હરકોઈ અહઉપરથી તે અહના ફરવાના માર્ગની અંદર જેમના માર્ગે એવા અહ, પૃથિવી ઉપરથી બુધશુક્રની પેઠે દેખાયછે. વળી જેમના ફરવાના માર્ગ તે અહના માર્ગથી બાહર છે એવા અહ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ અહની પેઠે દેખાયછે. પણ સૂર્યઉપરથી તો બધા અહ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમાં ફરતા દેખાયછે, કારણ તે સર્વની મધ્યમાં છે. સર્વ અહ પરમાણુનાં કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણ છે. પરમાણુ માત્રમાં પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે “કારણુ ગુણુપૂર્વક કાર્ય ગુણુ હોયછે” એ નિયમ પ્રમાણે તે સર્વ અહોમાં પણ વર્તમાન છે. પણ સૂર્ય સર્વ કરતાં મોહોટો હોવાથી તેનામાં સર્વ કરતાં વધારેછે, જેથી તે પોતે મધ્યમાં રહી સર્વ અહોને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવેછે. ઋગ્વેદનાં ત્રીજા મંડળના ૫૯ સૂક્તની પેહેલી રચનામાં કહ્યું છે કે,

મિત્રો દાધાર પૃથિવીમુત ઘામ્ ॥ ૮૪ ॥

સૂર્ય પૃથિવી અને અહોને ધારણ કરેલા છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના ચોથા મંડળના સૂક્ત ૫૩ ની બીજી ઋચામાં કહેલ છે કે,

દિવો ધર્તા ધ્રુવનસ્ય પ્રજાપતિઃ ॥ ૮૫ ॥

પ્રકાશ તથા વૃષ્ટ્યાદિયે કરી પાળના ફરનાર સૂર્ય, અહો તથા ભૂલોકને ધારણ કરનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમા મંડળના સૂક્ત ૧૪૯ ની પેહેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

સવિતા યંત્રૈઃ પૃથિવીમરમ્ણાત્ ।
અસ્કંભને સવિતા ઘામદંહત્ ॥ ૮૬ ॥

નિરાધાર પ્રદેશમાં સર્વના મધ્યસ્થાનમાં રહેલા સૂર્ય યંત્રેકરી પૃથિવીને રમણીછે, ને અહોને દંદ કર્યાછે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણ શક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અંભાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાળુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું બેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી છોટો થઈ પૃથિવીની બીજી બાજુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુકલ પક્ષની સાતમ આઠમ સુધી રહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાજુમાં હોયછે, તેથી એકનું સામેથી ને બીજાનું બાજુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઈ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પૌર્ણિમાસુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું પૂર્ણ આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુકલ પક્ષની પેઠે કૃષ્ણ પક્ષમાં પણ સાતમ આઠમ સુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અંભાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રહેછે. આકર્ષણ સમસૂત્રમાં થાયછે, તેથી પૃથિવીના જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર કોશે પણ ભરતી થાયછે. જે કે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણું નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણું છેટેછે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માધકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યુંછે કે,

पूर्णचंद्रोदयाकांक्षी दृष्टांतोऽत्र

महार्णवः ॥ ८७ ॥

પૂર્ણ સમુદ્ર ચંદ્રોદયની ઇચ્છા રાખેછે એ દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે પંચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

नदीशः परिपूर्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते ८८ समुद्र परिपूर्णुछतां चंद्रोदयने धृच्छे छे ॥ ८८ ॥

ભૂગોળના ચંદ્રની સન્મુખના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાજુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. જ્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને જ્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ કેહેવાય છે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઈ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સ્તોત્રપ્રકરણમાં પૃથિવીવર્ણન.

॥ तेजोवर्णन ॥

હવે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાય છે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિફલિત થઈને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગોલ કેહેવાય છે. ઋગ્વેદનાં મંડલ ૪ સૂક્ત ૫૩ ઋચા ૪માં કહ્યું છે કે,

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशत् ॥ ८९ ॥

અવિનાશી સૂર્ય ગ્રહ તથા ઉપગ્રહાદિ લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં પણ કહ્યું છે,

અત્રાહગોરમન્વત નામ ત્વષ્ટુરપીચ્યમ્ ।
ઇત્યાચંદ્રમસો ગૃહે ॥ ૯૦ ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ પ્રાચીન પુરૂષોએ માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્ધભદ્રે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યું છે કે,

ભૂગ્રહમાનાં ગોલાર્ધાનિ
સ્વચ્છાયયા વિવર્ણાનિ ।
અર્ધાનિ યથાસારં
સૂર્યાભિમુખાનિ દીપ્યંતે ॥ ૯૧ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ પોતાની છાયાએ કરી પ્રકાશહીન હોય છે, ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોય છે, તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંત શિશેમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

તરણિકિરણસંગાદેષ પીયૂષપિંડો
દિનકરદિશિ ચંદ્રશ્ચંદ્રિકાભિશ્ચકાસ્તિ ।
તદિતરદિશિ બાલા કુંતલશ્યામલ શ્રી-
ર્ધટ ઇવ નિજમૂર્તિચ્છાયયૈવાતપસ્થઃ ॥ ૯૨ ॥

તડકામાં રાખેલા ઘડાની પેઠે સૂર્યકિરણના સંગથી આ અમૃત પિંડરૂપ ચંદ્ર, પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાએ કરી પ્રકાશે છે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના અંગનીજ છાયાએ કરી કુમારી સ્ત્રીના શુભલિયાળા કેશ જેવી શ્યામ શોભાવાળો હોય છે ॥ ૯૨ ॥

શ્રાપતિયે પણ એમજ કહ્યું છે:—

ધાન્ના ધામનિધેરયં જલમયો
ધત્તે સુધાદીધિતિઃ
સઘઃ કૃત્તમૃણાલકંદવિશદ-
ચ્છાયાં વિવસ્વદિશિ ।
હર્મ્યે ધર્મઘૃણૈઃ કરૈર્ધટ ઇવા-
ન્યસ્મિન્ વિભાગે પુન-
ર્બાલાકુંતલકાલતાં કલયતિ
સ્વચ્છાં તનોઽચ્છાયયા ॥ ૯૩ ॥

જેમ ઘરમાં રાખેલો ઘડો સૂર્યકિરણે કરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ જલમય અમૃત કિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે કરી પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં તલ્કાળ છેદેલા કમલકંદ જેવી શ્વેત કાંતિને ધારણ કરે છે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભાગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના કેશ જેવી સ્વચ્છ શ્યામતાને ધારણ કરે છે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યનો પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોય છે, તેના ઉપર નિરંતર પડે છે, તેથી જ્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોય છે, ત્યારે ચંદ્રનો પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોય છે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો દેખાય છે, ને તે દિવસે પૌર્ણિમા કહેવાય છે. પછી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ-

વીની બીજી બાજુમાં અર્થાત્ પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચેમાં આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઈ, બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે. તે અમાવાસ્યા પર્યંત એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોય છે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોય છે. ફરી શુકલપક્ષમાં પૌર્ણિમા પર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને ઘેરાતો અને સૂર્યની વચ્ચે આણુતો જાય છે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર ઓછો થતો જાય છે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોળનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોય છે, તેટલોજ તેની બીજી તરફના અર્ધગોળનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોય છે. વરાહ મિહિરે ઘેરાતા સંહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમધસ્થસેંદો-

ર્ભાભિર્માનોઃ સિતં ભવસર્ધમ્ ।

સ્વચ્છાયયાન્યદસિતં

કુંભસ્વેવાતપસ્યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

સલિલમયે શશિનિ રવે-

દીંધિતયો મૂર્છિતાસ્તમો નૈશમ્ ।

ક્ષપયંતિ દર્પણોદર-

વિહતા ઇવ મંદિરસ્યાંતઃ ॥ ૧૫ ॥

સજતોઽર્કતલંશશિનઃ

પશ્ચાદવલંબતે યથા શૌઠ્ઠ્યમ્ ।

દિનકરવશાત્તથેંદોઃ

પ્રકાશતેઽધઃ પ્રમૃત્યુદયઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રતિદિવસમેવમર્કાત્

સ્થાનવિશેષેણ શૌઠ્ઠ્યપરિવૃદ્ધિઃ ।

ભવતિ શશિનોઽપરાક્લે

પશ્ચાદ્ભાગે ઘટસ્થેવ ॥ ૧૭ ॥

વળી સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યાદયઃસ્ય વિધોરધસ-

મર્ધં નૃદ્ધ્યં સકલાસિતં સ્યાત્ ।

દર્શેઽથમાર્ધાન્તરિતસ્ય શુક્લં

તત્પૌર્ણિમાસ્યાં પરિવર્તનેન ॥ ૧૮ ॥

તડકામાં મુકેલા ઘટની પેઠે સૂર્યના તેજ-કરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સદા સ્વેત થાય છે, ને બીજો અર્ધભાગ તેની ઘેરાતાનીજ છાયાયે કરી શ્યામ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિ ફલિત થઈને ગૃહમાંના અંધકારને નાશ કરે છે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને રાત્રિ સંબંધી અંધકારને નાશ કરે છે ॥ ૧૫ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુકતા ચંદ્રનું સ્વેતપણુ તેની પછવાડેની બાજુમાં હોય છે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાય છે ॥ ૧૬ ॥

ત્યાર કેડે જેમ મધ્યાન્હ પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેમ પ્રતિ દિવસે સૂર્યથી સ્થાન વિશેષે કરી ચંદ્રની સ્વેતતા વધતી જાય છે ॥ ૧૭ ॥

અમાવાસ્યાયે સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર શ્યામ હોય છે, ને બમણું કરી પૌર્ણિમાયે સૂર્યથી છ રાશિના અંતરે આવેલા તેનું તેજઅર્ધ સ્વેત હોય છે ॥ ૧૮ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्यमिदो-
स्सजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम् ।
जलमयजलजस्य गोलकत्वात्
प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य ॥ ९९ ॥

સૂર્યથી છેટેજતાં ચંદ્રની શ્વેતતા ને પાસે
જતાં રથામતા વધતી જાયછે; અને જલથી
ઉત્પન્ન થયેલા જલમય ચંદ્રનું ગોલપણું
હોવાથી એનો ખીજને દિવસે ઝીણું
શિંગડા જેવો આકાર થાયછે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અંતર્ગત બુધ તથા શુક્ર પણ નલિકાથી જેવા હોય, તેો ચંદ્રની જેમ
આછા વધતા પ્રકાશિત દેખાયછે. તેનું કારણ એકે, જ્યારે તેઓ પૃથિવી અને સૂર્યની
વચમાં આવતા જાયછે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ આછો થઈ
ખીજ તરફના અર્ધગોલ ઉપર વધતો જાયછે. તે જ્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં
આવેલ હોયછે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોલ પ્રકાશ રહિત થાયછે,
ને ખીજ બાજુનો અર્ધગોલ પ્રકાશિત થાયછે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી
બાજુએ જાયછે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચમાં આવણુતા જાયછે, તેમ
તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ચાલુ થઈ વધતો જાયછે, ને
ખીજ અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ આછો થતો જાયછે. પછી ફરતાં ફરતાં જ્યારે તેઓ
પોતાની અને પૃથિવીની વચમાં સૂર્યને લાવેછે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોલ
આખો પ્રકાશિત હોયછે. એજ રીતે સૂર્યને ફરનાર હરકોઈ ગ્રહ ઉપરથી તેના અંત-
ર્ગત ન્યૂનાધિક પ્રકાશવાળા દેખાયછે. સર્વે પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિ છે. કૃષ્ણચન્દ્રવેદના
તૈત્તિરીયારણ્યકમાં એવા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે, *

अग्निर्ज्यોतिर्ज્યોतिरग्निः ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિજ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિ-
છે ॥૧૦૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થ માત્રમાં રહેલ છે, મારેજ ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના ૭૦ મા સૂક્તની
ખીજ ઋચામાં કહ્યું છે કે,

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां
गर्भश्चरथां गर्भश्च स्याताम् ॥. ૧૦૧ ॥

જે અગ્નિ પાણી, વન, જંગમપ્રાણી
તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભરૂપે રહેલ
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી ભાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ધસા-
યછે, ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ ભાસેછે. મેઘરૂપ જલમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાક્રિતુમાં
મેઘો પરસ્પરે ધસાયછે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વિજલીરૂપ થાયછે. એજ સામાન્ય
અગ્નિ વનમાં વાયુના જેરથી વૃક્ષો ધસાયછે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વનને બાળી
નાખેછે. તેજ અગ્નિ પર્યંતોને આઘાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમાં તણુખારૂપે વિશેષરૂપ
જણાયછે; અને જંગમ પ્રાણિયોમાં જઠરાગ્નિરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, ને તેમના શરીર પણ પર-
સ્પરે ધસ્યાં હોય તો તે વિશેષપણુને પામેછે. અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથીજ પદાર્થોના
સંયોગવડે વિજલી ઉત્પન્ન થાયછે, જેની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્રવણ
તથા દૂરસંકેતાદિ ઘણા અમત્કારી યંત્રો સિદ્ધ કર્યાંછે, ને હવે પછી પણ ઘણા થવાની

આશા રાખેછે. એજ સામાન્ય અગ્નિ સૂર્ય બિંબમાં વા તેના વાતાવરણમાં નિરંતર રસાયની ક્રિયા થવાથી વિશેષપણુને પામી પ્રજ્વલિત થાયછે. તેનોજ પ્રકાશ સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ ઉપર, એક સેકંડ એટલે અઢી વિપલમાં આસરે ૯૩ હજાર કોશના વેગથી પડેછે. પ્રકાશનો વેગ આ પ્રમાણે શોધી કાઢાલે છે:— બૃહ-સ્પતિના ચંદ્રોના ગ્રહણ થવાનો વખત હમણાના જ્યોતિષિયો ગણિતથી સિદ્ધ કરેછે. તે જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પાસેમાં પાસે હોયછે, ત્યારે તેના ચંદ્રગ્રહણ પૃથિવી ઉપરથી દૂરદર્શક ચંત્રવડે બરાબર ગણી કાઢેલા વખતે દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિથી છેટામાં છેટી હોયછે, ત્યારે ગણી કાઢેલા વખતથી તે ગ્રહણ ૧૬૨ મીનીટ મોડા દેખાયછે; બૃહસ્પતિથી પાસેના કરતાં પૃથિવીનું છેટેનું અંતર આસરે નવ કરોડ પચાશ લાખ કોશ વધારે હોયછે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને ફરવાના માર્ગનો વ્યાસ તેટલા કોશનો છે. તેટલે અંતરે ગ્રહણ દેખાવાને જે વખત લાગેછે, તે વખત પ્રકા-શને આવતાં થાયછે એમ સમજવું. પ્રકાશમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શુક્લરૂપ અને ઉજ્જ્વળ સ્પર્શ એવા બે ગુણુછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પહેલા આનંદિકમાં કહ્યુંછે કે,

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તેજ રૂપ અને સ્પર્શવાળું છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણ એ તેજ કાંઈ હોવાથી તિરોભાવને પામેછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સા-માન્ય અગ્નિ તેનું કારણ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્ક સંગ્રહમાં કહ્યુંછેકે,

તच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं पर-
माणुरूपं अनिसं कार्यरूपम् ॥ ૧૦૩ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે પ્રકા-રનું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિરંતર પોતાના સામાન્ય રૂપમાં હોયછે, પણ ઉપાધથી વિશેષરૂપ થાયછે; જે ટળીજતાં ફરી પોતાના મૂળરૂપે રહેછે, પણ કોઈકાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્ર-કાશનું સ્વરૂપ સાધારણ દૃષ્ટિયે સ્વેત જણાયછે, પણ તેમ નથી. તેમાં સાત પ્રકારના રંગછે, જે ભિન્નિત થઈને એકરૂપે ભાસેછે. પણ જે ત્રિકોણાકાર કાચમાંથી પ્રકાશના કિરણ પસાર થવા દઈ બેંચાં હોય, તો તેઓ પૃથક્તાને પામી સાત રંગના જણાયછે. તેમ જળથી ભરેલ કાચનું ગોલપાત્ર પોતાના મસ્તકથી ઊંચા સ્થાને મૂકી, તે પાત્ર અને સૂર્યની વચમાં ઉભી તે પાત્ર તરફ જોયું હોય, તો તેમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્તાને પામી અનેક રંગના દેખાયછે. એજ રીતે વર્ષાકાળમાં પડતા જલબિંદુ સમૂહમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્ પૃથક્ થઈ જુદા જુદા રંગના ભાસેછે, જેને ઇંદ્રધનુષ કહેછે. વરાહમિહિરે બૃહ-ત્સંહિતાના ૩૫ મા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છેકે,

સૂર્યસ્ય વિવિધવર્ણાઃ પવનેન વિઘટ્ટિતાઃ
કરાઃ સાન્ને । વિયતિ ધનુઃ સંસ્થાના યે
દૃશ્યંતે તદિદ્ર ધનુઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણો, જે વાદળ-વાળાં આકાશમાં વાયુવડે વિશીર્ણુ થઈ ધનુષ આકારે દેખાયછે, તે ઇંદ્રધનુષ કે-હેવાયછે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતા કુંડાળા જેવું થઈ રહેછે તેનું કારણપણુ બૃહત્સંહિતાના ૩૪ મા અધ્યાયના આરંભમાં વરાહમિહિરે કહ્યુંછેકે,

સંમૂર્છિતા ર્વાદ્વિઃ

કિરણાઃ પવનેન મંડલી ભૂતાઃ ।

નાનાવર્ણા કૃતય-

સ્તન્વન્ત્રે વ્યોન્નિપરિવેષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણો જે અદ્ય વા-
દળાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને
લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવ-
ર્ણાકૃતિવાળા થાયછે, તે કુંડાલારૂપ ભા-
સેછે ॥ ૧૦૫ ॥

વળી પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના સૂક્ત ૧૦૫ ની ન-
વમી ઋચ્યામાં કહ્યુંછેકે,

અમી યે સપ્તરશ્મયસ્તત્રામેનાભિરાતતા ૧૦૬

આ જે સૂર્યના સાત કિરણોછે, તેમાં
મારી નાભી આંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮ મા મંડલમાં સૂક્ત ૭૨ ની ઋચ્યા ૧૬ મી માં કહ્યું છેકે,

સૂર્યસ્ય સપ્તરશ્મિભિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ કરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છે:-જામલો, નીલો, આસ્માની, ચુલાળી, પીળો, નારંગી
તથા લાલ. પ્રકાશ કિરણોમાં પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવછે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દે-
ખાયછે ને રત્નાદિ સ્વચ્છવસ્તુઓ ચકચકેછે, પણ અંધારામાં તેમ થતું નથી; કારણ
ત્યાં પ્રકાશનો અભાવછે. એમ છતાંપણુ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અંશેછે તે અં-
ધારામાં પણ સેજ પ્રકાશેછે. પ્રકાશ કિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળેછે, તેથીજ તે-
મની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છળી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાંછે, ને હવેપછી
પણુ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા ધારેછે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પા-
છા વળેછે, પણ ડાબી બાજુમાંથી પડતા કિરણો તેવીજ રેખામાં જમણી બાજુએ પાછા
વળેછે, તેથીજ દર્પણમાં બાજુની વસ્તુઓ દેખાયછે; આપણું જમણું અંગડાબાની પેઠે ને
ડાબું અંગ જમણાંની પેઠે ભાસેછે. અને દર્પણ કદિ નાહાનું હોય તોપણુ તેમાં આ-
પણુ કદનો મોહોરો ભાગ દેખાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બ-
દલે તેમાં ચુસાઈ જાયછે, ને કેટલાકપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઈ અથવા ચુસાઈ
બાકીના પાછા વળેછે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર જાયછે. જે પદાર્થપરથી
કિરણો મુદલ પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોયછે, ને જેનાપરથી ઘણુકરી બધા કિરણો
પાછા ફરેછે, તે સપેત હોયછે. પણ જેનાપરથી ચોક્કસ રંગના કિરણો પાછા ફરેછે, તે
પદાર્થ તે રંગનો હોયછે, ને બાકીના રંગનાં કિરણો તેમાં સમાઈ જાયછે એમ સમજવું.
પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જે સરલ રેખામાં પસાર થાયછે, તે વાંકાં વળતાં
નથી, પણ જે વાંકી રેખામાં પસાર થાય, તે વાંકાં વળેછે; તેથીજ ખ્યાલામાં મૂકેલો
સિક્કો જે ખ્યાલાની કોર આડે હોવાથી દેખાતો નથી, તે ખ્યાલામાં પાણી રેડવાથી દેખા-
યછે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ઢુંકી તથા ભાંગ્યા જેવી દેખાયછે તેનું કારણપણુ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્રતા છે. એજ કારણથી નહી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં ઉંચાં હેખાયછે, જેથી પાણી ઊંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ ગોલપણુ ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય સ્થિતિજથી નીચે હોય તોપણુ ઉંચા તથા મોઢોટા હેખાયછે, તેનું કારણપણુ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્રતાછે. અને પ્રથમ તેઓ લાલ દેખાયછે, કારણુ તેમનાં પ્રકાશનાં લાલકિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઈ દૃષ્ટિયે પડેછે. સાંજ-સવાર આકાશમાં લાલાસ દેખાયછે તેનું કારણપણુ એ કે, વાતાવરણમાં સૂર્યનાં કિરણો વક્ર થઈ પ્રથમ લાલકિરણુ આપણી દૃષ્ટિયે પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંજ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળાં હોય, તો તેમાં પૃથક્તાને પામેલ સૂર્યકિરણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણુ જે ઘટ્ટ થએલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્યઅસ્ત થયાપછી પણુ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણુ કે, સૂર્યનાં કિરણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવાર સાંજ આકાશમાં લાલાસ દેખાવાનું કારણુ સિદ્ધાંત શિ-રોમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણુમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ભૂમ્યુત્થિતૈ રજોધૂર્મૈર્દિગન્તવ્યોન્નિ સં-
સ્થિતૈઃ । સૂર્યાલ્પકિરણૈર્મિશ્રૈરાભ્યમવ-
ભાસતે ॥ ૧૦૮ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, દિશારૂપ અંતવાળા આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિરણોકરી મિશ્રિત થયેલી રજરૂપ ધૂમવડે આકાશમાં રતાસ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

વિરલાવયવં વસ્તુ યદ્દદ્દેર્શ્યવધાયકમ્ ।
તેનાભ્રમરુણીભૂતં દૃશ્યતે
શક્રચાપવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

છુટા પડ્યાછે અવયવ જેના એવી દૃષ્ટિને આડે આવનારી જે રજરૂપ વસ્તુ, તેણે-કરી ઇંદ્રધનુષ્ણી પેડે વાદળ લાલ થયેલું ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

સંધ્યારાગઃ સ વિજ્ઞેયો દિનાદૌ ચ દિના-
સયે । રાકાર્યાં તુ નિશાવક્તે તથૈવેદુક-
રોદયમે ॥ ૧૧૦ ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાયે, તથા રાત્રિ મુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણના ઉદય સમયમાં જે રતાસ દેખાયછે, તે તેજ જાણવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ આધિક અધિક પ્રસારને પામતા જાયછે. એક હાથને અંતરે જેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો ૩ બે હાથને અંતરે ૬ ત્રણ હાથને અંતરે અને ૧૬ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલાગણો પાસે હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર આછો થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં અધિક પડેછે. તેમ જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં આછાં પડેછે. પ્રકાશ કિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને લીધે મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાઠી આંખ કરતાં તેવા કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું બળ વધારે હોયછે. તેવડે નેચાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મ્હોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા થાયછે કે, તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્ત્રાદિ વસ્તુ પણ સલગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશ કિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઈ તેના મધ્ય બિંદુમાં એકઠા થાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્ર ભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશ કિરણો વક્ર થઈ એકઠાં થાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયછે. ઘણુંકરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલાંશ ઘટ્ટિજવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે થાયછે, જેથી તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચશ્માની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણ વક્રતાનું ન્યૂનપણું ચશ્મામાં થતી કિરણ વક્રતાવડે પૂરાયછે. જો પાતળા ત્રાંબાનાં પત્રામાં ગોલ છિદ્રકરી તેમાં પાણી ઠેરવું હોય, તો તે મધ્યોત્તત કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક થાયછે. વળી દિવસે કોઈ અંધારા ઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્રકરી તેની સામે શ્વેતવસ્ત્ર*ધરતું હોય, તો તેઉપર તે ઘરની બાહાર રહેલ મનુષ્ય, ગૃહ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. જો તે છિદ્રમાં મધ્યોત્તત કાચ ગોઠવ્યો હોય, તો બાહારની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટતાથી પડેછે. એજરીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતળા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટીરીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોત્તત કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઈ પદાર્થ મોટા દેખાડેછે, તેમ તે મધ્યનિમ્ન કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો ઓછા થઈ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમના નેત્ર એ મધ્યનિમ્ન કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટરીતે દેખાયછે. માટેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને જાતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિદ્વાનોએ સાઠી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા સુધી વધારે દેખાય તેવા બહુલના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉબળુતાવડે મેદાનોમાં પાણીની બાફની પેઠે બાફ નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાનું પાણી ભાસેછે. વળી ઉબળુતાવડે પદાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પારો ઉંચો ચડેછે, જેથી ઉબળુતા માપી શકાયછે. પણ ઉબળુતામાં કાંઈ ગુરૂત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વજનમાં વધતી નથી. ઉબળુતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી જો પદાર્થ ગરમ કર્યા હોય, તો તેમના પરમાણુ છુટા થવામાંડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અધિક ઉબળુતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થપણુ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને જો અત્યંત ઉબળુતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉબળુતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઈ જાયછે.

એરીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસીના સાષ્ટપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ જલવર્ણન ॥

જલની વૃષ્ટિપણુ પ્રકાશની ઉજ્જ્વલતાવડે થાયછે. જેમ હરકોઈ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુક્યું હોય, ને તે વાસણઉપર ને કંઈ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તો તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણુ આડે આવવાથી તેને વળગી રહેછે; જે ઢાંકણુ ઉપાડતી વેળાએ બાહારના વાયુની શીતતાનો સ્પર્શથી પાણી પાણીરૂપ થાયછે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોયછે. તેમજ સૂર્ય કિરણોની ઉજ્જ્વલતાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઈ, એ રૂપમાં વાયુકરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઈ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણાને પામેછે, ત્યાં શીતતાને પામી ધટ્ટ બની મેઘરૂપે રહેછે; જે ઘણું એકકું થવાથી ગુરુપણાને પામી ફરી ઉજ્જ્વલતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને વૃષ્ટિ કહેછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે,

અગ્નિર્વાંઈતો વૃષ્ટિમુદીરયતિ
મરુતઃ સૃષ્ટાં નયન્તિ યદા
સ્વલુ વા અસાવાદિસોન્યહ્સ્-
શ્મિભિઃ પર્યાવર્તેતેઽથ વર્ષતિ ॥ ૧૧૧ ॥

અગ્નિજ વૃષ્ટિને પ્રેરેછે અર્થાત્ આ પૃથિવીમાંથી વરાળરૂપ પાણી દ્વારા આકાશમાં વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેછે, તેને વાયુ બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થલે લઈ જાયછે, અને ન્યારે આ સૂર્ય તીવ્ર કિરણોએ કરી અતિશય તાપ કરેછે, ત્યારે વર્ષેછે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યુંછે:—

યા ખિરાદિસસ્તપતિરશ્મિભિસ્તાભિઃ પર્જ-
ન્યો વર્ષતિ ॥ ૧૧૨ ॥

જે કિરણોએ કરી આદિત્ય તપેછે, તે કિરણોવડે વર્ષાત્ પડેછે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યુંછે કે,

આદિસાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ
પ્રજાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાયછે, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા થાયછે ॥ ૧૧૩ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહ્યુંછે કે,

અપાં નાહ્યો વાયુસંયોગા દારો-
હણમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુના સંયોગથી સૂર્યકિરણો પાણીને ઉંચે ચડાવે છે ॥ ૧૧૪ ॥

એરીતે પાણીજ ઉજ્જ્વલતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ બનેછે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના પાંચમા કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પેહેલા અનુવાકમાં કહે-
યા અગ્નિર્મર્ધ દધિરે સુવર્ણાઃ ॥ ૧૧૫ ॥ લઈ કે, જે સ્વચ્છ પાણિયે અગ્નિને ગર્ભમાં ધારણું કર્યોછે ॥ ૧૧૫ ॥

પણુ જ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ધસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમાં રહેલ સા-
માન્ય અગ્નિ વિજલિરૂપે વિશેષપણુને પામી ભાસેછે. વૈશેષિક દર્શનમાં કણુદ સું-
નિયે પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

તત્ર વિસ્ફુર્જર્જ્યુર્લિંગમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

મેઘમાં અગ્નિછે, એ વિષયમાં વિજલિ
સહિત ગર્જના ચિન્હ છે ॥ ૧૧૬ ॥

અપાં સંયોગાદ્વિભાગાચ્ચ સ્તન-
યિત્નોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીને વાયુવડે સંયોગ
અને વિભાગ થવાથી થાયછે ॥ ૧૧૭ ॥

વાદલાં વર્ષાકાળમાં ભારી હોવાથી ધણુ નીચે આવેછે; તે સમય તેઓ પૃથિવીથી
ધણુ કરી અર્ધાથી એક કોશ સુધી છેડે હોયછે. બીજા કાળમાં સુમારે ૩ થી ૪ કો-
શ દૂર હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમાં ઉંચે ઉડી જવાનો
સ્વભાવછે; તેથી જો કોઈ પદાર્થમાં તે સંકોચ પામી હોય, તો તે એટલું તો બલ કરેછે
કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બાહાર નીકળી ઉડી જાયછે. એ જાણવામાં આવ્યાથી
હમણાના વિદ્વાનોએ તેને મહાન યંત્રોમાં યોજી અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્યે સિદ્ધ કર્યાંછે.
પાણીને વરાળરૂપે રહેવામાં અતિઉષ્ણતાની જરૂર છે, કારણુ તે વિના વરાળ થંદી થઈ
પાણીરૂપ થઈ જાયછે. એથીજ દિવસની ગરમીથી થયેલી વરાળમાંથી જેટલી વરાળ
આકાશમાં પોતાના રહેવાના સ્થાન સુધી પોહોચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગ-
વાથી તે પાણીરૂપ થઈ પાછી પૃથિવીઉપર પડેછે, જેને ઝાકળ કહે છે. શિયાળામાં સ-
વાર સાંજ બહુ ધુમસ પડેછે, તે વિષે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ૨૬૭ તથા ૨૬૮ મે પાને
દિપણુમાં કહેલ છે કે,

વર્ષાતિ નિર્જલા મેઘા વાયુના
વિરલીકૃતાઃ । ઇષદ્વાળ્પાવશે-
ષાસ્તુ પતંતિ વસુધાતલે ॥ ૧૧૮ ॥

વર્ષાકાળના અંતમાં, જેમાં થોડી વરાળ
બાકી રહેલીછે, એવા જલ વિનાના મેઘો,
વાયુવડે છુટા થઈ પૃથિવીના પૃષ્ઠઉપર
પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

ધૂમાવયવરૂપૈસ્તૈશ્છાદ્યંતે ગિરયો
દ્રુમાઃ । રામા રામાદયસ્તે તુ
પુનરર્કાશુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમના ધૂમજેવા અવયવેકરી ગિરિ, વૃ-
ક્ષ તથા સુંદર બગીચા આદિ ઢંકાઈ જા-
યછે. ફરી સૂર્યકિરણોવડે શોભિતા તે
ઓ ॥ ૧૧૯ ॥

ભૂવાયુના વિશીર્ણાસ્તુ વિલીયંતે નભ-
સ્તલે । તદ્રજઃસંહતિર્થેનુમહિષી
ક્ષીરનાશકૃત્ ॥ ૧૨૦ ॥

પૃથિવીના વાયુયેકરી સુકાઈને આકાશ
પ્રદેશમાં લીન થઈ જાયછે. તેજ ગાય
તથા ભેંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ
કેહવાયછે. ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમાં આકાશમાં-
થી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમાં પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા ચંડાદેશમાં બંધાઈ બર-

ફરપે ભાસેછે. પર્વતોઉપર બંધાયલું હિમ ઉબળુકાળમાં પીગળેછે, જથી તે તરફની નદિયોમાં તેવા વખતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી ને જલને આપીહોય તો તે બંધાઈ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને બંધાઈ જવું એ બન્ને એકજ ઉબળુમાને થાયછે. કણાદમુનિયે વૈશેષિક દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

અપાં સંઘાતો વિલયનં ચ
તેજઃસંયોગાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીનું બંધાવું તથા પીગળવું તેજના
સંયોગથી થાયછે ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીમાં ગુરૂપણુ હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણુ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જે પદાર્થ પાણીમાં ઘુડી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકું હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલનાં સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યું છે કે,

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ ભેષજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ પાણીમાં અમૃત તથા પાણીમાં ઔષધછે ૧૨૨

સામાન્યરીતે પાણીમાં શુકલરૂપ, મધુર રસ, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણુ છે. વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યુંછે કે,

રૂપરસસ્પર્શવત્ય આપઃ ॥ ૧૨૩ ॥ પાણી રૂપ, રસ અને સ્પર્શ ગુણુવાલું છે.

પણુ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યુંછે કે,

તાશ્ચ દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાશ્ચ ।

નિત્યાઃ પરમાણુરૂપાઃ

અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું
છે, પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અ-
નિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્યરૂપમાં પાણી આબ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. આબ્પરૂપ થયેલ પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોળને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઈ તથા પાણીમાં શીણુની પેઠે તેમાં તરત્યા કરેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સ્તુતિ પ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ વાયુવર્ણન ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી સુમારે પચાશ કોશ સુધી છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि
भूवायुरत्राबुदविन्दुदाद्यम् ॥ १२५ ॥

પૃથિવીને ફરતો આરયોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

निर्घातोल्काघनसुरधनुर्विन्दुदन्तः कुवायोः
संदृश्यंते खनगरपरिवेष-
पूर्वं तथान्यत् ॥ १२६ ॥

ગર્જના, ઉંબાડિયાં, વાદળ, ઇંદ્રધનુષ, વિજલી, ગંધર્વનગર તથા કુડાળા આદિલઈ અન્ય જે દેખાય છે, તે સર્વ ભૂવાયુની અંદર છે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે ચક્ષુવડે દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઇંદ્રિયને સ્પર્શ થાય છે તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ કંપે છે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. જે તેના પરમાણુ પારદર્શક ન હોય તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઈપણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વ આકાશવાણી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોય છે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જે પંખાવિગેરે વસ્તુને તે ઠેકાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ ચલાયમાન થાય છે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાય છે. વાયુમાં ગુરૂપણુ છે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાય છે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ જણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોય છે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણાને પામે છે. વાયુનું દબાણ એમરથી હોય છે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકે છે. હરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક આબુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી આબુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડે છે. વાયુમાં ગુરૂપણુ હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ધણા એકઠા થાય છે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ જડો હોય છે. દીવાના પ્રકાશની પેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાય છે. તેથી ઉંચે ઉંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાય છે, જેથી તે તે ઠેકાણે વાયુના પરમાણુ ધણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોય છે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાય છે, તે કરતાં ઉંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાય છે. ધણા ઉંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર સ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની ચાંમરી ફાટે છે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળે છે, તેનું કારણ કે ત્યાં બહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોય છે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણામાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાય છે. જે મુદ્દે બહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોના શરીર તદન ફાટી

જઈ નાશ પામેછે ! જો કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક બીજા સાથે અંદર હવા જઈ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર બેસાડ્યા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંધાવડે હવાને બાહાર ખેંચી કાઢાદી તે છેદને બુચવડે બંધ કર્યો હોય, તો તે બન્ને વાટકા એવાતો પરસ્પરે ચાંટિજશે કે, ઘણા ભેરથી પણ ઉખેડી શકાશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એકે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાઢાદી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બાહારનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે. બન્ને બાજુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેદને ઢાંકેલ આંગળી કાયમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઈ રહેછે. તેનું કારણકે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ જો તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેસવી લેયે, તો પાણી તદ્દન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેડેથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ૬ આંગળ વ્યાસવાળી કાચની નળીમાં પારો ભરી, તેનો છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉંધી રાખી આંગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી ઉંચે ઝીલાઈ રહેછે. એ ચંચળ વાયુના દાબનું માપ નીકળી શકેછે, ને પદ્ધતોની ઉંચાઈ પણ એથી જણાઈ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જડો હોવાથી તેનો દાબ વધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જટલી ઉંચાઈયે રહેછે, તેના કરતાં ઉંચા ઉંચા સ્થાનમાં એાછી ઉંચાઈયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ એાછું થતું જાયછે. બે છેડેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેદો આંગળીયોવતે ઢાંકી, એક છેડો પાણીથી ભરેલા ઉંચા વાસણમાં, ને એક છેડો નીચેના વાસણમાં એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે ઉંચા વાસણમાંનું પાણી તે નળી દ્વારા સઘળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ ઉંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. જ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઈજશે. કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ચંત્રાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

તાંત્રાદિમયસાંકુશરૂપનલસ્યામ્બુપૂર્ણસ્ય ।
 एकं कुंड जलांतर्द्धितीयमग्रं त्वधोमुखं च
 बहिः ॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडा-
 द्बहिः पतति ॥ १२७ ॥

પાણીથી ભરેલા, તાંત્રઆદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેડો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવો બીજો છેડો બાહાર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બાહાર પડેછે ॥ ૧૨૭ ॥

વાયુ પણ બીજા પદાર્થની પેઠે ઉજ્જુતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણ ગરમી લાગવાથી પૃથક્પણુને પામી ઉંચે ચરેછે. એ રીતે જે ઠંડાણુ વાયુ પાતળો થાયછે, તે ઠંડાણુ ધટ્ટ વાયુને રેહેવા જગ્યા મળવાથી તે બીજા સ્થાનથી એકદમ આવેછે, એટલે વાયુ જોરમાં વાતો જણાયછે. અને જ્યારે તે બાકી જગ્યા ધટ્ટ વાયુથી ભરાઈ જાયછે, ત્યારે જોરનો વાયુ વાતો બંધ પડેછે. ઉષ્ણતામિશ્રિત વાયુ ગરમ હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે, તેથી તે ઉંચે જાયછે. જેમાં દીવો મુક્યો હોય એવું કાગળનું ફાંનસ ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણુકે દીવાની ગરમીથી ફાંનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી બાહારના વાયુ કરતાં હલકો થવાથી ફાંનસને ઉંચે લઈ જાયછે. વિમાન આકાશમાં ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણુ પણ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણુ પણ વાયુછે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને ઝાંવી પોહોંચવાથી શબ્દ સંભલાય છે. એજ તરંગ પર્વત ગૃહાદિને અફડાઈને પાછાવળેછે, તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શ ગુણુવાળો છે. કણાદમુનિયે વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યુંછે કે,

સ્પર્શવાન વાયુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્પર્શ ગુણુવાળો વાયુછે ॥ ૧૨૮ ॥

પણ તે બે પ્રકારનો કહેલછે. તર્ક સંગ્રહમાં કહ્યુંછે કે,

સ દ્વિવિધો નિસ્યોડનિસથ નિસઃ પરમા-
ણુરૂપો અનિસઃ કાર્યરૂપઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-
પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિ-
ત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકઠા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણ તે ટલી જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાય છે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણુ કેહેવાયછે. જોકે તે ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણ કોઈ કાળે તેમનો નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જોકે એક તત્વ ભાસેછે, પણ રસાયની ક્રિયાથી આંકિસજન એટલે પ્રાણુપ્રદ, નાઇટ્રોજન એટલે જીવાંતક, હાઈડ્રોજન એટલે જલકર તથા કેરબોન એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે. પ્રાણુપ્રદ એટલે પ્રાણુને દેનાર વાયુવિના પ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી, તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણુ ચણુ જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહન શક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ જણાયલો છે. લોહ પણ સુકા કાષ્ટની પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. પ્રાણિયોના અસ્થિ-માંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર ફોસ્ફરસ નામે પદાર્થ એ વાયુમાં બાળ્યો હોયતો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો નથી. સામાન્ય વાયુમાં પ્રાણુ દેનાર વાયુનો સુદભાવછે, એટલે તેવડે પ્રાણિયો જીવી શકેછે. પણ પ્રાણુપ્રદ વાયુ જેટલી જ્વલન શક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી, કારણુ તે જીવાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જીવાંતક વાયુમાં પણ કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોયતો તેનો વર્ણુ પણ જણાતો નથી. બળતો પદાર્થ જે શુદ્ધ જ્વાલંતક વાયુમાં મુક્યો હોય તો તરત ઓલહાઈ જાયછે. જે સામાન્ય વાયુ એકજ જ્વાલંતક વાયુરૂપ હોત, તો કોઈ પણ વસ્તુ બળી તથા જ્વી શકત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણુપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ માત્ર બળીને ભસ્મ થઈ જત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલોછે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સલગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘંટા જેવું કાચપાત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઈક પાણીમાં બુડે. એમ થવાથી થોડી વારમાં તે બળતી વાટ પાત્રમાંનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ બળી જતાં ઓલહાઈ જાયછે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચરેછે. એથી એવું જણાયછે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જ્વાલંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં જે પ્રાણુપ્રદ વાયુ હતો, તે બળીજવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને લીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાયછે. તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ભરાયછે, માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો સમજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણુપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે એને જલકર વાયુ કહેછે. રસાયની પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાયછે, ને પાછા તેજ પાત્રોનાં મુખ સાથે રાખી એક પાત્રમાં મુક્યા હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાયછે. દહનકરવામાં એ પ્રાણુપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સલગતી બતી નાખીયે, તો ઓલહાઈ જાયછે, પણ એ પોતે સલગી ઉઠેછે. આજ પર્યંત જેટલા લઘુ પદાર્થ જાણવામાં આવ્યાછે, તે સર્વથી એ વાયુ ઘણાજ હલકો છે, તેથી એને જે અંડાકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાયછે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડેછે. ચોથા હરિત વાયુમાં ઘણું કરી હરિત રૂપ અને અસલ્લ રસ તથા ગંધ હોયછે, એ વાયુ જંગમ પ્રાણિયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે. વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ઘણો ઉપયોગી છે. એ ચારે વાયુમાંનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ ઘણું કરી પૃથિવી પરના સર્વ પદાર્થોમાં હોયછે. સૃષ્ટિનો ૐ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે. પદાર્થો બળેછે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બળેછે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિએ એમ અનુમાન કરાયછે. પ્રાણુપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલછે. બન્ને વાયુ સલગી ઉઠેછે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિથી જલ થયેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ પ્રાણિવર્ગવર્ણન ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને સુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને સુવર્ણ, રૂપું ત્રાંબુ, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ બાર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવે છે, બાકીનાં તત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘલાં મૂલતત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, માટે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અળ્વ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં
તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્દ્ધમિદં
સર્વં સંભવસનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૩૦ ॥

પંચ મહાભૂતની પરિણામને પાંચનારી જે સૂક્ષ્મ તન્માત્રા કહેલી છે, તે સંકલિત આ સર્વે જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૩૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોના શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કણુદવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

શરીરં જરાયુજાંડજસ્વે-
દજોદ્રિજ્જભેદાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, તથા ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥ ૧૩૧ ॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોભય-
તોદતઃ । રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ
મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બંને બાળુ દાંત-વાળા શીકારીપશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મનુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને સૂક્ષ્મ ચર્મ વિટાયકું હોય છે, એવા પ્રાણી કેહેવાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

અંડજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ
કચ્છપાઃ । યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ
સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

પક્ષી, સર્પ, ઝુડ, માછલાં તથા કાચબા, એ રીતનાં સ્થળ તથા જલમાં રહેનાર જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વેદજં દંશમશકં યુકામશિક-
મત્કુળમ્ । ઉષ્મણશ્ચોપજાયંતે
યજ્ઞાન્યર્તિકચિદીદૃશમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ડાંસ, મચ્છર, ભું, માંખ, માંકડ તથા એના જેવા જે કંઈ બીજા પ્રાણિયો ગર્ભિથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વે સ્વેદજ એટલે પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે ॥ ૧૩૪ ॥

ઉદ્રિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે

વીજકાંડપ્રરોહિણઃ ।

ઓષધ્યઃ ફલપાકાંતા

બહુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અગુણ્પાઃ ફલવંતા યેતે વનસ્પતયઃ

સ્મૃતાઃ । પુષ્પિણઃ ફલિનશ્ચૈવ વૃક્ષા-

સ્તૂભયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ

તૃણજાતયઃ । વીજકાંડરુહાણ્યેવ

પ્રતાના વલ્લ્ય એવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં ખીજ અને શાખા વાવવાથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર એટલે વૃક્ષ જાતિ ઉદ્ભવિજ એટલે ઉંચે ભેદીને ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફલનો પાક આવવાથીજ જેનો નાશ થાય છે એવા ઘણા પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે આષધિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

જે ફુલવિનાના પાણુ ફળવાળા હોય, તે વનસ્પતિ કેહેવાય છે; ને ફુલ તથા ફળ એ બન્ને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

વિવિધ પ્રકારના ગુચ્છ, ગુલ્મ, તેમજ તૃણજાતિ, વેલા તથા વેડો કોઈ ખીજ તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં રોપેલું ખીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય ગુણોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરે છે. તે પોતાના યોગ્ય વખતે પૃથિવીની અંદર તથા બાહર અંકુર કાઢાડે છે. બાહરનો અંકુર શાખા ને અંદરનો મૂલ થાય છે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર જાણે પ્રકાશનેજ ઇચ્છતો હોય તેવી રીતે પ્રકાશની સામે વધે છે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાય છે; પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાય છે. વૃક્ષો પોતાના શરીરના પોષણ માટે અનુકૂલ પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી ગૃહણુ કરે છે. ઘણુકરી પ્રાણુપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ જાતિ વધે છે. કેમકે તેમને ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલના સિંચનની તથા બાહરથી વાયુ અને પ્રકાશ મળવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણુપ્રદ તથા જલકર વાયુ પ્રાપ્ત થાય છે, ને બાહરથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા સૂર્યથી આવતો પ્રકાશ પત્રદ્વારે મળે છે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ ફેફસાં, ધમની, રક્તવાહિની તથા સ્નાયુ વિગેરે હોય છે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ તેમનું રક્ષણ થાય છે, તેમ વૃક્ષોમાં પાણુ પાત્રાં, ધમની અને મોહોટી તથા જીણી રસવાહિની રેખાઓ વિગેરે હોય છે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી ચુસી લીધેલા પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરે છે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાય છે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં ફેફસાંવડે જે કાર્ય થાય છે, તે વૃક્ષોમાં પત્રોવડે થાય છે, જેમ જંગમ પ્રાણી ફેફસાંવડે પ્રાણુપ્રદ વાયુને ગૃહણુ કરી હરિત વાયુને બાહાર કાઢે છે, તેમ વૃક્ષો પત્રોવડે હરિત વાયુને ગૃહણુ કરી વધારાના પ્રાણુપ્રદ વાયુને બાહાર કાઢાડે છે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જીવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ ભેજું તથા મજબૂત હોય છે, તેમ વૃક્ષોમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાભો તથા જડ હોય છે. ગાભો સર્વ વૃક્ષોમાં હોય છે, જે તેમની પૂર્વ અવસ્થામાં વધતો જાય છે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ધટતો જાય છે. તે જ્યારે વૃક્ષ નાશ પામવા આવે છે, ત્યારે તદ્દન જતો રહે છે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોય છે. નર જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં જે સૂક્ષ્મ રંગ હોય છે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં પડે છે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ થયા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના પુષ્પની ઝીણી રંગ છોટી પણ વાયુ સાથે આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા મારે છે. જોકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણિયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં કંઈ આડે આવે છે, તો તેઓ બાહ્યમાં થઈને વધે છે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાય છે, જે રીસામણીના ઝાડમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તમસા વહુરૂપેણ વેષ્ટિતા:

કર્મહેતુના । અંતઃસંજ્ઞા ભવંસેતે

સુખદુઃખસમન્વિતા: ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જન્મનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તમોગુણે કરી વિરાયલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણિયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખદુઃખે કરી યુક્ત હોય છે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદ્ભિજ્જ એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાયુજ, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણિયોથી પણ સર્વત્ર ભરેલી છે. વનસ્પતિના પ્રત્યેક ફુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જંતુઓ હોય છે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાલાં સર્વ પ્રાણિયોથી ભરેલાં હોય છે. કોઈ કોઈ ઉષ્ણ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે. વધારે શું કેહેવું ! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી જીવો દેખવામાં આવે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજ્ઞ પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

સર્વમિદમભ્યાત્ત: ॥ ૧૩૯ ॥

આ સર્વને આત્મા વ્યાપિ રહ્યો છે ॥૧૩૯॥

જરાયુજ પ્રાણિયોને સ્તન હોય છે, તેમનામાં બે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છછુંદરાદિ, માંસ ખાનાર સિંહ, વ્યાઘ્ર, જરખ, શિયાળ, વરૂ, કુત્રા તથા બિલાડાદિ, જલમાં રહેનાર શિશુમારાદિ, જાડી ચામડીવાળા ગેંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, ઓગાળવાળાનારા ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્વાય એટલે વજ્રકીટ, આરમાડિલો વીગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સસલાદિ અને આપ્ટેલિયા મહાદ્વીપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગારૂ તથા મળમૂત્ર કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણિયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણિયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૃધ્ર, ગરૂડ,

બાજ તથા ધ્રુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્ષ્મીપ્રદાદિ, ધ્રુવનારા કચ્છુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહામૃગાદિ, જલમાં ચાલનાર બગલા વિગેરે અને પાણીમાં તરનારા અતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ ભેદ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા, કાકીડા, સર્પમાસી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલનાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની ગણના કરેલી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે. ભેકે તેમની પણ ઇંડાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તે ઇંડાં ઘણાં સૂક્ષ્મ હોવાથી દૃષ્ટિયે પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાય છે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇંડાં ઘણી વેળા ભેવામાં આવે છે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને પીઠમાં બરડો હોય છે, તેની ગણના પૃથ્વશવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃથ્વશહીન અર્થાત્ કોમલ શરીર વિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેને કાનને ઠેકાણે છીંડું હોય છે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકે છે, ને જેને કાન હોય છે, તે પ્રાણી બચ્ચાંને જન્મ આપે છે, ને તેને ધવરાવવા માટે થાન હોય છે. અર્થાત્ છીંડાં તેને ઇંડાં, ને કાન તેને થાન હોય છે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જીદી જીદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુનધર્મ ભેવામાં આવે છે. જરાયુજ તથા અંડજ વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવે છે, અને એ બન્ને વર્ગના જે જલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોય છે, જે તપાસ કરનારને જણાઈ આવે છે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ ધર્મોતો સારી રીતે દેખાય છે, પણ મૈથુન ધર્મ મત્સ્ય મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઈ વખતે ભેવામાં આવે છે; તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદજમાં કોઈ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો જોઈએ. ઉદ્ભિજ્જ એટલે વૃક્ષ જાતિમાં પણ એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધે છે ને તાજ રહે છે; તેથી એને આહાર જણાય છે. રાત્રિયે ગ્લાનિ પામે છે, માટે એ નિદ્રાવશ થાય છે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના માર્ગમાં પત્થરાદિ કંઈ આડે આવેતો એ બાજુમાં થઈને વધે છે, માટે એને ભય થાય છે, એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરજનો સંયોગ થાય છે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેલ છે. એ ઉપરથી આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સંયોગથીજ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજ્ઞના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં ન્યૂનાધિકપણાએ જણાય છે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારાસાર જાણવાનો વિવેક છે. તેઓ ભેકે શરીર શક્તિયે સિંહ, વ્યાઘ્ર તથા હસ્તિ આદિ બળવાન પ્રાણિયોથી ઘણા ન્યૂન છે, તોપણ તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનશક્તિ અધિક હોવાથી તેમને વશ કરી શકે છે. સૃષ્ટિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જીદી-જીદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, ધર તથા વાહનાદિ વૈભવના સાધનો માટે, તેમજ રોગ શમનાર્થ ઔષધાદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનૌકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર રહેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. વિદ્યુદ્ધત્રથી પલ વારમાં દૂરદેશના ખબર જાણી શકેછે. દૂરશ્રવણ ચંત્રવડે ઘણું છેદથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક ચંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ જાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે સાધારણ દષ્ટિયે નહીં ભાસતા સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઈ શકેછે. અને ટુંકામાં કહેતો આ અપાર ચમત્કારવાળી સ્રષ્ટિની રચનાસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના મૂલતત્ત્વોને જાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન, નિત્ય, શુદ્ધ, યુદ્ધ, મુક્ત અખંડાકાર, સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્માને ઓળખી મોક્ષને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જેવામાં આવતો નથી. જોકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ઘણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન જરાયુજ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની પેઠે તેઓમાં પણ દશ ઇન્દ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું બોલવું એકજ રીતનું ભાસેછે, પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુભ, અશુભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેલવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. જરાયુજ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં ઓછું ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેલવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું બોલવું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજ્જ વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃથ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો ભરેલા હોયછે; જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ખનિજ કહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર ગુણુવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસગંધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ ૧૪૦ ॥ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી-
છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુક્લ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધના મુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા કોમળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહર જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહર રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહરના આકા-

શમાં રહી એને વ્યાપી રહ્યો છે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા બાહરે હોય છે, માટે એ પૃથિવીનો પંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા છે. માટેજ ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશ મારો પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર તથા આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કહેવાય છે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદનાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ ભાસે છે. કોઈ પણ એક બાલુથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી બંધાવે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ ભણે ઘણેજ દૂર થતો હોય તેવો ઝીણો સંભળાય છે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ ભાસે છે, પણ વાયુ નિઃશ્વસ. ખેંચી શકાતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થ-માંના આકાશમાં રહે છે, જેથી ઝીણો પણ શબ્દ સંભળાય છે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં કિંચિત્ પ્રકાશ તથા કિંચિત્ તિમિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા ભાસે છે; અને પૃથ્વી ગોળ છે, ને તેની સર્વ બાલુએ આકાશ છે, એટલે તેના અર્ધગોળની સાથે લાગેલું આકાશ ધુમટ જેવું ભાસે છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સ્તુતિપ્રકરણમાં પ્રાણિવર્ગવર્ણન.

॥ खगोलवर्णन ॥

વલ્કન

.સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરે છે, તેમાં પેહેલો વલ્કન નામનો ગ્રહ છે. ઘણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ નજાયલો હતો, પણ તેની ગતિમાં કંઈ અનિયમિતપણું નજાય્યાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કોઈ બીજો ગ્રહ હોવો ભેદ્ય, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિયોના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઈ શકાતો નહીં. છેવટ ઇસ્વી-સન ૧૮૭૮ માં ખગોલ સૂર્યગ્રહણ થવા પ્રખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાઢાડ્યો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વલ્કન એટલે અગ્નિ પાડ્યું. એનું કદ હજી યંત્ર વડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીશ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાઢાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો હેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પોહોંચતાં ૧૬ મિનિટ લાગે છે. એની સઘળી ઋતુઓ પણ આપણા વીશ દિવસમાં થાય છે, તો એના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઇ હશે.

બુધ.

વલકન પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બુધ છે. તેનો વ્યાસ એટલે સરલ મધ્ય રેષા અર્થાત્ જડાઇ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ધનક્રમમાં અર્થાત્ પોતાના આખા અંગે ઓગણીશ ગણે નહાનો છે. તે સૂર્યથી આસરે એક કોડ ઓંશી લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત ઊગતો વા આથમતો નથી. તેથી તે ને દૃષ્ટિયે પડે તો ક્ષિતિજ આગલજ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘણું કરી હેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પેહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પાશ્વમે એ રીતે એ વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીશ દિવસ સુધી ક્ષિતિજ આગળ હેખાય છે. તે એક કલાકમાં ચોપન હજાર પાંચસો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઠચાશી દિવસમાં ફરી રહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સિંધુસિંધુરનવાષ્ટગોક્ષ્વટ-

વ્યક્ષસપ્તશશિનો જ્ઞશીઘ્રજાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં બુધની ૧૭૯૩૬૯૯૮૯૮૪ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હીસાએ તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૩॥

એથી તેનાઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંતઃગ્રહ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે હેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે ગ્રહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો હેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઇ હશે. કોઇ કોઇ વખત તે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચમાંથી જતાં સૂર્યબિંબની આડે આવે છે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી હેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યબિંબઉપર કાળા ડાઘની પેઠે હેખાઇ રહે છે. ન્યારે તે પૃથ્વી અને સૂર્યની વચમાં થઇને જાય છે, ત્યારે પૃથ્વીની પાસે ને ન્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથ્વીથી છોટે હોયછે.

શુક.

પ્રુથપછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક છે. તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્વ પૃથિવીના મહત્વ જેવડું છે. સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય આકાશમાંના સર્વ ગોળ કરતાં તે અધિક તેજસ્વી હેખાય છે. જ્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાં આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતાં તે પૃથિવીની અધિક પાસે હોય છે; કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને જ્યારે તે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છોટ હોય છે. તે સૂર્યથી ત્રણ કોડ પાંત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમાં આડત્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા બસો ચોવીશ દિવસમાં સૂર્યને ફરી રહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહચલિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દ્વિનન્દવેદાઙ્ગજાગ્નિલોચન-

દ્વિશૂન્યશૈલાસિતશીઘ્રપર્યયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં શુકની ૭૦૨૨૩૮૯૪૯૨ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હિસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે.

એટલે તે ઉપરના રહેવાસીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે. તેટલા વખતમાં ત્યાં સઘળી ઋતુઓ થવી જોઈએ. તે પોતાના અંગે સવા ત્રેવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાઢાડી શકાયો છે. જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પણ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અંતઃશ્રીંહ છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે હેખાય છે. તે જ્યારે સૂર્યની પૂર્વમાં હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ૨૯૨ દિવસ સુધી હેખાય છે, જેથી સાંજનો તારો કેહેવાય છે. અને જ્યારે સૂર્યની પશ્ચિમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં તેટલા દિવસ સુધી હેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાંજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સુધી હેખાતો નથી. તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમાં ફરી રહે છે, ને તેની આગળ પાછલ ૨૯૨ દિવસ સુધી હેખાય છે, તેનું કારણ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મંદ ગતિથી તેની પાછલ પાછલ જતાં સૂર્યને ફરે છે; જેથી તે વધારે વખત સુધી હેખાય છે. પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ થાય નહિ. પ્રકાશ ધર્મ પ્રમાણે શુક ઊપર પ્રકાશ અને ઊણ્ણતા પૃથિવીના કરતાં આશરે બમણાં પડે છે, જેને ત્યાં પહોંચતાં છ મિનિટ લાગે છે. ત્યાંથી સૂર્ય પણ આપણા કરતાં બમણો હેખાય છે, તેથી તેના ઊપર પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. શુક પણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાં થઈને જાય છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં સૂર્ય બિંબ ઊપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે.

પૃથિવી.

શુક પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે. એ સૂર્યથી સુમારે ચાર કોડ

આસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે ત્રણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગે ઉપર જે સ્થાને સૂર્ય ઊદય પામે છે, તે સ્થાનથી પશ્ચિમે પાંચસો કોશ ઉપર તેનો ઊદય થવાને નજદીક એક હોરા એટલે કલાકનો વખત લાગે છે. એમ હમણાં વિજ્ઞાનીનો તાર આખી પૃથિવીના ઘેરાવા ઉપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઊદય પામે છે, તેજ સ્થાને પાછો ઊદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીશ કલાક લાગે છે, માટે એક કલાકનો વખત જો પાંચસો કોશો થાય છે, તો ચોવીશ કલાકનો વખત બાર હજાર કોશો થવો જોઈએ. એમ થાય છે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવા વિષે કંઈ શંકા રહેલ નથી. હરકોઈ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની જડાઈ ભૂમિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની જડાઈ અર્થાત્ વ્યાસ વિષે પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી. કાશી વિદ્યાસુધાનિધિમાં કાશીના આપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષ સંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાસેભનન્દાગ્રિહતે વિભક્તે

હરકોઈ ગોળના વ્યાસને ૩૯૨૭ થી ગુણી

સ્વવાણસૂર્યઃ પરિધિસ્તુ સૂક્ષ્મઃ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૨૫૦ થી ભાગીયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ

પરિધિ નીકળે છે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં પ્રહગણિતાધ્યાયના ચંદ્રપ્રહણાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

મનન્દાગ્રિમિતપરિધેઃ

૩૯૨૭ યોજન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો

સ્વવાણસૂર્યૈર્મિતો વ્યાસઃ ॥ ૧૪૬ ॥

૧૨૫૦ યોજન વ્યાસ એટલે જડાઈ થાય

છે ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

ચતુરધિકં શતમષ્ટગુણં દ્વાષષ્ટિસ્તથા

ગોળનો વ્યાસ વીશ હજાર યોજન હોય

સહસ્રાણામ્ । અયુતદ્વયવિષ્કંભસ્યા-

તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે

સન્નો વૃત્તપરિણાહઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ યોજન થાય છે ॥ ૧૪૭ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ ટોચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં જડાઈમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીશ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોએ સૂક્ષ્મ યંત્રોની મહાય વડે શોધી કહાડ્યું છે. જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કહાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માખી કહાડ્યું હોય એમ જણાશે. ભાસ્કરાચાર્યાદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોએ પણ એજ ગણિતથી પૃથિવિનું મહત્વ શોધી કાઢાડેલ છે, પણ તે સમય હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે કાઢાડેલા મહત્વમાં કાંઈક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

પુરાન્તરં ચેદિદમુત્તરં સ્વા-
ત્તદક્ષવિશ્વેષલવૈસ્તદા કિમ્ ।
ચક્રાંશકૈરિસનુપાતયુક્તયા
યુક્તં નિરુક્તં પરિધેઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

કોઈ પણ ઊત્તર દક્ષિણના એ શેહેર
વચ્ચેના અક્ષાંશની આદખાકી કરી જેટલા
અંશ ખાકી રહે તેટલા અંશ યરોબર જે
તે પુરોનો ઊત્તર તરફનો યોજનાત્મક
અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોળ
ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો ? એ ત્રિ-
રાશિના હીસાએ ભૂગોળના ઘેરાવાનું જે
પ્રમાણુ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

નિરક્ષદેશાત્ ક્ષિતિષોઢશાંશે
ભવેદવન્તી ગણિતેન યસ્માત્ ।
તદન્તરં ષોઢશસંગુણં સ્યાદ્-
ભૂમાનમસ્માદ્દહુ કિં તદુક્તમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

ઊજ્જન નગરી વિષુવવૃત્તથી પૃથિવીના
સોલમા અક્ષાંસ ઊપર ગણિતે કરી આવે
છે, માટે વિષુવવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક
અંતર એક અક્ષાંશના યોજનાત્મક અંત-
રથી સોલગણો હોય છે. એ ઊપરથી
પૃથિવીના ઘેરાવાનું એ પ્રમાણુ કહ્યું, બહુ
કહેવા વડે શું ? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેખા લંકા ઊપર થઈને જાય છે, એમ પ્રાચીન
આર્ય જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઊજ્જન શેહેર વિષુવવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્ય-
રેખાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેખા
લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઊજ્જન શેહેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ
છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતનું ગણિત કરી ભાસ્કરે શિરો-
મણિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઊત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણુ કહ્યું છે:—

પ્રોક્તો યોજનસંખ્યયા કુપરિધિઃ સપ્તાઙ્ગ-
નન્દાબ્ધયસ્તદ્વ્યાસઃ કુમ્બજઙ્ગસાયકમુવઃ
સિદ્ધાંશકેનાધિકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને
વ્યાસ ૧૫૮૧૩ $\frac{૧}{૪}$ યોજન કહેલ છે ॥૧૫૦॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેટલા વખતમાં
એના ઊપર દિવસ રાત્રિ થાય છે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહે છે. ભાસ્ક-
રાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

ઇનોદયદ્વયાંતર તદર્કસાવનં દિનમ્ ।
તદેવમેદિની દિનં ભવાસરસ્તુ ભ્રમઃ ૧૫૧

સૂર્યના એ જાદ્યનો જે અંતર તે સૂર્યનો
સાવન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને
નક્ષત્ર મંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન
દિવસ કહેવાય છે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક ગોળ દડાની વચમાં સળી પરોવીને તે દડાને તે સળી ઊપર વેગથી

ફેરવ્યો હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ધણું વેગ હોય છે, ને સળી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલ મધ્યરેખા પાસે ઝેંના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચશો કોશનો છે, જે ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ધટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફેરે છે. તે પોતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માસે આકાશમાંના ચોક્કસ તારા સમૂહ વા રાશિ નીચેથી ખસીને બીજા તારા સમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. બે કે સૂર્ય ખસતો નથી તોય પણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી અદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય અદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો ઊદય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કેહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યોઽભ્યુદેતિ સમયેન યેન તત્

સપ્તમોઽસ્તમુપયાતિ તેન ચ ।

રાશિર્ઘર્ષમપમંડલં કુજા-

દર્દ્રમેવ સતતં યતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

જે કાળે જે રાશિ ઊદય પામે છે, તેજ

કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે

છે, જેથી રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત

છ રાશિ નિરંતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે

છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારા નીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને આર માસ લાગે છે. માટે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જ્યોતિષિયોએ આર ભાગ કહેવા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્યંત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, માટે તેટલા વખત સુધી તે રાશીના સૂર્ય કહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા આર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પંચાંગરામાસ્થિથયઃ खरामाः

सार्द्धद्विदशः कुदिनाद्यमब्दे ।

अस्यार्कमासोऽर्कलवः प्रदिष्ट-

स्त्रिंशद्दिनः सावनमास एव ॥ ૧૫૩ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ

૧૫ ધડી ૩૦ પલ તથા ૨૨ $\frac{1}{2}$ વિપળ

હોય છે. એનો આરમો ભાગ સૌર માસ

કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ

દિવસનોજ કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રીની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સૂ. ૫૩ રૂચા ૭ માં કહ્યું છે કે,

અગ્નિદેવઋતુભિઃ ॥ ૧૫૪ ॥ સૂર્યે રુતુએ સહિત આવો ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેલ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોચ તેની દક્ષિણ ટોચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે, જેથી તેની બન્ને ટોચો ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં દિવસ રાત્રી સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષ રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધનુ તથા મકર રાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ જ ઉત્તર ટોચના વાસિયોને, પૃથિવીનો ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને યંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય કિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડવાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી બુદ્ધિમાની રૂતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી દીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ જોડાઈ થવાની હોય તેટલી થઈ રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહારો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઉત્તરાયણના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય સૂર્ય ઉત્તર તરફ ખસતાં ઊગતો જ-

ણાય છે, માટે ઊત્તરાયણનો સૂર્ય કેહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી દીક્ષેખ-
રથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વર્ષાઋતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરથી તે ગોલાર્ધમાં
સીધાં પડતાં સૂર્ય કિરણોએ ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. મેષ રાશિનો સૂર્ય
થાય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં આવી
રહે છે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુળ મધ્ય રેખા ઉપર ઉગે છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચો
સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને
લીધે બેઉ ઠેકાણે પાછાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રા-
શિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન
તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્ર-
મથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કના તારાઓ સાથે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની ઊ-
ત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી
ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઈને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે.
તેમ દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં
સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઈને છ માસની રાત્રિનો
આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે ઊત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી
દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું
દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ
નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના
ભેદવાળી બિન્ડાળાની ઋતુ પુરી થઈને શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની
ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઊત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલા-
ર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે.
ઊત્તર ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્યકિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડવાથી
ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુ
પુરી થઈને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી બિન્ડાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે.
કર્કરાશિનો સૂર્ય થાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુને પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી
રહે છે, જેથી તેની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ જોડલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી
તે દિવસે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે.
એથી ઊલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે.
ત્યાં સુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાય છે. કારણ તે
દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાજુમાંથી ખ-
સતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં
આવવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો
જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઊત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જ-
વાથી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી
જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટા થતો જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ખસતાં જાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી જુનથી જિત્તર ગોલા-
ધમાં વર્ષાંતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાધમાં સીધાં પડતાં
સૂર્યકિરણોએ ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. તુલા રાશિનો સૂર્ય થાય છે, ત્યારે
એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવી રહે છે,
જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર જાય છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટાંચો સૂર્યની
સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાધમાં સૂર્ય પ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેજ
ઠેકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી જિત્તર ટાંચના વાસિયોનો છ મા-
સનો દિવસ પુરો થાય છે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે; અને દક્ષિણ ટાં-
ચના વાસિયોને તેથી જલદું થાય છે. જિત્તર ગોલાધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદ-
વાળી જનનાની ૩૫ પુરી થાય છે, ને દક્ષિણગોલાધમાં એથી જલદું થાય છે. બા-
સ્કરાત્ર્યેય શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं
दुरात्रं च देवासुराणां तदेव ॥ १५५ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર ભોગવવાનો કાળ સૌર
વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અમુ-
રોનાં દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मेपादाबुदितः सूर्यस्त्रीन् राशी-
नुदगुत्तरम् । संचरन् प्रागहर्मध्यं
पूरयेन्मेरुवासिनाम् ॥ १५६ ॥

મેષાદિ રાશિમાં જીદ્ય પામેલો સૂર્ય ક્રમે કરી
જાતરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિવીની
જાતર ટોંચવાસી જનોના દિવસનું
પેહેલું અર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

कर्कादीन् संचरंस्तद्व-
दन्हः पश्चार्धमेव सः ।
तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च
तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥ १५७ ॥

તેની જેઠે કર્કાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે દેવોના દિવસનું પાછું અર્ધ પુરું કરે છે; અને તેજ રીતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ ત્રણ રાશિમાં જતાં અસુરોના દિવસનું પૂર્વાર્ધ તથા પરાર્ધ પુરું કરે છે ॥૧૫૭॥

अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि
विपर्ययात् । अहोरात्रप्रमाणं च
भानोर्भगणपूरणात् ॥ १५८ ॥

એથી દેવ તથા દૈત્યોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે
ભલટાં થાય છે, ને એ દિવસ રાત્રિનું
પ્રમાણ સૂર્યના એક વખતના રાશિચક્ર-
ભોગથી થાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્ભટ્ટે પણ પોતાના અષ્ટાંગ તદ્દય નામના વૈદક ગ્રંથના રૂતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

मासौर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड् ऋतवः
स्मृताः । शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मव-
र्षाशरद्धिमाः ॥ १५९ ॥

ક્રમથી માધાદિ બધે માસે કરી શિશિર,
વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ તથા હેમંત,
એ છ રૂત કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એ રીતે મેષના સૂર્યથી તે કન્યાના સૂર્ય સુધી જીત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા રૂતુના ભેદવાળો જાન્યેની અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં શરદ, હેમંત અને શિશિર રૂતુના ભેદવાળો શિયાળો થાય છે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય સુધી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા રૂતુના ભેદવાળો જાન્યેની તથા જીત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ, હેમંત અને શિશિર રૂતુના ભેદવાળો શિયાળો થાય છે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્થાત્ પોષ માસથી મિથુનરાશિ પર્યંત અર્થાત્ જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય જીત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં જીત્તર ગોલાર્ધમાં કેટલેક ઠંડાણે દર બે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ રૂતુ, ને કર્કરાશિથી આરંભી અર્થાત્ આષાઢ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્થાત્ માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બે માસે વર્ષા, શરદ તથા હેમંત રૂતુ થાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એ બંને વખતે એથી જલદું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માનોર્મકરસંક્રાન્તેઃ પળમાસા ઉત્તરા-
યણમ્ । કર્કાદેસ્તુ તથૈવ સ્યાત્ પળમા-
સા દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ માસ ઉત્તરા-
યણ, તેમજ કર્ક સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિ-
ણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

દ્વિરાશિનાથા ઋતવ-
સ્તતોડપિ શિશિરાદયઃ ।
મેષાદયો દ્વાદશૈતે
માસાસ્તૈરેવ વત્સરઃ ॥ ૧૬૧ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ રૂતુઓ
બે માસની થાય છે; અને મેષાદિ
બાર રાશિ એ બાર સૌર માસ ને તે
બાર સૌર માસે કરી એક સૌર વર્ષ
થાય છે ॥ ૧૬૧ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહેલ છે કે,

મૃગાદિરાશિદ્વયમાનુભોગાત્
ષડર્તવઃ સ્યુઃ શિશિરો વસંતઃ ।
ગ્રીષ્મશ્ચ વર્ષાશ્ચ શરદ્ચ તદ્-
હેમંતનામા કથિતોડ્વ પઠ્ઠઃ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બે રાશિના ભાગથી
છ રૂતુઓ થાય છે, તેમાં શિશિર, વસં-
ત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ તેમજ હેમંત
નામની છઠી રૂતુ કાઢી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેષથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના જીત્તર ધ્રુવ વા ટોંચ જીપર વસનાર જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોંચ જીપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાય છે. કારણ તેટલા વખત સુધી જીત્તર ટોંચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોંચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવે છે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોંચ જીપરના વાસિયોનો દિવસ ને જીત્તર ટોંચના વાસિયોની રાત્રિ થાય છે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોંચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને જીત્તર ટોંચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવે છે. એમ છતાં પણ કેટલાકે એમ

માને છે કે, મકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઊત્તરાયણ સમયમાં ઊત્તર ટોચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાય છે. અને કર્કના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોચ વાસિયોનો દિવસ ને ઊત્તર ટોચ વાસિયોની રાત્રિ થાય છે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનં સુરાણામયનં યદુત્તરં

નિશેતરત્ સાંહિતિકૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ।

દિન્મેન્મુલ્હેડર્કે દિનમેવ તન્મતં

નિશા તથા તત્ફલકીર્તનાય તત્ ॥૧૬૩॥

ઊત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવાળાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના ફળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો જ્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના સૂર્ય થાય છે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ, ને દિવસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાય છે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાય છે, એવો હોવો જોઈએ ॥ ૧૬૩ ॥

દ્વન્દ્વાન્તમારોહતિ ચૈઃ ક્રમેણ

તૈરેવ વૃત્તૈરવરોહતીનઃ ।

યત્રૈવ દૃષ્ટઃ પ્રથમં સ દેવૈ-

સ્તત્રૈવ તિષ્ઠન્ન વિલોક્યતે કિમ્ ॥૧૬૪॥

કારણ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બન્ને રાશિના અંતરુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઊત્તરે છે; તો જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણું તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય! ॥ ૧૬૪ ॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને ઊપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનાર ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પચાસ ગણો નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અંતરે આસરે એક લાખ વીસ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સત્ત્વાસ-ત્તાવીશ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પોહોચી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને ૨૯½ દિવસ થાય છે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઊત્તર તરફ તથા પંદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાય છે, કારણ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પ ગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ બાજુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરે છે, કોઈ કાળે પણ તેની બીજી બાજુ પૃથિવી ઊપરથી દેખાતી નથી; તેથી એટું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઊપર એક ચાંદ્ર માસમાં એકજ વખત ફરી રહે છે. તેથી તેની એક બાજુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પંદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખતની રાત્રિ થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવીન્દ્રોર્યુતેઃ સંયુતિર્વાવદન્યા
વિધોર્માસ एतच्च पैत्र्यं तुरात्रम् ॥૧૬૨॥

એજ ગ્રથના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાલેન યેનૈતિ પુનઃ શશીનં
ક્રામનુભવક્રં વિવરેણ ગત્યોઃ ।
માસઃ સ ચાન્દ્રોઽઙ્કયમાઃ કુરામાઃ
પૂર્ણેપવસ્તત્કુદિનપ્રમાણમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દિનં દિનેશસ્ય યતોઽત્ર દર્શને
તમીતમોહનુરદર્શને સતિ ।
કુપૃષ્ઠગાનાં લુનિશં યથા નૃણાં
તથા પિતૃણાં શશિપૃષ્ઠવાસિનામ્ ॥૧૬૭॥

વિધૂર્ધ્વભાગે પિતરો વસન્તઃ
સ્વાધઃ સુધાદીધિતિમામનન્તિ ।
પશ્યન્તિ તેઽર્કં નિજમસ્તકોર્ધ્વે
દર્શે યતોઽસ્માદ્ચુદલં તદૈષામ્ ॥૧૬૮॥

માર્ધાન્તરસ્વાન્ન વિધોરધઃસ્થં
તસ્માન્નિશીથઃ સ્વલુ પૌર્ણમાસ્યામ્ ।
કૃષ્ણે રવિઃ પક્ષદલેઽભ્યુદેતિ
શુક્લેઽસ્તમેત્યર્થત एव सिद्धम् ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટ્ટે ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

રવિવર્ષાર્ધં દેવાઃ
પશ્યન્ત્યુદિતં રવિં તથા પ્રેતાઃ ।
શશિમાસાર્ધં પિતરઃ
શશિગાઃ કુદિનાર્ધમિહ મનુજાઃ ॥૧૭૦॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના અમાવાસ્યાના યોગથી
બીજા અમાવાસ્યાના યોગ પર્યંત ચાંદ્ર-
માસ કેહેવાય છે, ને એજ પિતૃના દિ-
વસ રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

ગતિના બુદ્ધાપાણ્યે કરી અર્થાત્ શીઘ્ર
ગતિયે ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે
કાળે સૂર્યને ફરીથી પામે છે, તે ચાંદ્રમાસ
કેહેવાય છે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિ-
વસ ૩૧ ઘડી ને ૫૦ પળ થાય છે ॥૧૬૬॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર
મનુષ્યોને, સૂર્યના દર્શન સમય દિવસ ને
અદર્શન સમય રાત્રિ થાય છે, તેજ પ્ર-
માણે ચંદ્રગોલના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિ-
તૃઓને પણ દિવસ રાત્રિ થાય છે ॥૧૬૭॥

ચંદ્ર ગોલના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનાર
પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિ-
વીના ચંદ્ર માને છે; તેઓ અમાવાસ્યાયે
સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર બુઝે છે,
જેથી તે તેમનો મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

અને પૌર્ણિમાયે ચંદ્રગોલ સૂર્યથી છ રા-
શિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા
ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે,
જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોનો મધ્યાન્હ
નહીં, પણ મધ્ય રાત્રિ હોય છે. એથી
એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ચંદ્રગોલના છેક
ઉપલા ભાગને વિષે કૃષ્ણ પક્ષના અર્ધમાં
સૂર્ય ઉદય પામે છે, ને શુક્લ પક્ષના અ-
ર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો,
અર્ધા ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચંદ્રમાં રહેલા પિ-
તૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો આર
કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો
હેખે છે. ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સકદુદ્ગતમદ્ધાર્થં પશ્યન્ત્યર્કં મુરાડમુરાઃ ।
પિતરઃ શશિગાઃ પક્ષં સ્વદિનં ચ નરા
શુભિ ॥ ૧૭૧ ॥

દેવ તથા દૈત્યો અર્ધા વર્ષ પર્યંત, ચંદ્રમાં
રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં
રહેલા મનુષ્યો પોતાના દિવસ પર્યંત સૂ-
ર્યને એકવાર ભ્રમ્ય પામેલો જાય છે ॥૧૭૧॥

વળી ૨૯ $\frac{1}{2}$ દિવસનો ચાંદ્રમાસ થાય છે, ને તેવા બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક ચાંદ્રવર્ષ કહેવાય છે. પણ સઘળી રૂતુઓ એક સૌર વર્ષમાં આવી રહે છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં ચાંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧ $\frac{1}{2}$ દિવસ વધારે હોય છે. માટે પ્રત્યેક સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં ચાંદ્રમાસ કરતાં ૫૯ ને કંઈક અધિક દિવસ જે વધે છે, તેના પૂર્વજ્યોતિષિયોએ તેટલા વખતમાં બે વખત ચાંદ્રમાસ ગણી તેમને અધિક માસનાં નામ આપી ચાંદ્રમાસને સૌરમાસ સાથે મેળવી દીધેલું છે. એમ ન કર્યું હોત તો સૌરમાસ પ્રમાણે થતી રૂતુઓ હમણાં જે ચાંદ્રમાસ પ્રમાણે પણ થતી જોવામાં આવે છે, તે આવત નહીં; પણ જે ચાંદ્રમાસમાં જે રૂતુ આવી હોત, તેજ રૂતુ બીજે વર્ષે તેજ ચાંદ્રમાસથી ૧૧ $\frac{1}{2}$ દિવસ ને ત્રીજે વર્ષે ૨૨ $\frac{1}{2}$ દિવસ એ રીતે મો-ડી આવ્યા કરત, જેથી ઘણી ગુંચવણ થાત. સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં બે વખત અ-ધિક માસ આવતાં પણ કંઈક અંશ બાકી રહેવાથી ઘણે વર્ષે એક વર્ષમાં બે અધિક-માસ આવે છે.

ભાસ્કરાચાર્યે શિશેમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસંક્રાન્તિમાસોઽધિમાસઃ સ્ફુટં સ્યાદ્-
દ્વિસંક્રાન્તિમાસઃ ક્ષયાખ્યઃ કદાચિત્ ।
ક્ષયઃ કાર્તિકાદિત્રયેનાન્યતઃ સ્યા-
ત્તદા વર્ષમધ્યેઽધિમાસદ્વયં ચ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી, એવો ચાં-
દ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાય છે, ને કો-
ઈક કાળે જેમાં સૂર્યની બે સંક્રાંતિ આવે
છે એવો ચાંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાય છે.
ક્ષયમાસ કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાં આવે
છે, બીજા કોઈ માસમાં આવતો નથી,
ને જે વર્ષમાં ક્ષયમાસ આવે છે, તે વ-
ર્ષમાં બે આધિમાસ થાય છે. ॥ ૧૭૨ ॥

ગતોઽબ્યદ્રિનન્દૈર્મિતે શાકકાલે
તિથીશૈર્ભવિષ્યત્થાજ્ઞાસસૂર્યૈઃ ।
ગજાગ્રાગ્નિભૂમિસ્તથા પ્રાયશોઽયં
કુવેદેન્દુવર્ષૈઃ ક્વચિદ્ભોકુભિશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૯૭૪ ના વર્ષમાં આવી
ગયો, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા
૧૩૭૮ ના વર્ષમાં થશે. ઘણું કરી એ
૧૪૧ વર્ષે આવે છે, પણ કોઈ કોઈ વેળા
૧૨૨ વર્ષે તથા ૧૬૦ વર્ષે પણ આવેછે.
॥ ૧૭૩ ॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૌરાન્માસાદૈંદવઃ સ્યાલ્લઘીયાન્
યસ્માત્તસ્માત્સંખ્યયા તેડધિકાઃ સ્યુઃ ।
ચાન્દ્રાઃ કલ્પે સૌરચાન્દ્રાન્તરે યે
માસાસ્તઙ્ગૈસ્તેડધિમાસાઃ પ્રદિષ્ટાઃ ॥ ૧૭૪ ॥

સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોય છે,
માટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અ-
ધિક થાયછે. તે સૌરમાસથી જેટલા
અધિક થાયછે, તેટલા જ્યોતિષ જાણના-
રાઓએ અધિમાસ કહ્યા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે રહી એક સૌર વર્ષમાં સૂર્યને ફરી રહેછે, તેથી તેના ઉપર પણ સઘળી ઋતુઓ તેટલાજ વખતમાં થવી જોઈયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થવાથી પ્રકાશિત ભાસેછે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત ન થવાથી કાળો દેખાયછે. કૃષ્ણ ચતુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રપાઠક ૧ ને અધ્યાય ૯ માં કહ્યું છે કે,

યામૈરયં ચંદ્રમસિ સ્વધાભિઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે
સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ અર્વાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક યંત્રવડે વારંવાર જોઈ તપાસ કરીને એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણ તથા વાદળોં પણ નથી; પણ માત્ર ઊંચા નીચા પર્વતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ પ્રકાશિત દેખાયછે, ને તે પર્વતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડે છે, તેટલો ભાગ કાળો દેખાયછે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તેટલો ભાગ સપાટ લીસો પ્રકાશિત દેખાવો જોઈતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા પ્રકાશિત ભાગ ભાસેછે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્વતો છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણ તથા વાદળોં હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તે જોવો સાદું દેખાયછે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુમેર જેવું દેખાત, ને તેમાં વાદળોંની થતી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં જો જળ, વાતાવરણ તથા વાદળોં નજ હોય, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના પ્રાણી જેવાં કોઈ પ્રાણિયો પણ ન હોવાં જોઈયે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઊજ્જડ એવાં ભયંકર પર્વત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું કે હજી ચંદ્રગોળ પ્રાણિયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર સૂર્યકિરણો પડે છે, તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસેછે, એમ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે જાણ્યું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થવાનું કારણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્મુખ તથા વિમુખ થવાપણું છે. ત્યારે જો ચંદ્રમાં વાતાવરણ તથા જળ બન્ને ન હોય, ને માત્ર ઊજ્જડ પર્વતોજ હોય, તો તેમનાપરથી પાછા વળતા સૂર્યકિરણો ઊજ્જડ રહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

ખુને ઊખળુ લાગવો નેમયે. કારણ આપણા ભૂગોળમાં પણ જ્યાં પથ્થરની જમીન છે, તે ઊપરથી પાછા વળતા સૂર્ય કિરણો ઊખળુજ લાગે છે. કદિ એમ ધારવામાં આવે કે, પૃથિવી ઊપર સૂર્ય કિરણોની ઊખળુતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃથિવી પાસેના થડ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ સાથે રહેવા લાગે જાય છે, તેમાંથી સૂર્ય અસન પામતાં સુધી જેટલી ત્યાં પોહોંચતાં માર્ગમાં રહી જાય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્ય કિરણોની ઊખળુતા બંધ થવાથી થંડી થઈ ઝાકળરૂપ થઈને પાછી પૃથિવી ઊપર પડે છે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણ શીત થઈ જાય છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઈ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને શીત લાગે છે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમ કે પૌષ્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોય છે, ને સૂર્યાસ્ત થતાંજ લાગવો હૃદય પામે છે; જેથી આપણા વાતાવરણ તથા તેમાં રહેલ પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊખળુતા બંધ થતાંજ ચંદ્રની ઊખળુતા લાગુ પડવાથી રાત્રિયે પણ ગરમી રહેતી નેમયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાંજ કંઈ વિલક્ષણ રીતે જળ તથા વાતાવરણ અન્ને હોવાં નેમયે; જેથી તેનાપર પડતાં સૂર્ય કિરણો ત્યાં થંડાં થઈ પાછાં વળે છે, જે પૃથિવી ઊપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણની ભીનાસ વડે વિશેષ થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત ભાસે છે. ક્રમે કરી ચંદ્રની એક આજુ સૂર્ય તરફ ને એક આજુ તેથી ઊલટી દિશામાં આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણીજ ઊખળુતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણીજ શીતતા હોવી નેમયે. તેવી ઊખળુતાને લીધે ત્યાંનું વાતાવરણ પણ ઘણુંજ પાતળું હોવું નેમયે, ને ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડે છે, એવા કાળા દેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો, તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઈ યુરૂપણને પામી, એવા પાતળાં વાતાવરણમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જતી નેમયે. જેથી ત્યાં વાદળાં હોય તોપણ નહીં જેવાંજ હોવાં નેમયે. વાયુનાં પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી વાતાવરણ દેખાતું ન નેમયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઊપાધિથી તે ધુમેર જેવું દેખાય ખરૂં. જેમ ચંદ્ર ઊપર ન દેખાવાનું કારણ ત્યાં અતિ ઊખળુતાને લીધે ત્યાંના વાતાવરણમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઊપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી નેમયે. માટે કદી ચંદ્ર ઊપર દૂરદર્શક યંત્ર વડે પણ ન અટકલાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદળાંની ઊપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણ તથા જેમ પૃથિવી ઊપર અંધારામાં રહેલું જળ દેખાતું, નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું જળ હોય, તો તેને યોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થતી નેમયે. જ્યારે આ ભૂમંડળમાં નાનામાં નાનું સ્થાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તો ચંદ્ર જેવડો એવ પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિયોનાં શરીર મિશ્રિત પંચમહાભૂતનાં બનેલાં ભાસે છે, તે ઊપરથી જણાય છે કે, પ્રાણિયો થવા માટે પાંચે મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઈ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં પૃથિવીનો, કોઈના શરીરમાં જળનો, કોઈનામાં અગ્નિનો તથા કોઈ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે જેવામાં આવે છે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં એ ભૂતનો તો કોઈમાં ત્રણ ભૂતનો ભાગ વધારે ભાસે છે. માટે ચંદ્રમંડ-
ળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ અન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું? ત્યાં તેવા
પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ કીડા થાય છે, ને તે વિષમાં રહી-
નેજ જીવે છે, એમ જોવામાં આવે છે, તો એવી કંઈ વિવક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ
તેને શોધ્ય એવાં પ્રાણિયો ઊત્પન્ન થઈ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય ભાસતું
નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો ભાસે છે,
તેમ ચંદ્રગોળ ઉપર જે મનુષ્યની વસ્તિ હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણો ભૂગોળ
પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ ભાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર
છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફલ ચોદગણું
છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે.
ચંદ્રની એકજ આંતુ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહે છે, તેના ઉપરથી ત્યાંની રાત્રિયે
આપણો ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાય છે; પણ તેની બીજી આંતુ જે પૃથિવી ઉપરથી
કોઈ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણો પ્રકાશિત થયેલ
ભૂગોળ કોઈ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની આંતુમાં કોઈ કાળે
પણ અંધારૂ પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય
છે. પણ તેની બીજી આંતુમાં રાત્રિયે મુદ્દલ પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃ-
થિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઈએ છિયે,
તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ
આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખિયે છિયે, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી
ઉપરના સ્થલ તથા જળતા વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ આંતુ
દેખિયે છિયે, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચાંદ્રમાસમાં ફરી રહે છે, પણ ચંદ્રઉપરથી
આપણા ભૂગોળની સઘળી આંતુ દેખાતી હશે, કારણ એ ચોવીશ કલાકમાં પોતાને
અંગે ફરી રહે છે.

ગ્રહણ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ જ્યારે એક સમ સૂત્રમાં હોય છે, ત્યારે
ગ્રહણ થાય છે. પૌર્ણિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક આંતુમાં
ચંદ્ર ને બીજી આંતુમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં
હોય, તે પુનેમે ચંદ્રગ્રહણ થાય છે; કારણ જેમ દીપક અને ભીંતની વચમાં મૂકેલા
પદાર્થપર દીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા ભીંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર
અને સૂર્યની વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની
છાયા ચંદ્ર ઉપર પડે છે; જેને ચંદ્રગ્રહણ કહે છે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રગ્રહણ
દેખાય છે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યગ્રહણ ભાસે છે, કેમ કે પૃથિવી વ-
ચમાં હોવાથી તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાયે ચંદ્ર વચમાં
હોય છે, ને તેની એક આંતુમાં સૂર્ય ને બીજી આંતુમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે

અમાવાસ્યાયે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અમાવાસ્યાયે સૂર્યગ્રહણ થાય છે; કારણ જેમ દીપકની વચમાં પદાર્થ આવવાથી દીપક દેખાતો નથી, તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી; માટે સૂર્યગ્રહણ કેહેવાય છે. જે સમય પૃથિવી ઉપર સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જનોને તેમના ચંદ્રનું ગ્રહણ ભાસે છે; કેમ કે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी
विशति । तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षो-
ऽस्य. निःसरतः ॥ १.७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતાં પૃથિવીની છા-
યામાં પ્રવેશ કરે છે, જેથી તેમાંથી ની-
કળતા તેને આગળથી ગ્રહણ ને પાછ-
ળથી મોક્ષ થાય છે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येस्य
चंद्रो भानोर्विबं स्फुरदसितयाछादयसा-
त्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि तस्मै
मुक्तिरस्यात एव कापिच्छन्नः कचिदपि
हितो नैप कक्षान्तरत्वात् ॥ १.७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી
આવીને સૂર્ય બિંબને, પોતાની સ્ફુરાય-
માન યજ્ઞેલી કાળી મૂર્તિવડે ઢાંકે છે,
તેથી સૂર્યને પાછળથી ગ્રહણ ને આગ-
ળથી મોક્ષ થાય છે, માટેજ ગતિમાર્ગના
ભેદથી ક્યાંક ચંદ્રવડે ઢંકાયલો સૂર્ય દેખાતો
નથી, ને ક્યાંક ઢંકાયલો ન હોવાથી દે-
ખાય છે ॥ ૧૭૭ ॥

એજ અંતના ગ્રહણણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूभा विधुं विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते १.७८

ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને
ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકે છે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્યભટ્ટે પણ ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्भूछायापि यातम-
स्तद्धि । छादयति शशी सूर्य शशिनं मह-
ती च भूछाया ॥ १.७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા પૃથિવી
માટીમય છે, ને જે છાયા તે અંધકાર છે.
માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની
છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૭૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—

छादको भास्करसेन्दुरधःस्थो घनवद्भ-
वेत् । भूछायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशस-
स भवेदसौ ॥ १.८० ॥

ભેદની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંક-
નારો થાય છે, ને પૂર્વમાં જતો ચંદ્ર ભૂ-
છાયામાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી એને ભૂછા-
યા ઢાંકનારી થાય છે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ ગ્રહલાઘવમાં પણ કહ્યું છે કે,

છાદયસર્કમિન્દુર્વિધું ભૂમિમા ॥ ૧૮૧ ॥

સૂર્યને ચંદ્ર, અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાચમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ભૂચ્છાયાં સ્વગ્રહણે

માસ્કરમર્કગૃહેપ્રવિશતીન્દુઃ ।

પ્રગ્રહણમતઃ પશ્ચા-

ન્નેન્દોર્માનોશ્ચ પૂર્વાર્ધાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ચંદ્ર પોતાના ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયામાં અને સૂર્યગ્રહણ સમય સૂર્યની આડે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કોઈ કાળે ચંદ્રનું પાછલા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી ગ્રહણ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

સૂર્યાત્ સપ્તમરાશૌ યદિ

ચોદગ્દક્ષિણેનનાતિગતઃ ।

ચન્દ્રઃ પૂર્વાભિમુખચ્છાયામૌર્વી

તદા વિશતિ ॥ ૧૮૩ ॥

પૂર્વ પૂર્વમાં જનારો ચન્દ્ર, જ્યારે સૂર્યની સાતમી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે કરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૧૮૩ ॥

ચંદ્રોઽધઃસ્થઃ સ્થગયતિ રવિમમ્બુંદવત્સ-
માગતઃ પશ્ચાત્ । પ્રતિદેશમતશ્ચિત્રં દૃષ્ટિવશા-
દ્વાસ્કરગ્રહણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલો ચન્દ્ર, સૂર્યને પાછવાડેથી આવીને ઢાંકે છે, જેથી દેશ દેશમાં દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે ॥ ૧૮૪ ॥

આવરણં મહદિન્દોઃ

કુણ્ઠવિષાણસ્તતોઽર્ધસચ્છન્નઃ ।

સ્વલ્પં રવેર્યતોઽત-

સ્તીક્ષ્ણ વિષાણોરવિર્ભવતિ ॥ ૧૮૫ ॥

ચન્દ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી હોવાથી, ગ્રહણ સમય ચન્દ્ર ઘેરાયેલા શીંગડાવાળો તથા અર્ધ ઢંકાયેલો, અને સૂર્યને ઢાંકનાર ચન્દ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળો થાય છે ॥ ૧૮૫ ॥

एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यहग्भि-
राचार्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः
शास्त्रसद्भावः ॥ ૧૮૬ ॥

એ રીતે ખગોલ જાણનારા આચાર્યોએ ગ્રહણનું કારણ કહ્યું છે, માટે ગ્રહણ થવામાં રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરેખરો અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

ધણું કરી પ્રત્યેક અઢાર વર્ષ ને દશ વા અગિયાર દિવસે એનાએ સૂર્ય તથા ચન્દ્રગ્રહણ ફરીથી થાય છે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેટલો વખત લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ ગ્રહણો થવા માટે છે. ચંદ્ર તથા સૂર્ય ગ્રહણ થતી વખતે તેમના વર્ણુ આ પ્રમાણે દેખાય છે. શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વલ્પે છન્ને ધૂમ્રવર્ણઃ સુધાંશો-
 ર્ધે કૃષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તોઽધિકેઽર્ધાત્ ।
 સર્વચ્છન્ને વર્ણ ઉક્તઃ પિશંગો
 માનોરુછન્ને સર્વદા કૃષ્ણ એવ ॥૧૮૭॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂમ્ર જેવે,
 અર્ધો ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક
 ગ્રહણમાં લાલમિશ્રિત કાળો, ને આખા
 ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો
 વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાળોજ કહેલ
 છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્ધાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત કોડ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યાસ્તની વખતે ઉદય પામે છે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોય છે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી કેવળ એક કોડ પંચોતેર લાખ કોશનું થાય છે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં હોઈને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામે છે ત્યારે પૃથિવીથી છતાંમાં છેટે હોય છે, ને તેનું અંતર સુમારે અગિયાર કોડ સીતેર લાખ કોશનું થાય છે. તે દર કલાકે ૨૭ હજાર કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહે છે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યુગ્મયુગ્મશરનાગલોચન

વ્યાલષ્ણવયમાશ્વિનોઽસ્ટજઃ ॥ ૧૮૮ ॥

આર અબજ અત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં
 મંગળની ૨૨૯૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમા થાય છે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને
 આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગે છે ॥ ૧૮૮ ॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને સુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક રતુ પણ આપણા કરતાં અમણા વખતની હોય છે. તે સુમારે સાડી ચોવીશ કલાકમાં પોતાને અંગે ફરી રહે છે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ સ્થેજ મોટાં હોય છે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આર મીનીટ લાગે છે, ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉષ્ણતા પડે છે; જેથી ત્યાંનાં પ્રાણિયો પણ તેને ઘટતાં થતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાય છે. એ ગ્રહને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાંનો એક સુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી દૂર છે, ને ત્રીશ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. બીજે ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અઠારસો કોશ દૂર છે, ને સુમારે ૭૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. એ ઉપગ્રહોનાં મહત્વ હજી શોધી શકાયાં નથી. સારા દૂરદર્શક યંત્ર વડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપરના જળ તથા સ્થળના આકારો ઝોળખાઈ આવે છે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળાંથી ભરેલું દેખાય છે. એ ગ્રહ લાલ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત ભાસે છે, તે કાંતો એની જમીન લાલ છે, વા કાં તો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન પામે છે. એ ગ્રહના વાસિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક્ર

જેવરો મોટો દેખાય છે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઈ સમય આપણને બુધ શુક્ર સૂર્ય ઉપર થઈને જતા દેખાય છે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ શુક્ર તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે અહો કોઈ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણ તે એ ત્રણેથી બાહર રહીને સૂર્યને ફરે છે.

અદ્યપ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, જુનો અને વેસ્ટા આદિ લઘુ આસરે બસો અદ્યપ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઈ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક યંત્ર વડે ભેતાં દેખાઈ આવે છે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર કોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહે છે. એ સર્વે અહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સર્વ અદ્યપ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર અહ બૃહસ્પતિ છે. સર્વે અહો કરતાં તે મોટો છે. તેનો આસ આસરે ૪૩ હજાર કોશનો છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનફળે અર્થાત્ પોતાના સર્વ અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ કોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આસરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને ત્યાં એક એક રૂતુ પણ આપણા બધે વર્ષની હોવી ભેળયે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના અહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચ પંચ યુગપદ્મલોચન-

દ્વચન્ધિષ્ઠગુણમિતા ગુરોમતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ચાર અબજ બત્રીસ કોડ વર્ષમાં બૃહસ્પતિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાય છે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આસરે આપણા ૧૨ વર્ષ લાગે છે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજદીક આપણા અર્ધાદિવસ જેવરો દિવસ ને અર્ધિ રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં ૪૦ મીનીટ લાગે છે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં સત્તાવીશ ગણો નાનો દેખાય છે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા પણ તેટલાં ઓછાં પડે છે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે ભેતાં એ અહના અંગ ઉપર ઊભા કાળા પટા દેખાય છે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર ખસતાં દેખાવાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ અહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળાંના પટા થઈ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણો ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક યંત્રવડે એ અહને ભેતાં એને ફરનારા ચાર ઊપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાય છે; જેમનાં વારંવાર થતાં અહણો પણ એ યંત્રવડે ભેવામાં આવે છે. એમાંના પેહેલા ચંદ્રનો આસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે એક લાખ ચાતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઠાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ ચાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી આસરે ત્રણ લાખ ચાળીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પંદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શનિ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે* ૩૫ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે સાતસો ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી આસરે ૪૪ કોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા સુમારે ત્રીશ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેથી તેમની એક એક રૂતુ આપણા પાંચ પાંચ વર્ષની હોવી નેહયે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ભુજજ્ઞનન્દદિનગાઙ્ગવાણપટ્

કૃતેન્દવઃ સૂર્યસુતસ્ય પર્યયાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

ચાર અબજ અત્રીસ કોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૬૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હીસાએ તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં સુમારે ત્રીશ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦ $\frac{૩}{૪}$ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધા વખતનાં થાય છે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણો ૧ $\frac{૩}{૪}$ કલાક લાગે છે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯૦ ગણો નાનો ભાસે છે, તેથી પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડે છે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં બૃહસ્પતિની પેઠે શનિના અંગ ઉપર ઉભા પડ્યા ભાસે છે, ને તેને ફરનારા આઠ હાપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાય છે. જેમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી સુમારે ૬૦ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨ $\frac{૩}{૪}$ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીસો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

સુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી ૩ લાખ ૬૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૯ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૯ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ ગ્રહોથી એવું એક વિલક્ષણપાતું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટાં ચક્રો છે, જેમાંનું ઉપલું ચક્ર ૫ હજાર કોશ ને વચલું આઠ હજાર બસો પચાસ કોશ પોહોળું અને જડાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચલું ચક્ર શનિથી સુમારે ૯ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્રો ઘણાં તેજસ્વિ ભાસેછે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું જાંબું ચક્ર દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઈને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ રીતે શનિગ્રહને ફરતાં તેજસ્વિ ચક્રો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે !

ચુરાનસ:

શનિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ ચુરાનસ છે. તે સૂર્યથી ૮૮ કોડ ૫૫ લાખ કોશને અંતરે છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૫ હજાર ૮ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે ૬૫ ગણો મોટો છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૭ હજાર ૫ સો ને ૬૦ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૮૪ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક રૂતુ આપણા ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર કોઈ ચોક્કસ ડાઘ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ નકી ન કરી શકાયો લીધે, તેના ઉપર થતાં દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ત્રણસો સાડા ગણો નહાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ ત્યાં તેટલાં આછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિઓની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૨૩ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઈને કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તે ગ્રહને ફરનારા ચાર ચંદ્રો જણાયલા છે. જેમાંનો પહેલો ચંદ્ર તેનાથી ૬૧ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે; ને તેને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજો ચંદ્ર તેનાથી સુમારે ૮૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૪ દિવસ ને ૩૩ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજો ચંદ્ર તેનાથી આસરે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૮ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ચોથો

ચંદ્ર તેનાથી ૧ લાખ ૮૮ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વ ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એકજ સામાન્ય રીતે ફરે છે, પણ એ યુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

યુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ કોટ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો આસ ચુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનદળમાં અર્ધાત્ સર્વ અંગે પંચાસી ગણે મોટો છે; ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪½ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વધ થાય છે, ને તેમની એક એક રૂતુ આપણા નજદીક ૨૭½ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોક્કસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯ સો ગણે નાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં એછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્ર વડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૯ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસ ને ૨૨ કલાકમાં ફરી રહે છે. એ પણ યુરાનસના ઊપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવી જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જનો જો બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસ્તાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથિવી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અદ્યપ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય! કારણ તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણાજ ન્હાનલા છે. માટે જો આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જો તેમની પાસે આપણા જેવાં દૂરદર્શક યંત્રો હશે, તો તો તેમને સ્પષ્ટિમાં આપણી પૃથિવી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઈક ભાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અદ્યપ્રગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાળમાં નથી! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલ્લો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઈ ગ્રહ જણાઈ આવે! તે વિષે કંઈ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે પુછડિયા તારા કહેવાય છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઈ નક્કર પદાર્થ ભાસતા નથી, પણ વરાળના ગોટાજેવા

ભાસે છે. માટે તેઓ કંઈ ગ્રહ વા ઉપગ્રહની પેઠે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી બાજુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે જાણે સૂર્યપ્રકાશવડે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જાણાય છે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાય છે, તે જો તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ જાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરતું કંઈ ગ્રહોની રીતે નથી. તેઓ ગ્રહોના માર્ગ ભેદી સૂર્યની ધણુજ પાસે આવીને પાછા ધણુજ છોટે જાય છે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છોટે હોઈને ફરે છે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ ન્હાનલા છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાય છે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ઘણુક કાળે આવવાથી હજારો વર્ષને અંતરે પાછા દેખાય છે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઈ શકતું નથી. જો કે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોયપણ ઘણા આચીન કાળથી આજદિન સુધી ઘણુંકરી તેઓ અસોથી વધારે જાણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાય છે, ને સઘળી દિશાએ ફરે છે. એ ધૂમકેતુઓ વિષે વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દર્શનમસ્તમયો વા નગણિતવિધિનાસ્ય
શક્યતે જ્ઞાતુમ્ । દિવ્યાન્તરિક્ષભૌમાસ્ત્રિ-
વિધાઃ સ્યુઃ કેતવો યસ્માત્ ॥ ૧૯૧ ॥

ધૂમકેતુનાં ભેદ્ય તથા અસ્ત ગણિતે કરી જાણાઈ શકાતાં નથી, કારણ તે દિવ્ય, અંતરિક્ષ તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારના છે ॥ ૧૯૧ ॥

અહુતાશેઽનલરૂપં
યસ્મિન્સ્તત્કેતુરૂપમેવોક્તમ્ ।
સ્વયોતપિશાચાલય-
મણિરત્નાદીન્ પરિચ્છજ્ય ॥ ૧૯૨ ॥

અગ્નિ, પિશાચનું સ્થાન, મણિ તથા રત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિ વિનાના સ્થાનમાં અગ્નિરૂપ ભાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ કહેવું છે; અર્થાત્ તે વરાળરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

શતમેકાધિકમેકે સહસ્રમપરે વ-
દન્તિ કેતૂનામ્ । બહુરૂપમેકમેવ
પ્રાહ મુનિર્નારદઃ કેતુમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની ને કેટલાક હજારની કહે છે, પણ નારદ મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે ભાસે છે, એમ કહે છે ॥ ૧૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક જાતના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી ન્હાનલા ન્હાનલા ગોળ થાય છે. જેઓ પણ ગ્રહોની પેઠે સૂર્યને ફર્યા કરે છે. તે ફરતાં ફરતાં જે ગ્રહના આકર્ષણમાં આવી જાય છે, તે ગ્રહ ઉપર જઈને પડે છે. પડતાં પડતાં તે ગ્રહના વાતાવરણ સાથે તેનો ઘસારો લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પડતા

ગોળ ખરતા તારા અથવા ઉલ્કા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે, તેમાં મોટામાં મોટો સાતસો કુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયલો છે. એ ખરતા તારા વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

યાસાં ગતિર્દિવિભવેદ્રણિતેન ગમ્યા
તાસ્તારકાઃ સકલચેચરતોડતિદૂરે ।
તિષ્ઠન્તિ યા અનિયતોદ્ગતયશ્ચતારાશ્ચન્દ્રા-
દધો હિનિવર્સન્તિતદાશ્રિતાસ્તાઃ ॥૧૯૪॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયલી છે, તે તારાઓ સઘળા ઝહોથી અતી દૂર રહેલ છે, ને જેની ગતિ જણાઈ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

શીતંશુવજ્જલમયાસ્તપનાત્સ્ફુરન્તિ
તાશ્ચાવહપ્રવહમારુતસંધિસંસ્થાઃ ।
પૂર્વાનિલૈઃ સ્તિમિતભાવમુપાગતેડસ્મિ-
સ્તારા પતન્તિ કુહચિદુરુતાવશેન ॥૧૯૫॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્ય વડે પ્રકાશે છે, ને આવડ તથા પ્રવહ નામના વાયુની સંધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પવને કરી સંધિ ચલાયમાન થતાં ભારી હોવાને લીધે ક્યાંક પડે છે ॥૧૯૫॥

સૂર્ય.

હવે જાપઝહો સહિત ઝહ, ધૂમકેતુ તથા ઉલ્કા જેને ફરે છે, એવો સૂર્ય તે સર્વની મધ્યમાં છે. તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ જાતપત્ત કરવાની અને તે ખીજ પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે ઝહાદિને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વ ઝહો ઉપર રતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તે વડેજ પ્રાણિ માત્ર જીવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સૂ. ૧૧૫ ની રચા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષશ્ચ ॥ ૧૯૬ ॥ સૂર્ય સ્થાવર તથા જંગમનો આત્મા છે ॥૧૯૬॥

સૂર્યનો વ્યાસ એટલે ઉભી મધ્યરેષા અર્થાત્ જાડાઈ ૪ લાખ ૩૦ હજાર કોશની છે; માટે ધનક્રાંતમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાખાં તથા ઊંચા નીચાપણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામસકીલકસંજ્ઞા
રાહુસુતાઃ કેતવસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્ ।
વર્ણસ્થાનાકારૈ-
સ્તાન્ દૃષ્ટ્વાકે ફલં બ્રૂયાત્ ॥ ૧૯૭ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાખાં દેખાય છે, તે તમથી જાતપત્ત થનાર તામસકીલક નામના તંતરીશ કેતુ કલ્પેલા છે; તેમને વર્ણુ, સ્થાન તથા આકારે કરી સૂર્યમાં જોઈને ૩૧ કહેવું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાખાં તથા ઊંચા નીચાપણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે ચાક્રસ ઊંચા નીચાપણું એક વખત દેખાયું હોય,

તેજ ફરી દેખાવાને આપણા રપડું દિવસ લાગે છે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહે છે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સર્વ ગ્રહોનું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરવું પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પોતાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવે છે, તેમ સૂર્ય જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતા વડે પોતાની સામે વળગેલા ગ્રહોને તેમના અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવે છે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘ વિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી છે કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયણ ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઊત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટો ક્ષોભ ઊત્પન્ન થઈ ખાંચા પડે છે; જેમાંથી સૂર્યનું કાળું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે ભાસે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારે છે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હજારો બળતાં ઊત્પન્ન થઈ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને બળતું ઠરી જાય છે, તે સ્થાન ક્રાળા દાઘની પેઠે ભાસે છે. સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા જોતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુદ્દલ સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેની ઉજ્જ્વળતા ખમી શકે એવી રીતે ઊત્પન્ન થએલી હોવી જોઈએ. એ વિષે માનવી જ્ઞાન ધણું અલ્પશક્તિવાળું હોવાથી કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. એ સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કાઢાઈ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એ વિષે કંઈ સંશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કાઢાડ્યાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના દૂરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છેટેથી શોધી કાઢ્યું હોય તો તે યથાર્થ ઉભે છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ દૂરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાઢાડ્યાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઈએ, ને કંઈ ફેર આવે તો ધણો આવવો ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી ગ્રહોના અંતર તથા કદ શોધી કાઢાડ્યાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં દૂરદર્શકાદિ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાઢાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જો કે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઈને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની પેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખ વડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવો સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઈ શક્યો નથી. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દુગુચ્છમૂલં નલકં નિવેશ્ય

વંશદ્વયાધારમથાસ્ય રંધ્રે ।

વિલોકયેત્ત્વે સ્વચરં કિલૈવં

જલે વિલોમં તદપિ પ્રવક્ષ્યો ॥ ૧૯૮ ॥

જે વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, ઊંચી દષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોઠવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં ગ્રહને જોવો અને એમજ જળને વિષે તેથી ઉલટી રીતે જોવો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૯૮ ॥

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફેરે છે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઈએ; કારણ કોઈ બી ગ્રહ પૃથિવીથી છેટેમાં છેટે હોય છે, ત્યારે સૂર્ય તે ગ્રહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોય છે; અને જ્યારે કોઈ પણ ગ્રહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોય છે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોય છે. જો સૂર્ય-
નેજ સર્વ ગ્રહો ફરતા હોય, તોજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છે-
ટેમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઈએ અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે
પૃથિવી અને તે ગ્રહ બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ રહે
નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અનુભવા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્ર-
ત્યક્ષ લોકદૃષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જૂદી જૂદી ગતિયે ફરે છે, એમ
આવવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે; કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કર-
વામાં કંઈ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરુદ્ધ જવું પડતું નથી, જેમ કરવું અ-
સહના વખતમાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યા-
યમાં કહ્યું છે કે,

કક્ષાઃ સર્વા અપિ દિવિપદાં ચક્રલિપ્તાં
કિતાસ્તા વૃત્તે લઘ્વ્યો લઘુનિ મહતિ
સ્યુર્મહસ્ય લિપ્તાઃ । તસ્માદેતે શશિજમ્બુ-
જાદિસમૌમેજ્યમન્દા મન્દાક્રાન્તા ઇવ
શશધરાદ્રાન્તિ યાન્તઃ ક્રમેણ ॥ ૧૯૯ ॥

સર્વ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગ ચક્રને વિંટા-
યલાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં
નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે;
માટે બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, ગુરુ તથા
શનિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે
જતા ભાસે છે ॥ ૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટે પોતાના સિદ્ધાંતનાં કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

માનામધ્યશૈત્ર્ય
સુરગુરુભૌમાર્કશુક્રબુધચન્દ્રાઃ ।
તેષામધ્યશ્ર્ ભૂમિ-
ર્મેધીભૂતા સ્વમધ્યસ્થા ॥ ૨૦૦ ॥

નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, ગુરુ, મં-
ગળ, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે,
ને તે સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં
ઘાણીના થાંભલાની પેઠે પૃથિવી રહી
છે ॥ ૨૦૦ ॥

મળ્ડલમલ્પમધસ્તાત્ કાલેનાલ્પેન પૂરયતિ
ચન્દ્રઃ । ઉપરિષ્ઠાત્સર્વેષાં મહત્ત્વ મહતા શ-
નૈશ્ચારી ॥ ૨૦૧ ॥

સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અલ્પ
માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહે છે ને
સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા
માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧ ॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી કેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં
ભાસ્કરે કહ્યું છે કે,

નગનગાગ્નિનવાષ્ટરસા રવે
રસરસેષુમહીષુ મિતા વિધોઃ ।
નિર્ગદિતાવનિ મધ્યત ઉચ્છ્રિતિઃ
શ્રુતિરિયં કિલ યોજન સંખ્યયા ॥ ૨૦૨ ॥

પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૯૩૭૭
અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ ચોજનની કહી છે,
એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિરોમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

ભૌમસ્ય ગોકુરસવર્ણવસૂર્યસંખ્યા
દન્તા ભ્રષણનૃપમિતાશ્રુતિરિન્દુજસ્ય ।
પૂજ્યસ્ય નાગગુણપચ્ચરસાદ્રિભૂમિનાગાશ્ચ
સર્પગજસ્વાધિયમાબ્ધયોઽથ ॥ ૨૦૩ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઈ ૧૨૯૬૬૧૯
યોજનની.
બુધની ૧૬૬૦૩૨ યોજનની.
શુક્રની ૮૧૭૬૫૩૮ યોજનની.
શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ યોજનની ॥ ૨૦૩ ॥

શુક્રસ્ય સૂર્યતનયસ્ય કુસપ્તસ્વાઙ્ક-
ભૂચ્યભ્રદસમિતયોજનકર્ણ એવમ્ ।
નાગાક્ષપટ્યમરસાગ્રિકુવેદસંખ્યો
નક્ષત્રમણ્ડલભવશ્રવણો નિરુક્તઃ ॥૨૦૪॥

શનિની ૨૦૩૧૯૦૭૧ યોજનની
અને નક્ષત્ર મંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ યો-
જનની કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની આસપાસ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગની લંબાઈ વિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના
અહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સાર્ધાદ્રિગોમનુસુરાધિમિતાર્કકક્ષા
ચાન્દ્રીસહસ્રગુણિતાજિનરામસંખ્યા ૨૦૬

સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૯૭૩ યોજનની.
અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ યોજનની કહી
છે ॥ ૨૦૫ ॥

બાકીના ગ્રહોની કક્ષાના યોજન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અષ્ટચક્રપન્નમનુગજાઃ ક્ષિતિનન્દનસ્ય
જ્ઞસૈશદન્તકૃત્ત્વેન્દુમિતાથ સૂરેઃ ।
રૂપાશ્વિનાગયુગશૈલગુણેન્દુવાણાઃ
સ્વાગ્ન્યજ્ઞસાગરરસૌત્કૃતયઃ સિતસ્ય ૨૦૬

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૯૧૬ યોજનની.
બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ યોજનની.
શુક્રની ૫૧૩૭૪૮૨૧ યોજનની.
શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ યોજનની ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂધરાહિનગનાગરસર્તુ
ક્ષમાધરાશ્વિશશિનઃ શનિકક્ષા ॥ ૨૦૭ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ યોજ-
નની કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્ર ગોળના આસ વિષે શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહેલ છે કે,

વિંબં રવેદ્વિશરર્તુસંખ્યા
નીન્દોઃ સ્વનાગામ્બુધિયોજનાનિ ॥૨૦૮॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ યોજન ને ચંદ્રનો
વ્યાસ ૪૮૦ યોજન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

વ્યાસા રવીન્દુક્ષિતિગોલકાનાં ક્રમેણ તેજો
જલમૃન્મયાનામ્ । સ્યુર્યોજનૈરાકૃતિવાણપ
હિભિર્વ્યોમાષ્ટવેદૈઃ કુગજેષુ ચન્દ્રૈઃ ॥૨૦૯॥

ક્રમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા
સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨,
૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ યોજનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

સાર્ધાનિ પદસહસ્રાણિ યોજનાનિ વિવ-
સ્વતઃ । વિષ્કમ્ભો મન્ડલસ્યેન્દ્રોઃ સહાશી-
સ્યા ચતુઃશતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને
ચંદ્રમંડળનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥

ખીજા ગ્રહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહયુત્થાધિકારના ૧૩ મા શ્લોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશી વિદ્યાસુધાનિધિમાં આપૂઠેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છે:-

ક્ષિતિજસ્યાઘ્ધિવાણાદ્રિપ્રમિતસ્ત્રિલવા-
ન્વિતઃ । દિગંશોનેષુ વેદેન્દુપ્રમિતઃ
શશિજસ્ય ચ ॥ ૨૧૧ ॥

મંગળનો વ્યાસ ૭૫૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન.
બુધનો વ્યાસ ૧૪૪ $\frac{૬}{૬૦}$ યોજન ॥ ૨૧૧ ॥

વ્યંઘ્રીપુ દન્તવસવો ગુરોરથ મૃગોસ્તથા ।
વિંશત્યંશોન સાર્ધાગ્નિનન્દાઘ્ધિપ્રમિત-
સ્તથા ॥ ૨૧૨ ॥

ગુરુનો વ્યાસ ૮૩૨૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન.
શુક્રનો વ્યાસ ૪૯૩ $\frac{૩}{૪}$ યોજન ॥ ૨૧૨ ॥

શનેઃ પંચગુણાર્કાશરસાદ્ર્યદ્રીન્દ્રસંયુતિઃ ।
વિષ્કમ્ભો યોજનૈરિત્થ-
મર્કાતુક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૪૭૭૬ $\frac{૧૨}{૩}$ યોજનનો
છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને
પ્રમાણે કરી ગ્રહોના વ્યાસ યોજન કહ્યા
છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષય પર આર્યભટ્ટે આ પ્રમાણે કહેલ છે:-

નૃપિ યોજનં ત્રિલાભૂ
વ્યાસોડકેન્દ્રોઘ્નિજાગિણકમેરોઃ ।
મૃગુગુરુબુધશનિભૌમાશ્શ-
શિઙ્ગ જળનમાંશકાસ્સમાર્કસમાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

આઠ હજાર દંડનો એક યોજન, એવા
૧૦૫૦ યોજન પૃથિવીનો, ૪૪૧૦ યોજન
સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક
યોજન મેરુનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર,
ગુરુ, બુધ, શનિ તથા મંગળના વ્યાસ
ક્રમે કરી ૫૧૮, ૪૯૯, ૬૮, ૬૨૦૬, તથા
૩૧૭ યોજનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના ગ્રહોના વ્યાસ વિષે ભાસ્કરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે:-

વ્યંઘ્રીષવઃ સચરણા ઋતવસ્ત્રિભાગયુક્તા-
દ્રયો નવ ચ સત્રિલવેષવશ્ચ । સ્યુર્મધ્યમા-
સ્તનુકલાઃ ક્ષિતિજાદિકાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર તથા શનિ ગ્ર-
હના બિંબોની મધ્યમકળા ક્રમથી ૪ $\frac{૩}{૪}$, ૬ $\frac{૩}{૪}$,
૭ $\frac{૩}{૪}$, ૯ તથા ૫ $\frac{૩}{૪}$ છે તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે
સાધતાં ૧૭૯૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦,
તથા ૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાય છે ॥ ૨૧૫ ॥

પણ હમણાના વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મ યંત્રોવડે વારંવાર વેધ કરી ગ્રહોના જે વ્યાસ

નિર્ણય કર્યા છે, તે કાશીના આપૂર્ણ જ્યોતિષિયે કાશીવિદ્યા સુધા નિધિમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે:—

વ્યાસો ધ્રુવઃ સ્વાદ્યહિયોજનાનિ

રવેઃ સ્વસ્ત્રાદ્રિનવપ્રમાણિ ।

સુધાકરસ્યાશ્રજિનૈઃ સમાનિ

સ્વાક્ષાન્ધિસંખ્યાનિ મહીસુતસ્ય ॥૨૧૬॥

પૃથિવીનો વ્યાસ ૮૭૦ યોજન, સૂર્યનો ૯૭૦૦૦ યોજન, ચંદ્રનો ૨૪૦ યોજન, મંગળનો ૪૫૦ યોજન ॥ ૨૧૬ ॥

ચાન્દ્રેઃ સ્વસ્ત્રાણાનલયોજનાનિ

વ્યાસો ગુરોઃ સ્વેષ્વિષુગોમિતાનિ ।

ધ્રુગોઃ સ્વસ્ત્રાણેભમિતાનિ સૌરેઃ

સ્વસ્ત્રાશ્વનાગપ્રમિતાનિ નૂનમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

બુધનો ૩૫૦ યોજન, ગુરુનો ૯૫૫૦ યોજન, શુક્રનો ૮૫૦ અને શનિનો ૮૭૦૦ યોજન છે ॥ ૨૧૭ ॥

તારા.

હવે ગ્રહ, ઊપગ્રહ, ધૂમકેતુ, ઊલકા તથા આપણા સૂર્ય ઊપરાંત આકાશમાં ખીજા અનેક તારા જોવામાં આવે છે, જે સર્વે આપણા સૂર્યની પેઠે સ્વપ્રકાશક ગોળ જણાય છે; કારણ તેમનો પ્રકાશ પણ સૂર્ય પ્રકાશવત્ ચક્રચક્ર છે. પરપ્રકાશ ગોળ જે ગ્રહ તથા ઊપગ્રહ કહેવાય છે, તેમનો પ્રકાશ ચક્રચક્રતો નથી, પણ સ્થિર ભાસે છે; અને ઓછી વધતી કળાવાળો થાય છે. એ રીતે અનંત આકાશમાં પરસ્પરે આકર્ષણ ધર્મવડે નિયમમાં રહેલ એ અનેક ગોળ સ્વયંપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ એવા બે પ્રકારના છે. સ્વયંપ્રકાશ ગોળ સૂર્ય સમજવા, ને પરપ્રકાશ ગોળ ગ્રહ તથા ઊપગ્રહ જાણવા. બન્ને પ્રકારના ગોળો પોતાના પ્રકાશની જાતવડે તુરત જોવામાં આવે છે. એ સ્વયંપ્રકાશ ગોળો આપણને ચક્રચક્રિત તારાગણે ભાસે છે; તેમાંના જેટલા તારાસમૂહ અર્થાત્ તારાઓના જથ્થા, ગ્રહોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગની ઊપર આવેલા છે, તેમના પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોએ સત્તાવિસ વિભાગ કદાપી તેમને અશ્વિની, ભરણી આદિ નામ આપી નક્ષત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ફરી તે નક્ષત્રના સવા બે નક્ષત્રનો એક ભાગ, એ રીતે બાર ભાગ કદાપી મેષ, વૃષભાદિ નામ આપી રાશી નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એ સિવાય ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવોની આસપાસ ઘણાક તારાસમૂહો દેખાય છે, જેમને પણ જોવામાં આવેલા માટે બૃહદક્ષ અર્થાત્ સપ્તર્ષિ, ઊત્તરધ્રુવમત્સ્ય તથા દક્ષિણધ્રુવમત્સ્ય ઈત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એ બધા સ્વપ્રકાશ તારા આપણો ભૂગોળ પોતાના અંગે નિત્ય ભ્રમણ કરે છે, તેથી પૂર્વમાં ઊદય પામી પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતા દેખાય છે. એમ છતાં પણ ઊત્તર ધ્રુવનો તારો મુદ્દલ ખસતો ભાસતો નથી, કારણ તે પૃથિવી ગોળની ઊત્તર ટાંચ ઊપર આવેલ હોવાથી, પૃથિવીભ્રમણના વિકારમાં આવી શકતો નથી. વળી તે એટલો તો દૂર છે કે, તેના અંતરના પ્રમાણમાં પૃથિવીનો સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે; જેથી પૃથિવીની વાર્ષિક ગતિથી પણ તે ખસતો ભાસતો નથી. એજ રીતે દક્ષિણ ધ્રુવના તારા વિષે પણ જાણવું, પણ તે આપણને દેખાતો નથી; કારણ આપણો દેશ પૃથિવીની વર્તુલમધ્ય રેખાથી ઊત્તરમાં આવેલ હો-

વાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃથ્વભાગ આપણને આડો આવે છે. એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાસિયોને ઉત્તર ધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આંખે દેખાતા તારા ઊપરાંત આકાશમાં ઝાંખાં ઝાંખાં શ્વેત ધાખાં દેખાય છે, જે દૂરદર્શક ચંત્રવડે નેતાં ધાખાં નથી, પણ ધણુ છેટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવાં ધાખાં અનેક દેખાય છે, ને તેમાં અનેક તારા નેવામાં આવે છે. સૌથી મોટામાં મોટું શ્વેત ધાણું લાંબા ગોળ પદ્ધતિ આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઊત્તરધ્રુવ પર્યંત વાંકુ ગયેલું દેખાય છે, જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શકચંત્રવડે નેતાં તેમાં લાખો તારા દેખાય છે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ તારા વગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક ચંત્રવડે નેયાથી તેમાં અનેક તારા દેખાય છે. એ ઊપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં જીવપત્ર થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ ઝરફ બંધાઈને તરે છે, તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ બંધાઈ ગોળરૂપ થઈને તરે છે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની પેઠે અડરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે અહો પાસેના ગોળ આપણા ઊપ-અહોની પેઠે તેમના ઉપઅહો થઈ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જેવો દેખાય છે, પણ તેના અહ ઉપઅહાદિ ગોળ મુદલ દેખાતા નથી, કારણ તેમનું કદ નહાનું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે અહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણો સૂર્ય તારા જેવો દેખાતો હશે, પણ તેને ફરનાર આપણા અહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણ શક્તિ સર્વ ગોળમાં આપ્ત હોવાથી એવો નિયમ થએલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઈ નહાના ગોળે પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરતું નેઈએ. એ નિયમને લીધે ઉપઅહો અહને ફરે છે, જેની ઉપઅહમાળા કેહેવાય છે. ઉપઅહ સહિત અહો સૂર્યને ફરે છે માટે તેમની અહમાળા કેહેવાય છે. અહોયે સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઈ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહે છે. એ સૂર્યો પોતાના મધ્યમાં રહેલ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા કોરો વર્ષ થાય છે. માટે તેમની ગતિ આપણને જાણવામાં આવી શકતી નથી, જેથી તેઓ સ્થિર ભાસે છે. પણ વસ્તુતાથી નેતાં સુષ્ટિમાંના કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટો સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સહિત કોઈ મહાન સૂર્યને ફરે છે, જેમની સૂર્યમાળા સમૂહ કહેવાય છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા અજબ વર્ષ થાય છે. એવા સૂર્યમાળા સમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચમાંના કોઈ અતિ મહાન સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ થઈ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા અર્ધથી પણ ઉપરની સંખ્યાના વર્ષો થાય છે, જેથી તે સઘળા સ્થિર ભાસે છે. તે નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ આપણને તારાઓના જુદા જુદા જુમખા રૂપે દેખાય છે. તેમાંનાં અહો ઉપરથી આપણો સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જથ્થાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જેવો દેખાતો હશે.

ન્યારે એવડો મોટો સૂર્ય પણ એવી રીતે દેખાય, ત્યારે ત્યાંથી આપણા ગ્રહો દેખાવાની તો વાતજ કેવી !

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસી સૂત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં ખગોળવર્ણન.

॥ ईश्वरमहिमावर्णन ॥

આહા ! સૃષ્ટિનો કેવડો મોટો વિસ્તાર છે ! જે જાણવાને માનવીજ્ઞાન બીલકુલ સમર્થ નથી ! અનંત આકાશમાં ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણ શક્તિવડે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુની ઉત્પત્તિ, ને એ ચારે મહાભૂતનું ચોક્કસ નિયમમાં રહી પરસ્પરે નેડાઈને રેહેવું ને વળી ગોલરૂપ થવું, એ શું થોડું આશ્ચર્ય છે ! વળી તે ગોલ ઉપર મહાન્ આકર્ષણ શક્તિવડેજ એજ મહાભૂતોના કંઈ વિલક્ષણ મિશ્રિત યોગથી વિચિત્રપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોનાં શરીર થવાં, એ શું થોડું વિસ્મયકારિ છે ! કોઈ પણ ફળકૃણવાળા સ્થાવર પ્રાણી અર્થાત્ વૃક્ષને નેદીયે, તો તેની રચના થવામાં એટલું તો ચાતુર્ય જાણાય છે કે, માનવીજ્ઞાન તેનું વર્ણન કરવાને પણ સમર્થ નથી. ક્યાં તે બીજા અને ક્યાં તેમાંથી વૃક્ષ ! ક્યાં તે પૃથિવીમાંના રસ અને ક્યાં તે રસોમાંથી, ને કે પાસે પાસે વાઝ્યાં હોય તોયપણ પોતાને યોગ્ય એવા રસનું વૃક્ષે ગ્રહણ કરવું ! અને પૃથિવીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રોવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાકને ગ્રહણ કરી, રેષાવડે પોતાના સર્વ અંગમાં ફેલાવીને જીવવું ! વળી રંગ બેરંગી પત્ર, પુષ્પ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરી તેવડે શોભવું, ને પોતાના કોમળ અંગ તથા ફળના ગર્ભની રક્ષા થવા માટે તેમના ઉપર જાડી છાલ ઉત્પન્ન કરવી, ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં કાંઈ વિલક્ષણ ચાતુર્ય ભાસે છે ! એજ રીતે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ વિષે પણ જાણવું. વળી જંગમ પ્રાણિયોની રચના પણ કંઈ અગાધ ઉડાપણથી થઈ હોય એમ જાણાય છે. કારણ ક્યાં તે વીર્ય ને ક્યાં તેનું માતાના ગર્ભમાં પોષાઈને વ્યવયવાળું રૂધિર, અસ્થિ તથા માંસમય શરીર થવું ! અને વળી તેની રક્ષા માટે ત્વચાનું આચ્છાદન ! ક્યાં તે અન્નાદિનું ભક્ષણ અને ક્યાં તેથી રૂધિરાદિની ઉત્પત્તિ અને તે વડે શરીરનું જીવવું ! ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં શું કાંઈ ઓછું ઉડાપણ ભાસે છે ! એજ રીતે વિચિત્રપ્રકારના રંગ બેરંગી પશુ, પક્ષી, તથા મત્સ્યાદિ સૂક્ષ્મ જીવ જંતુ વિષે પણ જાણી લેવું. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે રચેલ પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

एतस्मात्किमिवेंद्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं
रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदमोद्भूतनानांकु-
रम् । पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरौ वेपै-
रनेकैर्वृतं पश्यत्येति शृणोति जिघ्रति त-
थागच्छत्यथागच्छति ॥ २१८ ॥

ગર્ભાશયમાં રહેલું વીર્ય, જે હાથ, પગ તથા માથારૂપ અંકુરવાળું શરીર બની, ક્રમે કરી બાળક, યુવા તથા જરારૂપ અનેક વેપે કરી વિંટાઈ, જીએ છે, ખાય છે, સાંભળે છે, સુંઘે છે તથા જાય છે ને આવે છે, એ ઊપરાંત બીજું આશ્ચર્ય શું ! ॥ ૨૧૮ ॥

દેહવદ્વદધાનાદૌ સુવિચાર્યવિલો-
ક્યતામ્ । કથાના કુત્ર વા વૃક્ષ-
સ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૨૧૯ ॥

દેહની પેઠે વદાદિ વૃક્ષોના બીજ વિષે
પણ સારી રીતે વિચાર કરી જોવું; ક્યાં
તે બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ! માટે એ ઈ-
શ્વરી શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥૨૧૯॥

આહા! શું એ ઈશ્વરની શક્તિનો મહિમા! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂગોળ સંબંધી ર-
ચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન મુંઝાઈ જાય છે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય પ-
રોક્ષ ગોળો ઊપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની કેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો
વિચાર કેમજ કરી શકે! જેકે ઊપગ્રહ માળા, ગ્રહમાળા સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ
અને નક્ષત્ર જગ્યાની માળા એ સર્વનો હમણાં દૂરદર્શક યંત્રવડે શોધ થયેલો છે, ત-
થાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલ છે, એમ કંઈ નિ-
શ્ચય કહેવાતું નથી. કારણ માનવી બુદ્ધિની શક્તિ થોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને
આપણાથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્
ઊપર જગત્ અને માળા ઊપર માળા! એ જોઈને સૃષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં
આપણું મન તદન હારી જાય છે! યોગવાસિષ્ઠના ઊત્પત્તિ પ્રકરણના ત્રીશમા સર્ગમાં
વસિષ્ઠે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

યથા વિંધ્યવનાભોગે
પ્રસ્ફુરંતિ કરેણવઃ ।
તથા તસ્મિન્ પરાભોગે
બ્રહ્માંડત્રસરેણવઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના,
સંપૂર્ણ ઊપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં
હાથણિયો વિચરે છે, તેમ તે પરમાત્માના
સંપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સંસ્થાનમાં બ્રહ્માંડ રૂપી
ત્રસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

પ્રસેકસ્યાંડગોલસ્ય સ્થિતઃ
કટકરજવત્ । ભૂતાકૃષ્ટિકરો
ભાવઃ પાર્થિવઃ સ્વસ્વભાવતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પોતપોતાના સ્વ-
ભાવથી પદાર્થોને ખેંચનારી પૃથિવી
સંબંધી આકર્ષણ શક્તિ રત્ન જડિત ક-
ડાની પેઠે ચોમેર હોય છે ॥ ૨૨૧ ॥

યઃ સર્વવિભવોડસ્માકં ધિયાં
ન વિષયસ્તતઃ । તજ્જગત્કથને
શક્તિર્ન મમાસ્તિ મહામતે ॥ ૨૨૨ ॥

હે મહાબુદ્ધિમાન, પરમાત્માની શક્તિનો
જે સર્વ વેભવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો
વિષય નથી, માટે એ સર્વ સૃષ્ટિ કહે-
વાને મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

भीमांधकारगहने सुमहत्तरण्ये
नृत्संसर्दार्शितपरस्परमेव मत्ताः ।
यक्षा यथा प्रवितते परमावरेडत
रेवं स्फुरंति सुबहूनि महाजगंति ॥ २२३ ॥

ભયંકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત
મોટાં અરણ્યમાં જેમ મહોન્મત્ત યક્ષો
પરસ્પરે ન દેખાતાં નાચે છે, તેમ અનંત
એવા પરમાકાશમાં અસંખ્ય મોટાં જગતો
ફૂંધી કરે છે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે બ્રહ્માંડોની સંખ્યાનો અંત નથી, ત્યારે જે આપણે જોઈએ છે તે સર્વ ઉત્પત્તિનો કંઈક ભાગ માત્ર છે ! આહા ! સદ્ધિ કર્તા ઈશ્વરની શક્તિ સાથે સરખાવતાં માનવિશક્તિ અતિ તુચ્છ છે. કારણ આપણો ભૂગોળ જે અનંત આકાશમાં રહેલ અ-સંખ્ય ગોળમાંનો એક ગોળ છે, તેના ઉપરના એક ખંડમાં, તે ખંડના પણ એક દે-શમાં, તે દેશના પણ એક પ્રાંતમાં, તે પ્રાંતના પણ એક શેહેરમાં, અને તે શેહેરના પણ એક ગૃહમાં અને તે ગૃહના પણ એક ભાગમાં રહેનાર આપણે શી ગણુતિમાં છેયે ! અર્થાત્ કંઈજ નહીં. એટલું છતાં સ્ત્રી પુરૂષોને પોતાના રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધ-નાદિ સંપત્તિનો ગર્વ આવ્યા વગર રહેતો નથી. પણ જ્યારે એવો ગર્વ આવે ત્યારે તેમણે વિચારવું કે, એવડા મોટા વિસ્તારવાળી સદ્ધિમાં તેમના વર્તમાન સમયે તે-મના જેવા રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિવાળા કેટલા હશે ! વળી ભૂતકા-ળમાં તેમના જેવા કેટલા થયા હશે ! ને ભવિષ્યકાળમાં કેટલા થશે ! અને વળી એ બધા નાશવંત ! એવો વારંવાર વિચાર કરી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ ગર્વથી મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન સદા જરૂરી રાખવો, ને કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. કારણ તિરસ્કારથી પ્રાણિમાત્રના અંતરાત્મા દુઃખિત થાય છે. માટે શ્રી મહાભારતના આદિ પર્વના અ-ધ્યાય ૮૭ માં યથાતિ રાજ્યે કહ્યું છે કે,

નહીદૃશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ
મધુરા ચ વાક્ ॥ ૨૨૪ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિષે દયા, મૈત્રી, દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તવું, એના જેવું વશી કરણ ત્રણ લોકમાં બીજું કંઈ નથી ॥ ૨૨૪ ॥

એ રીતે વર્તતાં નિત્ય મનુષ્યે સદ્ધિકર્તા ઈશ્વરસંબંધી વિચાર કરી તેને શરણુ રહેવું. એમ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંતભાગ અર્થાત્ વેદાંતનામથી પ્રસિદ્ધ આરણ્યકના અં-તર્ભૂત ઉપનિષદ્ ગ્રંથોમાં સારી રીતે વિચાર કરી ઈશ્વરના સ્વરૂપ તથા મહિમા આ પ્રમાણે કહેલ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તેતિયારણ્યકના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

યતઃ પ્રમૂતા જગતઃ પ્રમૂતી તોયેન જીવાન-
વ્યચસર્જ્યભૂમ્યામ્ । યદોષધીભિઃ પુરુષાન-
પશૂંશ્ચ વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ ॥ ૨૨૫ ॥

જેથકી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે પૃથિવીને વિષે જલવડે જંતુને અને ઓ-ષધિવડે મનુષ્ય તથા પશુને સૃષ્ટિને અ-સાચર ભૂતમાં આપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

અતઃ પરં નાન્યદણીયસંહિ પરાત્પરં યન્મ-
હતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનંતરૂપં
વિશ્વં પુરાણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

એનાથી બીજું શ્રેષ્ઠ તથા અતિ સૂક્ષ્મ કંઈ નથી, એ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, મહતમાં મહત, એક, અવ્યક્ત, અનંત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજ્ઞાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

એજ વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્ ।
યસ્માન્નાણીયો નજ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક-
સ્તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં
સર્વસ્ય શરણં મુત્તદત્ ॥ ૨૨૮ ॥

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા
પશ્યસ્યચક્ષુઃ સ શૃણોસ્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા
તમાહુરગ્રયં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

નૈનમૂર્ધ્વં ન તિર્યંચં ન મધ્યે
પરિજગ્રભત્ । ન તસ્ય પ્રતિમા
અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્દશઃ ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વાદિશઙ્ઘર્ધ્વમધશ્ચ તિર્યક્
પ્રકાશયન્ ભ્રાજતે યદ્વદનદ્વાન્ ।
એવં સ દેવો ભગવાન્ વરેણ્યો
યોનિસ્વભાવાનધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥ ૨૩૧ ॥

યચ્ચસ્વભાવં પચતિ વિશ્વયોનિઃ
પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્ પરિણામયેઘઃ ।
સર્વમેતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકો
ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેઘઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ
કાલં તથાન્યે પરિમુહ્યમાનાઃ ।
દેવસ્યૈષ મહિમા તુ લોકે
યેનેદં ભ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જેનાથી શ્રેષ્ઠ, અતિ સૂક્ષ્મ તથા અતિ
મોટું બીજું કંઈ નથી, તે એકજ ઇશ્વર
પોતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચળ રહે છે, ને તેણે કરી આ સર્વ
આપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશકરનાર,
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ,
નિયંતા, રક્ષણકરનાર તથા બંધુ છે ॥ ૨૨૮ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં બ્રહ્મણ
તથા ગમન કરે છે, ને ચક્ષુ અને કાન
વિનાનો છતાં બુદ્ધિ તથા સાંભળે છે; તે
વસ્તુમાત્રને જાણે છે, પણ તેને જાણનાર
કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા
મહાન કહે છે ॥ ૨૨૯ ॥

જેનું મહદ્દ યશ નામ છે, એવા એ પર-
મેશ્વરને ઊંચે, આડે તથા મધ્યે કોઈ બ્ર-
હ્મણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની પ્ર-
તિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વ જેમ સર્વ દિશામાં ઊંચે, નીચે તથા
આડે પ્રકાશ કરતાં શોભે છે, તેમ તે પ્રાર્થના
કરવા યોગ્ય સ્વયંપ્રકાશ એકજ પરમેશ્વર
જગતના ઉપાદાન કારણ પૃથિવ્યાદિ પં-
ચભૂતોને નિયમમાં રાખે છે ॥ ૨૩૧ ॥

જે, પદાર્થોમાં સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ
કરે છે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિ-
ણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને ધ-
ટતી રીતે યોજે છે, તે વિશ્વના આદિ
કારણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને
નિયમમાં રાખે છે ॥ ૨૩૨ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પંડિતો જગતનું
કારણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહે છે;
પણ જેણે કરી આ મોટું સૃષ્ટિચક્ર ફેરે
છે, એ, લોકમાં દેવનોજ મહિમા કેહેવાય
છે ॥ ૨૩૩ ॥

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે
ન તત્ સમશ્ચાભ્યધિકશ્વદ્ ઇયતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલક્રિયા ચ ॥ ૨૩૪ ॥

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે
ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો
ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા નચાધિપઃ ૨૩૫

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકમ્
નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ ।
તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં
તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥ ૨૩૬ ॥

સ વિશ્વકૃદ્વિશ્વવિદાત્મયોનિ-
ર્જ્ઞઃ કાલકારો ગુણીસર્વવિદ્યઃ ।
પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ
સંસારમોક્ષસ્થિતિવંધહેતુઃ ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઈશ્વરને પોતાના દૃઢ્યમાંજ જોઈ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણુ રહેવા
એજ ઉપનિષદમાં કહેલ છે કે,

આદિઃ સ સંયોગનિમિત્તહેતુઃ
પરસ્ત્રિકાલાદકાલોડપિ દૃષ્ટઃ ।
તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતમીડ્યં
દેવં સ્વચિત્તસ્થમુપાસ્ય પૂર્વમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

સવૃક્ષકાલાકૃતિભિઃ પરોન્યો
યસ્માત્ પ્રપંચઃ પરિવર્તતે યમ્ ।
ધર્માવિહં પાપનુદં ભગેશં
જ્ઞાત્વાત્મસ્થમમૃતં વિશ્વધામ ॥ ૨૩૯ ॥

તેને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેની સ-
માન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો
નથી; એની ઊત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની
સંભળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બ-
ળની ક્રિયા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

લોકમાં તેનો કોઈ સ્વામી તથા નિયંતા
નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સ-
ર્વનું કારણુ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને
એનો કોઈ પિતા તથા અધિપતિ
નથી ॥ ૨૩૫ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિજ્ઞાની
પણુ પ્રકાશ કરી શક્તાં નથી, ત્યારે આ
અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે! તે
સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ શોભે છે, ને
તેના પ્રકાશ વડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥ ૨૩૬ ॥

તે સૃષ્ટિનો કર્તા તથા જ્ઞાતા, સ્વયંભૂ, પ્ર-
સન્ન, કાલનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા
તથા જીવનો પ્રભુ, ગુણનો નિયંતા, અને
સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કાર-
ણુ છે ॥ ૨૩૭ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ સંયોગ નિમિત્ત-
કારણુ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળ ર-
હિત જણાયલો છે; તે વિશ્વરૂપ, વિશ્વનાં
કારણુ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા લાયક
તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્ર-
થમ ઊપાસી ॥ ૨૩૮ ॥

તથા જ્યેષ્ઠી આ પ્રપંચ વારંવાર થાય છે,
ને જે પ્રપંચથી જૂદો છે, તે સંસારરૂપ
વૃક્ષ, કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને
વહન કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણુધર્મ
રહિત અને વિશ્વના આધારભૂત ઈશ્વરને
પોતાના આત્મા વિષે રહેલ જાણીને ॥ ૨૩૯ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્
વિદામ દેવં શ્રુવનેશમીડ્યમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

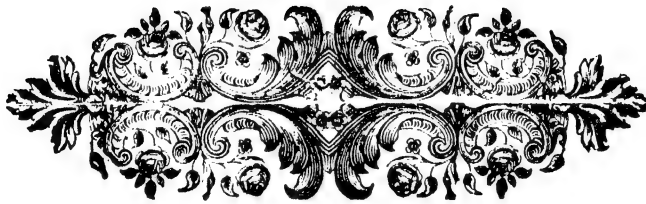
તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં
રાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ
કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાથી
પર, જગતના નિયંતા તથા સ્તુતિ કરવા
યોગ્ય દેવને જાણિયે છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વે
યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં
મુમુક્ષુર્વે શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૨૪૧ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સજે છે, ને તેને
જ્ઞાન પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ
કરનાર દેવને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હું શ-
રણુ જાઉં છું ॥ ૨૪૧ ॥

* એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીચુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
ઈશ્વરમહિમા વર્ણન.

॥ इति सृष्टिप्रकरणम् ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।

विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્.

જે એકજ વર્ણરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારની શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણના પદાર્થોને સૃજે છે, ને જેને વિષે આદિ, મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને શુભ યુદ્ધિ સાથે જોડેા અર્થાત્ સારી યુદ્ધિ આપેા ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિ સંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે. સદાચરણથી ઉલટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહે છે. જેમ સૃષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્તા સર્વ શક્તિમાન્ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય આસ્તિક બની, તેને શરણ રહી શાંતિરૂપ સુખ પામે છે; તેમ સદાચાર જાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી મરણ પછી સદ્ગતિને પામે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લિમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:—

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહુસ્ય પ્રજાતન્તું મા
 વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિત-
 વ્યમ્ । ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યનવ-
 દ્યાનિ કર્મ્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો
 ઇતરાણિ । યાન્યંસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ
 ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

સાચું બોલ, ધર્મચરણુ કર, વિદ્યાભ્યાસ-
 માં પ્રમાદ્ધ મ કર, વિદ્યાગુરૂને પ્રિય ધન
 આપી પ્રજા તંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે
 સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ
 ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સ-
 મૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
 અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં
 નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચ-
 રણુ હોય તે તારે ગૃહણુ કરવાં બીજાં
 નહીં ॥ ૨ ॥

॥ સત્યંવદ ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણુ સર્વ સદાચરણુનું મૂળ સત્ય છે.
 સત્યવડે સર્વ નહાતા મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા યથાર્થ રહી શકે છે. કેમકે રાજા,
 પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી ધર્મતાં હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખ-
 શાન્તિ રહે છે. તેમાંથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખ શાન્તિનો નાશ થતાં
 કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તે રાજ્ય સમૂલ
 નાશ પામે છે. સર્વ પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઈ સર્વ
 પ્રજાનો વ્યવહાર પરસ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલે છે. ક્યાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં
 કલેશ થાય છે, જેને શમાવવા તથા ફરી સત્યને પ્રવર્ત્તાવવા માટે, રાજાએ નિર્માણુ ક-
 રેલા ન્યાયાધીશ પાસે પ્રજાએ જતું પડે છે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ, ભાઈઓ તથા
 મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાય છે. એ ઉપ-
 રથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલે છે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ
 સત્ય બોલવું અને સત્ય આચરવું. તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, ને સર્વના વિશ્વાસને
 પાત્ર થવાય છે. અને જેનો વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે.

વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં
 તેન યૂથપતિર્ગજઃ ।
 સિંહો મૃગાધિપસેડપિ
 ન મૃગૈઃ પરિવાર્યતે ॥ ૩ ॥

ગોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપત્તિનું મૂળ
 છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય
 છે, ને સિંહ બેકે વનચર પશુનો પ્રતિ
 કહેવાય છે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તે-
 મનાથી વીંટાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આવ્યા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મનુએ બાંધેલા છે. તે નિયમથી વિરૂદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

સર્વો દંડજિતો લોકો
દુર્લભોહિ શુચિર્નરઃ ।
દંડસ્યહિ મયાત્સર્વ
જગદ્રોગાય કલપતે ॥ ૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિયતવિષયવર્તી પ્રાયશો દંડયોગા-
જ્જગતિ પરવશેઽસ્મિન્દુર્લભઃ સાધુવૃત્તઃ ।
કૃશમપિ વિકલં વા વ્યાધિતં વા ધનં વા
પતિમપિ કુલનારી દંડમીત્યામ્યુપૈતિ ૫

વળી સત્ય રીતે વર્તવાની એટલી તો અગત્ય છે કે, કદી વડીલ, મિત્ર અથવા સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ આર્ય શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે. મનુસ્મૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતાચાર્યઃ સુહૃન્માતા માર્યા પુત્રઃ
પુરોહિતઃ । ના દંડ્યો નામ રાજ્ઞો-
ઽસ્તિ યઃ સ્વધર્મે ન તિષ્ઠતિ ॥ ૬ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહે છે, કેમકે કેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો કઠિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત્ ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે ॥ ૪ ॥

મનુષ્ય ઘણું કરી દંડના યોગથીજ વિષયમાં નિયમથી વર્તનાર થાય છે, કેમકે આ પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો પુરૂષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ, રોગી વા નિર્ધન પતિને કુળવાન્ સ્ત્રી પણ દંડના ભયથી ભજે છે ॥ ૫ ॥

કાર્પાપણં ભવેદંડ્યો
યત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।
તત્ર રાજા ભવેદંડ્યઃ
સહસ્રમિતિ ધારણા ॥ ૭ ॥

પિતા, ગુરુ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ શિક્ષા કરવી ઘટેછે ॥૬॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઈ સાધારણ મનુષ્યને એક રૂપિયો દંડ કરવામાં આવતો હોય, તેવો અપરાધ જે રાજા કરે તો તેનો ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપિયા દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥૭॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિ પર્વના ૫૭ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને કહ્યું છે કે,

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ॥
ઉત્પથપ્રતિપન્નસ્ય કાર્યં ભવતિ શાસનમ્ ૮

ઉદ્ધત થઈ ગયેલા, કાર્યાકાર્યને નહીં જાણનાર તથા અવળે માર્ગે ચાલનાર ગુરુને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તાવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તે છે, તેમ સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃસિદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવડે બંધાયેલા નિયમો પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો જાણે હાનિના ભયથી વર્તતા હોય એમ જણાય છે ! કોઈનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ થયાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાય છે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો જાણે દંડ હોય એમ ભાસે છે ! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની બ્રહ્માનંદ-વક્ત્રીમાં કહ્યું છે કે,

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

ઈશ્વરના ભયથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૯ ॥

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ९

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सखेन वायुरावाति । सखेनादित्यो रोच-
ते दिवि । सखं वाचः प्रतिष्ठा । सखे सर्वं
प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति ॥ १० ॥

સત્યવડે વાયુ વાય છે તથા સૂર્ય આકા-
શમાં પ્રકાશે છે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા
છે, સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે, માટે સત્યને
શ્રેષ્ઠ ગ્રહે છે ॥ ૧૦ ॥

એજ રીતે આણક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सखेन तपते राविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितं ११

સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સૂર્ય
તપે છે, તથા વાયુ વાય છે, માટે સર્વે
સત્યમાં રહ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડે છે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરૂષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી સત્ય દેખાડે છે. જે તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રહ્યું છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખરૂં માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભને લીધે વિશ્વા-સથી, દુષ્ટોએ રચેલ પાશમાં ફસાઈ જાય છે. સત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, ને તેનોજ સર્વત્ર જય થાય છે. અર્થર્થવેદના મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

संत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજ જીતે છે, અસત્ય જીતતું નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી સત્ય બોલવાથી પ્રખંડ કરવો પડતો નથી, પણ જે એક અસત્ય બોલાયું હોય તો તેને ઢાંકવા વળી બીજું અસત્ય બોલવું પડે છે. અને એ રીતે જે કોઈ ત-પાસનાર મળે તો અસત્ય બોલવાનો પાર આવે નહીં, ને છેવટ સત્ય બોલવું પડે છે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું. શ્રીમહાભારતના આદિ પર્વના ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકું-
તલાએ કુબ્યંતને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સસ્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ્વિચતે પરં ।
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિચતે ૧૨

આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સત્ય-
થી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી બીજું
કંઈ અતિશય ખરાબ નથી ॥ ૧૩ ॥

કારણ કલ્પતરમાં કહ્યું છે કે,

નાસત્યવાદિનઃ સર્વ્યં ન પુણ્યં ન યશો
શ્રુતિ । દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલક્રૂ-
ટમિવાશ્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

જગતમાં જીવું બોલનારને મિત્રતા, પુણ્ય
તથા યશ મળતાં નથી, ને ઝેર ખાના-
રાની પેઠે તેનું ક્યાંય કલ્યાણ દેખાતું
નથી ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય બોલવું. પણ કોઈ વેળા એવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય બોલવાથી
મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી
બોલવાની જરૂર પડે તો યુક્તિથી બોલવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે
આચાર્યે શિષ્યને સત્ય બોલવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્મચર ॥

બીજો ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે ક્યાં છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયાર-
ણ્યકના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા
લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પતિ ।
ધર્મેણ પાપમપનુદંતિ ધર્મે સર્વ
પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મ પરમં વદન્તિ ॥૧૫॥

ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં
ધર્મીધર્મ જાણવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે
જાય છે, ધર્મ કરી પાપને ટાળે છે, ને
ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ
કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે, તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું અવશ્ય છે, માટે આપસ્તંબ ધર્મસૂ-
ત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

યં ત્વાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રશંસન્તિ સ ધર્મો-
યં ગૃહેતે સોઽધર્મઃ ॥ ૧૬ ॥

જે આચરણને આર્ય પુરુષો વખાણે, તે
ધર્મ, અને જેને નિંદે તે અધર્મ કહે-
વાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિક દર્શનના પહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આનુિકમાં કહેલ છે કે,
યતોભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ૧૭
જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ
ધર્મ ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ મા અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિકે પ્રાહ્ન-
ણુને કહ્યું છે કે,

આરંભો ન્યાયયુક્તો યઃ સહિ ધર્મ ઇતિ
સ્મૃતઃ । અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ ઇતચ્છિષ્ટા
નુશાસનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે કાર્ય આરંભથીજ ન્યાય યુક્ત હોય,
તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અ-
ધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરૂષોનું કેહેવું
છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાત્રનું જેથી હિત થાય છે, એવા સદાચરણુને ધર્મ કહેલ છે,
માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તવું, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામે છે,
અને મરણુ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને કહ્યું છે કે,

નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્
દુર્ગતિતાત ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હે તાત, શુભાચરણુ કરનાર કોઈ પણ,
દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણુરૂપ ધર્મવડે ઊચ્ચતા તથા અસદાચરણુરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત
થાય છે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના બીજા પ્રશ્નના ચોથા પટલમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમા-
પદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૦ ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણુ પણ, ધર્મ-
ચર્યણુ કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વ-
ર્ણુપણુને પામે છે ॥ ૨૦ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં
વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૧ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણુ પણ, અધર્મચર્યણુ કરી
પોતાથી હલકા હલકા વર્ણુપણુને પામે
છે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ ।
તપોવિશેષૈઃ સંપ્રાપ્તાઽત્તમત્વંન જાતિતઃ ૨૨

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ, તથા નારદાદિ
ઋષિયો, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણુને
પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિ પર્વના ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં ભૃગુ ઋષિયે ભા-
રંદ્રાજને કહ્યું છે કે,

ન વિશેષોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વે બ્રાહ્મમિદં
જગત્ । બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વ-
ર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માએ સૃષ્ટિનું આ સર્વ જગત્ પૂર્વે
બ્રાહ્મણુ જાતિવાળું હતું, કંઈ વર્ણુભેદ
ન હતો; પણ પછી કર્મ કરી વર્ણુપણુ-
ને પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ
ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
સક્તસ્વધર્મા રક્તાંગા-
સ્તેદ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોમ્બ્યો વૃત્તિ સમાસ્થાય
પીતાઃ કૃષ્યુપજીવિનઃ ।
સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠંતિ
તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

હિંસાનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ
સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
કૃષ્ણાઃ શૌચપરિભ્રષ્ટા-
સ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

ઇત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં
ગતાઃ । ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યે ન
પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૨૭ ॥

વળી એજ પર્વના ૧૮૯ મા અધ્યાયમાં

સસ્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં ત્રપા ઘૃણા ।
તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ૨૮

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ
વેદાધ્યયનસંગતઃ ।
દક્ષનાદાનરતિર્યસ્તુ
સં વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

વાણિજ્યા પશુરક્ષા ચ કૃષ્યા-
દાનરતિઃ શુચિઃ । વેદાધ્યય-
નસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્વભક્ષરતિર્નિસ્યં સર્વકર્મકરો-
ઽશુચિઃ । સક્તવેદસ્તનાચારઃ
સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં
પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા,
ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર
તથા રજેશુભાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપ-
ણને પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પો-
તાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રજેશુભાળા તથા
તમોશુભાળા, ખેતી કરનાર અને પો-
તાના ધર્મથી વિમુખ હતા, તે વૈશ્યપ-
ણને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્ત્વમાં
પ્રીતિ રાખનાર, લોભી, હર કોઈ કર્મ
કરી પોતાનું શુભરાત ચલાવનાર તમો-
શુભાળા તથા અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપ-
ણને પામ્યા ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે કહેલાં કર્મ કરી ભુદા થઈ બ્રા-
હ્મણો વર્ણાન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વ
વર્ણને ધર્મ તથા યજ્ઞન ક્રિયા કરવાની
નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

કહ્યું છે કે,
જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા,
લગ્ન, દયા, તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દેખા-
તાં હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખે-
લો અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપા-
સેથી તેના રક્ષણ અદલ પોતાનો હક
લેવામાં પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહે-
વાય છે ॥ ૨૯ ॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી ની-
પજ કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા
વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ
છે ॥ ૩૦ ॥

જે અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવામાં પ્રી-
તિમાન, નિરંતર અધું કામ કરનાર, અ-
પવિત્ર, મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો
હોય, તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ન જાયા બ્રાહ્મણશ્ચાત્ર ક્ષત્રિયો
વૈશ્ય એવ ન । ન ચ શૂદ્રો ન વૈ
મ્લેચ્છો મેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતા-
રાધને રતઃ । શાન્તો દાન્તો
દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણેઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ
પરાક્રમી । દુષ્ટનિગ્રહશીલો યઃ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ક્રયવિક્રયકુશલો યૈ નિસં પ-
ણ્યજીવિનઃ । પશુરક્ષાઃ ક્રુ-
ષિકરાસ્તે વૈશ્યાઃકીર્તિતા શુભિ ॥ ૩૫ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ
શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।
સીરકાષ્ટતૃણવહા-
સ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૬ ॥

સક્તસ્વધર્માચરણા નિર્ઘૃણાઃ પર-
પીડકાઃ । ચણ્ડાશ્ચ હિંસકા નિત્યં
મ્લેચ્છાસ્તે હ્યવિવેકિનઃ ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

કર્મણોત્તમનીચત્વં
કાલતસ્તુ ભવેદુર્ગૈઃ ।
વિદ્યાકલાશ્રયેણૈવ
તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી,
પણ ગુણ તથા કર્મ કરી થયેલ છે ॥૩૨॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈ-
શ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર,
શાંત, અતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે,
એવા ગુણે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥૩૩॥

જે, પ્રભુનું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂ-
રવીર, અતેન્દ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટને
દંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ
ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેંચવામાં કુ-
શળ વ્યાપારી, પશુ પાળનાર અને ખે-
તિ કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય
કહેલ છે ॥ ૩૫ ॥

જે, બીજા વર્ણની હલકી ચાકરી તથા
તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કર-
વામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, અતે-
ન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ટ તથા ધાંસ ઉપા-
ડવાનું હલકું કામ કરતાર હોય, તે શૂદ્ર
કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્દય, પારકા-
ઓને પીડા કરનાર, ક્રૂર, નિરંતર હિંસા
કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ
કહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા ગુણવડે કાળે કરી
ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાય છે; ને જે
જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે પો-
તાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા
તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કહેવા-
ય છે ॥ ૩૮ ॥

પણ જેમાં અસદાચરણ ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ કરવામાં હલકાઈ નથી, કેમકે હલકાઈને દેનાર તો કેવળ અસદાચરણ છે. એ રીતે આપણા આર્થ શાસ્ત્રમાં જ્યારે સદાચરણરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જેવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ અસદાચરણનો ત્યાગ કરી સદાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્યે શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રહેવાનો છે; કારણ જેમ ખેડથી સુધારેલી જમીન, તેમાં રેપિલા બીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરે છે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાયેલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડે છે. જેની બુદ્ધિ કેળવાયેલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવી દે છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ગુંચવી નાખે છે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર સુધારવી જોઈયે. મિષ્ટુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અમેકસંશયોચ્છેદિ પરોક્ષાર્થસ્ય
દર્શકં ॥ સર્વસ્ય લોચનં શાસ્ત્રં
યસ્ય નાસ્તંધ એવ સઃ ॥ ૩૯ ॥

અનેક સંશયને ટાળનારૂં તથા પરોક્ષ
અર્થને દેખાડનારૂં શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર
છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ
છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતિશતકમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં
ધનં વિદ્યા ભોગકરી યશઃસુખકરી વિદ્યા
ગુરુણાં ગુરુઃ । વિદ્યા બંધુજનો વિદેશ-
ગમને વિદ્યા પરં દૈવતં વિદ્યા રાજસુ પૂજ્ય-
તે નહિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥૪૦॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત
ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી,
ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમા-
ન અને પરમ દૈવતરૂપ છે; રાજદરબાર-
માં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજ્યતું
નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સમાન
જાણવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોજપ્રબંધના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

માતેવ રક્ષતિ પિતેવ હિતે નિયુંક્તે
કાન્તેવ ચાભિરમયસપનીય સ્વેદં ।
લક્ષ્મીં તનોતિ વિતનોતિ ચંદિશ્ચ કીર્તિં
કિંકિન્ન સાધયતિ કલ્પલતેવ વિદ્યા ॥૪૧॥

વિદ્યા માતાની પેઠે રક્ષા કરે છે, પિતામી
પેઠે હિતમાં જોડે છે, સ્ત્રીની પેઠે ખેદને
ટાળી આનંદ પમાડે છે, લક્ષ્મીને વધારે છે
અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારે છે; માટે
તે કલ્પલતાની પેઠે શું શું મેળવી આપતી
નથી ! અર્થાત્ બધું મેળવી આપે છે ॥૪૧॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે
ચાશ્રયો ધેનુઃ કામદુઘા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં
તૃતીયં ચ સા । સત્કારાયતનં કુલસ્ય મ-
હિમા રત્નૈર્વિના ભૂષણં તસ્માદન્યમુપેક્ષ્ય
હેતુવિષયં વિદ્યાધિકારં કુરુ ॥ ૪૨ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

ન ચોરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં
ન ભ્રાતૃભાજ્યં ન ચ ભારકારિ ।
વ્યયે કૃતે વર્દ્યત એવ નિત્યં
વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનં ॥ ૪૩ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોકો ધણું ઉચું મત રાખતા નથી, કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં ડહાપણ ધણું ઓછું હોય છે. જેથી કંઈ કાર્યપ્રસંગમાં તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ધણું વજન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલતું હોય તો તેમનાથી કાંઈ બોલાતું નથી, મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરતું પડે છે. માટે માતા પિતાએ બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઈએ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃકૃતાભ્યાસોગુણિતામેતિબાલકઃ ।
ન ગર્ભચ્યુતિમાત્રેણ પુત્રો ભવતિ પંડિતઃ ૪૪

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી યેન બાલો
ન પાઠિતઃ । ન શોભતે સભામધ્યે
હંસમધ્યે વકો યથા ॥ ૪૫ ॥

રૂપયૌવનસંપન્ના વિશાલકુલ-
સંભવાઃ । વિદ્યાહીના ન શો-
ભંતે નિર્ગંધા ઇવ કિંશુકાઃ ॥ ૪૬ ॥

વિદ્યા રૂપંકુરૂપાણાં ક્ષમા રૂપં તપસ્વિનાં ।
કોકિલાનાંસ્વરોરૂપંસ્ત્રીણાંરૂપંપતિવ્રતં ૪૭

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ કીર્તિ આપનારી, પડતી દશામાં આશ્રય રૂપ, કામદુઘાની પેઠે ઇચ્છિત ફળ દેનારી, સ્નેહિયોના વિયોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી, ત્રીજા નેત્ર રૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું ભૂષણ છે; માટે બીજું પડતું મેલી વિદ્યા સંપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજાથી હરાતું નથી, ભાઈઓથી વંચાતું નથી, કંઈ ભાર કરતું નથી અને કોઈને આપવાથી ઘટવાને બદલે નિરંતર વધે છે, માટે વિદ્યા-ધન સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

માતા પિતાએ અભ્યાસ કરાવેલો બાળક ગુણવાન થાય છે, જન્મ માત્રથી કંઈ પુત્ર પંડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

જેમણે બાળકને ભણાવ્યો નહીં, તે માતાપિતા બન્ને તેનાં શત્રુ જાણવાં; કારણ તે હંસોમાં બગલાની પેઠે વિક્ષાનોની સભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

રૂપાળા, યુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પણ જે વિદ્યાહીન હોય, તો મુંગા વિનાનાં કેશુડાંની પેઠે શોભતાં નથી ॥ ૪૬ ॥

કદરૂપાનું વિદ્યા, તપસ્વિનું ક્ષમા, કોયલનું સ્વર, તથા સ્ત્રીનું પતિવ્રત, રૂપ છે ॥ ૪૭ ॥

મૂર્ખોપિ શોભતે તાવત્ સભાયાં વસ્ત્રવેષ્ટિતઃ ।
યાવન્નભાષતેકિંચિત્પંડિતાનાંપુરઃસર્વૈ ૪૮

વળી શાસ્ત્રધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃષ્ણં વપુર્વહતુ ચુંબતુ સત્ફલાનિ
રમ્યેષુ સંવસતુ ચામ્રવનાંતરેષુ ।
પુંસ્કોકિલસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ કામં
કાકઃકલધ્વનિવિધૌસતુ કાકણ્વ ॥૪૯॥

માટે કહ્યું છે કે,

વિદ્યાવિનયોપેતો હરતિ ન ચેતાંસિ
કસ્ય મનુજસ્ય । કાંચનમણિસંયોગો
નો જનયતિ કસ્ય લોચનાનંદં ॥ ૫૦ ॥

યઃપઠતિ લિખતિ પશ્યતિ પરિપૂચ્છતિ
પણ્ડિતાનુપાસયતિ । તસ્યદિવાકરકિ-
ર્ણર્નેનિલીનીદલમિવવિકાસ્યતે બુદ્ધિઃ ૫૧

કુત્ર વિધેયો યત્નો વિદ્યાભ્યાસે સદૌ-
ષધે દાને ॥ અવધીરણા ક્વ કાર્યા સ્વ-
લપરયોષિત્પરધનેષુ ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવવું, પણ તે અધુરું કરાવવું નહીં. કારણ અધુરા અભ્યાસથી તે અધુરા ધડાની પેઠે છલકાઈ જાય છે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણ્યાનો ગર્વ થાય છે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઈ બેસે છે એટલે કોઈની સારી શિખામણ સ્વી-કારતો નથી, ને પોતાના વિચાર મુજબ ચાલવા જાય છે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઈ છેવટ ભવિષ્યમાં સુખી થવું હોય તો ઠેકાણે આવે છે. ચાણક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય ક-
રોતિ કિમ્ । લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય
દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

સભામાં સુશોભિત વસ્ત્ર પેહેરેલો મૂર્ખ,
ન્યાંસુધી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો
નથી ત્યાંસુધીજ શોભે છે ॥ ૪૮ ॥

ભલે કાગરો કાળું શરીર વહન કરે,
સારાં ફળ ખાય, તથા મનોહર આંબા-
ના વનમાં રેહેવા રૂપ કેલ્પલનાં ચરિત્ર
ઇચ્છા પ્રમાણે કરે, પણ મધુર શબ્દ બો-
લવા સમયે તો કાગરો તે કાગરોજ ॥૪૯॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન પુરૂષ કયા મનુ-
ષ્યનાં ચિત્તને હરણુ કરતો નથી ! કાર-
ણ સુવર્ણ તથા મણિનો સંયોગ કેનાં ને-
ત્રને આનંદ પમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

જે ભણે છે, લખે છે, વિચારે છે, પૂછે છે
તથા પંડિતોની સાથે રાખે છે, તેની
બુદ્ધિ, સર્વકિરણુ કરી કમળની પાંખડીની
પેઠે પ્રકટિત થાય છે ॥ ૫૧ ॥

યત્ન ક્યાં કરવો ? તો કે વિદ્યાભ્યાસ,
સદૌષધ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર
ક્યાં કરવો ? તો કે દુર્ગ્ગન, પારકી સ્ત્રી,
તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ
શું કરી શકે ! કેમકે નેત્રરહિત મનુ-
ષ્યને દર્પણવડે શું ? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અગ્નઃ સુખમારાધ્યઃ

સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં

બ્રહ્માપિ તં નરં ન રંજયતિ ॥ ૫૪ ॥

શક્યોવારયિતું જલેન હુતધુક્ છત્રેણ સ્વ-
ર્યાતપો નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદૌ
—દંડેન્ ગોગર્દભૌ । વ્યાધિર્મેષજસંગ્રહૈશ્ચ
ત્રિવિધૈર્મત્રપ્રયોગૈર્વિષં સર્વસ્યૌષધમસ્તિ
શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌષધં ॥ ૫૫ ॥

વળી કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્ખસ્ય પંચ ચિન્હાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા
ક્રોધશ્ચ દૃઢવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ ૫૬

વળી કહ્યું છે કે,

સંપૂર્ણકુંભો નકરોતિ શબ્દ-
મર્દો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં ॥
વિદ્વાનકુલીનો ન કરોતિ ગર્વ
ગુર્જૈર્વિહીના બહુજલ્પયંતિ ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિદ્વાનોની સભામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂ-
ર્ણતા જણાઈ આવે છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યદા કિંચિત્તજ્ઞોહં દ્વિપ્ત ઇવ મદાંધઃ સમ-
ભવં તદા સર્વજ્ઞોસ્મીત્યમ્ભવદવલિપ્તં મમ
મનઃ । યદા કિંચિત્કિંચિદ્બુધજનસકા-
શાદવગતં તદા મૂર્ખોસ્મીતિ જ્વર ઇવ
મદો મે વ્યપગતઃ ॥ ૫૮ ॥

બાળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવો યોગ્ય છે, કેમકે તે-
ટલી વય થતાં તેની સ્મરણ શક્તિ શીખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાય છે. અને કુ-

સાવ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમ-
જાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જ્ઞાણનાર
પણ વધારે સેહેલાઈથી સમજાવી શકાય
છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને
પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રજાપતિ પણ
સમજાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિ જળવડે, તડકો છત્રવડે, મદોન્મ-
ત્ત હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, બળદ તથા
ગધેરો લાકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં
ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર
પૂર્વક ઔષધના પ્રયોગ વડે નિવારણ
કરી શકાય છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય
શાસ્ત્રે કહ્યો છે, પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને
સમજાવવાનો ઉપાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

પંડિતમન્ય મૂર્ખનાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ,
હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ
પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી,
પણ અધુરોજ શબ્દ કરે છે; તેમ કુ-
લીન વિદ્વાન ગર્વ કરતો નથી, પણ
ગુણહીન મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરે
છે ॥ ૫૭ ॥

ન્યારે હું થોડું જાણતો, ત્યારે હાથીની
પેઠે મદાંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ હું એમ માંડ
મન ગર્વિષ્ઠ થતું; પણ ન્યારે મેં પંડિત
જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જા-
ણવા માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ હું એમ
મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ
જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

મળું ઝાડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઇ દઢ થવાથી વળતું નથી, તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ કેળવિયે તેમ કેળવાય છે, મોટપણે કેળવાઇ શકાતો નથી. માટે આઠથી વીસ વર્ષનો થાય, ત્યાં સુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન થઇ શકતું નથી. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની આવીશમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદબ્રહ્મચર્ય ॥ ૬૯ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજન હોવાથી અબળ સ્ત્રીનિયમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેલું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઇ કોઇ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઇક અધિક કાળ સુધી જીવે છે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૬ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

શતમિત્રુશરદો અંતિ દેવાઃ ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમોએ સો વર્ષનું નિર્માણ કર્યું છે ॥ ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

અસ્મે શતં શરદો જીવસેધાઃ ॥ ૬૧ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

પશ્યેમ શરદઃ શતં જીવેમ શરદઃ શતમ્ ૬૨ અમે સો વર્ષ જોઇયે તથા જીવિયે ॥ ૬૨ ॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ શતં હેમંતાન્શ-
તમ્ વસંતાન્ ॥ ૬૩ ॥

વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદ ઋતુ, સો હેમંત ઋતુ, અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદના ખીજા અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છે:—

અંગાદંગાત્ સંભવસિ હૃદયાદધિઃ
જાયસે આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ
સજીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર નામથી મારું સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ જીવ ॥ ૬૪ ॥

સ્ત્રીમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઈને થોડે કાળે તો કોઈને ઘણે કાળે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેને ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવા ભાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગ-

માત્ર સર્વ જીવંત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવે છે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર જીવવા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહે છે. શુક્રની-તિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શતમાયુર્મનુષ્યાણાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતં ।
મનુષ્યગજયોર્વાલ્યં યાવદ્વિંશતિવત્સરં ૬૫

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહ્યું છે, ને તેમની આયુષ્યવસ્થા વીસ વર્ષ પર્યંત હોય છે ॥ ૬૫ ॥

નૃણાં હિ મધ્યમં યાવત્ પૃષ્ઠવર્ષં વયઃ સ્મૃતં ।
અશ્વીતિવત્સરં યાવદ્ગજસ્ય મધ્યમં વયઃ ૬૬

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાડ વર્ષ પર્યંત ને હસ્તિની એંશી વર્ષ પર્યંત કહી છે ॥ ૬૬ ॥

ચતુર્વિંશત્તુ વર્ષાણામશ્વસ્યાયુઃ પરં સ્મૃતં ।
પંચવિંશતિવર્ષં હિ પરમાયુર્વૃષોષ્ટયોઃ ॥ ૬૭ ॥

ઘોડાનું આયુષ્ય ચોત્રીસ વર્ષનું અને બળદ તથા ઉંટનું પચીસ વર્ષનું કહેલું છે ॥ ૬૭ ॥

બાલ્યમશ્વૃષોષ્ટાણાં પંચમં વત્સરં
સ્મૃતં । મધ્યં યાવત્ ષોડશાબ્દં
વાર્દ્ધક્યં તુ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

ઘોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પર્યંત આયુષ્યવસ્થા, સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ચાલીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડે છે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું ભાસે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકાય માટે પ્રાચીન આર્યોએ તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીસ વર્ષ પર્યંત અશ્વચર્ય વ્રત પાળવા આજ્ઞા કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી મોટું કરેલું વૃક્ષ તથા ઘણી સંભાળથી ઉછેરી અશ્વચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દૈવ થવાથી પોતપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઈ વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે, તેમ પેહેલી અવસ્થામાં રૂઢી રીતે સાચવી અશ્વચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૈવ થવાથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ધણું કરી કંઈ વિદ્ય ન આવે તો પૂર્ણપણથી ભોગવી શકે છે. વળી જો પાચો દૈવ નાખ્યો હોય તો તે ઘણા કાળ સુધી, કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ધરને ટેકવી રાખે છે, તેમ જો પેહેલી અવસ્થામાં શરીરનાં ગાત્ર નિયમથી દૈવ કર્યો હોય, તો તે શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘણા કાળ સુધી જીવાડી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત અશ્વચર્ય પાળી શરીર દૈવ કરવું, ને તે કાળમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાર્થિબ્રહ્મચારીસ્યાત્સર્વેષાંપાલનેઘૃહી ૬૯

વિદ્યા ભણવામાટે બ્રહ્મચારી અને સર્વનું પાલન કરવા સારૂ ઘૃહસ્થ થવું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થિને બ્રહ્મચર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દિવા મા સ્વાપ્સીરાચાર્યાધીનો
વેદમધીષ્વેતિ ॥ ૭૦ ॥

દિવસે ઊંઘીશ માં, વિદ્યાગુરુને આધીન
રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપસ્તંબ ધર્મ સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પેહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

હિતકારી ગુરોરપતિલોમયન્વાચા । ઉત્સ-
ન્નશ્લાઘઃ । અનૃત્તદર્શી । અજનવાદશીલઃ ।
રહઃશીલઃ । સ્ત્રીભિર્યાવદર્થસંભાષી । મૃદુઃ ।
શાન્તઃ । દાન્તઃ । ન્દીમાન્ । દૃઢધૃતિઃ ।
અગ્લૌસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનસૂયુઃ ॥૭૧॥

વિદ્યાર્થિએ વાણીવડે સામે ન બોલતાં વિ-
દ્યાગુરુના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં
વખાણુ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ રંગ
જેવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો નહીં,
પાક કરતી વેળા એકાન્તમાં બેસવું, સ્ત્રિ-
યો સાથે કામ પડતું બોલવું, કંઠાર ન
બોલવું, શાન્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં
રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ
ધૈર્ય રાખવું, ક્રોધ થવું નહીં, ક્રોધ કરવો
નહી, અને કોઈની અદેખાઈ કરવી
નહિ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વર્જયેન્મધુમાંસે ચ ગંધં માલ્યં
રસાન્સ્ત્રિયઃ । શુક્લાનિ યાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિદ્યાર્થિએ મદિરા, માંસ, ગંધ, પુ-
ષ્પમાળા, નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રિયો,
સોડવેલા માદક પદાર્થ, પ્રાણિયોની
હિંસા ॥ ૭૨ ॥

દ્યુતં ચ જનવાદં ચ
પરિવાદં તથાનૃતં ।
સ્ત્રીણાં ચ પ્રેક્ષણાલંબ
મુપઘાતં પરસ્ય ચ ॥ ૭૩ ॥

જુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, જુહું,
ખોટા ભાવથી સ્ત્રિયો સામે જોવું તથા
તેમનું આસ્ત્રિંગન અને પારકાની ખ-
રાબી કરવી, એટલાં વાંતાં ત્યાગ
કરવાં ॥ ૭૩ ॥

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીંદ્રિયમનાં-
સિ ચ । નિયમ્ય પ્રાંજલિસ્તિષ્ઠેદ્દી-
ક્ષમાણો ગુરોર્મુખં ॥ ૭૪ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને
મનને નિયમમાં રાખી, હાથ જોડી ગુ-
રુનું મુખ જોતાં ઉભા રહેવું ॥ ૭૪ ॥

નિત્યમુદ્દૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુખં ગુરોઃ ॥ ૭૬ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા
જીતેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ ભેટી ઉભો
રહે, ને જ્યારે ગુરુ બેસવાનું કહે, ત્યારે
તેની સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विपये न यथेष्टासनो भवेत् ७६

પણ ગુરુની પાસે એનું આસન સદા ની-
ચું હોવું જોઈએ, ને એણે ગુરુના દેખતાં
મર્યાદા મૂકી બેસવું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि
केवलम् । नचैवास्यानुकुर्वीत
गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી ગુરુની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારવું નહીં, પણ માનપૂર્વક ઉચ્ચાર-
વું, ને તેની ગતિ, ભાષણ તથા આ-
ચરણના આળા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आवृणोसवितथं ब्राह्मणः श्रव-
णाबुधौ । स माता स पिता ज्ञेय-
स्तं न द्रुह्येत् कदाचन ॥ ७८ ॥

કારણ જે વિદ્વાન્ સદ્વિદ્યાના ઘોષથી બન્ને
કાન પૂરે છે, તેને માતા તથા પિતા
સમાન જાણવો, ને તેનો ક્યારે પણ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भ-
वति मंत्रदः । अज्ञं हि बालमि-
साहुः पितेत्येव तु मंत्रदं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા
કેહેવાય છે; કારણ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞા-
નને બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજી
કેહેતા ॥ ૭૯ ॥

वणी आणुक्त्यनीतिमां पणु कष्टं छे के,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगा-
रकौतुकम् । आलस्यमतिनिद्रां च
विद्यार्थी हृष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રકારની ઈચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરંગ, આલસ્ય
તથા અતિ નિદ્રા એ આક્રમે ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવા વડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણથી દૂર રહી, અલ્પચર્ય પાળી વિદ્યા
ભણી શકે છે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થિયે અનાદર કરવો નહિ.
કદી-અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે સમજાવી, ધમકાવી પળાવવા, અને
કોઈ પણ રીતથી તે કુસંગતમાં પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અટ-
કાવવો. વળી ગુરુયે પણ શિષ્યને ભણાવવામાં નિરંતર સાવધાન રહેવું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં અભિરુચિ થાય એવી, શિષ્યોમાં માંહોમાંય
સરખા સરખી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિણામે જે વિદ્યાભ્યાસમાં સરસ ઉતરે, તેને પ-
દવિયે ચઢાવવારૂપ યુક્તિથી ભણાવવો; પણ કૂરતા વાપરવી નહિ. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના
ખીલ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્હિસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લ-
ક્ષણા પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યાગુરુએ શિષ્યોને
માર્ગ વિના સારી રીતે શીખામણુ દઈ
ભણાવવાં, ને વાણી પણ ધીમી તથા મ-
ધુર બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ નતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
કારણુ કદિ તે નતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ,
માટે સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંસાદપિ પરં ધર્મ-
સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર ગુરુને નીચ પાસેથી પણ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ
સુભાપિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણ સદાચાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણ સુવર્ણ, હોય તો
ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં
સુભાપિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા,
સુંદર વચન તથા અનેક પ્રકારની ક-
ળા, સર્વ પાસેથી ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોઽધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેપાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાણાનધીતો
હિ ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા ભણેલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે, પણ વગર
ભણેલો કેવળ નતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરુ પાસેથી પાઠશાળામાં વા ખાતગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણુ કરવી, પણ તે અર્થ સહિત ગ્રહણુ કરવી, કેવળ મુખ પાઠ કરતાં શીખવું નહીં.
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા ભણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી. યાસ્કમુનિએ નિરૂપ્તમાં
કહ્યું છે કે,

સ્થાણુરયં ભારવાહઃ કિલામૂ-
દધીસ વેદાન્ન વિજાનાતિ યોઽર્થ ।
યોઽર્થજ્ઞઃ ઇત્ સકલં ભદ્રમશ્રુતે
નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થા-
ભલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર હોય,
તે જ્ઞાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપવાળો
થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર મુખ
ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

* તેમ વૈદ્યશાસ્ત્રના સુચિત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

યથાસ્વરશ્વંદનભારવાહી

ભારસ્યવેત્તા ન તુ ચંદનસ્ય ।

एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य

चार्येषु मूढाः स्वरवद्ब्रूवन्ति ॥ ૮૭ ॥

જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગ-
ધેરો, ભારને જાણનાર પણ ચંદનને જા-
ણનાર હોતો નથી, તેમ જે ઘણાં શાસ્ત્ર
ભણી અર્થમાં મૂઢ હોય, તે ગધેડાની પેઠે
માત્ર ભાર વહન કરે છે ॥ ૮૭ ॥

હવે અવશ્ય કરી આપોંચે કંઈ કંઈ ભાષા ભણુવી તે વિષે વિચાર કરિયે. આંસરે
પાંચ હજાર વર્ષ પેહેલાં આ ભરતખંડમાં સર્વ વ્યવહાર સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતો હતો. સર્વ
આર્યજન સંસ્કૃત બોલતા ને સંસ્કૃત લખતા, કારણ એ તેમની પોતાની ભાષા હતી.
વળી રાજ્ય પણ તેમનું પોતાનું હોવાથી તેનો સર્વ વહિવટ પણ એજ ભાષામાં ચા-
લતો હતો. તેમના સર્વ વિધાના ગ્રંથો પણ એજ વાણીમાં રચાતા, એટલે તેમને
એકજ ભાષા ભણુવી પડતી; ને તેઓ એટલે સુધી ભણીને વિદ્વાન્ થતા કે, તેમને
પદ્યમાંજ રચેલું રચતું, ગદ્યતો તેમની ગણનામાં પણ નહોતું; માટેજ તે સમયના વિ-
દ્વાનોએ ઘણું કરી તેમના સર્વ વિધાના ગ્રંથ પદ્યમાંજ રચેલા છે. વળી તે સમય આ-
ર્યજન ચઢતીના નિયમમાં હોવાથી સારી સમજ ધરાવતા હતા, જેથી આખી પ્રજાને
સામાન્ય લાભ તથા સામાન્ય હાનિ રચાથી થાય, તે સારી રીતે જાણતા હતા. માટે
જેથી સામાન્ય લાભ થાય તેવાં કાર્ય ઉત્સાહથી સિદ્ધ કરતા, પણ જે સામાન્ય હાનિ-
કારક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેની સામે એક સંપ થઈ તે કાર્યની સિદ્ધિ થવા દેતા નહીં.
એ રીતના ઐક્યથી તથા કળાકૌશલ્યમાં અતિ નિયુજ્ઞ હોવાથી આર્યજન તે સમયના
ભૂમંડળના સર્વ જનો કરતાં વિશેષ બળવાન, ચતુર, સુધરેલા તથા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા
રાખનારા હતા. તેથી કોઈ પણ પારકા દેશના જનોને પોતા ઉપર ફાવવા દેતા નહિ,
પણ ઉલટી તેમના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડતા, ને તેમના દેશમાં પોતાનો માલ
ખપાવી સારો લાભ મેળવતા. જેથી પોતે સુખી થઈ આ ભરતખંડને એટલો તો સ-
મૃદ્ધ ક્યોં હતો કે, તેની ખ્યાતિ આખા ભૂમંડળમાં થઈ હતી, જે અદ્યાપિ કાયમ છે.
એ તેમના ઐક્યનું ફળ હતું, કારણ શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના ૩૬ મા અધ્યાયમાં
વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

अथ ये सहिता वृक्षाः सर्वतः

सुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रत-

मान्वातान् सहंतेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥૮૮॥

જે વૃક્ષો પાસે પાસે રહેલા તથા ચોમેરથી
સારી રીતે દૃઢ થયેલા હોય, તે એક
બીજાના આશ્રયને લીધે તોફાની વાયુને
સહન કરે છે ॥ ૮૮ ॥

એ રીતે આર્યજન પ્રાચીન કાળથી સુખ ભોગવતા હતા, પણ સુખ સદા રેહેતું
નથી. કારણ જેમ વૃદ્ધિ પછી ક્ષય તથા ઉદય પછી અસ્ત થવાનો નિયમ છે, તેમ
ચઢતી પછી પડતી આવવાનો પણ નિયમ છે. ચઢતા સમયમાં સર્વ અનુકૂલ તથા
બુદ્ધિ સારી હોવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે. પણ પડતા સમયમાં સર્વ પ્રતિકૂળ તથા

બુદ્ધિ નકારી થવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના ૭૬ માં અધ્યાયમાં વૈશંપાયને જનમેજય રાજાને કહ્યું છે કે,

અસંભવે હેમમયસ્ય જંતો-
સ્તથાપિ રામો લુલુપે મૃગાય ।
પ્રાયઃ સમાસન્નપરાભવાણાં
ધિયો વિપર્યસ્તતરા ભવંતિ ॥ ૮૯ ॥

સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય પ્રાણીનો અસંભવ છતાં પણ રામ મૃગને સુવર્ણમય માની તેમાં લોભાયા; કારણ ઘણું કરી પડતી જેની પાસે આવી છે એવા પુરુષોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે ॥ ૮૯ ॥

એજ અભિપ્રાયનું વાક્ય આણક્ય નીતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ન નિર્મિતઃ કેન ન દૃષ્ટૃર્વો
ન શ્રૂયતે હેમમયઃ કુરંગઃ ।
તથાપિ તૃષ્ણા રઘુનંદનસ્ય
વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥ ૯૦ ॥

સોનાનો મૃગ સૃષ્ટિમાં નિર્માણ થયેલો વા પૂરે કોઈએ જોયેલો નથી તેમ સંભળાતો પણ નથી, તો પણ રામને તેની છાયા થઈ; કારણ વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે. ॥ ૯૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

પૌલસ્ત્યઃ કથમન્યદારહરણે દોષં ન
વિજ્ઞાતવાન । રામેણાપિ કથં ન હેમ-
હરિણસ્યાસંભવો લક્ષિતઃ ॥ અક્ષૈશ્વા-
પિ યુર્ધિષ્ઠિરેણ સહસા પ્રાપ્તો હ્યનર્થઃ
કથં । પ્રસાસન્નવિપત્તિમૂઢમનસાં
પ્રાયો મતિઃ ક્ષીયતે ॥ ૯૧ ॥

રાવણે પરશ્વી હરણ કરવામાં દોષ કેમ ન જણ્યો? રામે સોનાના મૃગનો અસંભવ કેમ ન વિચાર્યો? ને યુર્ધિષ્ઠિર પાસાના ઘૂતે કરી અકસ્માત્ અનર્થને કેમ પ્રાપ્ત થયા? માટે પાસે આવેલી વિપત્તિવટે મૂઢ થયેલા મનવાળા મનુષ્યોની મતિ ઘણું કરી ક્ષીણ થાય છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ આર્યજન પણ અતિ સમૃદ્ધ થઈ જવાથી “આપણા સમાન કોણ છે?” એવું મિથ્યા અભિમાન ધારણ કરી, અનેક પ્રકારના વૈભવમાં પડી આલસુ થવા લાગ્યા; એ તેમની પ્રથમ વિપરીત બુદ્ધિ થઈ. પછી આલસ્યને લીધે પોતાને લાભ કરનાર કાર્યની સિદ્ધિ તથા અલાભ કરનાર કાર્યની અસિદ્ધિ કરવામાં વિલંબ કરવા લાગ્યા, તેથી પડતીનો નિયમ તેમને લાગુ પડ્યો. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે,

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો
મહારિપુઃ । નાસ્ત્યુદ્યમસમો બંધુઃ
કૃત્વા યં નાવસીદતિ ॥ ૯૨ ॥

આલસ્ય મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે, ને ઉદ્યમ સમાન કોઈ બંધુ નથી; કેમકે જે કરવાથી મનુષ્ય દુઃખી થતું નથી ॥ ૯૨ ॥

પછી પોતે ખાનપાન તથા જ્ઞાનતાનાદિ વિષય સુખમાં મગ્ન રહેવાથી પોતાની પ્રજ્ઞ યથાયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરે છે કે નહિ, તેની તપાસ રાખવામાં અનાદર કરવા લાગ્યા. એટલે તેમની પ્રજ્ઞમાં વિદ્યાભ્યાસ ઘટતો આવ્યો; જેથી સંસ્કૃત ભાષા શુદ્ધ

બોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપભ્રંશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણ ફરતાં નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આર્યજન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિખ્યા વિના સંપૂર્ણ વિદ્યાનું થવાતું નહીં, તેથી કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને જે ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમનો ઘણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિખ્યા વિનાનો રહેવાથી, તેમનામાં જે સામાન્ય લાભ તથા અલાભ કરનાર કાર્યો જાણવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાભ જોવા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐક્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થિ જનોએ વેહેમોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મતભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્ય પરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. એ વાત સુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે સ્થળભાગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્ય જનોનું દ્રવ્ય હરણ કરવા માંડ્યું; તેવામાં મતલબી જનોએ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી “ધર શીટ ધર જય” ની કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ ખંડને છોડી, આર્યોને વશ કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કારણ સભા તરંગમાં કહ્યું છે કે,

યત્રાત્મીયો જનો નાસ્તિ
ભેદસ્તત્ર ન વિદ્યતે ।
કુઠારે દંડનિર્મુક્તે
ભિદ્યંતે તરવઃ કથમ્ ॥ ૯૩ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુઠારમાલિકાં વૃદ્ધા
કંપિતાઃ સકલા હુમાઃ ॥
વૃદ્ધસ્તરુરુવાચેદં
સ્વજાતિર્નૈવ દૃશ્યતે ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંગ્રામી વહિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપી દાખલ કરી, આર્ય જનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મહાનપ્યેકજો વૃક્ષો
બંલવાન્સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ।
પ્રસહ્ય એવ વાતેન
શક્યો ધર્ષયિતું ક્ષણાત્ ॥ ૯૫ ॥

ત્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો હાથો મળ્યા વિના એકલા કુવાડાથી વૃક્ષ કેમ કપાય ! ॥ ૯૩ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુવાડાની માળાને જોઈ સર્વ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે વૃક્ષ વૃક્ષ બોલ્યો કે, તમે બીલો માં, હજી તેમાં આપણી જાત ભળી દેખાતી નથી ॥ ૯૪ ॥

સારી રીતે પૃથિવીમાં જન્મેલો મોટો બળવાન વૃક્ષ પણ જો એકલો ઉગ્યો હોય, તો તેને તોફાની વાયુ બલાત્કારથી કાળુ-માત્રમાં ઉખેડી નાખવા શક્તિમાન થાય છે ॥ ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि
समन्वितम् । शक्यं द्विषंतो
मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌર્યાદિ ગુણે
કરી યુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પ-
રાભવ કરવા શક્ય માને છે, ને પછી
વખત આવે મારે છે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આગસુ થવા
લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાભ લઈ સુમારે બસો વર્ષ ઉપર
આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોએ તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માંડ્યો. તે
આસરે એક સૈકામાં તો ઘણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે
ઘણો કળ નભી શકી નહિ. કારણ તેટલામાં કુસંપે તેમને પણ વશ્ય કર્યો, જેથી
માંહોમાંહે લઘી તેઓ તુરત નબળા પડી ગયા. તેનો લાભ લઈ, તે સમયમાં આ-
પાર માટે જળમાર્ગે આવેલા બીજા પરદેશવાસી જનોએ, તેમની સત્તા તોડી પોતાની
સત્તા બેસાડવા માંડી. તે એટલે સુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ઘણી થયા
છે, અર્થાત્ ચક્રવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ
રાજ્ય વહિવટમાં દાખલ કરી છે. એટલે આર્ય જનોને પેહેલાને બદલે આ બીજા
પરદેશિયોની ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડે છે. માટે સર્વ આર્ય જનોએ પેહેલી સ્વ-
ભાષા એટલે પોતાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી નેમળે; કારણ તે વિના
પોતાના દેશિયો સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અડચણ પડે છે. બીજી મૂળભાષા
એટલે જેમાંથી પોતાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઈ છે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય
જાણવી નેમળે. કેમકે પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; ઉપરાંત
તે મૂળભાષા જાણેથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી બીજી ભાષાઓ પણ સહેજ
રીતે સમજી શકાય છે. ત્રીજી રાજકીય ભાષા એટલે જેમાંનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા
પણ જરૂર શીખવી નેમળે, કારણ તે વિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અગવડ
પડે છે. હરકોઈ ભાષા ભણતાં તેની સાથે તે ભાષાના આકરણ તથા કોશ અવશ્ય ભણવા,
કેમકે તે વગર તે ભાષાનું શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થ સહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કહ્યું છે કે,

यद्यपि बहुधाधीतं
तदपि पठ त्वं पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः स्वजनो माभूत्
सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, નેકે તું ઘણું ભણ્યો તો પણ
આકરણ ભણુ, તેવિના સ્વજન એટલે
પોતાના જનને ઠેકાણે જનન એટલે કુ-
તરાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠે-
કાણે શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એ-
ટલે એકવારને ઠેકાણે શકૃત એટલે વિદ્યા
મ થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरं
गिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहितं
त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

આકરણ વિનાનું ભણવું, ભાંગેલી હોડી-
વડે નહીને તરવું, તથા પથ્ય વિના ઔ-
પથ્ય લેવું એ ત્રણ ન કર્યો સારાં, પણ
કર્યો સારાં નહી ॥ ૯૮ ॥

કોશસ્યેવ મહીપાનાં કોશસ્ય વિદુષા-
મપિ । ઉપયોગો મહાન્ યસ્માત્ ક્લેશ-
સ્તેન વિના ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

રાજના ભંડારની પેઠે વિદ્વાનોને કોશ એ-
ટલે શબ્દના ભંડારની ઘણી અપતી
પડે છે, કેમકે તે વિના ક્લેશ થાય
છે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણુતાં સાથે કઈ કઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિધે વિ-
ચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણ જેમ અનુભવમાં આવે છે, તેમ શુકનીતિના
ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે,

વિદ્યાહ્યનન્તાશ્ચ કલાઃ
સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી
તેમની ગણના કરી શકાતી નથી ॥૧૦૦॥

यद् यत्स्याद् वाचिकं सम्यक् कर्म
विद्याभिसंज्ञकम् । शक्तो मूकोऽपि
यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥ १०१ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી
શકાય, તે વિદ્યા, ને જે મુંગો પણ
કરવા સમર્થ થાય, તે કળા કેહેવાય
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોયે તેના આ પ્રમાણે વર્ગ કર્યો છે:—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ વૈદ્યશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ,
ગુણ દોષ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રાણીયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને થતા
રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન ચાલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ
વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ વ્યવહાર શાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે
રાજ્યે બાંધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ યુદ્ધ શાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક-
પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર લક્ષ રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ યુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા
આવી જાય છે.

૪ કૃષિ શાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે જાહેરી તેમાંથી સાફ
ફળ મેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કસ ઘટતાં કઈ જાતના છોડને
કઈ જાતનું ખાતર લાભકારી થશે અને પ્રત્યેક વર્ષે કઈ જાતનું બી વાવ્યાથી જમીનમાં
પાછો કસ આવે છે, ઇત્યાદિ ખેતી સંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ નૌકાશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નૌકાને જળમાર્ગે બીજા સ્થાન
ઉપર યથાર્થ નિર્ધિન લઈ જવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ વ્યાપાર શાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લખાણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ શિદ્ધપશાસ્ત્ર:—એમાં મેહેલ, ઘર, તળાવ, વાવ, ખૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ કળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, હુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર, ધાંચી, મોચી, હજમ, ઘોખી, રંગારા, દરજી, કાંતનાર, વણુનાર, શુંથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કેતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની કળાઓ, તે કળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની કળાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કળાકૌશલ્યનો સમાવેશ થાય છે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા.

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ ખનિજ પદાર્થ વિજ્ઞાન:—એમાં ખાણમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જોડલાં મૂળતત્વો છે તેટલાનાં નામ તથા સ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ રસાયન શાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક ચમત્કાર સંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ ભૂગોળ શાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરના દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનાં સ્વરૂપ, મહત્વ, અંતર તથા ગતિસંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ સામાન્ય નીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું ઇત્યાદિ નીતિની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ રાજ નીતિ:—એમાં રાજ્યે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કળાકૌશલ્ય તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શત્રુને કેમ વશ કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા.

૧ ભૂગર્ભ શાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે કરી અનેક પ્રકારના થરો થઈ પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહોંચ્યો, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ મનુષ્ય જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જીવંત જીવંત કદ, વર્ણ, ચહેરા તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ પશુ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ પક્ષી જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પક્ષીઓની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ કીટ પતંગાદિ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદિ જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ મત્સ્યાદિ જળચર જાતિવિચાર:—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેક પ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણિઓની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ વનસ્પતિ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ પાષાણ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણની જાતિ, રંગ તથા બનાવટ જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ ઇતિહાસ:—એમાં થઈ ગયેલા રાજ તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાય છે.

૨ ચરિત્રલેખન:—એમાં વર્તમાન સમયના રાજ વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ રસાલંકાર શાસ્ત્ર:—એમાં સાંભળવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ છંદ શાસ્ત્ર:—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ ગાયન વિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ તર્ક વિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ યોગ વિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ બ્રહ્મ વિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઇશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સંકરો વધે જોઈએ, જે મનુષ્યશરીરથી બને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ દૃઢ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां

याचित्तमारोहति सैव धन्या ॥ ૧૦૨ ॥

એક પણ જે પરીક્ષકોના ચિત્તમાં કસે, તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા જે સમય જોઈએ તે સમય યથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાય છે, ને ફરી પોથીમાં જોવું પડે છે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી. આણુક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनं ।
उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तद्धनम् ॥ ૧૦૩ ॥

પુસ્તકમાં જે વિદ્યા તથા પારકાના હાથમાં જે ધન હોય, તે ખર્ચ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી બાકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તેટલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને કોઈથી ઈર્ષ્યા પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના ગ્રંથો વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधि-
गच्छति । तथा तथा विजानाति
विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ૧૦૪ ॥

જેમ જેમ પુરુષ શાસ્ત્ર વિચારે છે, તેમ તેમ જાણે છે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રહે છે ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ધણું કરી ગ્રંથો દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા કાગળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઇજા થાય છે; ને તે ખંચવી પડે છે, જેથી તેની કીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જવાની શક્તિ મંદ થાય છે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચરમા ખારણુ કરવાની જરૂર પડે છે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે બળી શકાતી નથી, માટે આણુક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનંતશાસ્ત્રં बहुलाश्च विद्या
क्षल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।
यत्सारभूतं तदुपासनीयं
हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ૧૦૫ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે નં વિદ્યા ઘણી છે, આ-
યુષ્ થોડું છે ને તેમાં વિઘ્ન ઘણાં છે,
માટે જેમ હંસપક્ષી દૂધ મિશ્રિત જળ-
માંથી દૂધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ તે સર્વ-
માંથી સાર ગ્રહણ કરવું ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા-
ભ્યાસ કરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ આયામવડે કેળવવાની અત્યંત
અગત્ય ભાસે છે. કેમકે, કેવળ મનની કેલવણી લેતાં મનને ઘણું શ્રમ પડવાથી તે
થાકી જઈ નબળું પડે છે, જેની અસર તન ઉપર થાય છે; જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રહે-
વાતું નથી. વળી એકને એક વિષયથી કંટાળો આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના
એકઠ્ઠા સમય સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવું. ધરતી
રીતના વિદ્યાભ્યાસથી જેમ મન સુધરે છે, તેમ તન પણ ધરતા આયામથી સુધરે છે.
મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાય છે. કારણ મન
પ્રસન્ન રહેવાથી તન આરોગ્ય રહે છે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહે છે.
પણુ જો મન ચિંતાતુર રહેતું હોય તો તન બગડે છે, ને તન બગડ્યું હોય તો મ-
નને સુખ રહેતું નથી. શ્રીમહાભારતનાં શાંતિપર્વના રાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શારીરાज्जायते व्याधिर्मनसो
नात्र संशयः । मानसाज्जायते
चापि शारीर इति निश्चयः ॥ ૧૦૬ ॥

શરીરસંબંધી વ્યાધિથી મનનો વ્યાધિ
થાય છે, એમાં સંશય નથી; તેમ મનના
વ્યાધિથી શરીર સંબંધી વ્યાધિ થાય છે,
એમ નિશ્ચય જાણવું ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ છે, માટે બન્ને સારી સ્થિતિમાં રહે તે રીતે
વર્તવું, જેથી લાલ્ય આયુષ્ય ભોગવી શકાય છે. શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા
લાભ વિષે આયુર્વેદની ચરક સંહિતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था
बलवर्द्धिनी । देहव्यायामसं-
ख्याता मात्रया तांसमाचरेत् ॥ ૧૦૭ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા
દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે
શરીરની કસરતમાં ગણી છે; માટે તે
થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेश-
सहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च
व्यायामादुपजायते ॥ ૧૦૮ ॥

કારણ કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું,
કામ કરવાનું સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેહેનત
સહનકરવાપણું, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને
જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રમઃ ક્રમઃ ક્ષયસ્તુષ્ણા રક્તપિત્તં
પ્રતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

પણ અતિ કસરત કરવાથી થાક, ગ્લાની,
ક્ષય રોગ, તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત રોગ, પ્રતામક
નામે શ્વાસ, ઊધરસ, જ્વર તથા ઓકારી
થાય છે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા
દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એટલામાંથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં હોય ત્યારે
વ્યાયામ કરવો નહિ. વળી શરીર કસાય તે રીતની સ્થલ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે
જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણ તેથી શરીર સુધરે છે; તેમ મન ક-
સાય તે રીતની બુદ્ધિબળાદિ રમતોનો અભ્યાસ કરવો, કારણ તે પણ વિચાર શ-
ક્તિને વધારે છે. હવે પુરૂષ જાતિની જેઠે ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે સ્ત્રી જાતિયે
પણ પોતાની જેઠેલી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી તન તથા મનની કેલવણી લેવાની જ-
રૂર છે, માટે માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની જેઠે પુત્રિને પણ બન્ને કેળવણી આપવી.
પુત્રને જેમ પુરૂષ ગુરૂદ્વારા વીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્ત્રીગુરૂદ્વારા તેર વર્ષની
વય પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણ જોકે સામાન્ય રીતે આયુષ સરખી કહી છે,
તોપણ પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી ઉમ્મરમાં વેહેલી આવે છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્ર-
સ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ
ષોઢશે । સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જા-
નીયાત્ કુશલો ભિષક્ ॥ ૧૧૦ ॥

કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીશમે વર્ષે
પુરૂષ તથા સોલમે વર્ષે સ્ત્રી, બન્ને
સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ
જાણવું ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષ તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરૂષ થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં
જોડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજોદર્શન થાય ત્યાંસુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભ-
ણાવતાં સ્ત્રિયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીવવા ભરવા વિગેરેની કળા
સારી રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વ વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી
મનની, અને શરીર કસાય તે રીતની તનની કેલવણી આપવી. જેથી તે બધી વા-
તમાં કુશળ થઈ ભવિષ્યમાં સુખી થાય છે. વળી તેને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા
ભણી શકવા માટે, પુરૂષ વિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કહ્યા છે, તે અવશ્ય પળાવવા.
અંતર માત્ર એટલોજ કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરૂષ કહ્યો છે, ત્યાં સ્ત્રી અને જ્યાં સ્ત્રી
કહી છે ત્યાં પુરૂષ સમજવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વ સ્ત્રી
પુરૂષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મનને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી ભવિષ્યમાં સુખી
થવાય છે; માટે આચાર્યે શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

● એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકર-
ણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ આચાર્યાયપ્રિયંધનમાહૃત્યપ્રજાતંતુંમાવ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

ચોથો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે, કારણ જેની પાસેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો અદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઈએ. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આઠથી તે વીશ વર્ષની વય થાય ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાકીના પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જે ગુરૂએ કંઈ માસિક અદલો વિદ્યા વિના ભણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિમાસે ભણાવ્યા અદલ ઠરવેલું ધન લીધું હોય તો કાંઈ આપવું નહીં. પણ માઆપ વા સંબંધી આદિ લઈ જે કોઈએ, તે ગુરૂને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા ભણવાનાં પુસ્તક ખરિદવાનો અર્થ કરી પોતાને ભણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા ભણ્યાના ઋણ-માંથી મુક્ત થવાય છે. સ્ત્રીઓને તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અબળા જાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેથી તેમની સ્ત્રીવિદ્યા ગુરૂને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો અદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોએ આપવો યોગ્ય છે. અને તેના અદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પેહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ઘરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેવું, ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુ-મત લઈ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શી-ખવું પડે છે, કેમકે હરકોઈ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કાંઈ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જો જોનાને ઉપયોગી થવાય, તોજ તેના અદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ કરતાં ઘણા સાથે ઓળખાણ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડે છે; ઇ-ત્યાદિ વર્તણુકને “ ધન કમાતાં શીખવું વા ભણવું તેમ ગણવું ” કહે છે. જેના પાંચ વર્ષનાં અભ્યાસથી બુદ્ધિ દઢ થાય છે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિંમત આવે છે. વિષ્ણુ-શર્માએ કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રાણ્યધીસાપિ ભવંતિ મૂર્ખા
યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।
સુચિતિતં ચૌષધમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોસરોગમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપિ શાસ્ત્રેષુ કુશલા લોકાચા-
રવિવર્જિતાઃ । સર્વે તે હાસ્યતાં
યાન્તિ યથા મૂર્ખાઃ સુશોભિતાઃ ॥૧૧૨॥

શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ જે ઉદ્યોગ ર-
હિત હોય તે મૂર્ખ, ને જે ઉદ્યોગી હોય
તે વિદ્વાન્ કેહેવાય છે; કેમકે સારી
રીતે ચિંતન કરેલું ઔષધ નામ માત્રે
કરી રોગીઓને આરોગ્ય કરતું નથી,
પણુ બાધેથી કરે છે ॥ ૧૧૧ ॥

જે શાસ્ત્રમાં કુશળ પણ લોકાચા-
રથી રહિત હોય, તે સર્વે, સુશોભિ-
ત મૂર્ખની પેઠે હાસ્યપણાને પામે
છે ॥ ૧૧૨ ॥

વરં બુદ્ધિર્વરં વિદ્યા
વિદ્યાયા બુદ્ધિરુત્તમા ।
બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય
નિર્બુદ્ધેશ્ચ કુતો બલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે,
પણ તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ
કહેવાય છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય
તેનુંજ બળ છે, બુદ્ધિહીનને બળ
ક્યાંથી? ॥ ૧૧૩ ॥

એ રીતે ધન કમાતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કહાડતાં પચીશ વર્ષની વય થાય છે,
એટલે બ્રહ્મચર્ય માટેનો કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાય છે.
માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પુરૂષે પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા
ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું.
મામવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાક્ષીં સૌમ્યશીલાં હંસવારણ-
ગામિનીમ્ । તનુલોમકેશદશનાં
મૃદંગીમૃદ્રહેતુ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી,
હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી,
કોમળ લોભ, કેશ તથા નાજુક દાંત-
વાળી અને સુવાળાં અંગવાળી કન્યા
પરણવી ॥ ૧૧૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનિન્દિતાંકન્યાંવરયેત્કુલતોલક્ષણતશ્ચ ।
યવીયસીમ્ વયસા વપુષા ચ ॥ ૧૧૫ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને અ-
વસ્થા તથા શરીરે પોતાથી નહાની ક-
ન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય પાળી તતની કેલવણીથી અંગે દઢ તથા મનની
કેલવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઈ, ધન કમાતાં શીખેલ હોવાથી, ઘર સંસારનો ભાર
રહેજ રીતે ઉપાડી શકે છે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો બોન
ઉપાડવા જાય, તો ઘણા ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુડી જઈ વે-
હેલો નાશ પામે છે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યાપછીજ
શ્રીપુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં ને ગૃહસ્થ પત્ની
પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તે વિષે આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના
શારીર સ્થાનના ૧૦ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઝનષોઢશવર્ષાયામપ્રાપ્તઃ પંચર્વિ-
શતિમ્ । યદ્યાપ્તે પુમાન્ ગર્ભ
કુક્ષિસ્થઃ સ વિનશ્યતિ ॥ ૧૧૬ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં થયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે
પચીશ વર્ષ પુરાં થયા વિનાનો પુરૂષ ને
ગર્ભાધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુંભમાંજ
નાશ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

જાતોવાનચિરંજીવેજ્જીવેદ્વાદુર્બલેન્દ્રિયઃ ।
તસ્માદસંતંબાલાયાંગર્ભાધાનંનકારયેત્ ૧૧૭

અને કદી જન્મે, તો એવે નહીં, ને એવે
તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ બાળક સ્ત્રીને
વિષે ગર્ભાધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીસ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રીએ સોલ્લ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આડથી તે વીસ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન કમાતાં શીખવું, તેમ સ્ત્રીએ પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રજોદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંમંધી રાંધવા વિગેરે સર્વે કાર્યે શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની જેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વે વાતે કુશળ થવાથી, ધર સંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય છે. પછી તેણે પણ પુરૂષની જેઠે, પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા ગુણુવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુ-
મતી સતી । ऊर्ध्वं तस्मात्कु-
लादेर्विदेत सदृशं पतिम् ॥ ૧૧૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણુવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેવો વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણુવાળા વરને પરણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ધરસંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોએ વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિતાદિ વડીલોએ પોતાની સંમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાન્તપત્ય વિવાહ કહે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सह नौ चरतं धर्ममिति वाचा
नुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य
प्राजापसो विधिः स्मृतः ॥ ૧૧૯ ॥

તમે બન્ને જાણું સાથે મળી અમારી રીતે ધર્મચરણ કરજો, એમ કહી, પૂજા કરી કન્યાતું જે દાન આપવું, તે પ્રાન્તપત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યા પેહેલાં વર કન્યાએ તથા તેમને સંમતિ આપી પરણાવ્યા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોએ પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તપાસી કરવામાં આવે છે, તો જેથી આપુરૂષને જીવતાં લગી સાથે રહી ધરસંસાર ચલાવવો પડે છે, એવું લગ્નરૂપ મોટું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર કેમજ થાય? આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

कुलमग्रे परीक्षेत बुद्धिमते कन्यां
प्रयच्छेत् । बुद्धिरूपशीललक्षण-
संपन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥ ૧૨૦ ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, બુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને સુંદર બુદ્ધિ, રૂપ, સ્વભાવ તથા લક્ષણુવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो
वरः । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा
धीमान् जनप्रियः ॥ १२१ ॥

અને વર પણ એવા ગુણે કરી યુક્ત,
સમાન વર્ણવાળો, વિક્ષાન્, પુરૂષપણમાં
યત્નથી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિ-
માન તથા લોકપ્રિય હોવો જોઈએ ॥૧૨૧॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां
ततो वयः । शीलं धनं ततो रूपं
देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥ १२२ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા,
સ્વભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા
કરી વર કન્યા પરણાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રમાણે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે,
કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન થાય છે કે, કોઈથી
પણ નિયમમાં રાખી શકાતી નથી; જેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠણ થઈ પડે છે.
ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वातांबुपर्णाश-
नास्तेपि स्त्रीमुखर्पंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मो-
हं गताः । शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं
भुञ्जन्ति ये मानवास्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि
भवेत् विन्ध्यस्तरैत्सागरे ॥ ૧૨૩ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ,
પાણી અને પાંદડાં ખાનાર ઋષિયો હતા,
તે પણ સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ જો-
તાંજ મોહ પામ્યા; તો જે મનુષ્ય ધી,
દૂધ, વા દહી સાથે સુગંધી ભાત ખાય
છે, તેમની ઇન્દ્રિયો જો વશ રહે, તો
સમુદ્રમાં વિન્ધ્યાચલ પર્વત પણ તરે.
અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વશ રહેતીજ નથી ૧૨૩

એ રીતે જ્યારે પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયો વશ રાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો
કેમજ રાખી શકાય! કેમકે તેમનામાં પુરૂષો કરતાં કામનો જીવંતો અધિક હોય છે.
આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां लज्जाचापि
चतुर्गुणा । साहसं पद्मगुणं चैव का-
मश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १२४ ॥

ઘણુંકરી સ્ત્રિયોને પુરૂષ કરતાં આહાર
બમણો, લજ્જા ચારગણી, સાહસ છગ-
ણું તથા કામ આઠ ગણો હોય છે, એમ
કહ્યું છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં
સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા સમયમાં લોહ તથા યુગ્મકની પેઠે તે તે જાતિનાં
નરનારી કંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણ શક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાય છે. સ્ત્રિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણ શક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યા છે. જંડની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાય છે. નર તથા નારી જાતિનો સંયોગ, ગર્ભાશયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભ પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન યર્થ રૂપિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાય છે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાય છે. સંજ્ઞેપથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણ શક્તિથી ચાલે છે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્ત્વ ઘટે છે, ત્યાં ક્રિયા થતી બંધ પડવા માટે છે; માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણ છે, જેથી યુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તો આરે રસ્તે ખેંચાઈ જાય છે. શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

હૃદયતુળકુટીરે દીપ્યમાને
સ્મરાન્ના વુચિતમનુચિતં
વા વેત્તિ નો પંડિતોપિ ॥ ૧૨૬ ॥

જ્યારે હૃદય રૂપ ધોસના ધરમાં કામ-
રૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ત્યારે
પંડિત પણ યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો
નથી ॥ ૧૨૫ ॥

કદી અલક્ષ્યારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને અલક્ષ્યારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિ થવાનો સંભવ રહે છે. માટે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી યર્થ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીવે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકરણમાં લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ સત્યાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ સુખી થાય છે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તવા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી. જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડે છે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાંપ જો તેના ઉપર અસિદ્ધિમાં પડી હોય, તો તેની ક્યાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે રાજ્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાય છે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા માટે, તોયે પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સસાત્પરો ધર્મો નાનૃતા-
ત્પાતકં પરમ્ । શ્રુતિર્હિ સત્યં
ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥૧૨૬॥

સત્યથી બીજે શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અ-
સત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ
સત્યજ ધર્મ સંભળાય છે, માટે તેના
લોપ કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હોય
તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય બતાવવાની જરૂર પડે છે, કારણ અસત્ય કોઈને પ્રિય
નથી, પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. શ્રીમહાભારતના
વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

સયેકૃત્વાપ્રતિષ્ઠાં તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ ।
સયમેવગરીયસ્તુશિષ્ટાચારસમન્વિતમ્ ॥૧૨૭॥

પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તે છે,
માટે સદાચાર યુક્ત સત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ
છે ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણુ સહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્માન્નિપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

છઠ્ઠો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયાપછી ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ
સ્ત્રીપુરૂષો ધર્માચરણવડે સુખી થાય છે. આરંભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અ-
ન્યાયયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે સ્મૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસાં સંયમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિ-
યનિગ્રહઃ । દાનં દયા દમઃ
ક્ષાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પાવ-
નતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દયા,
મનનું દમન તથા ક્ષમા, એ નવ સર્વને
ધર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા
મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ
દાનં ચ સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ મા-
ત્રનો દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી તથા
ઉપકાર કરવો, એ સત્પુરૂષોનો સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં
આવે છે; કેમકે, કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને પોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે
હિંસા કરનારને પણ પોતાની વા પોતાના પ્રિયની હિંસા રૂચતી નથી. અસત્ય બો-

લનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચરે છે. ચારને પણ પોતાની વસ્તુ ચારનારપર ક્રોધ આવે છે. મહીન રહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મહીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વંશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વંશ્ય નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહે છે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમે છે. મન વંશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચે છે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમે છે. એ ઉપરથી એ અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અવશ્ય અચરવાં. સૃષ્ટિમાં એક બીજાનું ભક્ષ કરી પ્રાણિયો જીવે છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; જે ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ ૧૩૦ ॥

જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે ભલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું ભક્ષણ કરે. પણ જેમતામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, ને પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જે ધાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ધાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ધાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો ! અર્થાત્ કંઈજ નહીં, કેમકે, ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारनिद्राभयमैथुनं च

सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।

एको विवेको बृधिको मनुष्ये

विवेकहीनाः पशुभिः समानाः ॥૧૩૧॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજ મનુષ્યમાં અધિક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ધાત કર્યા વગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः

पश्यंतान्तरम् । एकस्य क्षणि-

का प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ૧૩૨ ॥

ન્યારે જે કોઈ જેનું માંસ ખાય છે, ત્યારે તે અન્નેનો અંતર જીવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા જેટલો ક્ષણિક હર્ષ થાય છે, ને બીજાના પ્રાણ જાય છે ૧૩૨

मर्तव्यमिति यद्वःखं पुरुषस्यो-

पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन

परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ ૧૩૩ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાય છે, તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વચ્છન્દવનજાતેન શાકેનાપિ
પ્રપૂર્યતે । અસ્ય દગ્ધોદરસ્યાર્થે
કઃ કુર્યાત્પાતકં મહત્ ॥ ૧૩૪ ॥

વનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં શા-
કાદિ વડે પણ તૃપ્તિ થાય છે, તો આ બ-
ળતાં પેટ માટે કોણ મોટું પાપ કરે ! ૧૩૪

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસન પર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ વૈ તથા । આત્મૌપમ્યેન મં-
તવ્યં બુદ્ધિમદ્ભિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે,
તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતા-
ની ઉપમા વડે બુદ્ધિમાન જ્ઞાનિયોએ
વિચાર્યું ॥ ૧૩૫ ॥

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુ-
મિચ્છતિ । નાસ્તિ ક્ષુદ્રતરસ્તસ્મા-
ત્સનૃશંસતરો નરઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને
વધારવા ઇચ્છે છે, તેનાથી વધારે કોઈ
અધમ નથી, ને તે અતિ કૂર છે ॥ ૧૩૬ ॥

નહિપ્રાણાત્પ્રિયતરંલોકેકિંચનવિદ્યતે ।
તસ્માદ્દયાંનરઃકુર્યાદ્યથાત્મનિતથાપરે ૧૩૭

જગતમાં પ્રાણથી અધિક પ્રિય બીજું
કંઈ નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની પેટે બી-
જા ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રાણદાનાત્પરં દાનં ન ભૂતં નમ-
વિષ્યતિ । નહ્યાત્મનઃ પ્રિયતરં
કિંચિદસ્તીહ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રાણદાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી
તેમ થશે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં
આત્માથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ નથી
એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

અનિષ્ઠં સર્વભૂતાનાં મરણં નામ
ભારત । મૃત્યુકાલે હિ ભૂતાનાં
સદ્યો જાર્યાતિ વેપથુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રાણિ માત્રને મરણ અપ્રિય છે, કારણ
મરણ સમય તેમને તત્કાળ કંપ થાય
છે ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અદ્ય સુખ વાસ્તે નિરપરાધિ જીવોનું જીંદગી પર્યંતનું સુખ તોડી
નાખ્યું, એના જેવું પાપાયરણ બીજું કંઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આ-
નંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની પેટે જીવવાની ઘણી હોંસ હોય છે; અને
પ્રોત્પોતાના કુટુંબમાં ઘણા સ્નેહ બંધાય છે, જેથી એક બીજાનો વિયોગ થતાં ભારે
દુઃખ થાય છે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવે છે. કદિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિ-
યોની હિંસા ન થાય તો, તેમની વસ્તિ ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડે,
એવો વિચાર લાવી “મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોનાં શરીર સંજ્ઞયલાં છે,” એમ
ધારી તેમની હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેકી પ્રાણીને મુદ્દલ છાજતું નથી. કા-
રણ નિરપરાધી પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે

ન્યારે જરૂર ન હોય ત્યારે તેમનાં જોડલાંને એકઠાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેળેજ થાય છે. તે પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલાં પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાય છે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડતાં નથી. હજારો વર્ષથી ન્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હમણાં પણ પશુ પક્ષિયોની, મનુષ્યને પીડા થઈ પડી હોય એવી ભીડ જોવામાં આવતી નથી! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે ધરમાં બેસી રહેનાર માંસાહારી કરતાં મેહેનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

**લાઘવં કર્મસામર્થ્યં વિમક્ત્યન-
ગાત્રતા । દોષક્ષયોઽગ્નિવૃદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૪૦ ॥**

મેહેનતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પડવું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે સૂક્ષ્મ જંતુઓ કંઈ કામના નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોત પોતાની જીંદગીનું સુખ હોય છે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાંજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરે છે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્યે સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી વ્યથા ન જાણનાર તે જંતુઓથી મનુષ્યને થોડી પીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણનો ધાત કરે તેનેજ કરવી જોઈએ, એમ ન્યાય ભાસે છે. માટે તે અદ્ય પીડાકારી પ્રાણિયોને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવાં, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસે છે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઈ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે, તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન સંબંધી સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની પેઠે જ્ઞાનની જગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની જગૃત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી, પણ ઘણુકરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં અને સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં દેખાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા હોય છે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ઘણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી જોઈએ. મનુષ્યની

સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની પેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ધણો કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બન્ને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય હોય છે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; માટે તેમના દેહનો ધાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ સુષુપ્તિ અવસ્થાના મનુષ્યની પેઠે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રહેતાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમનાં જ્ઞાનને મનુષ્યની સુષુપ્તિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને સુષુપ્તિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાય છે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા ગણેલી નથી. વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિના શરીરમાં જે તત્વો છે, તે જંગમ પ્રાણિયોના શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જે તત્વો છે, તે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોના શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અન્નાદિ વનસ્પતિના ભક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો સુખે જીવી બળવાન થાય છે, ને જંગમ પ્રાણિયોના શરીરસંબંધી ખાતરથી અન્નાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઊછરી દૃઢ થાય છે. એ રીતે બન્નેને પરસ્પર સંબંધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ અને તેમ અન્નાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકના ૮ તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

અન્નં ન નિન્ધાત્ । અન્નં વહુ કુર્વીત ।
અન્નાદૂતાનિ જાયંતે । જાતાન્યન્નેન
વર્ધન્તે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠં ।
તસ્માત્સર્વૌપધમુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાય છે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામે છે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔપધ કેહેવાય છે. ૧૪૧

માટે અન્નાદિ વનસ્પતિ જેમ ધણી પાકે તેમ કરવું. કદિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજંતુઓથી થાય, તો તે જીવજંતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય ભાસે છે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પોહોંચાડવું જોઈયું. વળી સિંહ આદ્ર આદિ લાંબ કૂર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણધાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય ભાસે છે. કેમકે એ કૂર પ્રાણિયો જો વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગિ પશુઓને પૃથિવી ઉપર સુખે વસવાં દે નહીં. ચાણક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાદ્ધિસને પ્રતિ-
હિસનમ્ । તત્ર દોષો ન પતતિ
દુષ્ટે દુષ્ટવદાચરેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની પેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના સાતમા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મોદેત સાધુરપિ વૃશ્ચિકસર્પહસ્યા ॥૧૪૩॥

વીછી તથા સર્પાદિ કૂર પ્રાણિયોનો નાશ થવાથી સંતુરપ પણ હર્ષ પામે છે ૧૪૩

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એ સર્વ ધર્માચરણમાં મુખ્ય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથા હિંસા
પરો દમઃ । અહિંસા પરમં દાન-
મહિંસા પરમં તપઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ,
ઉત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥૧૪૪॥

સત્ય બોલવું તથા સત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ અવહાર ચાલે છે; પણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ સત્યનેજ અડણ કરવું યોગ્ય છે. કંટપત્તમાં કહ્યું છે કે,

અસત્યમપ્રસયમૂલકારણં

કુવાસના સઘ્ન સમૃદ્ધિવારણમ્ ।

વિપન્નિદાનં પરવંચનોર્જિતં

કૃતાપરાધં કૃતિર્ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

જુહું બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ,
ખરાબ વાસનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અટ-
કાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ઠગ-
વામાં શક્તિમાન અને અપરાધ કરાવ-
નાર છે, માટે વિક્રાનોએ ત્યાગ કર્યું
છે ॥ ૧૪૫ ॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરુષને, જેના ઉપર તેની અમતા અંધાર્ષ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાંત હરણ થતાં કલેશ થાય છે. બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુ; તેના ધણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કહે છે. ચોરી કરનારની પ્રતિષ્ઠા ગૃહસ્થોમાં ઘટે છે, ને તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં તેને ધણીજ અગવડ પડે છે. પરંતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોય છે, એવાનો સર્વ જન વિશ્વાસ કરે છે, ને તે પોતાનો નિર્વાહ ધણી અચ્છીંરીતે કરી શકે છે. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની નિષ્ઠા ચોખી રાખી કોઈનું કંઈ હરણ કરવું નહીં.

વિષ્ણુશમાર્થે કહ્યું છે કે,

માતૃવત્ પરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ

લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ

વીક્ષંતે ધર્મબુદ્ધયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધર્મ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય, પારકી સ્ત્રીને
માતા સમાન, પારકા ધનને માદી સ-
માન, અને સર્વ પ્રાણિને પોતા સમાન
જુવે છે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે છે, મલીનતા કોઈને ગમતી નથી. અજ્ઞાન બાળક પણ સ્વચ્છતા ઇચ્છે છે. શરીર સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે, ને ઘણુંકરી ત્વચા સંબંધી રોગ થવાનો ભય રહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લગ્ન થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહે છે. ગૃહ તથા તેની આસપાસની જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પ્રદાર્ય, હવા અને પેહેરવાનાં વસ્ત્ર, એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ઘણું કરી નીરોગી રહેવાય છે. મલીનતા રાખનારને એથી ઉલટું થાય છે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ બધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો વશ્ય રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે બીજાની ઇન્દ્રિયોનો પ્રકોપ રચતો નથી. ઇન્દ્રિયો એ પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાય છે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહે છે અને જેવડે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ, એ કર્મેન્દ્રિય છે, કેમકે વાણીથી શબ્દ બોલાય છે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે, પગથી પંથ કરાય છે, ગુદાથી મળ ત્યજાય છે અને ઉપસ્થથી પ્રજેત્પત્તિ કરાય છે. તેમ કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ તથા નાક, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. કેમકે કાનથી શબ્દ સંભળાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ જણાય છે, આંખથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ચખાય છે અને નાકથી ગંધ સુંઘાય છે. એ દશે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી જાય છે. તે જ નિયમમાં રાખવાની ટેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરે છે કે, તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક ભુલી જઈ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ ખાડામાં ઉતારી દે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન પીઙ્ગેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ
લાલયેત્ । ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ
હરન્તિ પ્રસર્થં મનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી હઠાટકારે કરી મનને વિષયોમાં ખેંચી જાય છે, માટે તેમને અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ બહેકાવવી પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तुपंचमः ।
शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, બ્રમર તથા પાંચમું મત્સ્ય, એ ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પામે છે ॥ ૧૪૮ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. દાન આપવું, એ ધર્મનું છઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઈ પણ પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કોઈ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને દાન કહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપ-
કારિણે । દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ
તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે,

મરુસ્થલ્યાં યથા વૃષ્ટિઃ ક્ષુધાર્તે
ભોજનં તથા । દરિદ્રે દીયતે
દાનં સફલં પાન્દુનન્દન ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાન્ધ્ર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે
ધનમ્ । વ્યાધિતસ્યૌષધં પથ્યં
નીરુજસ્ય કિમૌષધૈઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તેષુ
ભોજનમ્ । વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ
વૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

જાહે તૈલં સ્વલે ગુહ્યં
પાત્રે દાનં મનાર્ગપિ ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ
વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જે કે સંસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડે છે, તથાપિ જેના વિના આવેજ નહિ એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોય છે. ભૂખ્યાને અન્ન, તર્શ્યાને જળ, ઉઘાડાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા આળકને વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી શરીરનું પોષણ થાય છે, ને એ વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. મોટે અની અત્યંત જરૂર છે. જેથી એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમદ્ભારતના અનુશાસન પર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

અન્નાદ્ધૂલં ચ તેજશ્ચ પ્રાણિનાં
વર્દતે સદા । અન્નદાનમતસ્ત-
સ્માચ્છેષ્ટમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિ ઉપકાર મેલવવાની ઇચ્છા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ જોઈ દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્ત્વિક દાન કહેવાય છે ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ મારવાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા ભૂખ્યાને ભોજન દેવું સફળ છે, તેમ દરિદ્રને જે દાન દેવાય, તે સફળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રોને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને ધન મ આપ, કારણ રોગીને ઔષધ હિતરૂપ છે, પાણુ નીરોગીને ઔષધ કરી શું? ॥ ૧૫૧ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃષ્ણને ભોજન દેવું, ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવસે કરવો, એ સર્વ વૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

પાણુ જળમાં નાંખેલું તેલ, દુર્બળને કહેલું ગુહ્ય, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિમાનને શિખવેલું શાસ્ત્ર થોડું હોય, તો પાણુ વસ્તુ શક્તિવરે પોતાની મેળે વિસ્તારને પામે છે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સદા વધે છે, તેથી પ્રજાપતિયે અન્નદાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન જનોએ ભુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અન્નશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. તેમ પાણી વિના પાણુ છવી શકાતું નથી, એ સર્વના જાણવામાં છે; જેથી એ પાણુ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

**પાનીયં પરમં દાનં દાનાનાં મનુ-
રબ્રવીત્ । તસ્માત્કૂપાંશ્ચ વાપીંશ્ચ
તઢાગાનિ ચ જ્ઞાનયેત્ ॥ ૧૫૫ ॥**

મનુએ સર્વ પ્રકારનાં દાનમાં પાણીનું દાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, માટે કુવા, પગથીઆળી વાવ તથા તળાવ જોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરમ બંધાવવાં. વળી જેમ ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને વસ્ત્ર વડે ઢાંકવાની પણ જરૂર છે. ભુખ્યા તર્સ્યાથી હજી મનુષ્યમાં ફરી શકાય છે, પણ ઉધાડા અંગવાળાથી તો મુદલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો ઠરે છે, ને તેને એટલી તો લજ્જા લાગે છે કે મરણથી પણ અધિક દુઃખ થાય છે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન જનોએ ઉધાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઔષધીની જરૂર તો અત્યંત જાણાયલી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોય છે. રોગ શરીરને પીડે છે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરે છે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણુનો વિયોગ થવાનો ભય રહે છે. જેથી તે જેમ અને તેમ રોગથી તુરંત મુક્ત થવાને ઇચ્છે છે. તેવા સમયમાં તેને ઔષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભય દાન અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

**ન ગોપ્રદાનં ન મહીપ્રદાનં ન ચાન્નદાનં
હિ તથા પ્રધાનમ્ । યથા વદંતીહ બુધાઃ
પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેશ્વભયપ્રદાનમ્ ॥૧૫૬॥**

આ લોકમાં પંડિતો સર્વ દાનમાં જે રીતે અભય દાનને મુખ્ય ગણે છે, તે રીતે ગોદાન, ભૂમિદાન, તથા અન્નદાનને મુખ્ય ગણુતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઔષધીનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે સમર્થ જનોએ જેમાંથી ઔષધ મળે એવી ધર્મની ઔષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી થાકેલાને આરામ લેવા માટે સ્થાનની કેટલી જરૂર પડે છે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવે છે. કેમકે માર્ગનો થાક લાગ્યાથી અતિ કાયર થઈ જવાય છે, જેથી વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ કહેલું છે. મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

**જલાશયાશ્ચ વૃક્ષાશ્ચ વિશ્રામ
ગૃહમધ્વનિ । સેતુઃ પ્રતિષ્ઠિતો
યેન તેન સર્વં વશીકૃતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥**

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો રોપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાજ બંધાવે તેણે સર્વ વશ્ય કર્યું જાણવું ૧૫૭

વળી આળકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ઘણીજ અગત્ય છે, કેમકે તેને ભવિષ્યમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી સુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શીખવા ઉપર છે. કારણ સંસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થ વિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે,

સ્વાર્થસ્તુ સર્વપ્રિયઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

**ન કશ્ચિત્કસ્ય ચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્ય
ચિદ્રિપુઃ । અર્થતસ્તુ નિવધ્યંતે મિત્રાર્ણ
રિપવસ્તથા ॥ ૧૫૯ ॥**

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી તેમ કોઈ કોઈનો શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા શત્રુ થાય છે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઈનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઈ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સરે છે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જનોના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઈ પડે છે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી સુખે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

**વિદ્યા દદાતિ વિનયં
વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।**

પાત્રત્વાદ્ધનમાપ્નોતિ

ધનાદ્ધર્મં તતઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યને વિદ્યા વિનય આપે છે, ને વિનયથી તે વ્યવહારમાં પાત્ર અર્થાત્ લોકોના વિશ્વાસને યોગ્ય થાય છે; જેથી ધન મેળવી શકે છે અને ધનથી પરોપકાર થઈ શકે ને તેથી અંતઃકરણને સુખ થાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

**અન્નં દાનાત્પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ
પરમ્ । અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવ-
જ્જીવં તુ વિદ્યયા ॥ ૧૬૧ ॥**

સર્વ દાનથી અન્ન દાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વરે ક્ષણિક પણ વિદ્યા વરે તો અવિત પર્યંત તૃપ્તિ થાય છે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન જનોયે ધર્માર્થે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. એ રીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યંતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અશક્તોને જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવા રૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બની શકે તે તે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે,

**યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ વહવઃ સ
તુ જીવતિ । કાકોપિ કિં ન કુ-
રુતે ચંચવા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥ ૧૬૨ ॥**

જેના આશ્રયથી ઘણા જીવે છે, તેજ જીવે છે એમ જાણવું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું કાગરો પણ ચાંચે કરી નથી ભરતો ? ॥ ૧૬૨ ॥

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી, એ ધર્મનું સાતમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઈચ્છે છે. દયા રાખનારને સર્વ વશ થાય છે; ઘણું કરી તેનો કોઈ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી ભય થવાનો સંભવ થોડો હોય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અભયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ ।
અભયંતસ્યભૂતાનિદદતીસનુશુશ્રુમા ॥૧૬૩॥

જે દયાળુ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અભય આપે છે, તેને પ્રાણિયો પણ અભય આપે છે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ તે તથા । આત્મૌપમ્યેન ભૂ-
તેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને વહાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણ વહાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્યુચ્ચે પ્રાણિયો પર દયા કરે છે ॥૧૬૪॥

માટે અથા સ્ત્રીપુરુષોયે અંતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઈ પ્રકારનું ભડું કરવું, પણ બુઝું કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કહોર મન રચવું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ઐચાતા મનને રોકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર, એ છ દુર્ગુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહે છે. જેનું મન શાંત હોય છે તેના પ્રત્યે ઘણું કરી સર્વ પ્રેમ રાખે છે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઈ દ્રોહી થતો નથી. મહાભારતના શાંતિ પર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

દમસ્તેજો વર્ધયતિ પવિત્રં ચ
દમઃ પરમ્ । વિપાપ્મા તેજસા
યુક્તઃ પુરુષો વિંદતે મહત્ ॥ ૧૬૫ ॥

દમ તેજને વધારે છે ને અતિ પવિત્ર છે, અને પાપ રહિત તથા તેજ યુક્ત પુરુષ મહત્તાને પામે છે ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌકોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઈચ્છે છે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાય છે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામે છે. કહ્યું છે કે,

નરસ્યાભરણં રૂપં રૂપસ્યાભરણં
ગુણઃ । ગુણસ્યાભરણં જ્ઞાનં
જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ॥ ૧૬૬ ॥

નરનું ભૂષણ રૂપ, રૂપનું ભૂષણ ગુણ, ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રામહાભારતના ઉદ્યોગ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

ક્ષમાવલમ્બશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં
ક્ષમા । ક્ષમા વશીકૃતિર્લોકે ક્ષમ-
યા કિં ન સિદ્ધ્યતિ ॥ ૧૬૭ ॥

અભુદ્ધિમાશ્રિતાનાં તુ ક્ષંતવ્યમપ-
રાધિનામ્ । ન હિ સર્વત્ર પાંડિત્યં
મુલમં પુરુષેણ વૈ ॥ ૧૬૮ ॥

પૂર્વોપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે
ગરીયસિ । ઉપકારેણ તત્તસ્ય
ક્ષંતવ્યમપરાધિનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જગતમાં ક્ષમા અશક્તોનું બળ, શક્તિ-
માનનું ભૂષણ તથા વશીકરણ છે; માટે
તેનાથી શું સિદ્ધ થતું નથી ! ॥ ૧૬૭ ॥

સમજ વિનાના અપરાધિયોનો અપ-
રાધ ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરુષને સર્વ
વિષયમાં પંડિતપણું મુલ્ય નથી ॥ ૧૬૮ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કર્યો હોય, તે
કદી મોહોટો અપરાધ કરે, તો તેના
ઉપકારને યાદ કરી તેનો અપરાધ ક્ષમા
કરવો ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે. સૃષ્ટિમાં એવો
નિયમ છે કે, હરકોઈ કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થવું જોઈએ. જેથી બિંબનું
પ્રતિબિંબ, આધાતનો પ્રત્યાધાત અને ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે. એજ રીતે
આચરણનું પણ પ્રત્યાચરણ થાય છે. જેમ કે આપણે કોઈના ઉપર ક્રોધ કરિયે, તો
તે આપણા ઉપર ક્રોધ કરે છે. ટુંકામાં જેવું આપણે તેના પ્રત્યે આચરિયે
તેવું તે આપણા પ્રત્યે આચરે છે. અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પણ પ્રેમ કરિયે તો પ્રેમ
ને ક્રોધ કરિયે તો ક્રોધ કરે છે. જેમ બાળક હસીને પ્રેમ તથા રડીને ક્રોધ દેખાડે છે,
તેમ પશુ પુછડું હલાવી, પાસે આવી ચાડી તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા સામે ધુર-
ક્રીને ક્રોધ દેખાડે છે. માટે વિવેક વિચારી મન, વાણી તથા કર્મ કરી સૌપ્રત્યે રૂડી રીતે
આચરવું, જેથી કોઈને તેમ પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં ઉલટો લાભ થાય છે.
કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારનું અન્યાયથી અહિત કરવું એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરવું
એ પુણ્ય કહેવાય છે. ધર્મનાં અહિંસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રાણિઓનું હિત
થાય છે, માટે એ પુણ્ય અને એથી ઉલટાં હિંસાદિ આચરતાં અહિત થાય છે, માટે
એ પાપ સમજવાં. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

હિંસાસ્તેયાન્યથા કામં પૈશૂન્યં પર
ષાન્તૃતે । સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિ
ધ્યા દગ્ધવિપર્યયમ્ । પાપં કર્મેતિ
દશધા કાયવાજ્ઞાનસૈસ્યજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય જમન એ
ત્રણ કાયિક; ચાડી, કઠોરભાષણ, જીહું
બોલવું તથા યથેચ્છ લવલવાટ એ ચાર
વાચિક અને પારકા દ્રોહનું ચિંતન, પર-
ધનની ઇચ્છા, તથા ઇશ્વરમાં અનાસ્તા
એ ત્રણ માનસિક મળી દશ પ્રકારનાં
પાપ, શરીર, વાણી તથા મને કરી ત્યાગ
કરવાં ॥ ૧૭૦ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે તો પોતાની ઉપમાએ જોવું, જેથી અનાદર મટી જઈ ધર્માચરણમાં પ્રીતિ થાય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રસાંખ્યાને ચ દાને ચ
સુખદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।
આત્મૌપમ્યેન પુરુષઃ
પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥ ૧૭૧ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં, દાન આપવામાં, સુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગે છે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકે છે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન, બાળકથી તે વૃદ્ધ પર્વત સર્વ સ્ત્રી પુરુષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કેહેવાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિયે પોતાના હરકોઈ પ્રકારના સત્સંબંધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિશેષ ધર્મ કેહે છે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું, એ વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અન્યોન્યસ્યાવ્યભીચારો ભવેદામ-
રણાંતિકઃ । એષ ધર્મઃ સમાસેન
જ્ઞેયઃ સ્ત્રીપુંસયોઃ પરઃ ॥ ૧૭૨ ॥

મરતાં સુધી સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર ભાવ ચાલુ રહે, એજ તેમનો સંક્લેષથી પરમ ધર્મ જાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

તથા નિસંયતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ
કૃતક્રિયૌ । યથા નાભિચરેતાં તૌ
વિયુક્તાવિતરેતરમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

માટે પરજોડાં સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાંએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા ચલન કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાર્થં
ચ માનવાઃ । તસ્માત્સાધારણો
ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યાસહોદિતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સારૂ સ્ત્રિયોને અને ગર્ભાધાન કરવા સારૂ પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પ્રતિયે પત્નિ સહિત કરવા કહેલ છે ૧૭૪

સંતુષ્ટો ભાર્યયા ભર્તા મર્ત્ત્ત્રા ભાર્યા
તથૈવ ચ । યસ્મિન્નેવ કુલે નિસં-
કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહે છે અર્થાત્ જન્મેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ થાય છે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદવ્યાસે કહ્યું છે કે,

સમ્યક્ધર્માર્થકામેષુદંપતીભ્યામહર્નિશમ્ ।
 એકચિત્તતયાભાવ્યંસમાનવ્રતવૃત્તિતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપા-
 દન કરવામાં સ્ત્રીપુરૂષે નિરંતર સમાન વ્ર-
 તથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્ત્રિયોયે સદા પોતાના સત્સંબંધી પુરૂષોના રક્ષણમાં રહેવું, કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોય છે. તેથી તેઓ જે સ્વતંત્રપણે રહે, તે કપડી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના ફાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ લંગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

બાલયા વા યુવસા વા વૃદ્ધયા વા
 પિ યોષિતા । ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્ત-
 વ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥ ૧૭૭ ॥

બાળક, જુવાન વા વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પણ ગૃ-
 હને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વ-
 ગર કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું
 નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

બાલ્યે પિતુર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય
 યૌવને । પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રેતે ન
 ભજેત્સ્ત્રી સ્વતંત્રતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥

સ્ત્રીએ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવ-
 સ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ
 પામે તો પુત્રોને વશ રહેવું, પણ ક્યારે-
 ય સ્વતંત્રપણે રહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના સત્સંબંધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્ત્રિયોયે નિત્ય ગૃહ સંબંધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું, આગસ્ય રાખી પડી રહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બગડે છે, સર્વને અપ્રિય થવાય છે, શરીર જડ થાય છે, ને આઘેલું બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ઘટે છે, ને તુરત રોગ થવાનો સંભવ રહે છે. પણ એથી ઉલટું કામમાં તત્પર રહેવાથી કામ સાફ થાય છે, સર્વને પ્રિય થવાય છે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે, ને આઘેલું તુરત પચી જાય છે. જેથી બળ વધે છે, ને રોગ થવાનો સંભવ યોગ્ય રહે છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાયામદૃઢગાત્રાણાં
 વ્યાધિર્નૈવોપજાયતે ॥ ૧૭૯ ॥

મહેનતથી દૃઢ કરેલા શરીરવાળાને ઘણું
 કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીર દુર્બળ સજાયવું છે, જેથી પુરૂષમાં જે-
 ટલું તન તથા મનનું બળ હોય છે, તેટલું સ્ત્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી એવી સમજૂત થયેલી હોય છે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્ત્રિયે ધરનું તથા પુરૂષે બહારનું કાર્ય કરવું. પણ ન ચાલતાં સ્ત્રિયે બહારનું તથા પુરૂષે ધરનું પણ કરવું. સ્ત્રિયોયે શું શું કર્તવ્ય છે તે વિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્ત્રીને આજ્ઞા કરેલ છે કે,

સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે ભવ સમ્રાજ્ઞી
શ્વશ્વં ભવ । નનાદરિ સમ્રા-
જ્ઞી ભવ સમ્રાજ્ઞી અધિ દેવૃષુ ॥ ૧૮૦ ॥

સાસુ, સસરા, નણ્દ તથા દેવરાદિ વિષે
ઘટતાં આચરણથી તેમને વશકરનારી
થા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પત્યુઃ પૂર્વં સમુત્થાય દેહશુદ્ધિં
વિધાય ચ । ઉત્થાપ્ય શયની-
યાનિ કૃત્વા વેશ્મવિશોધનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેહેલાં ઉઠી, દાતણપાણી
કરી, મુખ ધોઈ, પથારી ઉપાડી, ઘરને
ઝાડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

મહાનસસ્થપાત્રાણિ બહિઃ પ્રક્ષાલ્ય
સર્વશઃ । મૃદ્ધિસ્તુ શોધયેન્નુલ્લીં ત-
ત્રાગ્નિં સેન્ધનં ન્યસેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

તથા રસોડાનાં બધાં વાસણુ ઘરની બા-
હાર સારી રીતે માંજી, માટી વડે ચુ-
લાને લીપવો ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ટ
સહિત અગ્નિ મૂકવો ॥ ૧૮૨ ॥

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ
રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ।
કૃતપૂર્વાન્હકાર્યેયં
શ્વશુરાવભિવાદયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

પછી ગૃહમાં વાપરવાનાં બીજાં વાસણુ,
ધી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય
ખર્ચ માટેના પૈસા તપાસવા. એ રીતે
સવારનું કામ કરી, નાહી ધોઈ સ્વચ્છ
થઈને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે
લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

તાભ્યાં ભર્ત્રા પિતૃભ્યાં વા ભ્રાતૃ-
માતુલબાન્ધવૈઃ । વસ્ત્રાલંકારરત્ના-
નિ પ્રદત્તાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

પછી તેમણે, સ્વામિયે, માતાપિતાયે,
અને ભાઈ, મામા તથા સંબંધિયોયે આ-
પેલાં વસ્ત્ર, અલંકાર તથા રત્ન ધારણુ
કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુ-
વર્તિની । છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા
સલ્લેવ હિતકર્મસુ । દાસીવ દિષ્ટકા-
ર્યેષુ માર્યા મર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કર્મે કરી
શુદ્ધ, પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છા-
યાની પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં
હિત કાર્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉ-
ઠાવવામાં દાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

તતોઽન્નસાધનં કૃત્વા પતયે વિ-
નિવેદ્ય સા । વૈશ્વદેવોદૃતૈરન્નૈ-
ર્મોજનીયાંશ્ચ મોજયેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી,
તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પ-
વિત્ર કરેલાં અન્ને કરી સસરાદિને જ-
માડવા ॥ ૧૮૬ ॥

પતિં ચ તદનુજ્ઞાતા
શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।
શુક્ત્વા નયેદહઃશેષં
સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૮૭ ॥

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । કૃતાન્નસાધના
સાધ્વી સમૃત્યં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

નાતિતૃપ્તા સ્વયં શુક્ત્વા ગૃહનીતિ
વિધાય ચ । આસ્તૃત્ય સાધુ શય-
નં તતઃ પરિચરેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સુપ્તે પસૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્ગત-
માનસા । અનગ્રા ચાપ્રમત્તા ચ
નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૯૦ ॥

નોર્ચૈર્વેદેન્ન પરુષં
ન વદ્વાહુતિમપ્રિયમ્ ।
ન કેન ચિન્ન વિવદે
દપ્રલાપવિવાદિની ॥
નચાસ્ય વ્યયશીલા સ્યા-
ન્નધર્મર્થવિરોધિની ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાદોન્માદરોષેર્પ્યા વચનાન્યતિનિ-
ન્દિતામ્ । પૈશૂન્યહિંસાવિષયા મો-
હાહંકારદર્પતામ્ । નાસ્તિક્યસાહસ-
સ્તેય દંભાન્ સાધ્વી વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

કૃષિપણ્યાદિ પુણ્યકૃત્યે ભવેયુસ્તાઃ
પ્રસાધિકાઃ । સંગીતૈર્મધુરાલાપૈઃ
સ્વાયત્તસ્તુ પતિર્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

અને પતિને પણ જમાડી તેની રજ લ-
ઈ આક્રી રહેલાં અન્નમાંથી પોતે ભોજન
કરી ત્રીજો પોહોર, ઘરમાં જોઈતી વસ્તુ
સ્વચ્છ કરવા તથા તેની આવક ખર્ચનો
વિચાર કરવામાં કહાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

એ રીતે રૂઢી સ્ત્રીએ ફરી સાંઝ તથા સ-
વારે નિત્ય ગૃહને શુદ્ધ કરી, રસોઈ તૈયાર
કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને
જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂઢી પ્રમાણે જમી,
ગૃહનું આક્રી રહેલું કામ કરી તથા સારી
રીતે શય્યા બીછાવીને, પતિની સેવામાં
હાજર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં
મન રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ
તથા છતેન્દ્રિય થઈ, સાવધાન રહી વસ્ત્રે
સહિત સુવું ॥ ૧૯૦ ॥

તેણે ઉંચે સ્વરે, કંઠાર, અપ્રિય તથા બહુ
જેમાં બોલાવતું હોય છે એવું વાક્ય બો-
લવું નહિ, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહિ,
ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બો-
લવું નહિ; વળી પતિને ધ્રુવું ખર્ચ કરાવ-
નાર તથા તેના ધર્મ અર્થ સંપાદન કરવામાં
વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

અને ગાફલતા, ને અવિવેક, ક્રોધ તથા
અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિંદિત એવાં
ચાડી, હિંસા, વિષયમાં મોહ, અહંકાર,
પોતાની બડાઈ, ઈશ્વરમાં અન્નસ્તા, સા-
હસ, ચોરી અને દંભનો ત્યાગ કરવો ૧૯૨

વળી સ્ત્રીયે ખેતી તથા વ્યાપારાદિ પુ-
રૂપ કૃત્યમાં સહાયકારી થવું, અને સંગી-
ત તથા મધુર ભાષણે કરી જેમ પોતાનો
પતિ વશ થાય, તે રીતે આચરવું ૧૯૩

મંડનં વર્જયેન્નિસં તથા પ્રોષિતભ-
ર્તૃકા । ધારયેન્મંગલાર્થાનિ કિંચિ-
દાભરણાનિ ચ । દેવતારાધનપરા
તિષ્ઠેદ્ભર્તૃહિતે રતા ॥ ૧૯૪ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે
સ્ત્રિયે વિશેષ ધરેણું પેહેરવાં નહિ, પણ
માત્ર સૌભાગ્ય બતાવનાર આભરણુ ધા-
રણુ કરવાં, ને ધણીના હિતમાં પ્રીતિ રા-
ખી દેવના આરાધનમાં તત્પર રહેવું ૧૯૪

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્તિ
ભર્તૃસમં સુખમ્ । વિમુજ્ય ધન-
સર્વસ્વં ભર્તા વૈ શરણં સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ પાડનાર
તથા બીજું સુખ નથી, માટે ધનાદિ
સર્વ વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય
છે ॥ ૧૯૫ ॥

મિતં દદાતિ હિ પિતા
મિતં આતા મિતં સુતઃ ।
અમિતસ્ય પ્રદાતારં
ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણુ-
તીથી આપનારા છે, માટે ગણુતી વિના
સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કંઈ સ્ત્રી
ન કરે ! “અર્થાત્ અધી સ્ત્રિયે પતિની
સેવા કરવી જરૂર છે” ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પિત્રા ભર્તા સુતૈર્વાપિ
નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ।
एषां हि विरहेण स्त्री
गर्ह्य कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૯૭ ॥

સ્ત્રિયે માતા પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી
છટે રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં;
કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને
હીંમત સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા
પતિના કુળને નિંદાવે છે ॥ ૧૯૭ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं
जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव
जीवेच्छिल्पैरर्गहितैः ॥ ૧૯૮ ॥

અને ભરણુપોષણનો અંદોઅસ્ત કરી પતિ
પરદેશ જાય ત્યારે શરીર શૃંગારાદિ
છાડી નિયમથી રહેવું, ને કદી પોષણની
ગોઠવણુ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તે
જેથી નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો
ધંધો કરી જીવવું ॥ ૧૯૮ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

क्रीडां शरीरसंस्कारं
समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं
सजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ૧૯૯ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે
રમત, શરીર શૃંગાર, માણસોના મેલાવ-
ડાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા
પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાતાં ત્યાગ
કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતાં તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્ત્રિયે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખ-
વો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય ચાકરોથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર ક-
સાય તે રીતે સ્ત્રિયે, તે કાર્યો યથાર્થ થાય છે કે નહિ, તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. પણુ
પોતાના પતિ સંબંધી કાર્ય તો સ્ત્રિયે પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણુ
તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણુ સ્ત્રીના સર્વ સુખનો આધાર તેનો સ્વામિ છે,
જેથી તેણે પતિના સુખે સુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું યોગ્ય છે. સર્વ સંબં-
ધમાં પતિ પત્નિનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના સુખદુઃખની લાગણી જે-
ટલી તેના પતિને થાય છે, તેટલી બીજાને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના ક-
લ્યાણમાં તત્પર રહે છે, તેટલો બીજો કોઈ રહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરવી
એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૪૬ મા અધ્યાયમાં
કથું છે કે,

સુસ્વભાવા સુવચના
સુવૃત્તા સુસદર્શના ।
અનન્યચિત્તા સુમુર્ચી
મર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥ ૨૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી,
મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુ-
ખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રા-
ખનારી તથા પ્રસન્ન સુખવાળી હોય, તે
ધર્મચારિણી જાણવી. ॥ ૨૦૦ ॥

પરુષાણ્યપિ ચોક્તા યા દૃષ્ટા
દુષ્ટેન ચક્ષુષા । સુપ્રસન્નમુર્ચી
મર્તુર્યા નારી સા પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિયે કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા ક્રોધ
દૃષ્ટિયે જોયું હોય, તોપણુ તેના પ્રત્યે જે
નારી સારી રીતે પ્રસન્ન સુખવાળી રહે,
તે પતિવ્રતા કેહેવાય છે. ॥ ૨૦૧ ॥

શુશ્રૂષાં પરિચર્યા ચ કરોચવિ-
મનાઃ સદા । સુપ્રતીતા વિની-
તા ચ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૦૨ ॥

જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મને કરી નિરંતર શ્ર-
ણીની સેવા ચાકરી કરે, મર્યાદામાં
રહે અને વિનય રાખે, તે ધર્મિષ્ઠ
જાણવી ॥ ૨૦૨ ॥

પતિર્હિ દેવો નારીણાં પતિર્વન્ધુઃ
પતિર્ગતિઃ । પત્યા સમાગતિર્ના-
સ્તિ દૈવતં વા યથા પતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

કારણુ સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, સ્નેહિ,
તથા ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ
બીજું ગતિ તથા દૈવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

શ્વશ્રૂશ્વશુરયોઃ પાદૌ જોષયંતી
ગુણાન્વિતા । માતા પિતૃ પરા-
નિસં યા નારી સા તપોધના ॥ ૨૦૪ ॥

વળી જે ગુણવાન સ્ત્રી નિત્ય સાસુ સ-
સરાનાં ચરણુ સેવે અને માતાપિતાની
ભક્તિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપ-
સ્વિની જાણવી ॥ ૨૦૪ ॥

તેમ મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહેલ છે કે,

નેક્ષેત્ પતિં ક્રૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ
દુર્વચઃ । નાપ્રિયં મનસા વાપિ
ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥ ૨૦૬ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને ક્રૂર દૃષ્ટિયે ને-
વો નહિ, તેને ખરાખ વચન સંભળા-
વવાં નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિ-
ય કરવું નહીં ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાસ્ત્રધરકૃત નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી
ષાઢગુણ્યમેતદ્દિ પતિવ્રતાનામ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપ-
નાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી
સરખી, જમાડવામાં ચાડ રાખનાર
માતા સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન
કરનારી રંભા સરખી, ધર્મ કાર્યમાં અનુ-
કૂળ, અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન
થવું; એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥ ૨૦૬ ॥

અભ્યુત્થાનમુપાગતે ગૃહપતૌ તદ્દાષણે
નમ્રતા તત્પાદાર્પિતદૃષ્ટિરાસનવિધિ-
સ્તસ્યોપચર્યા સ્વયમ્ । સુપ્તે તત્ર શ-
યીત તત્પ્રથમતો જહ્યાચ્ચ શય્યામિતિ
પ્રાચ્યૈઃ પુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૂસિ-
દ્ધાંતધર્માગમઃ ॥ ૨૦૭ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી
ઉભાં થવું, તેની સાથે ભાષણ કરવામાં
નમ્રતા રાખવી, તેના ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી
આસન આપવું, તેની સેવામાં પોતે હા-
જર રહેવું, તેના સુતા પછી સુવું અને
તેની પેહેલાં ઉઠવું, એ, હે પુત્રિ, પ્રાચી-
ન પુરૂષોએ કુળવાન સ્ત્રીના ધર્મનો સિ-
દ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી ચાણક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન દાનૈઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસ-
શતૈરપિ । ન તીર્થસેવયા તદ્વદ્વર્તુઃ
પાદોદકૈર્યથા ॥ ૨૦૮ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ
થાય છે, તેવી દાન, સંકરો ઉપવાસ
તથા તીર્થસેવન વગેરે પણ શુદ્ધ થતી
નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નગરસ્થો વનસ્થો વા પાપો વા
યદિ વા શુચિઃ । યાસાં સ્ત્રીणां
પ્રિયો ભર્તા તાસાં લોકે મહોદયઃ ૨૦૯

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા
વનમાં હોય, તેમ પાપી વા પવિત્ર હોય
તોપણ પ્રિય હોય છે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં
મોટો ઉદય થાય છે ॥ ૨૦૯ ॥

ભર્તા હિ પરમં નાર્યા ભૂષણં
ભૂષણૈર્વિના । एषा विरहिता
तेन शोभनापि न शोभना ॥ ૨૧૦ ॥

કારણ સ્ત્રિયોને ભૂષણ વિના પણ પ-
તિજ પરમ ભૂષણ છે, કેમકે પતિ વિ-
નાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તોપણ શોભતી
નથી ॥ ૨૧૦ ॥

ન સા સ્ત્રીસભિમંતવ્યા યસ્યાં
ભર્તા ન તુણ્યતિ । તુષ્ટે ભર્તરિ
નારીણાં તુષ્ટઃ સ્યાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૧૧ ॥

તેમજ પ્રસંગ રત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ
કેવલં કપયઃ । કુલજાયા સા જાયા
કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન
સુખે તથા । સ્પૃહા યસ્યા યથા
પસૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૧૩ ॥

ભર્તા દેવો ગુરુભર્તા ધર્મતીર્થવ્ર-
તાનિ ચ । તસ્માત્સર્વં પરિસ-
જ્ય પતિમેકં ભજેત્સતી ॥ ૨૧૪ ॥

સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન
દર્શને નાપિ । કવિહૃદયં પતિ હૃદયં
સરલં તરલં ચ સત્ત્વરં ભવતિ ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરુષ ગૃહસ્થ કેહેવાય છે. તેણે સંસારમાં
કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે મહા નિર્વાણુ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહસ્થઃ પાલયેદ્દારાન્ વિદ્યામભ્યાસયે-
ત્સુતાન્ । ગોપયેત્સજનાન્ વંધૂનેષ
ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સંતોષ પામતો નથી,
તેને સ્ત્રી માનવી નહિ; સ્ત્રિયોને પતિ
પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય
છે ॥ ૨૧૧ ॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો
કપી જાણવા; તેમ જે સારા આચરણુ-
વાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો
માયા જાણવી ॥ ૨૧૨ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઈચ્છા રહે
તેવી કામ, ભોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખમાં,
પણ રહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધર્મિણી
જાણવી ॥ ૨૧૩ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરુ, પોષણુ
કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા વ્રતરૂપ છે;
માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ
સેવા કરવી ॥ ૨૧૪ ॥

કારણુ જેના શ્રવાણુ તથા દર્શન માટે
કરી કવિ તથા પતિનું તદ્દય તત્કાળ સ-
રલ તથા ચંચળ થાય છે, તેજ કવિતા
ને તેજ વનિતા જાણવી ॥ ૨૧૫ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી, બાળકોને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન તથા
બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સર્વ પ્રકારથી સ્ત્રીનું અવસ્થ પાલન કરવું, કેમકે તેના સંસારના સર્વ સુ-
ખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્વાહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેલા તેને કાર્ય કરવામાં
જે શ્રમ થાય છે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટૂળી જાય છે. જેના ઘ-
રમાં સ્ત્રી છે, તેને ઘરસંબંધી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. જેમ પુરુષ સ્ત્રીના તેમ

સ્ત્રી પુરૂષના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેનારી હોવાથી અર્ધાંગના એટલે પુરૂષનું અર્ધું અંગ કેહેવાય છે.

શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

યાવન્ન વિંદતે જાયાં
તાવદર્દો ભવેત્પુમાન્ ।
નાર્દ્ધં પ્રજાયતે પૂર્ણઃ
પ્રજાયેતેત્સપિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાંસુધી પુરૂષ સ્ત્રી પરણ્યો નથી, ત્યાં-
સુધી અર્ધો કેહેવાય છે; કારણ એકલા
પુરૂષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ
સ્ત્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા
ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વે રીતે સ્ત્રીનું પાલન કરવું, એ પુરૂષને પોતાના અર્ધા અંગનું પાલન કર્યા
બરેબર છે. સ્ત્રી ઘરની શોભા છે, ને તે વિના ઘર શૂન્ય જેવું ભાસે છે. શ્રીમહા-
ભારતના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન ગૃહં ગૃહમિસાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।
ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં ભવેત્ ૨૧૮

ઘરને ઘર નથી કેહેતા પણ સ્ત્રીજ ઘર
કેહેવાય છે; કેમકે સ્ત્રીવિનાનું ઘર અરણ્ય
સરખું લાગે છે ॥ ૨૧૮ ॥

વૃક્ષમૂલેડપિ દયિતા યસ્ય તિષ્ઠતિ
તદ્ગૃહમ્ । પ્રાસાદોડપિ તયા હીનઃ
કાંતાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરૂષની સ્ત્રી હોય
છે, તે તેનું ઘર જાણવું, પણ સ્ત્રીવિનાનો
મેહેલ તો વન જેવોજ! એમ નિશ્ચય
કરેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

ધર્માર્થકામકાલેષુ માર્યા પુંસઃ
સહાયિની । વિદેશગમને ચા-
સ્ય સૈવ વિશ્વાસકારિકા ॥ ૨૨૦ ॥

સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરૂષને
સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા
સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ
તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

તથા રોગાભિભૂતસ્ય નિસં કુચ્છ
ગતસ્ય ચ । નાસ્તિ માર્યાસમં કિં-
ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેષજમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

તેમજ રોગથી પીડાયલા તથા કષ્ટને
પામેલા દુઃખી પુરૂષને નિરંતર સ્ત્રી-
સમાન બીજું કંઈ પણ ઔષધ
નથી ॥ ૨૨૧ ॥

નાસ્તિ માર્યાસમો બંધુર્નાસ્તિ માર્યા-
સમા ગતિઃ । નાસ્તિ માર્યાસમો
લોકે સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥ ૨૨૨ ॥

પુરૂષને લોકમાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સગું,
ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય ક-
રનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

વળી એજ ગ્રંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

અર્દ્ધં માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ
સત્વા । અસહાયસ્ય લોકેઽસ્મિન્
લોકયાત્રા સહાયિની ॥ ૨૨૩ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરુષનું અર્ધું અંગ તથા
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સખા છે; કારણુ સહા-
યતા વગરના પુરુષને લોકવ્યવહારમાં સ-
હાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

કાંતારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય
ગૃહિણી મતા । યઃ સદારઃ સ
વિશ્વાસ્યસ્તસ્માદ્વારાઃ પરા ગતિઃ ૨૨૪

પુરુષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ
માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિ-
શ્વાસ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે સ્ત્રી પ-
રમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગ રત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

સરસા સાલંકારા સુપદન્યાસા
સુવર્ણમયમૂર્તિઃ । આર્યા તથૈવ
માર્યા ન લભ્યતે યત્નહીનેન ॥ ૨૨૫ ॥

રસ તથા અલંકારે સહિત, સુંદર પદન્યા-
સવાળી તથા સુવર્ણમય છે મૂર્તિ જેની
એવી આર્યા તેમજ સ્ત્રીયો યત્નહીનને
મળતી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનુકૂલાં વિમલાંગીં કુલજાં કુશલાં
સુશીલસંપન્નામ્ । એતાદર્શીં સુમાર્યાં
પુરુષો યત્નોદયાલભતે ॥ ૨૨૬ ॥

અનુકૂળ, નિર્મળ અંગવાળી, કુલીન,
કુશળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, એવી
સારી સ્ત્રી પુરુષને યત્નનો હિત થવાથી
મળે છે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રામહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

પૂજનીયા મહાભાગાઃ પુણ્યાશ્ચ
ગૃહદીપ્તયઃ । સ્ત્રિયઃ શ્રિયો ગૃ-
હસ્યોક્તાસ્તસ્માદ્રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥૨૨૭॥

સદાચરણુવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવા
રૂપ, એવી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો
ઘરની શોભા છે; તેથી વિશેષપણાયે ર-
ક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિર્ચૈતાઃ પતિભિર્દે-
વરૈસ્તથા । પૂજ્યા બ્રૂષયિતવ્યાશ્ચ
બહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

બહુ કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતા, ભાઈ,
પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોનો સત્કાર
કરવો તથા તેમને બ્રૂષણાદિયે કરી શો-
ભાવવી ॥ ૨૨૮ ॥

શોચંતિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ
તત્કુલમ્ । ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા
વર્દ્ધતે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૨૨૯ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીયો દુઃખી થતી હોય, તે
કુળ તત્કાળ નાશ પામે છે, ને જે કુળ-
માં સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ
સદા વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૨૨૯ ॥

તસ્માદેતાઃસદાપૂજ્યા
ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।
ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં
સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૨૩૦ ॥

માટે સમૃદ્ધિ ઇચ્છમાર પુરૂષોએ સ્ત્રિઓને
સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી
સત્કાર કરવો, તેમજ સપરમે દિવસે
તથા વિવાહાદિ કાર્ય વિષે પણ નિરંતર
તેમનો આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રિયાંતુરોચમાનાયાંસર્વતદ્રોચતેકુલમ્ ।
તસ્યાંત્વરોચમાનાયાંસર્વમેવનરોચતે ૨૩૧

કેમકે સ્ત્રિઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ
શોભે છે, ને નહિ શોભાવવાથી શોભતું
નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

શાશ્વતોડયં ધર્મપથઃ સદ્વિરાચરિતઃ
સદા । યદ્ધાર્યાઃ પરિરક્ષન્તિ ભર્તા-
રોડ્વલ્પબલા અપિ ॥ ૨૩૨ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા પુરૂષોએ પણ પોતાની
સ્ત્રિઓનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરૂષોએ
સદા આચરણ કરેલા એ સનાતન ધર્મ
છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિઓનું પાલન કરતાં તેમને ગૃહકાર્યમાં જોડવી, કેમકે જેમ પુરૂષ
બંધા રોજગારમાં તેમ સ્ત્રિએ ઘરના કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જેથી
તન આરોગ્ય રહે છે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટે માર્ગે ચઢી જવાતું નથી.
માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્થસ્ય સંગ્રહે ચૈનાં
વ્યયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
શૌચે ધર્મેન્નપવૃત્ત્યાં ચ
પારિણાહ્યસ્ય ચેક્ષણે ॥ ૨૩૩ ॥

સ્ત્રીને ઘર ખર્ચનું ધન સાચવવામાં, તેનો
ખર્ચ કરવામાં, ઘર પવિત્ર રાખવામાં,
પતિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોઈ તૈયાર
કરવામાં, તથા ઘરમાંની વાસણુ વિગેરે
સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં જોડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ ગૃહકાર્યથી અવકાશ મળતાં સ્ત્રીઓ જો નિર્દોષ રમત ગમતમાં જોડાતી હોય
તો તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ગુંતાવાથી સર્વનાં તન
તથા મન થાકીને કંટાળી જાય છે. તેવો થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-
વાર રમતગમતની જરૂર રહેછે. જોકે સ્વભાવથીજ તન તથા મન વડે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી
સદા દુર્બળ હોવાથી, સ્વતંત્ર રહે તે નીચ પુરૂષોના ફાંદામાં ફસી જઈ પોતાની તથા
પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડે, એવા ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ
યૌવને । રક્ષંતિ સ્થવિરે પુત્રા ન-
સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૨૩૪ ॥

સ્ત્રીનું બાળપણમાં પિતા, યુવા અવ-
સ્થામાં પતિ ને વૃદ્ધપણમાં પુત્રો રક્ષણ
કરે છે; કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય
નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ એજ શાસ્ત્રના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસ્વતંત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ
સ્વૈર્દિવાનિશમ્ । વિપયેષુ ચ સ-
જ્જંસઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥૨૩૫॥

સ્ત્રિયોને તેમના ભર્તાદિ પાલન કરનારે દિવ-
સ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તે જો
નિર્દોષ રમત ગમતમાં જોડાયેલી હોય તો
તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવી ॥ ૨૩૫ ॥

જોકે સ્વતંત્રતા સર્વને પ્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી જોઈએ. રાજાથી રંક
અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રહેવું ગમે છે. પણ જે જે વિષયમાં
અજ્ઞાનતા હોય છે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હો-
વાથી સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડે છે; માટે
જે જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષય સંબંધી કંઈ કાર્ય આવી પડતાં સ-
લાહ લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ એમ આવે છે કે, સર્વ કોઈએ નિયમમાં રહી
છુટ ભોગવવી. કેમકે વધારે છુટ ભોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડે છે. માટે સ્ત્રિયોને
નિયમમાં રહેલી છુટ સુખે ભોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં;
કેમકે તેમ કરે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે એમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ
પુરુષૈરાસક્તારિભિઃ ।
આત્માનમાત્મનાયાસ્તુ
રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચાકસી રાખનાર પુરુષોએ
ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ
સુરક્ષિત રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રિયો
પોતાના મનવડે પોતાનું રક્ષણ કરે છે,
તેજ સુરક્ષિત થાય છે ॥ ૨૩૬ ॥

વળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તનો અનાદર થાય છે.
કહ્યું છે કે,

લોકે સ્વભાવઃ પરિદૃશ્યતે વૈ
લબ્ધેષ્વવજ્ઞાનુપલબ્ધવાંછા ॥ ૨૩૭ ॥

જગતમાં મળેલી વસ્તુની અવજ્ઞા ને નહિ
મળેલની ઇચ્છા થવાનો સ્વભાવ જણાય
છે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી
બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઈ વસ્તુ જોઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તેમાં મોહ
રહે છે, પણ જોયા પછી કંઈ રહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને બ્યારે બહારનાં
વિચિત્ર સ્થાનો વિષે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે જોવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તે
જેમ જેમ રોકવા જઈએ, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે એટલે સુધી
કે, લાગ આવે તો છાની રીતે જોઈ આવવાની પણ તે હિંમત કરે છે. માટે જેમાં
કંઈ બાધ ન હોય, એવાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન જોવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

થાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઈ તેમને અવશ્ય દેખાડ્યાં. પણ તેમને એ-
કલાં ફરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણુ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ
હોવાથી ધરનાં કોઈ પણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં

તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।

ન પત્નીં પ્રેષયેત્ પ્રાજ્ઞઃ

પુત્રામાસ્યવિવાર્જિતામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

શુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં,
લોક મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને
ઘેર, સાથે પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ-
માણુસ આખ્યા વગર એકલી મોકલવી
નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રીને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્
ઈચ્છામાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવા જતાં
કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી થતાં નથી. સર્વને ઉપર ઉપરથી એમ જણાય છે કે,
ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તવ્યથીજ સુખી થવાય છે; પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા
પુરૂષ ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સૃષ્ટિનિયમ, રાજ્યનિયમ તથા
લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્ત્યા છે,
તેઓજ સુખી થયા છે. ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તતાં સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો
રોગ થાય છે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી થતાં દંડને પાત્ર થવાય છે,
લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાય છે, અને આવકના
પ્રમાણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્ર થવાય છે. ત્યારે ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખ
ક્યાં રહ્યું? માટે જેથી કંઈ હાનિ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રીને વર્તવા
ઈચ્છે તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહો-
ડનમ્ । સ્વપ્રોઽન્યગેહવાસશ્ચ નારી-
સંદૂષણાનિ ષટ્ ॥ ૨૩૯ ॥

મદિરા પાન, દુર્જનની સોબત, પતિનો
વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુવું તથા
પારકા ઘરમાં વસવું, એ છ સ્ત્રીને દૂષ-
ણરૂપ છે ॥ ૨૩૯ ॥

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ

સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોક-

માવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

માટે સ્ત્રીઓની થોડા પણ કુસંગથી વિ-
શેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણુ તેમ રક્ષણુ
કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં
તથા પિયર અને કુળને દાગ લગાડી
ખેદ પમાડે છે ॥ ૨૪૦ ॥

યાદૃશં ભજતે હિ સ્ત્રી સુતં સૂતે

તથાવિધમ્ । તસ્માત્પ્રજાવિશુ-

દ્ધચર્થં સ્ત્રિયં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષને સેવે તેવો પુત્ર
જણે છે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રય-
ત્નથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ભ્રમન્સંપૂજ્યતે રાજા ભ્રમન્સંપૂજ્યતે
ધની । ભ્રમન્સંપૂજ્યતે વિદ્વાન સ્ત્રી
ભ્રમંતી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

સ્વાતંત્ર્યં પિતૃમંદિરે ચ વસતિ-
ર્યાત્રોત્સવે સંગતિર્ગોષ્ઠી પૂરુષસં-
નિધાવનિયમો વાસો વિદેશે
તથા । સંસર્ગઃ સહપુંશ્ચલીભિર-
સકૃદ્વૃત્તેર્નિજાયાઃ ક્ષતિઃ પત્યુ-
ર્વાર્ધકમીપ્સિતં પ્રવસનં નાશસ્ય
हेतुः स्त्रियाः ॥ ૨૪૩ ॥

બહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન, તથા વિ-
દ્વાન પૂજ્ય છે, પણ સ્ત્રી બ્રથ થાય છે. ૨૪૨

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘેર નિવાસ, મનુષ્ય-
ના મેલાવણ તથા ઉત્સવમાં એકલું
જવું, પર પુરુષ સાથે છાની વાતો, મે-
ઠ મૂકી વર્તવું, ધણું કરી પતિનો પરદે-
શમાં વાસ, વારંવાર અરાખ સ્ત્રીની સો-
બત, પોતાના ભરણપોષણની ક્ષતિ,
પતિની વૃદ્ધ અવસ્થા, તથા ઇચ્છાપ્ર-
માણુ પ્રવાસ, એટલાં વાનાં સ્ત્રિયોને બ્રથ
થવામાં કારણ છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે એટલાથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ
કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરુષમાં
આસક્ત જોય તો ખેદ પામે છે, તેમ સ્ત્રીપણુ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જોય
તો નિશ્ચય કલેશ પામે છે. એમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે દૃષ્ટિમાં એવો નિયમ
છે કે, જેનો હક હુંટાય તેને ખેદ થાય છે. પતિનો હક પત્નીમાં અને પત્નીનો હક પતિમાં
હોય છે, તે જો અન્યથી હણાય તો કલેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. માટે
પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાથી પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના ઘરમાં તે
સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠંકાણે કલેશ થાય છે. જેનું કારણ તે પરસ્ત્રી
ગમન કરનાર પુરુષ ઠરે છે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરુષના મનને વિક્ષેપ
રહે છે, તેનો સઘળો દોષ તેને લાગે છે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી અહિત
કરવું, એ દોષ કેહેવાય છે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે પ-
રસ્ત્રી ઉપર બીજાની સત્તા છે, ને બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના
ધણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાય છે. ચોરી
કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાય છે, તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાય
છે. માટે કોઈએ પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં; કદી મન વશ્ય ન રહે, તો તેણે
પોતા ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરુષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે
તો તેને કેવું દુઃખ થાય! એવા વિચારથી મન વશ્ય રાખી શકાય છે. કેમકે બીજા-
ની સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે
રસ્તે ચડે નહીં. વળી પુરુષોનું કેહેવું એવું છે કે, અભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રિયો છે,
કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરુષો લલચાઈને ફસાઈ જાય છે. પણ વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં

સ્ત્રિયો કંઈ અભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરૂષોનાં મન ખેંચે છે, તેમ પુરૂષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમનાં મન હરણ કરે છે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ સ્ત્રિયો ક્યાંય પુરૂષોની પ્રાર્થના કરતી જાણવામાં આવી નથી, અને પુરૂષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે અભિચાર થવાનું કારણ પુરૂષોજ છે. જો પુરૂષો પોતાનું મન વચ્ચે રાખી સ્ત્રિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઈ કાળે પણ અભિચાર થાય નહિ; કેમકે સ્ત્રિયો કદી પોતાનીમેળે પુરૂષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરૂષને મૂળથીજ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા થયા પછી સ્ત્રી ગત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્ત્રીની ઇચ્છા તેની પૂર્ણ થઈ ન હોય, તો તેણે જેના ઉપર કોઈની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્ત્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઈના હકને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જે પુરૂષના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેણે તેવી સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહીં, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્ત્રીના હકને નુકસાન થાય છે, જેથી તેને દોષ લાગે છે. માટે વિધુર પુરૂષેજ ઇચ્છા થાય તો તેવી સ્ત્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર બીજાની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થસ્ત્રીની કોઈ કાળે પણ તેણે ઇચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાય છે, જેના હકને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગે છે અને તેના તરફથી ભયથવાની શંકા રહે છે. કહ્યું છે કે,

પરદારા ન ગંતવ્યા પુરુષેણ વિપ-
શ્રિતા ।યતો ભવંતિ દુઃસ્વાનિ
નૃણાં નાસ્ત્રવ સંશયઃ ॥ ૨૪૪ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાય છે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

પરિહરતુ પરાંગનાનુપંગં
ઇદમતિજીવિતમસ્તિ વલ્લભં ચેત્ ।
હરિહરિહરિણીદશોનિમિત્તં
દશદશકંધરમૌલયો લુઠન્તિ ॥ ૨૪૫ ॥

વળી જેને ઘણું હવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીનો સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા ! હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સીતા નિમિત્ત રાવણનાં દશ માથાં પણ રખડ્યાં ॥ ૨૪૫ ॥

રહસિ રચિતમેતજ્ઞારકર્માત્ર નીચૈ
ર્લથુનમિવ સુમુક્તં યાતિ લોકે
પ્રસિદ્ધિમ્ । તદિહ સકલગર્હૈ નૈવ
વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્ ક્ષણિકસુખકૃતે
સ્યાદ્યત્પ્રતિષ્ઠાર્થનાશઃ ॥ ૨૪૬ ॥

નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જર-કર્મ, ખાધેલાં લસણની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે બુદ્ધિમાને સ-કલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણભાવના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાય છે ॥ ૨૪૬ ॥

રક્ષઃ પતિર્જનકજાહરણેન વાલી
તારાપહારવિધિના સ ચ કીચકોઽપિ ।
પાંચાલિકાપ્રમથનાન્નિધનં જગામ
તસ્માત્કદાપિ પરદારરતિં ન કુર્યાત્ ૨૪૭

સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાળી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી કીચક મરણ પામ્યો; તેથી કોઈ કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપસર મધુકર દૂરં
પારમલવહુલેડપિ કેતકીકુમુમે ॥
ઈંહ ન હિ મધુલવલામો
ભવતિ પરં ધૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

હે ભ્રમર, કેતકીના કુલમાં ધણે સુગંધ
છે તોપણ તું તેથી દૂર રહે; કારણ એ-
માં તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પ રસનો
લાભ નહિ થાય, પણ ઉલટું તારું મુખ
પુષ્પ રંગે કરી ધૂળાળું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

પશ્યતિ પરસ્ય યુવતીં સકામમપિ
તન્મનોરથં કુરુતે । જ્ઞાત્વૈવ તદપ્રાપ્તિં
વ્યર્થ મનુજો હિ પાપભાગ્ભવતિ ॥૨૪૯॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ જાણવા છતાં
પણ જે પુરૂષ તેને જીવે છે તથા તેવિષે
ઈચ્છાપ્રમાણે મનોરથ કરે છે, તે વૃથા
પાપભાગી થાય છે ॥ ૨૪૯ ॥

માટે જેથી વ્યભિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મ-
શાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પરસ્ત્રિયં યોભિવદે
તીર્થેડરણ્યે વનેડપિ વા ।
નદીનાં વાપિ સંભેદે
સસંગ્રહણમાપ્રયાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

જે પુરૂષ પાણી ભરવાને માગે, ગામની
બહારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિ-
યોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે
ખરાબ નિષ્ઠાથી ભાષણ કરે, તે વ્યભિ-
ચાર કર્યાના દોષને પામે છે ॥ ૨૫૦ ॥

ઉપચારક્રિયા કેલિઃ
સ્પર્શો ભૂષણવાસસામ્ ।
સહસ્રદ્વાસનં ચૈવ
સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની
સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
તેનાં ભૂષણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને
તેની સાથે એક ઢોલીયા ઉપર બેસવું,
એ સર્વ વ્યભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદદેશે યઃ
સ્પૃષ્ટો વામર્પયેત્તથા ।
પરસ્પરસ્યાનુમતે
સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જે પારકી
સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરે-
લા સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પર-
સ્પરના અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા વ્ય-
ભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ વ્યભિચાર થવાનાં લક્ષણ ધણુંકરી એકાંત વિના બની શકતાં નથી,
માટે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઈ સ્ત્રીને
મળવું હોય, તો પોતાની સાથે કોઈ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઈ અ-
ન્ય બેઠું હોય ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી હોય ત્યારે જવું

નહીં. કેમકે સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની જેમ કંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદિ શુદ્ધ હોય, તથાપિ લોકનિંદાને પાત્ર થાય છે. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

તસાંગારસમા નારી ઘૃતકુંભસમઃ
પુમાન્ । તસ્માત્ વર્હિ ઘૃતં ચૈવ
નૈકત્ર સ્થાપયેદ્દુઃ ॥ ૨૫૨ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન સ્ત્રી અને ધીથી ભ-
રેલા ઘડા સમાન પુરુષ છે; માટે બુદ્ધિ-
માને એ બન્નેને એક ઠેકાણે રાખવાં
નહીં ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા ન વિવિ-
ક્તાસનો ભવેત્ । વલવાનિન્દ્રિયગ્રામો
વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ ॥ ૨૫૪ ॥

મા, બેન, તથા દીકરી સાથે પણ એ-
કાંતમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બ-
ળવાન્ હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય
પ્રત્યે ખેંચે છે ॥ ૨૫૪ ॥

તેમ ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

નહિ પश्यति जन्मांधः कामांधो
नैव पश्यति । न पश्यति मदोन्मत्तः
अर्थी दोषान्न पश्यति ॥ ૨૫૫ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ,
મદોન્મત્ત તથા મતલબી દોષને જોતા
નથી ॥ ૨૫૫ ॥

गृहासक्तस्य नो विद्या नो दया
मांसभक्षिणः ॥ द्रव्यलुब्धस्य नो
सखं स्त्रैणस्य न पवित्रता ॥ ૨૫૬ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા,
દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિઓમાં બેસ-
નારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન્ હોવાથી વશ્ય રાખી શકાતી નથી. વૃદ્ધપણમાં પણ ય-
દ્યપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કમેન્દ્રિયો થાકી જવાને લીધે ક્રિયા અર્થ શકતી નથી,
તથાપિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણુ ઘણા વર્ષ યુધ્ધી ચાલુ રહે છે.
અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તી ઘટે છે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણુ
થાય છે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઘટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી
વૃદ્ધવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ હોય છે, ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી
જવાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ઘણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય!
એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણુ લોહચું-
બકવત્ ઘણુંજ હોય છે. • માટેજ આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રિઓ સાથેના એકાંતની સખ મનાઈ
કરી છે, ને પ્રજાની ઇચ્છાવાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જે વિધે
કૃષ્ણયજુર્વેદના તેતિરીયારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહેલ
છે:-પુનાર્થિવાહ કરનારે મરનારને કેહેવું કે,

ઇયં નારી પતિલોકં વૃણાના
નિપદ્યત ઉપત્વા મર્સમેતમ્ ।
વિશ્વં પુરાણમનુપાલયન્તી
તસ્યૈ પ્રજાં દ્રવિણં ચેહ ધેહિ ॥ ૨૬૭ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેવું કે,

ઉદીર્ષ્વનાર્યભિ જીવલોક-
મિતાસુ મેતમુપશેષે एहि ।
હસ્તગ્રાભસ્ય દિધિપોઃ સ્ત્વમેત-
ત્પત્યુર્જનિત્વમભિસંવભૂવ ॥ ૨૬૮ ॥

પછી પોતે બ્રાહ્મણુ જાતિ હોય તો તેણે કેહેવું કે,

સુવર્ણહસ્તાદાદદાના મૃતસ્ય
શ્રિયૈ બ્રહ્મણે તેજસે વલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૬૯ ॥

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

ધનુર્હસ્તાદાદદાનામૃતસ્ય
શ્રિયૈ ક્ષત્રાયૌજસે વલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૭૦ ॥

વૈશ્ય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

માર્ણિ હસ્તાદાદદાના મૃતસ્ય
શ્રિયૈ વિશે પુષ્ટ્યૈ વલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૭૧ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આ-
વેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને ક્રમે કરી પાલ-
નારી તથા પતિલોકને ઇચ્છનારી આ
તારી સ્ત્રી, મરણ પામેલા તારી પાસે
આવી સૂતિ છે, તેને તું આ લોકમાં
પ્રજા તથા ધન સાચવવાની આજ્ઞા
આપ ॥ ૨૫૭ ॥

હે નારી, તું આ મરણ પામેલા પતિની
પાસે સૂતિ છે તે હક, ને જીવતા પ્રાણી
સમૂહને જોઈ અહિં આવ; અને આ ક-
રીથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા
તારો હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥૨૫૮॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિ વાસ્તે, બ્રાહ્મણુ જાતિ
માટે, કાંતિસાર તથા જળને અર્થે,
તારા મરણ પામેલા પુરુષના હાથમાંથી
સુવર્ણ ગૃહણુ કરીને આ લોકમાં રહે; ને
આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદે-
ખાઈ કરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥૨૬૯

હે સ્ત્રી, તું સંપદર્થે ક્ષત્રિય જાતિ માટે,
કાંતિસાર તથા જળને વાસ્તે, તારા મ-
રણ પામેલા પુરુષના હાથમાંથી ધનુષ્
ગૃહણુ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ-
પણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૭૦ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિ માટે, વૈશ્ય જાતિ
અર્થે, પુષ્ટિ સારૂ તથા જળ વાસ્તે, તારા
મરણ પામેલા પુરુષના હાથમાંથી મણિ
ગૃહણુ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ-
પણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥૨૭૧॥

તેમ યાગવલ્ક્ય મુનિયે કહ્યું છે કે,

અક્ષતાવાક્ષતાં ચૈવ

પુનર્ભૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે

હ્રીવે ચ પતિતે પતૌ ।

પંચસ્વાપ્તસુ નારીणां

પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પેહેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા જોવી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નભતી નથી, ને તેમને શરીર સંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

પાળૌ ગૃહીતાડપિ પુરસ્કૃતાડપિ

સ્નેહેન નિસં પરિવાદિતાડપિ ।

પરોપકારાય ભવેદવશ્યં

વૃદ્ધસ્ય માર્યાકરદીપિકેવ ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શશિનીવ દ્વિમાર્તાનાં

ઘર્માર્તાનાં રવાવિવ ।

મનો ન રમતે સ્ત્રીणां

જરાજીર્ણેદ્રિયે પતૌ ॥ ૨૬૫ ॥

અનભ્યાસે વિષં શાસ્ત્રમજીર્ણે ભોજનં

વિષમ્ । ક્ષુધિતસ્ય વિષં ગોષ્ઠી

તરુણ્યાઃ સ્થવિરો વિષમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

એ રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તી સંસારમાં જીવન પર્યંત હળી મળીને રહેવું. તેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન થયા પછી એક વા બે વર્ષમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલાં નારી જાતિનાં પણ પદ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રજા થયા વિના રહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. પણ પણ પદ્યાદિ પ્રાણિ-

પતિના સમાગમને પામેલી વા ન પામેલી જે વિધવા સ્ત્રીને ફરીથી લગ્નસંસ્કાર કરવામાં આવે, તે પુનર્ભૂ કહેવાય છે. ૨૬૨

પતિ, પાછા સમાચારજ ન આવે એવી રીતે રંખડી ગયો હોય, મરી જાય, સંન્યાસિ થઈ ચાલી નીકળે, નપુંસક નીવડે તથા જાતિબ્રષ્ટ થાય, એ પાંચ પ્રકારમાંની આપત્તિ વેળાયે સ્ત્રિયોને ખીજે પતિ કરવા કહેલ છે ॥ ૨૬૩ ॥

હાથમાં ગૃહણુ કરેલી, આગળ ધરેલી, અને સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમારેલી દીવીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પરોપકારને અર્થેજ હોય છે ॥ ૨૬૪ ॥

ચંદ્રને વિષે ટાઢથી પીડાયલાનાં તથા રવિને વિષે ધામથી પીડાયલાના મનની પેઠે, જીવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી જીર્ણ થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજીર્ણમાં ભોજન, ભુખ્યાને વાર્તા તથા તરૂણીને વૃદ્ધ વિષ સમાન લાગે છે ॥ ૨૬૬ ॥

યોમાં સ્થિતિ નિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાય છે; કવચતે તેમનામાં સંયોગની ઇચ્છા થતી નેવામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા કરે છે. કોઈને જ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી તેમ થતું નથી. એ જ રીતે મનુષ્યમાં પણ જો સ્થિતિ નિયમ સચવાતો હોય તો પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી જો સ્ત્રીપુરુષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણ થવાથી શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રજા પણ તેમને ઘણી સારી ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી. કોઈકે જ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી પ્રજા વગરનો રહે. પણ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પેહેલાં પરણે, ને કવચતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી શરીરે દુર્બળ થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્ધ કાચું પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી કરમાઈ જાય છે, પણ વૃક્ષ થતું નથી, તેમ ઘણું કરી તેમનું વીર્ય કાચું હોવાથી તેમને પ્રજા થાય નહીં, ને કદી જાય તો ઘણું જીવે નહીં; ને જીવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. કારણ તેનાં માતા પિતાના શરીરનું ગળું ઘણું નહાતું હોય છે, તેથી તે પણ દુર્બળ થાય છે. પરણેલાં પ્રત્યેક દંપતીને સંતાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેના ઇન્દ્રિયની ઇચ્છા સર્વને રહે છે. તેમ સ્ત્રીપુરુષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ઇન્દ્રિય જોઈને ઉપર ઉપરથી આનંદ ભાસે છે, તોયપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અરણિનાં એ કાષ્ઠ મંથન કરવાના ઇન્દ્રિય અગ્નિની પેઠે સંતાન છે, કારણ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયજે, તથાપિ સંતાન થવાની ઇચ્છા કાયમ રહે છે. પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ થતો નથી, માટે ક્રિયા નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાય છે. તેમના મનને ક્ષણ એક ઝંપના વળતી નથી, ને જ્યારે ત્યારે તેમને એ જ વિચાર આવ્યા કરે છે કે, હજી સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી ! જેમ જેમ તેઓ સગાસંબંધી તથા પડોસીઆદિ અન્યને ઘેર સંતાન થતાં સાંભળે છે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાય છે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં છોકરાં ઉપર વડાલ કરે છે, કેમકે આળસ સર્વને પ્રિય લાગે છે, ને તેમનું કાલું કાલું બોલવું સાંભળી જેટલો આનંદ થાય છે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કલ્પતરૂં ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

આનંદસ્તુતિરાત્મનો નયનયોરંતઃ
 મુધાભ્યંજનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય
 મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।
 આલાનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિષયાર-
 ણ્યેષુ સંચારિણોર્દૈપ્ત્યોરિહ લ-
 ખ્યતે મુકુતતઃ સંસારસારોઽર્ધકઃ ॥૨૬૭॥

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજેલા અમૃતરૂપ અંજનની પેઠે ઠારનાર, સ્નેહનું સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો પ્રસાદ, વિષયરૂપ અરણ્યમાં ફરતા મનરૂપિ હસ્તિને આંધવાનો સ્તંભ તથા સંસારમાં સારરૂપ આળસ, માતાપિતાને આ લોકમાં સ્થિતિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને છોકરાં થતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરસંબંધી જે કંઈ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે યત્ન કરવો. જેમ પૃથ્વીમાં વાવેલા બીજને ન ઉગવામાં કંઈ કારણ હોય છે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ બીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ ક્ષેત્રમાં ધારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોવું જોઈએ. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે જે જે કારણથી ગર્ભ ધારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યવરે દૂર કરવાં, જેથી પ્રજા થવાનો સંભવ થાય છે.

કારણ કહું છે કે,

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पंचविं-
शेन संगता । शुद्धे गर्भाशये
मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ २६८ ॥

પચ્ચીસ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કર-
નારી પૂર્ણ સોલ વર્ષની સ્ત્રી, જે ગર્ભા-
શય, પ્રસૂતિમાર્ગ, રૂધિર, વીર્ય, વાયુ તથા
ત્વદ્વય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

वीर्यवतं सुतं सूते ततो न्यूना-
द्वयोः पुनः । रोग्यल्पायुरध-
न्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ २६९ ॥

તો બળવાન પુત્ર જણે, પણ તેથી ઓ-
છા વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ
રોગી, થોડી આયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો
થાય, વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ ધારણ થયા પછી કોઈ વેળા તે ક્વખતે સ્ત્રી જાય છે, કૂખમાં સુકાઈ જાય છે, મુવેલું જન્મે છે, વા કોઈ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાય છે; તેમાં પણ શરીરસંબંધી રોગ અથવા કુપથ્યાચરણ રૂપ કંઈ કારણ હોય છે. કેમકે કારણ હોય તોજ કાર્ય થાય છે, એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ જે રીતે તેમ ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજાવાન થવાય છે, ને તેમ થતાં કામની શાંતિ થઈ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગર્ભધારણ થયાપછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રીએ સર્વ આહાર વિહારમાં નિયમસર રહેવું જોઈએ, એ વિષે વાગ્બલકે અષ્ટાંગ ત્વદ્વય ગ્રંથના શા-
રીરસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહું છે કે,

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं
गुरू । अकालजागरस्वप्नकठिनो-
त्कटकासनम् ॥ २७० ॥

ગર્ભવતિ સ્ત્રીએ અતિ મૈથુન, ઘણી મેહેનત,
ઘણો ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર, સ-
મય વિના જાગવું તથા સુવું, કઠીણ તથા
વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धावि-
धारणम् । उपवासध्वतीक्ष्णो-
ष्णगुरुविष्टंभि भोजनम् ॥ २७१ ॥

શોક, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્વેગનો વેગ,
અહિતની ઇચ્છા, ઉપવાસ, પંથ, અને
કડવું, ગરમ, ભારી તથા મળ બંધ કરે
એવું ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

રક્તં નિવસનં શ્વભ્રૂપેક્ષાં મઘ
મામિષમ્ । ઉત્તાનશયનં યચ્ચ સ્ત્રિ-
યો નેચ્છંતિ તત્ત્યજેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

તથા રક્તસ્રુતિં શુદ્ધિ
વસ્તિમામાસતોઽષ્ટમાત્ ।
અર્ભિર્ગર્ભઃ સ્વેદામઃ
કુક્ષૌ શુષ્યેન્નિયતે વા ॥ ૨૭૩ ॥

એ રીતે ગર્ભવતિયે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રહેવું, એક ઠેકાણે પડી રહેવું નહીં; કેમકે પડી રહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હાનિકારક થઈ પડે છે. ગર્ભધારણુ થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણુ થાય છે, તે એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

લિંગં તુ સદ્યો ગભાર્યા યોન્યાં
વીજસ્ય સંગ્રહઃ । તૃપ્તિર્ગુરુત્વં
સ્ફુરણં શુક્રાસ્નાનનુવંધનમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

લાલ વસ્ત્ર, હંડા ખાડા તથા કુવામાં
જેવું, મધપાન, માંસ ભોજન, ચતું
સુતું તથા જે અનુભવિ સ્ત્રિયો મના
કરે તે ॥ ૨૭૨ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું, શરીર શુદ્ધિ વા-
સ્તે ઉલટી અથવા જુલાળ લેવો અને
આઠમા માસ સુધી અસ્તિકર્મ, એટલાં
વાનાં ત્યાગવાં; કારણુ એથી ગર્ભને કાચો
સૂચી જવાનો, કૂખમાં સુકી જવાનો વા
મરી જવાનો સંભવ રહે છે ॥ ૨૭૩ ॥

ગર્ભધારણુ કરનાર સ્ત્રીને તેજ વખતે
ગર્ભાશયમાં ખીજનો સંગ્રહ, તૃપ્તિ, ભારે-
પણું તથા સ્ફુર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય ત-
થા રજનું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયસ્પંદનં તંદ્રા
તૃડ્ગ્લાનિર્લોમહર્ષણમ્ ।
અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ
સપ્તાહાત્કલલી ભવેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

હૃદયમાં કંપ, શુસ્તિ, તૃપ્તિ, થાક, તથા
રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણુ થાય છે. પછી
તે ગર્ભ પેહેલા માસમાં સાત દિવસ કેરે
નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્
નરમ ગાંઠરૂપ થાય છે ॥ ૨૭૫ ॥

દ્વિતીયે માસિ કલલાદ્ ઘનો વ્યક્તસ્ય
લક્ષણમ્ । ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષૌ મૂર્છા
ચ્છર્દિરરોચકઃ । જૃંભાપ્રસેકઃ સદનં
રૌમરાજ્યા પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

ને તેમાંથી ખીજે માસે કઠણુ ગાંઠ અને
છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષ-
ણુ સ્ત્રીને અશક્તિ, કૂખમાં ભાર, ભ્રમ,
આકારી, અરચી, અગાસાં, પાણી પડવું,
થાક, રોમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

અમ્લચેષ્ટા સ્તનૌ પીનૌ
સસ્તન્યૌ કૃણચૂચકૌ ।
પાદશોષો વિદાહોન્યે
શ્રદ્ધાશ્ચ વિવિધાત્મિકાઃ ॥ ૨૭૭ ॥

ખટાણુ ખાવાની ઇચ્છા, સ્તનનું મોટાપ-
ણું, તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અગ્ર-
ભાગનું રથામ થવું, પગ ઉપર સુજ આ-
વવી, શરીરમાં દાહ થવો અને અનેક
પ્રકારની ઇચ્છા થવી, એટલાં થાય છે ૨૭૭

વ્યક્તીભવતિ માસેઽસ્ય તૃતીયે
ગાત્રપંચકમ્ ૧ મૂર્દ્ધા દ્વે સક્થિની
બાહુ સર્વસૂક્ષ્માંગજન્મ ચ ॥ ૨૭૮ ॥

ગર્ભસ્ય નાભૌ માતૃશ્ચ
હૃદિ નાડી નિબધ્યતે ।
યયા સપુષ્ટિમાપ્રોતિ
કેદાર ઇવ કુલ્યયા ॥ ૨૭૯ ॥

ચતુર્થે વ્યક્તતાંગાનાં ચેતનાયાશ્ચ
પંચમે । પષ્ઠે સ્નાયુશિરાસ-
બલવર્ણનસ્ત્વચામ્ ॥ ૨૮૦ ॥

સર્વેઃ સર્વાંગસંપૂર્ણો ભાવૈઃ પુણ્યતિ
સપ્તમે । ઓજોઽષ્ટમે સંચરતિ મા-
તાપુત્રૌ મુહુઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

તર્સ્મિસ્ત્વેકાહયાતેઽપિ
કાલઃ સૂતેરતઃપરમ્ ।
વર્ષાદિકારકારી સ્વા-
ત્કુક્ષૌ વાતેન ધારિતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રાકૃચૈવનવમાન્માસાત્
સૂતિકાગૃહમાશ્રયેત્ ।
દેશે પ્રશસ્તે સંભારૈઃ
સંપન્નં સાધકેઽહ્નિ ॥ ૨૮૩ ॥

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિં
સૂતિકા પરિવારિતા ।
અઘ શ્વઃ પ્રસવે ગ્લાનિઃ
કુક્ષ્યક્ષિશ્લથતા ક્રમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, બે
સાથળ અને બે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર
તથા બીજને સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર
થાય છે ॥ ૨૭૮ ॥

અને યદ્વચ્છાથી ગર્ભની નાભિ તથા મા-
તાના હૃદય સાથે એક નાડી બંધાય છે;
જે દ્વારા માતાએ આંધેલાં અન્નનો રસ
મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પાણી-
થી કીચ્ચારામાંની વનસ્પતિની પેઠે પો-
પાય છે ॥ ૨૭૯ ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાં-
ચમે મહિને ચેતન અને છઠ્ઠે મહિને
સ્નાયુ, શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ
તથા ચામડી સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૨૮૦ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ
અધી રીતે પોષાય છે, ને આઠમે મહિને
માતા તથા પુત્રને ક્રમથી વારંવાર સર્વ
ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૨૮૧ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવ-
મા માસનો એક દિવસ પણ જન્ય ત્યાંથી
તે વર્ધ પર્થત જણુવાનો કાળ કલ્પો છે,
ને તે પછી વાયુએ કરી જે ગર્ભ કૂખમાં
રહે, તેા વિકાર કરનાર થાય છે ॥ ૨૮૨ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમે માસ બેકા પે-
હેલાંજ સારે ઠેકાણે આંધેલાં તથા પ્રસૂતિ
સમયે જોઈતી સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર
કરી રાખી હોય એવાં સૂતિકાગૃહમાં
યોગ્ય દિવસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ધણીવાર પ્રસવનો અ-
નુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના વ્યવ-
હારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઘયો
પાસે રાખી જણુવાની વાટ જોવી; અને
આજકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને
ગ્લાનિ, કૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા,
થાક ॥ ૨૮૪ ॥

અધોગુરુત્વમરુચિઃ પ્રસેકો
વહુમૂત્રતા । વેદનોરુદરક-
ટીપૃષ્ઠહૃદ્ધસ્તિવંક્ષણે ॥ ૨૮૫ ॥

યોનિભેદરુજાતોદસ્ફુરણસ્રવ-
ણાનિ ચ । આવીનામનુજન્મા-
તસ્તતો ગર્ભોદકસ્રુતિઃ ॥ ૨૮૬ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપણું, અરુચિ,
પાણીનું સ્રવણું, બહુ મૂત્રતા, સાથળ, ઉ-
દર, કેડ, પૃષ્ઠ, હૃદય, પેડું તથા સાથ-
ળના મૂળમાં વેદના, ॥ ૨૮૫ ॥

અને જનનંદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, બથા,
સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાય છે, ને પછી
જળવાની શૂળ ઉત્પન્ન થઈ, ગર્ભોદક
સ્રવે છે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે તથા પછી આળક જન્મે છે. તેને જન્મ આપ્યા પેહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી
પ્રસવની વેદનાથી ઘણીજ ક્લેશ પામે છે, તેને પાસેની ડાઘ સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત
આપ્યા જવી. પછી આળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઘયે તથા જેમને ઘણાં આળક
થયાં હોય એવી અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોયે તે બન્નેનું ઘણીજ સંભાળથી જતન ક-
રવું અવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જળુ થાકીને એટલાં
તો નિર્બળ થઈ ગયેલાં હોય છે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો મિથ્યોપચાર તેમને તુરત હા-
નિકારક થઈ પડે છે. પછી દોઢ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસં-
બંધી ઉપચાર કરવાના હોય છે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે
કરવા; ને આહાર પણ તેને યોગ્ય જે કહ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને
વિરુદ્ધાચરણ કરવા દેવું નહીં, ને કંઈ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે
તેના પ્રત્યે આચરવું નહિ. કારણ એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યત્નેનોપચરેત્સૂતાં
દુઃસાધ્યા હિ તદામયાઃ ।
ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવરુક્
ક્લેદાસ્રુતિપીડનૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર
કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી; કેમકે
ગર્ભનું રેહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સં-
બંધી શૂળ, અને જળ તથા રુચિરનો સા-
વ ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સેહે-
જ મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादध्यर्था
न्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतसूताभिधानास्यात्
पुनरार्तवदर्शनात् ॥ २८८ ॥

એ રીતે દોઢ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા
પછી ખાનાપીવાની જેને ઘટતી છુટ
મળી છે, એવી તે સ્ત્રી ફરી રજોદર્શન
થાય ત્યારે સુવાવરીપણુથી મુક્ત થાય
છે ॥ ૨૮૮ ॥

તોપણુ જળવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુક્ત થતી નથી એમ જણવું.
હવે જેમ આળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મે-
લા આળકની પણ સંભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. કેમકે તેનું શરીર કાચું હોય

છે, તે જો યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની પેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે. આળકના આરોગ્યને બધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પોતાનો આહાર મેળવે છે. જે જે પદાર્થ માતાના ખાધામાં આવે છે, તે તે પદાર્થનાં ગુણ દોષ તેના દુધમાં આવે છે; ને તે દુધ આળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમાં તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે માતાએ કુશળ વૈદ્ય તથા અગુભવી પણ ડાહી સ્ત્રીઓની સલાહપ્રમાણે, આળકને ગુણ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવગુણ કરે તેવો પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે આળકને સુખી જોઈ માતાપિતા પ્રસન્ન રહે છે, ને દુઃખી જોઈ ક્લેશ પામે છે. પશુ પક્ષિઓમાં પણ તેમ જોવામાં આવે છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે પ્રથમથીજ માતાપિતાએ આળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું જોઈયે કે, પછવાડેથી તેમને પશ્ચાતાપ કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં આળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇંદ્રિયો પણ કોમળ હોય છે, જેથી તેને કંઈ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવવું, સુવું તથા મળમૂત્ર છોડવાં, એજ તે સ્વભાવથી કરી શકે છે; ને કંઈ દુઃખ થતું હોય તો રડે છે, પણ શું થાય છે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી આળક તદન પરંત્ર ભાસે છે, માટે માતાપિતાએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવવું, સુવાડવું, મળમૂત્ર કર્યાં હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢાવી તેનો ઉપાય કરવો; તેને સુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેદેરવાનાં લુગડાં, સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા સુગંધી રાખવાં, કોઈ કાળે પણ મેલાં, પસીનાવાળાં, ઝીણાં જેવાં પડવાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાય છે. માટે કદી ઘણું ન હોય તો વારંવાર સારી રીતે ઘોંઘાં સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતનાં પક્ષિઓ તથા ઉંદર જેવાં નહાનાં પશુઓ પણ પોતાનાં અચ્ચાં માટે ઘણીજ મુંવાળી જગ્યા કરી રાખે છે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થોનાં મુંદર રેશમી વા સુતરાઉ કપડાં કરડી લઈ જઈ, તે પોતાના અચ્ચાં માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા ઉપર પાથરે છે! ઘણાનાં ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાય છે, પણ તેમ નથી, તેમાં કહ્યાપ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમનાં જોવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આવ્યાં હશે, તેમને એ તરત જણાઈ આવ્યું હશે. પશુ પક્ષિઆદિ સર્વ પ્રાણિયો પોતાનાં અચ્ચાંને ઉછેરવામાં ઘણીજ કાળજી રાખે છે. તેમાં પક્ષિઓ બહાર ફરવા નીકળી જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી કાચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી, માળામાં બેઠેલાં અચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપે છે; તે જ્યાંસુધી અચ્ચું ધરાયું નથી, ત્યાંસુધી તેમ કરે છે, ને પછી પોતે ખાય છે. અચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારો કરવા માટે બહાર ફરવા શીખવે છે. એજ રીતે સર્વ અન્ય જાતનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં અચ્ચાંને પોત પોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી મોટાં કરે છે; જે શોધક પુરુષોના જાણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

ણીથી જ્ઞાનમાં ઘણાંજ ઉતરતાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાના બચ્ચાંને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહે છે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રહેલું નેધયે. આળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાય છે. ત્રણ ચાર માસે તેને સાત આવી જણાય છે. કારણ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઈ આપતાં તે ગ્રહણ કરે છે, ધમકાવતાં રહે છે, ને રમાડતાં હસે છે. ઘણુંકરી છ માસપર્યંત આળક આરોગ્ય રહે છે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની પીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલેખમ, તથા ગુમડાં વિગેરે રોગ થાય છે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. ન્યાંસુધી દાંત આવવા માંડ્યા નથી, ત્યાંસુધી આળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય ભાસે છે, કેમકે અન્ન આવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડ્યાથીજ આળકની જઠરાગ્નિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાય છે, એમ અનુમાન કરાય છે. મારે તે કાળથી દૂધ પાવાનું ચાલુ રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન આળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણ તેની જઠરાગ્નિ તે પચવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અછળાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેવું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં ત્વદ્વય, ભેજું તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોય છે, જેથી ભય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જેમ જેમ આળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપશબ્દ બોલવાં નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નક્કર કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખે છે. વળી આળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભસૂચક નાખવું, અશુભસૂચક નાખવું નહિ, કેમકે અશુભસૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને ક્લેશ થાય છે. એ રીતે આળકને ઉછેરવામાં જે કે સદા સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જાણે તત્પર રહેલું, તોપણ મુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણ પુરૂષને બહારના જવસાયમાં રોકાવું પડે છે. જેથી ઘણો કાળ તે ઘર આગળ રહી શકતો નથી, અને સ્ત્રીને તો ઘરનું કામ હોવાથી તે સદા ઘર આગળ રહી શકે છે. સિવાય આળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવે છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરૂષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું નેધયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્પાદનમપલસ્ય જાતસ્ય પરિપા
લનમ્ । પ્રસહં લોકયાત્રાયાઃ પ્ર-
સક્તં સ્ત્રીનિર્વંધનમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૯ ॥

આળકને દાંત તથા દાંડોની પીડા ઘણુંકરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાય છે, જેથી તેટલાં સુધી તે દુર્બળ રહે છે. તે પછીની આવતી દાંડો કંઈ વિશેષ પીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શિખવવા યોગ્ય થાય છે.

એ વિષે આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લालયેત્ પંચવર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ
શિક્ષયેત્ । પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે પુત્રે
મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૨૯૦ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરાવવું,
દશ વર્ષ સુધી કેલવણી આપવી અને
તે સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે
મિત્રની જેઠે વર્તવું ॥ ૨૯૦ ॥

લालનાદ્વહ્વો દોષા શિક્ષણાદ્વ-
હ્વો ગુણાઃ । તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં
ચ શિક્ષયેત્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

લાડલડાવવાથી ધણી હાની ને કેલવણી આ-
પવાથી ધણો લાભ થાય છે; માટે પુત્ર તથા
શિષ્યને પાંચ વર્ષ પછી કેલવણી આપવી,
પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૯૧ ॥

યદ્યપિ આઠ વર્ષની વય જેહેલાં આળકે યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય નથી,
કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની
વયથી તે વીશ વર્ષની વય પર્યંતનો આર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે,
તથાપિ આળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ધર આગળ અનેક રીતે કળ્યા ક-
રી, માતાપિતાને કંટાળો આપે છે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેલવણી
આપવા કહેલ છે. મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ચતુર્વર્ષાવધિ સુતાન લાલયેત્પા-
લયેત્પિતા । તતઃ ષોડશપર્યંતં
ગુણાન વિદ્યાં ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૨૯૨ ॥

માતાપિતાએ પુત્રને ચાર વર્ષ પર્યંત કેવળ
લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી
સોલ વર્ષ પર્યંત તેને ગુણ તથા વિદ્યા
શિખવવી ॥ ૨૯૨ ॥

વિંશસવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ્-
હકર્મસુ । તતસ્તાંસ્તુલ્યભા-
વેન મત્વા સ્નેહં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

અને તે વીશ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને
ગૃહ કાર્ય એટલે ધંધા રોજગારમાં જોડ-
વા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ
દેખાડવો ॥ ૨૯૩ ॥

કારણ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાગમાર્થં પુત્રસ્ય વૃત્ત્યર્થં યતતે
ચ યઃ । પુત્રં સદા સાધુ શાસ્તિ
પ્રીતિકૃત્ સ પિતાનૃણી ॥ ૨૯૪ ॥

જે પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-
ભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં
યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણુ આપે,
તે પુત્રના ઋણુથી મુક્ત થાય છે ॥ ૨૯૪ ॥

પછી પચીશ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ ગુણ સંપન્ન સોલ
વર્ષની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરવું. વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

ષોડશવર્ષાયાઃ પંચવિંશતિવર્ષઃ
પુત્રાર્થં યતેત્ ॥ ૨૯૫ ॥

પચીશ વર્ષના પુરૂષે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી
પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો ॥ ૨૯૫ ॥

કેમકે પૂર્ણ યુવાવસ્થા એટલી વયેજ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્ય-
તરીના ઉપદેશથી સુચુતે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વયસ્તુ ત્રિવિધં વાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોનષોડશવર્ષાં વાલાસ્તેऽપિ ત્રિવિ-
ધાઃ ક્ષીરપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા
ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપાઃ
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતો
અન્નાદા ઇતિ । ષોડશસપ્તસોરંતરે
મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિયૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેઽર્થ-
દ્વિરાત્રિંશતો યૌવનમાચત્વારિંશતઃ
સર્વધાત્વિન્દ્રિયબલવીર્યસંપૂર્ણતા । અત
ઉર્ધ્વમીષત્પરિહાણિર્યાવત્સપ્તરિતિ ।
સપ્તતેરૂર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયબલ-
વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલિપલિતશ્વા
લિસં જુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રમૃતિભિરુપદ્રવૈ-
રભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણા-
ગારમિવાભિવૃષ્ટમવસીદંતં વૃદ્ધમાચક્ષ-
તે ॥ ૨૯૬ ॥

તેમ સ્ત્રીની વય વિષે પણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વે ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,
વાલેતિગીયતેનારીયાવદ્વર્ષાણિષોડશ ।
તતસ્તુતરુણીજ્ઞેયાદ્વાત્રિંશદ્વત્સરાવધિ ૨૯૭

તદૂર્ધ્વમધિરૂઢા સ્યાત્ પંચાશદ્વ-
ત્સરાવધિ । વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા
સુરતોત્સવર્જિતા ॥ ૨૯૮ ॥

હવે કન્યાને પણ પુત્રની જેઠે સ્ત્રીને ધટે
વિષે મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ એ રીતે વય ત્રણ
પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંયના
બાળક, તે પણ કેવળ દૂધ પીનાર, દૂધ
તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન
ખાનાર એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે; તેમાં
દૂધપીનારા એક વર્ષ પર્યંતના, દૂધ તથા
અન્ન ખાનાર બે વર્ષ પર્યંતના અને કેવળ
અન્ન ખાનારા તે પછીના હોય છે; સોલ
વર્ષથી આરંભી સિત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય
વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂ-
ર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે;
તેમાં વીશ વર્ષ પર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષ
પર્યંત યૌવન ને ચાલીશ વર્ષ પર્યંત સર્વ
ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યની સંપૂર્ણતા
અને તે પછી સિત્તેર વર્ષ પર્યંત થોડી
થોડી હાનિ એ રીતે થાય છે; અને સિ-
ત્તેર વર્ષ પછી ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય,
બળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિ-
વસે ત્વચામાં પડતી કરચલી, શ્વેત થતા
વાળ તથા માથામાં પડતી ટાલવાળો,
કાસ તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ
પામેલો, અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસ-
મર્થ એવો, જુના ધરની જેઠે ચામેરથી
ખરતો, ખેદ કરનાર વૃદ્ધ કેહેવાય છે ૨૯૬

સ્ત્રી સોલ વર્ષની વય પર્યંત બાળા કેહેવા-
ય છે, ને તે પછી બત્રીશ વર્ષની વય સુધી
તેને તરુણી જાણવી ॥ ૨૯૭ ॥

અને ત્યારપછી પચાશ વર્ષની વયસુધી તે
પ્રૌઢા કેહેવાય છે, ને તેપછી રતિની ઇ-
ચ્છા જેને ટળી ગઈ છે, એવી તેને વૃદ્ધ
જાણવી ॥ ૨૯૮ ॥

એવી સારી કેલવણી આપવી, ઇત્યાદિ

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા
શિક્ષણીયાતિષ્ઠતતઃ ।
દેયા વરાય વિદુષે
ધનરત્નસમન્વિતા ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિબુધશર્માયે કહ્યું છે કે,

કુલં ચ શીલં ચ સનાથતા ચ
વિદ્યા ચ વિત્તં ચ વપુર્વયશ્ચ ।
एतान्गुणान्सप्त विचिन्त्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ ૩૦૦ ॥

કારણ માનવવર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यादृग्गुणेन भर्त्रास्त्रीसंयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ३०१

વળી કહ્યું છે કે,

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि
भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्छयन्ते
विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણ કોઈ કાળે ધનની લાલચથી જેવા તેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृही-
याच्छुल्कमण्वपि । गृहं शुल्कं हि
लोभेन स्यान्नरोऽपसविक्रयी ॥ ૩૦૩ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષજાતિ કરતાં સ્ત્રીજાતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવે છે, ને પેહેલી અવસ્થાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે, તેથી સ્ત્રીજાતિને વિદ્યા ભણવા માટે પુરૂષજાતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂછ આવતાં જેમ પુરૂષ તેમ રજેદર્શન થતાં સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાય છે. ધણું કરી પુરૂષને મૂછ વીસ વર્ષે ને સ્ત્રીને રજેદર્શન તેર વર્ષે પ્રાપ્ત થાય છે. વાગ્મલદ્વે અષ્ટાંગ તદ્દયના શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पुत्रनी चेडे कन्यामे पणु अति यत्नथी
पाणवी तथा सारी डेलवणुी आपवी, ने
तेने पोतानी शक्ति मुग्ग धन तथा
रत्न आपी सारा विद्वान् वरने परणु-
ववी ॥ ૨૯૯ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કુળ, વર્તણૂક, આથ, વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ વરના સાત ગુણુ જોઈ કન્યા દેવી, આકી ખાતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

સમુદ્રમાં જોડાયેલી નદીની પેઠે, સ્ત્રી જેવા ગુણુવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક જોડાય, તેવા ગુણુવાળી થાય છે ॥૩૦૧॥

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મધુર હોય તોપણુ વિષરૂપ થાય છે, તેમ સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પણ ભર્તાના સહવાસથી તેના સરખાં થાય છે ॥ ૩૦૨ ॥

સમજી પિતાયે કન્યા અદલ કંઈ પણ ધન લેવું નહિ; કારણુ લોભથી થોડું પણ ધન લેતાં મનુષ્ય છોકરૂં વેચનાર હરે છે ॥ ૩૦૩ ॥

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીणां रसजं
स्रवति त्र्यहम् । वत्सराद्वादशादूर्ध्वं
याति पंचाशतः क्षयम् ॥ ૩૦૪ ॥

સ્ત્રિયોને આર વર્ષની વય પછી રસથી
ઉત્પન્ન થયેલું રજ પ્રતિમાસે ત્રણ દિવસ
સ્રવે છે; જે પચાશ વર્ષની વય પછી ક્ષય
પામે છે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષે સ્ત્રી અને પચીશ વર્ષે પુરૂષ પુષ્પ ઉમરમાં આઘ્યાં કેહેવાય છે, માટે
પુત્રને જેમ વીશ વર્ષ સુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વય પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને
તે પછી પાંચ વર્ષ સુધી જેમ પુત્રને ક્રમાતાં શિખવડું, તેમ ત્રણ વર્ષ પર્યંત પુત્રીને
સર્વ ગૃહ કાર્યમાં કુશળ કરવી; ને પછી સોલ વર્ષની થાય કે તેને પસન પડે એવા
યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

काममामरणात्तिष्ठेद्दृहेकन्यर्तुमसपि ।
नचैवैनांप्रयच्छेत्तगुणहीनायकंहिचित ॥ ૩૦૫ ॥

કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ ભલે મરણ
પર્યંત ઘરમાં રહે, પણ પિતાથે ક્યારેય પણ
ગુણહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં કણ્વ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृ-
ष्टमुत्कંठयाभंतर्बाष्पभरोपरोधि ग-
दितं चिंताजडं दर्शनं वैक्लव्यं
ममतावदीद्रशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयावि-
श्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ૩૦૬ ॥

આજ શકુંતલા સાસરે જશે એમ તદ્દ-
યમાં દુઃખ થાય છે, માંયનાં અશ્રુ સમુ-
દાયથી કંઠ કંધાય છે અને ચિંતાવડે પુરૂં
દેખાતું નથી; એ રીતે મારા જેવા વન-
વાસીને પણ સ્નેહથી વિઠલપણું થાય
છે, તો ગૃહસ્થો પુત્રીનાં વિયોગજન્ય તાળ
દુઃખે કરી કેમ ન પીડાય! ॥૩૦૬॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य
परिग्रहीतुः । जातोऽस्मि सद्यो विशदांतरा
त्मा चिरस्थानिक्षेपमिवार्पयित्वा ॥ ૩૦૭ ॥

પણ કન્યારૂપિ ધન પારકુંજ છે, માટે
આજ તેને ધણીને ઘેર મોકલી, તત્કાળ
ઘણા કાળની રાખેલી આપણ પાછી આ-
પવાની પેઠે હું નિશ્ચિંત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી કોઈને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી. માટે શ્રીમહાભારતના અ-
નુશાસન પર્યંત ૪૪ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत
कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते
स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ૩૦૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ
સુધી પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની
વાટ જોવી, ને તેટલામાં તેવો વર ન મળે
ને ચોથું વર્ષ બેસે, તો પોતા સરખા ગુ-
ણવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજા ન હીયતે તસ્યા રતિશ્ચ
ભરતર્ષભ । અંતોઽન્યથા વર્તમાના
ભવેદ્વાચ્યા પ્રજાપતેઃ ॥ ૩૦૯ ॥

તો તેની પ્રજા તથા રતિ હણાતી નથી,
પણ તેથી ઉલટી રીતે ચાલનાર અર્થાત્
તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રજાપ-
તિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ૩૦૯

જે કે રજેદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે તે સમ-
યમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વૈદ્યશાસ્ત્રના મત
પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ઘણીજ નહાની ભાસે છે. જેથી તે સમયમાં ગર્ભ રે-
હેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રજા બંને નિર્બળ તથા અદ્યાયુષિ થાય
છે. માટે રજેદર્શન થયેલી કન્યાનું માતાપિતાદિ વડીલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં
લગ્ન કર્યા સુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી
નહીં. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામંજ્ઞાતપતિસે-
વનામ્ । નોદ્વાહયેત્પિતા બાલા-
મજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥ ૩૧૦ ॥

કન્યા જ્યાંસુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અ-
જાણી હોય, ત્યાંસુધી તેનો પિતાયે વિ-
વાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂષે પ્રજાનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જેથી તે સંસારનો
ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય. સ્વાર્થ વિના કોઈ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્ર-
જાને ગુણવાન ન કરી હોય તો તેનું કોઈ પાડ પૂછતું નથી. કહ્યું છે કે,

વૃક્ષં ક્ષીણફલં સજંતિ વિહગાઃ શુષ્કં
સરઃ સારસાઃ પુષ્પં પર્યુષિતં સજન્તિ
મધુષા દગ્ધં વનાન્તં મૃગાઃ । નિર્દ્રવ્યં
પુરુષં સજન્તિ ગણિકા ઐષ્ટશ્રિયં મ-
ન્ત્રિણઃ સર્વઃ કાર્યવશાજ્જનોઽભિર-
મતે કસ્યાસ્તિ કો વલ્લભઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ક્ષીણ ફળવાળા વૃક્ષને પક્ષી, સુકાઈ ગ-
યેલાં તલાવને સારસ, વાસી થયેલાં પુ-
ષ્પને જામર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન
થયેલા પુરૂષને ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી
ઐષ્ટ થયેલા રાજાને મંત્રી ત્યાગ કરે છે,
કેમકે સર્વ પ્રાણી મતલબથીજ પ્રાપ્તિ કરે
છે, નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ૩૧૧

વળી પોતાના જન તથા સંબંધિયોનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું;
કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને ઉચિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં
કહ્યું છે કે,

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિ-
સોદરાન્ । હિત્વા ગૃહી ન મું-
જીયાત્ એકાકી તુ કદાચન ॥ ૩૧૨ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરોણો
તથા ભાઈઓને મૂકી કોઈ કાળે પણ
એકલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહું છે કે;

વંચયિત્વા ગુરુન્વંધૂન્યો મુંક્તે
સ્વોદરંભરઃ । इहैव लोके गर्ह्यो-
ऽसौ सारमेय इवाधमः ॥ ૩૧૩ ॥

જે વડીલ તથા આંધવોને છેતરી પોતે એ-
કલો જમે છે, તે કુતરાની પેઠે પેટભરે
નીચ આ લોકમાંજ નિંદાપાત્ર થાય
છે ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહું છે કે,

कुटुंबभरणार्थेषु यत्नवान्न
भवेच्च यः । तस्य सर्वगुणैः
किंतु जीवन्नेव मृतश्च सः ॥ ૩૧૪ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન ક-
રતો નથી, તેમાં ખીજા ઘણા ગુણ હોય
તો શું! કેમકે તે જીવતાંજ મુલા જેવો
છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ
શક્તિમાન ગૃહસ્થે પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું અવશ્ય છે. કેમકે અપંગ
જનોના જીવિતનો સર્વ આધાર શક્તિમાન જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ સુખી છે,
તેમણે પોતાની શક્તિ મુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.
મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહું છે કે,

देयं भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य
चासनम् । तृपितस्य च पानीयं
क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ૩૧૫ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આ-
સન, તૃપ્યાને પાણી અને ભુખ્યાને ભો-
જન દેવું ॥ ૩૧૫ ॥

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं
ततोऽधिकम् । औषधं पथ्यमा-
हारं स्नेहोऽभ्यंगं प्रतिश्रयम् ॥ ૩૧૬ ॥

ભૂમિ દાનથી ખીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિ-
દ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય
ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લા-
યક ધૃત તૈલાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ૩૧૬

दानान्येतानि देयानि हन्यानि च
विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः
श्रेयस्क्रामेन धीमता ॥ ૩૧૭ ॥

એ તથા વિશેષે કરી ખીજાં પણ દાન,
કલ્યાણને ઈચ્છનાર બુદ્ધિમાન પુરૂષે ગ-
રીબ, અનાથ તથા આંધળા આદિ અપંગ-
જોને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહું છે કે,

जीविते यस्य जीवन्ति दीना मित्राणि
बांधवाः । सकलं जीवितं तस्य आत्मार्थं
को न जीवति ॥ ૩૧૮ ॥

જેના જીવિતવડે દીન, મિત્ર તથા બંધુ-
ઓ જીવે છે, તેનું જીવવું સફળ છે; કે-
મકે પોતા માટે કોણ જીવતો નથી ૩૧૮

હવે પોતાનાં માતાપિતાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નહાના હોય તે પ્રત્યે કેવી
રીતે વર્તવું તે વિષે કેહેવામાં આવે છે. પોતાની વયથી જે મોહોટા હોય તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાય છે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને, પોતપોતાનાં માતા, પિતા, શ્વશ્રુ, શ્વશુર, ગુરુ અને ગુરુપતિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોય છે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ મુખ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાય છે. પોતાના કોઈ પણ વડીલ પ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કલામાં રેહેવું, તેને કોઈ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઈ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઉઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઈ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જય ત્યારે પણ ઉઠી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જીતે હોય તો તે ઉપદેશ કર્યાની પેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એક મત તરત થવાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તે પ્રમાણે તે મત આપે છે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપે છે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી ચડે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડે છે. ત્યારે વૃદ્ધ જે અનુભવી તેમ વિદ્વાન હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન વિદ્વાનથી ચડે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોય છે, ને યુવાન માત્ર ભણ્યો હોય છે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કેહેવાય છે. તેમ પોતાના કોઈ પણ નાહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈ કાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણી માત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી સુલકું થવાને બદલે ઉલકું થાય છે. માટે તે કદી કોઈ પ્રકારે ભૂલ કરે તો તેને એકાંતમાં સમજાવી ફરીથી ન કરવા સૂચના કરવી. પણ જાહેરમાં તેની ભૂલ બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માહું લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુટી જાય છે. જેથી ફરી કોઈ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ સુજતું નથી, ને તે વારંવાર ભૂલ કરે છે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેનો મીઠી છલે સત્કાર કરવો, ને તે જય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઈ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કલ્યાણ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કલ્યાણમાં તત્પર રહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજાના વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તેત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવદ્ધીમાં કહ્યું છે કે,

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ ।

માતા, પિતા, વિદ્યાગુરુ તથા પરોણાને

આચાર્યદેવો ભવ । અર્તિથદેવો ભવ ૩૧૯

દેવપ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૯ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સહેતે સંભવે

છાકરાં ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં માતા-

નૃણામ્ । ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ

પિતા જે દુઃખને સહન કરે છે, તેનો

શક્યા કર્તુ વર્ષસૌતરપિ ॥ ૩૨૦ ॥

બદલો સો વર્ષ પર્યંત સેવા કરેથી પણ

વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

તયોર્નિસં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ
સર્વદા । તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ
સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૩૨૧ ॥

માટે તેમનુ, અને તેમજ વિદ્યાગુરુનું
પણ નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણ તે ત્રણ
સંતુષ્ટ થવાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય
છે ॥ ૩૨૧ ॥

શય્યાસનેઽધ્યાચરિતે
શ્રેયસાન સમાવિશેત્ ।
શય્યાસનસ્થશ્ચૈવનં
પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

જે શય્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ
બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને
પોતે શય્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા
હોઈએ ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સા-
મે ઉભા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબંધા
ચ યોનિતઃ । તાં વ્રૂયાદ્ભવતીસેવં
સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૩૨૩ ॥

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને
બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઈ બેન કહી
બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

માતૃષ્વસા માતુલાની શ્વશ્રૂરથ
પિતૃષ્વસા । સંપૂજ્યા ગુરુપત્ની-
વત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૩૨૪ ॥

માસી, મામી, સાસુ તથા કંઈ, એ વડી-
લની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની જેઠે
પૂજા કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

વળી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતૈવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃ-
ન્યવીયસઃ । પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરન્
જ્યેષ્ઠો ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૩૨૫ ॥

મોહોટા ભાઈએ નહાના ભાઈએને, જેમ
પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તેમ
નહાના ભાઈએએ પણ મોહોટા ભાઈ
વિષે ધર્મથી પુત્રની જેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

ભ્રાતુર્જ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્ય-
નુજસ્ય સા । યવીયસસ્તુ યા માર્યા
સ્તુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ॥ ૩૨૬ ॥

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના
ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભા-
ઈની જે સ્ત્રી, તે મોહોટા ભાઈને પુત્રવધુ
સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસન પર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિ-
ષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

જ્યેષ્ઠા માતૃસમા ચાપિ ભગિની ભર-
તર્ષમ । ભ્રાતુર્માર્યા ચ તદ્વત્સ્યાયસ્યા
બાલ્યે સ્તનં પિબેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

વળી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઈની સ્ત્રી
તથા બાળકપણમાં જેનું સ્તનપાન કર્યું
હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન જા-
ણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઔશનસ સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગુરુન્દૃષ્ટા સ્મૃત્તિષ્ઠેદભિવાચ
કૃતાંજલિઃ । ન તૈરુપવસેત્સાર્દ્ધ
વિવાદેનાર્થકારણાત્ ॥ ૩૨૮ ॥

વડીલોને જોઈ, ઉભા થઈ, હાથ જોડી
પ્રણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કા-
રણથી વાદ કરવા બેસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો
ગુરુઃ । ન તાભ્યામનનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં
સમાચરેત્ ॥ ૩૨૯ ॥

વળી માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા
સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની
આજ્ઞા વિના કંઈ કાર્ય કરવું નહિ ॥ ૩૨૯ ॥

મહાનિર્વાણ તંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

માતરંપિતરંચૈવસાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્ ।
મત્વાગૃહીનિષેવેતસદાસર્વપ્રયત્નતઃ ૩૩૦

ગૃહસ્થે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દે-
વતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી
સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાણીં સર્વદા પ્રિય-
માચરેત્ । પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સ-
ત્પુત્રઃ કુલપાવનઃ ॥ ૩૩૧ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્પુત્રે તેમને
કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું
પ્રિય કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં
રહેવું ॥ ૩૩૧ ॥

કારણ શ્રીમહાભારતના આદિ પર્વમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયંતે પુત્રાઃ સાધા-
રણાઃ કવે । તેષાં પિતા યથા સ્વામી
તથા માતા ન સંશયઃ ॥ ૩૩૨ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન
થાય છે, માટે તે બન્નેને સાધારણ છે;
તેથી તેમનો જેમ પિતા, તેમ માતા પણ
સ્વામી છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી ચાણક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

જનિતા ચ વિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં
પ્રયચ્છતિ । અન્નદાતા મયત્રાતા
પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૩ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર
રાજા, વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર ત-
થા ભયથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા
કહેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

રાજપત્ની ગુરોઃપત્ની મિત્રપત્ની
તથૈવ ચ । પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ
પંચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

રાજા, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની
સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ
માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૫ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણો ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી સુખ થાય તે સ્ત્રી
બાણવી ॥ ૩૩૬ ॥

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી જેમ એક પાણુ પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાય છે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું
કુળ દીપે છે ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વહ્નિના ।
દહ્યતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ૩૩૮

પાણુ જેમ એક પાણુ અગ્નિવડે બળતા સૂકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળે છે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સંતાપ પામે છે ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિલં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આળસ ન કરે, નિરંતર તેમને
છાયાની પેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કર-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વદો વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાય છે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાતા પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂલી નહીં આવી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે ભેવું; અર્થાત્ પો-
તાની સાથે પોતાથી નહાતા અથવા મોહોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પોતાને જેવું
માહું લાગે છે, તેવુંજ માહું પોતે જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તિયે તેમને લાગતું હશે,
એવો વિચાર કરવો; જેથી પોતાની ભૂલ તરત જાણાઈ આવે છે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કહ્યાપ્રમાણે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા. કેમકે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ચલોકે શ્રુતિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપ-
કાર, સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચ-
રણ નથી, તે મર્ચ લોકમાં પૃથિવી ઉ-
પર ભાર માત્ર થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોજી
વિચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમો ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના કુશળમાં તત્પર રહેવાથી સુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાય છે. કુશળ બે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને આવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જે આરોગ્ય હોય,તોજ બીજા કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ઘટતું રેહેઠાણુ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં જઈ લોહી સાથે મળીને શરીરને હાની
કરે છે. મેલું જળ પીવાય તથા જઠરાશ્મિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાય છે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને
હાનિ કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચા સંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય
પ્રકાશ તથા હવા વિનાનું, ભીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર
તેમાં વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડે છે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શ-
રીરને હાનિ કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી
જણાય છે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક
મનુષ્યે સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન
ભાસે, ત્યારે તે નીરોગી કેહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈચે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના
પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

સમદોષઃ સમાગ્રિશ્ચ

સમધાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ

સ્વસ્થ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાશ્મિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા
સમાન હોય અર્થાત્ કોપ પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં
પ્રસન્ન હોય તે નીરોગી કેહેવાય છે. ૩૪૨

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા
યથોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ
સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૩૪૩ ॥

પણુ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે દિનચર્યા,
રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી
મનુષ્ય સદા નીરોગી રહે છે, બીજી રીતે
નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્ભટ્ટે પોતાના અષ્ટાંગત્તદ્ય
ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થો રક્ષાર્થ-
માયુષઃ । શરીરચિંતાં નિર્વર્ત્ય
કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે
પાછલી ચાર ઘડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉ-
ઠવું, ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી મળ-
ભૂતનો ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

પ્રાતર્ભુક્ત્વા ચ મૃદ્વગ્રં કષાયકટુ-
તિક્તકમ્ । ભક્ષયેદંતધવનં દંત-
માંસાન્યવાધયન્ ॥ ૩૪૫ ॥

પછી પ્રાતઃકાળે તુરં, તીખું, કડવું, તથા કો-
મળ અગ્રભાગવાળું દાંતણુ લઈ તેને ચાવી,
જેમ દાંતના માંસને ઈંજ ન થાય, તે
રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહે છે, ને આળસ આવતું ન-
થી. સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં
વિશેષ સામર્થ્ય આવે છે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય
છે. વળી પ્રભાત સમય શાંત હોવાથી મનને પ્રિય લાગે છે, ને તેની શોભા બહુ
રળિયામણી હોય છે. શાંતધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અભૂત્પાત્રી પિંગા રસપાતિરિવ પ્રાપ્ય
કનકં ગતચ્છાયશ્ચન્દ્રો બુધજન ઇવ
ગ્રામ્યસદસિ । ક્ષણં ક્ષીણાસ્તારા નૃ-
પતય ઇવાડનુદ્યમપરા ન દીપા રાજંતે
દ્રવિણરહિતાનામિવ ગુણાઃ ॥ ૩૪૬ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા,
સોનાને પામી પારાની પેઠે પીળી, ચંદ્ર,
મૂર્ખની સભામાં વિદ્વાનની પેઠે કાંતિ
હીન તથા તારા, ઉદય વગરના રાત્રની
પેઠે ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિ-
ર્ધનના શુણ્ણી પેઠે શોભતા નથી ॥૩૪૬॥

પછી કહ્યું છે કે,

પુરુહૂતદિગંગના પ્રસૂતા
રવિમુદ્દામસુતં ચિરાદુપેતમ્ ।
અલિનો નલિનીદલાદ્વિમુક્તા
જનસંવાશ્ચ નિજોદ્યમેષુ લગ્નાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

પૂર્વ દિશા૩૫ સ્ત્રિયે ઘણે કાળે પ્રાપ્ત
થયેલો સૂર્ય૩૫ મોટો પુત્ર જણ્યો ! બ્ર-
મર કમળપુષ્પથી છુટા થયા ! અને જન-
સમૂહ પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥૩૪૭॥

પણુ વેહેલું ઉઠવું એ વેહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી, કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમય સુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોહોડું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણુ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. આળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે; જેથી સ્થેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ તે ઉંઘી જાય છે. વળી આળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્થેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સ્થેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણુ જણાય છે, માટે સૂતિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તરત આવી જાય છે. અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને, શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઓછામાં ઓછા સાત ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઓછી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના બેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત્ આઠથી નવ વાગે ઉંઘવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગ્યે ઉઠવું સાચું છે. આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતારવા આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાય છે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેહેલાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેહેલાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી સુખી ને વિચાર શક્તિયે બળવાન થઈ ચતુર થવાય છે. વેહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રને ત્યાગ કરવા કહેલ છે, કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠારાગ્નિ વડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ધાણુંકરી સર્વને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિ નિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. કારણુ માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે,

સર્વેષામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિ-
તા મલાઃ ॥ તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં
વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

ધણું કરી સર્વ રોગનું કારણુ કોપ પા-
મેલા મલજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કાર-
ણુ વિવિધપ્રકારના અહિત પદાર્થનું સેવન
કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઈ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિષે અશક્ત-
હિતાના મૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નવેગાન્ધારયેદ્ધીમાન્ જાતાન્મૂત્રપુ-
રીષયોઃ । નરેતસો ન વા તસ્ય ન
વમ્યાઃ ક્ષવથોર્ન ચ ॥ ૩૪૯ ॥

સમજી માણસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસ-
રતું, ઉલટી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા
વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

નોદ્ધારસ્ય ન જૃંભાયા ન વેગાન્શુત્પિ-
પાસયોઃ । ન વાષ્પસ્ય ન નિદ્રાયા ન
શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ ॥ ૩૫૦ ॥

તેમ ઓડકાર, બગાસું, ભૂખ, તરપ, આં-
સુ, ઉંઘ તથા મેહેનતથી થયેલા શ્વાસના
વેગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

વેગનિગ્રહજા રોગા યે યેચપરિ-
કીર્તિતાઃ । ઇચ્છંસ્તેષામનુત્પત્તિં
વેગાનેતાન્ન ધારયેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થતા રોગ જે જે કહ્યા છે, તેમને નહીં
ઇચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દાતણ કરવા કહેલ છે, પણ જે ઉઠતાં વાર માત્ર
મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી દાતણ કરવું, ને જરૂર થતાં
મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેનો
ત્યાગ કરવો, અલાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણ સ્વાભાવિક વેગ
ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી ત્યાગ કરવા જતાં
શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નવેગિતોઽન્યકાર્યઃ સ્યા-
ન્ન વેગાનીરયેદ્ધલાત્ ।
કામશોકભયક્રોધાન્
મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પુરૂષે તેનો ત્યાગ
કર્યા પેહેલાં બીજું કંઈ કામ કરવું નહીં,
અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ અલાત્કા-
રથી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ
કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના
વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વાર જળ વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું,
જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધિ
સંબંધી કંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચંચર્યાત્
પવિત્રકૃત્ ॥ પ્રક્ષાલનં મતં પા-
ણ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર
કહ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક
માન્યું છે ॥ ૩૫૩ ॥

હવે દાંતણુ કરવાનું કારણુ એમ કે, આગલા દિવસ તથા, રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ધસી કાઢાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાય છે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સ્વચ્છ રાખવા વિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મક્ષયેદંતધવનં દ્વાદશાંગુલમા-
યતમ્ । કનિષ્ઠિકાગ્રવત્ સ્થૂલ-
મૃજવગ્રંથિ તથાવ્રણમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं घर्षयेदंतं मृदुना कूर्च-
केण वा । दन्तशोधनचूर्णेन
दंतमांसान्यबाधयत् ॥ ३५५ ॥

जिह्वानिलेखनं हैमं राजतं ताम्रजं
च वा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं तेन
जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वा
मलवैरस्य दुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादंत-
गदेषु च । मुखस्य पाके शोथे
च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

गंडूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा
मुहुः । कफतृणामलहरं सुखा-
न्तः शुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

मुखोष्णोदकगंडूषકફારુચિમ-
લાપહઃ । દન્તજાડ્યહરશ્રાપિ
મુખલાઘવકારકઃ ॥ ૩૫૯ ॥

પ્રથમ બાર આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અગ્ર ભાગ જેવું જાડું, સરખું અને ગાંઠ તથા સળા વગરનું દાંતણુ ચાવવું ॥ ૩૫૪ ॥

પછી તેના ચાવેલા કોમળ અગ્ર ભાગ વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ઈજ ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ધસવો ॥ ૩૫૫ ॥

પછી સોના, રૂપા વા ત્રાંખાની જીભી અથવા તે કોમળ દાંતણુને ચીરી તેવડે ઈજ ન આવે તે રીતે જીભને ધસવી; કારણુ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

પણુ કંઠ, તાળુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા સુજ સમય, કદી દાંતણુ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

દાંતણુ કર્યા પછી ચંડા જળે કરી વારં-વાર કોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંહીથી શુદ્ધકરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

તેમજ સડન થાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા, કફ, અરચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

એ રીતે કોગળા કર્યા પછી બહારથી આખું મુખ, સ્વચ્છ જળ વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉઠવા પર્યંત બહાર નીકળી પાપણુ

આગળ એકઠો થઈ બાજુ ગયેલો હોય, તે પણ ઘોઈ નાખી આંખને તદન સ્વચ્છ કરવી. અને તે પછી એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

સૌવીરમંજનં નિસં હિતમક્ષ્ણો-
સ્તતો મજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન
મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥ ૩૬૦ ॥

આંખને નિત્ય સુરમાનું અંજન હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાય છે; માટે તેનું અંજન કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

પંચરાત્રાન્નશ્મશ્રુકેશરોમાણિ
કર્તયેત્ । કેશશ્મશ્રુનસાદીનાં
કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નાખ, દાઢી, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થવાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

ઉત્પાટયેત્તુ લોમાનિ નાસાયા
ન કદાચન । તદુત્પાટનતો
દૃષ્ટેર્દૌર્બલ્યં ત્વરયા ભવેત્ ॥ ૩૬૨ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોંટાવવા નહીં; કારણુ તેમ કરવાથી દૃષ્ટિ તરત ઝાંખી થાય છે ॥ ૩૬૨ ॥

કેશપાશે પ્રકુર્વોત પ્રસાધન્યા
પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજો જન્તુમલાપહમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસડી વડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકૂળ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીર દૃઢ રેહેવા માટે સહન થઈ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય
દીપ્તોગ્નિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
વિભક્તઘનગાત્રત્વં
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું છુટા તથા દૃઢ થવું, એટલાં વાતાં થાય છે ॥ ૩૬૪ ॥

• વળી કસરત કરનારને થતા લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં વા શુક્તં
શીઘ્રં વિપચ્યતે । ભવંતિ શીઘ્રં
નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ ॥ ૩૬૫ ॥

કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું ખાધેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાય છે, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્હ વેહેલાં થતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

ન ચૈનં સહસાક્રમ્ય જરા સમધિ-
રોહિતિ । ન વ્રાસ્તિ સદૃશં તેન કિં-
ચિત્સ્યૌલ્યાપકર્ષકમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

મુક્તવાન્કૃતસંભોગઃ કાસી શ્વાસી
કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી ક્ષતી શોષી
નતં કુર્યાત્કદાચન ॥ ૩૬૭ ॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઈ શકે તે રીતની અતિ કસરત કઠી કરવી નહીં, કેમકે
વાગ્બહેદે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તૃણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ
ક્રમઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૮ ॥

વળી એને તત્કાળ જરા અવસ્થા
આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરી-
રને સ્થૂલતાને હરનારૂં બીજું કંઈ
નથી ॥ ૩૬૬ ॥

પણુ તરત જમેલ તથા સંભોગ કરેલ,
કાસ તથા શ્વાસરોગી, દુર્બળ અને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શોથ રોગવાળાએ
ક્યારેય પણુ કસરત કરવી નહીં ॥ ૩૬૭ ॥

વ્યાયામજાગરાધ્વસ્ત્રીહાસ્યમા-
પ્યાદિ સાહસમ્ । ગજં સિંહ
શ્વાકર્ષન્ ભજન્નતિ વિનશ્યતિ ॥ ૩૬૯ ॥

અતિ કસરતથી તૃપ્તા, ક્ષય, પ્રતમક નામે
શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ,
જ્વર, તથા ઓકારી થાય છે ॥ ૩૬૮ ॥

કેમકે કસરત, જાગરણુ, પંથ, સ્ત્રીસંગ,
હાસ્ય, તથા ભાષણાદિ સાહસને અતિ
સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને ઐયનાર સિં-
હની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

અભ્યંગં કારયેન્નિસં સર્વેષ્વંગેષુ
પુષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં
વિશેષેણ શીલયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

નિત્ય સર્વ અંગમાં પુષ્ટિ દેનારૂં અભ્યંગ
કરવું, એટલે તેલ ચોળવું; તેમાં મસ્તક,
કાન તથા પગને વિશેષ વાપરવું ૩૭૦

અભ્યંગો વાતકફહૃચ્છ્રમશાન્તિ
બલં સુખમ્ । નિદ્રા વર્ણમૃદુત્વાયુઃ
કુરુતે દેહપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૭૧ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત
તથા કફને હણે છે, ને થાકની શાંતિ,
બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કોમળતા અને
આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

અભ્યંગઃ શીલિતો મૂર્ધ્નિ સક-
લેન્દ્રિયતર્પકઃ । દૃષ્ટિપુષ્ટિકરો
હન્તિ શિરોભૂમિગતાન્ગદાન્ ॥ ૩૭૨ ॥

માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ બધી જા-
નેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા દૃષ્ટિને વધા-
રનાર અને માથામાં થતા રોગને ટાળ-
નાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

કેશાનાં બહુતાં દાર્ઢ્યં મૃદુતાં
દીર્ઘતાં તથા । કૃણતાં કુરુતે
કુર્યાન્ઞિરસઃ પૂર્ણતામપિ ॥ ૩૭૩ ॥

વળી કેશને ઘણુ, દઢ, કોમળ, લાંબા
તથા કાળા કરે છે ને મસ્તકને પણુ દઢ
કરે છે ॥ ૩૭૩ ॥

ન કર્ણરોગા ન મલોન ચ મન્યા-
હનુગ્રહઃ । નોચૈઃ શ્રુતિર્ન બાધિર્ય
સ્યાન્નિસં કર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩૭૪ ॥

પાદાભ્યંગશ્ચ તત્સ્થૈર્યનિદ્રાદૃષ્ટિ-
પ્રસાદકૃત્ । પાદસુપ્તિશ્રમસ્તંભ-
સંકોચસ્ફુટનપ્રણુત્ ॥ ૩૭૫ ॥

લોમકૂપશિરાજાલધમનીભિઃ
કલેવરમ્ । તર્પયેદ્વલમાધત્તે
સ્નેહયુક્તોઽવગાહને ॥ ૩૭૬ ॥

અદ્વિઃ સંસિક્તમૂલાનાં તરૂણાં
પલ્લવાદયઃ । વર્દ્યન્તે હિ તથા
નૃણાં સ્નેહસંસિક્તધાતવઃ ॥ ૩૭૭ ॥

નવજ્વરી અજીર્ણી ચ નાભ્યક્તવ્યઃ
કથંચન । તથા વિરિક્તો વાંતશ્ચ
નિરુદ્ધો યશ્ચ માનવઃ ॥ ૩૭૮ ॥

એ રીતે શરીરે તેલનું અભ્યંગ કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલને શરીરમાં પચવા દઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાસ દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી અંગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહન થાય તેવા શીત વા ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદ્વર્તનં કફહરં મેદસઃ પ્રવિલા-
પનમ્ । સ્થિરીકરણમંગાનાં ત્વ-
ક્પ્રસાદકરં પરમ્ ॥ ૩૭૯ ॥

દોષનં વૃણ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જા-
વલપ્રદમ્ । કંઙ્ગમલશ્રમસ્વેદતં-
દ્રાતૃદ્વદાહપાપ્મજિત્ ॥ ૩૮૦ ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કા-
નમાં રોગ, મેલ, ને ઝોડ અને દાઢીનું
ઝલાઈ જવું, થતાં નથી; ધીરો શબ્દ
સંભળાય છે અને બેહેરાપણું થતું નથી ૩૭૪

તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની
સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને
પગનાં બેહેરાપણુ, થાક, ઝલાઈ જવું,
સુકાવું તથા ફાટને હણે છે ॥ ૩૭૫ ॥

માટે મનુષ્ય નાહાવા સમય તેલવડે રો-
મછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને
તૃપ્ત તથા બળવાન કરે છે ॥ ૩૭૬ ॥

કારણુ જેમ જળવડે સારી રીતે સિંચન
કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ
વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેલવડે
સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૩૭૭ ॥

પણુ તરત તાવ આવેલ, અણર્ણી, જુ-
લાબ લીધેલ, ઉલટી કરેલ તથા અસ્તિ
કર્મ કરેલ મનુષ્યે કોઈ રીતે પણ તેલ
ચોળવું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

શરીરને ચોળી મેલ કાઢવો, એ કફને
હરનાર, મેદને નાશકરનાર, અવયવને દ-
ઢકરનાર તથા આમડીને અતિ સ્વચ્છ
કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

અને સ્નાન જઠરાગ્નિને વધારનાર, પુષ્ટિ
આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને
ઉત્સાહ તથા બળદેનાર છે; ને ખંજવાળ,
મેલ, થાક, પરસેવો, શુસ્તિ, તૃષ્ણા, દાહ
તથા મનના મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણરોગા-
તિસારિષુ । આધ્માનપીનસા
જીર્ણમુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૧ ॥

પણ અર્દિત વાયુના રોગી, નેત્ર, મુખ
તથા કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ ડુંગેલ,
સલખમ થયેલ, અજીર્ણ તથા જમેલાને
આન નિર્દિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥૩૮૧॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શીતેન પયસા સ્નાનં રક્તપિત્તપ્ર-
શાન્તિકૃત્ । તદેવોષ્ણેન તોયે-
ન બલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

થંડાં પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને
શમાવનાર છે, ને તેજ ને ઉંના પાણીએ
કર્થુ હોય તો બળ આપનાર અને વાત
તથા કફને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

શિરઃસ્નાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણેનાં-
બુના સદા । વાતશ્લેષ્મપ્રકોપે
તુ હિતં તત્ત્વ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું
બાળવું, એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરે
છે; પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રકોપ
સમય હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

સ્નાનસ્યાનંતરં સમ્યગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય
માર્જનમ્ । કાન્તિપદં શરીરસ્ય
કંઙ્કત્વગ્દોષનાશનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે
શરીરને બુદ્ધી નાખવું, એ શરીરને કાન્તિ-
દેનાર તથા ત્વચાના કંડુ આદિ દોષને
ટાળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી હેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા
સુગંધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં ત્વચા સં-
બંધી રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ
ભાવભિન્ને ભાવપ્રકાશના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કદાપિ ન જનૈઃ સદ્વિધીર્ય મ-
લિનમંબરમ્ । તત્તુ કંઙ્કમિકરં
ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

સમજી મનુષ્યે ક્યારેય પણ મેલું વસ્ત્ર
પેહેરવું નહીં; કેમકે તે કંડૂ, બું, ગ્લાનિ
તથા પરં અશોભાને કરનાર છે ॥૩૮૫॥

તે પછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ ભૂખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો,
કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને
ઉત્તેજન આપે છે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન
થઈ પાછી ભૂખને તાજ કરે છે. પણ જો યથાર્થ ભૂખ લાગ્યા વિના ખાધું હોય, તો
તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, પોતે બળી
ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને ઠારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઈ ભૂખને તાજ
કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચન શક્તિને મંદ કરી ભૂખને મારી નાખે છે.
અને શરીરમાં અજીર્ણરોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ થઈ પડે છે. તેમ યથાર્થ ભૂખ

લાગ્યા પછી ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને મરી ગયેલી ભૂખમાં ખાધેલું અન્ન યથાર્થ પચતું નથી. વળી થોડું વા ઘણું ખાધેથી પણ નુકસાન થાય છે. એ સર્વ વિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપ્રાસકાલે શુંજાનઃ શરીરે હલધૌ
નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્નોતિ
મરણં વાધિગચ્છતિ ॥ ૩૮૬ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દૃઢ શરીર-
વાન મનુષ્ય પણ, અનેક આધિને વા
મરણને પામે છે ॥ ૩૮૬ ॥

અતીતકાલે શુંજાનો વાયુનો-
પહતેડનલે । કૃચ્છ્રાદ્વિપચ્યતે
શુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥ ૩૮૭ ॥

તેમ ભૂખ મારી જમનાર મનુષ્ય બીજી
વાર જમવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે વાયુ
વડે હણાયલા જઠારાગ્નિ સમય ખાધેલું
અન્ન કષ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

હીનમાત્રમસન્તોષં
કરોતિ ચ બલક્ષયમ્ ।
આલસ્યગૌરવાટોપ-
સાદાંશ્ચ કુરુતેઽધિકમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

તેમ રૂચિ છતે થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું
નથી ને બળનો ક્ષય કરે છે; અને રૂચિ
ઉપરાંત ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા,
ચેટમાં ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે
છે ॥ ૩૮૮ ॥

સૌમનસ્યં બલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં
સુખમ્ । સ્વાદુ સંજનયસન્નમ-
સ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ,
હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, ને અસ્વા-
દિષ્ટ અન્ન એથી ઉલટું કરે છે ॥ ૩૮૯ ॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્તયા દોષૈરેતૈ-
ર્વિવર્જિતમ્ । યથોક્તગુણસંપન્ન-
મુપસેવેત ભોજનમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી
રીતે રાંધેલું તથા કહેલા ગુણવાળું ભોજન
કરવું ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યં
યામયુગ્મં ન લંઘયેત્ ।
યામમધ્યે રસોત્પત્તિ-
ર્યામયુગ્માદ્ બલક્ષયઃ ॥ ૩૯૧ ॥

એક પોહોરમાં જમવું નહીં, તેમ બે
પોહોર સુધી ભુખ્યા રહેવું નહીં; કેમકે
એક પોહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે,
ને બે પોહોર સુધી ભુખ્યા રહેવાથી બ-
ળનો ક્ષય થાય છે ॥ ૩૯૧ ॥

શ્લુત્સંભવતિ પક્ષેષુ
રસદોષમલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિ વા કાલે
સોમકાલ ઉદાહૃતઃ ॥ ૩૯૨ ॥

પણ રસ, દોષ તથા મળનો પાક થયાથી
ભૂખ લાગે છે, જે, વખતે વા કવખતે
લાગી હોય, તેજ અન્ન ખાવાનો વખત
કહેલો છે; અર્થાત્ દેશ, કાળ તથા વયને
અનુસરી જેને જેટલી વાર ભૂખ લાગે
તેણે તેટલી વાર ખાવું ॥ ૩૯૨ ॥

ઉદ્ગારશુદ્ધિરુત્સાહો વેગોત્સર્ગો
યથોચિતઃ । લઘુતા ક્ષુત્પિપા-
સા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

બુદ્ધક્ષિતો ન યોઽન્નાતિ તસ્યાહા-
રેન્ધનક્ષયાત્ । મન્દીભવતિ કાયા-
મિર્યથા ચાગ્નિર્નિરિન્ધનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

આહારં પચતિ શિશ્વી દોષાનાહારવ-
ર્જિતઃ પચતિ । દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્પ-
ચતિ ચ ધાતુક્ષયે પ્રાણાન્ ॥ ૩૯૫ ॥

આહારઃ પ્રીણનઃ સંયો બલકૃદ્દેહ-
ધારણઃ । સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણૈઃ
સત્ત્વશોભાવિવર્દનઃ ॥ ૩૯૬ ॥

અત્યુષ્ણાન્નં બલં હંતિ
શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્લિષ્ઠં ગ્લાનિકરં
યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ
સદૈવ સદ્ગિર્વિજને વિધેયાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

કારણ એટલાં વાનાં ખુદ્ધી રીતે કરવા જતાં લગ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, ને લગ્નથી, તેમનો જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની ક્રિયામાં ફેર પડે છે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહે છે. હવે, આહાર કરવાની વસ્તુ જે કે અનેક છે, તોપણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે. એ વિષે કહેલા અંથમાં એજ ઠંકાણું કહ્યું છે કે,

આહારં षड्वિધં ચૂષ્યં પેયં લેહ્યં
તથૈવ ચ । મોઙ્યં મ્હ્યં તથા
ચર્વ્યં ગુરું વિદ્યાદ્યથોત્તરમ્ ॥ ૩૯૯ ॥

શુદ્ધ આહાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાફ આવવું, શરીરમાં હલકાઈ અને ભૂખ તથા તરશ લાગવી. એ પચેલા આહારનું લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

જે ભૂખ લાગેલ મનુષ્ય તુરત જમે નહીં, તેનો જઠરાગ્નિ કાઠ વિનાના અગ્નિની પેઠે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય છે ॥ ૩૯૪ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે ટાણાસર ન મળે તો કફાદિ દોષને પચાવે છે; દોષનો ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

માટે આહાર સંતોષ આપનાર, તત્કાળ બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ, આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્ત્વ તથા શોભાને વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

પણ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ કરે છે, થંકુ તથા સુકું અન્ન તુરત પચતું નથી, ને અતિ ભિનાસવાળું અન્ન શુસ્તિ-કરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત જોઈએ ॥ ૩૯૭ ॥

પણ આહાર, મળ મૂત્રનો ત્યાગ તથા વિહાર સદા સમજી મનુષ્યે એકાંતમાં કરવા ॥ ૩૯૮ ॥

ચુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા, ભક્ષ કરવા તથા ચાવવા લાયક છ પ્રકારના આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજીથી ગરિષ્ઠ જાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

ભોજ્યમોદનસૂપાદિ ભક્ષ્યં મોદક-
મંદકમ્ । ચર્વ્યં ચિપિટધાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે । ચોષ્યમામ્ર-
ફલેક્ષ્વાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ॥ ૪૦૦ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે. જેથી હરકોઈ પ્રકારનો આહાર કરતાં શરીરને લાભ અલાભ થાય છે. અનુકૂળ પરિણામને લાભ ને પ્રતિકૂળ પરિણામને અલાભ કહે છે. મુખ્યત્વે કરી એ લાભ અલાભ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા રસ હોય છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગ તદ્દયના સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

રસાઃ સ્વાદ્મલ્લવણતિક્ષોષણ-
કષાયકાઃ । ષટ્તદ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે
તુ યથાપૂર્વં બલાવહાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

રસાનામિતિ રૂપાણિ કર્માણિ
મધુરો રસઃ । આજન્મસાત્મ્યા-
ત્કુરુતે ધાતૂનાં પ્રબલં બલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રશસ્તો વૃંહણઃ કંઠ્યઃ
સ્તન્યસંધાનકૃદ્દુરુઃ ।
આયુષ્યો જીવનઃ સ્તિગ્ધઃ
પિત્તાનિલવિષાપહઃ ॥ ૪૦૩ ॥

કુરુતેત્યુપયોગેન સંમેદઃ કફજા-
ન્ગદાન્ । સ્થૌલ્યાગ્નિસાદસન્યા-
સમેહં ગંઢાર્બુદાદિકાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

અમ્લોગ્નિદીપ્તિકૃત્તિસ્તિગ્ધો
હૃદ્યઃ પાચનરોચનઃ ।
ઉષ્ણવીર્યો હિમસ્પર્શઃ
પ્રીણનઃ ક્લેદનો લઘુઃ ॥ ૪૦૫ ॥

તેમાં ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પદાર્થ ભોજ્ય, લાકડું તથા મંડકાદિ ભક્ષણ કરવાના પકવાન્ ભક્ષ્ય, પવા, ધાણી તથા દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્વ્ય, કઢી આદિ ચાટવાના પદાર્થ લેહ્ય, આંખા તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોષ્ય અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પદાર્થ પેય કહેવાય છે ॥ ૪૦૦ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા તુરો, એ છ રસ પદાર્થોનો આશ્રય કરી રહ્યા છે, જે પૂર્વ પૂર્વ એક બીજાથી બળવાન છે ॥ ૪૦૧ ॥

એ રીતે રસનાં રૂપ છે, ને કર્મમાં, મીઠો રસ જન્મની સાથેજ દૂધ રૂપે ઉત્પન્ન થવાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

વળી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ કરનાર, દૂધ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય દેનાર, શક્તિ આપનાર, પૌષ્ટિક અને પિત્ત, વાયુ તથા વિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મેદ અને કફથી ઉત્પન્ન થતા રોગ, જેવા કે સ્થૂળતા, અગ્નિમાંધ, મૂર્છા, પ્રમેહ, ગલગંડ તથા અર્ચુદાદિને ઉત્પન્ન કરે છે ૪૦૪

તેમ ખાટો રસ જઠરાગ્નિને વધારનાર, ચીકણો, તદ્દયને પ્રિય, આધેલું પચાવનાર, રૂચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય, શિત સ્પર્શ-વાળો, પ્રસન્ન કરનાર, ભીનાસ ઉત્પન્ન કરનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

સોડશ્ચમ્યસ્તસ્તનોઃ કુર્યા-
ચ્છૈથિલ્યંતિમિરં ભ્રમમ્ ।
કંડુપાંડુત્વવીસર્પ-
શોફવિસ્ફોટતૃદ્ધજ્વરાન્ ॥ ૪૦૬ ॥

લવણઃ સ્તંભસંઘાતબંધવિધ્માપ-
નોડમિકૃત્ । સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તી-
ક્ષ્ણો રોચનશ્છેદભેદકૃત્ ॥ ૪૦૭ ॥

સોડતિયુક્તોસ્પવનં
સ્વલતિં પલિતં વલિમ્ ।
તૃટકુષ્ઠવિષવીસર્પાન્
જનયેત્ક્ષપયેદ્વલમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

તિક્તઃ સ્વયમરોચિષ્ણુરરુચિં કૃમિ-
તૃદ્ધવિષમ્ । કુષ્ઠમૂર્ચ્છાજ્વરોત્કેશ-
દાહપિત્તકફાન્જયેત્ । ક્લેદમેદોવ-
સામજ્જાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ॥ ૪૦૯ ॥

લઘુર્મેઘ્યો હિમો રૂક્ષઃ
સ્તન્યકંઠવિશોધનઃ ।
ધાતુક્ષયાનિલવ્યાધી-
નતિયોગાત્કરોતિ સઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કટુર્ગલામયો દર્દ-
કુષ્ઠાલસકશોફજિત્ ।
વ્રણાવસાદનઃ સ્નેહ-
મેદઃક્લેદોપશોષણઃ ॥ ૪૧૧ ॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ
શોધનોન્નસ્ય શોષણઃ ।
છિન્નત્તિ બંધાન્સ્રોતાંસિ
વિવૃણોતિ કફાપહઃ ॥ ૪૧૨ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
શરીરમાં શિથલપણું, આંખે અંધારાં,
ભ્રમ, ખરજ, શીકાસ, વિસર્પ રોગ, સૂજ,
વિસ્ફોટક, તૃષા અને જ્વરને ઉત્પન્ન
કરે છે ॥ ૪૦૬ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા બંધને
નાશકરનાર, અગ્નિને વધારનાર, ચીકણો,
પરસેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અને
મળનો છેદક તથા ભેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
વાતરક્ત, માથામાં ટાલ તથા સંકેત વાળ,
ત્વચ્ચામાં કરચલી, તૃષા, કોઢ, વિષ તથા
વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે ને બળનો
નાશ કરે છે ॥ ૪૦૮ ॥

તેમ કડવો રસ જાતે પીવામાં અણુગમ-
તો, પણ અરૂચિ, કૃમિ, તૃષા, વિષ, કુ-
ષ્ઠ, મૂર્ચ્છા, જ્વર, આકારી, દાહ, પિત્ત,
તથા કફને નાશ કરે છે; અને બીનાસ,
મેદ, વસા, મજ્જા, મળ તથા મૂત્રને
શોષણ કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

વળી તે લઘુ, બુદ્ધિવધારનાર, શીત, લુ-
પ્તો, દૂધ વધારનાર તથા કંકને શુદ્ધકર-
નાર છે; પણુ અતિ ઉપયોગ કરવાથી
શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ
કરે છે ॥ ૪૧૦ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કફજન્ય રોગ,
વીસર્પ, કુષ્ઠ, અણુ તથા સોજને ટાળે
છે; ને વ્રણને અંકુર લાવનાર અને ચી-
કણાસ, મેદ તથા બીનાસને શોષણ કર-
નાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

વળી તે અગ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર
રૂચીકરક, શોધક, તથા અન્નનું શોષણ
કરનાર છે, ને મળાદિના બંધને તોડે
છે, શિરાઓને ફેલાવે છે તથા કફને
હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

કુરુતે સોડતિયોગેન તૃષ્ણાં શુક્ર-
બલક્ષયમ્ । મૂર્છામાકુંચનં કંપં
કટિપૃષ્ઠાદિષુ વ્યથામ્ ॥ ૪૧૩ ॥

કષાયઃ પિત્તકફહા ગુરુરસ્રવિશો-
ધનઃ । પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્લે-
દમેદોવિશોષણઃ । આમસંસ્તંભનો
ગ્રાહી રુક્ષોડતિલક્ષ્મસાદનઃ ॥ ૪૧૪ ॥

કરોતિ શીલિતઃ સોડતિવિષ્ટંભા-
ધ્માનહૃદુજઃ । તૃટ્કાર્શ્યપૌરુષઞ્ન-
શસોતોરોધમલગ્રહાન્ ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે છ રસોનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ધણું કરીને તે તે રસના ગુણુવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રમાણે ગુણુ અવગુણુ કરે છે. સિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

દ્રવ્યેરસોગુણોવીર્યવિપાકઃશક્તિરેવચ ।
પદાર્થાઃપંચતિષ્ઠંતિસ્વંકુર્વંતિકર્મચ ૪૧૬

પણુ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી તૃષ્ણા, વીર્ય તથા બળનો ક્ષય, મૂર્છા, સંકોચ, કંપ, તથા કટિપૃષ્ઠાદિ અંગમાં વ્યથા કરે છે ॥ ૪૧૩ ॥

તેમ તુરો રસ, પીત્ત તથા કફને હણુનાર, ભારી, રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર, ત્વચાદિને સંકોચકરનાર, ત્રણ રૂજવનાર, ભીનાસ તથા મેદને શોષણુ કરનાર, આમને સ્તંભન કરનાર, મળગ્રાહી, રૂક્ષ અને ત્વચાને અતિ સ્વચ્છકરનાર છે ॥ ૪૧૪ ॥

પણુ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી બાદી, પેટ ચઢી આવવું, તદ્દય રોગ, તૃષ્ણા, શરીરનું સુકાવું, અશક્તિ, શિરારોધ તથા મલગ્રહ કરે છે ॥ ૪૧૫ ॥

હરકોઈ વસ્તુમાં રસ, ગુણુ, વીર્ય, વિપાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોય છે; જે પોત પોતાનું કર્મ કરે છે ॥ ૪૧૬ ॥

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણુ વીર્યોદિ રહેલા છે, તે પણ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ શરીરમાં ગુણુ અવગુણુ ઉત્પન્ન કરે છે. માત્ર એક રસ ઉપરજ આધાર રહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અતુક્રૂણ આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે આહાર કરવો, પ્રતિક્રૂણ પદાર્થનો આહાર કરવો નહિ. કારણુ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વંતરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય સુશ્રુતે પોતાના નામે રચેલ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના વીશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં મરણં ચા-
ધિગચ્છતિ । વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્
મુંજાનો નાત્મવાન્નરઃ ॥ ૪૧૭ ॥

પોતાને ન સહે તેવા રસ તથા વીર્યવાન પદાર્થોને ખાનાર અણતેન્દ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, મિન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણુને પામે છે ॥ ૪૧૭ ॥

કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે બે પ્રણે નિયમમાં હોય, તો આરોગ્ય રહે છે, ને તેમાંથી એક પણ બે કોણે તો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિષે વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગ તદ્દયના સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષાઃ
સમાસતઃ .। વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં
ઘ્નંતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥ ૪૧૮ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ
દોષ સંક્ષેપથી કહ્યા છે; જે વિકાર પામતાં
દેહને હણે છે ને અવિકારી રહેતાં દેહને
નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

તત્ર રુક્ષો લઘુઃ શીતઃ
સ્વરઃ સૂક્ષ્મશ્વલોઽનિલઃ ।
પિત્તં સન્નેહતીક્ષ્ણોષ્ણં
લઘુ વિસં સરં દ્રવમ્ ॥
સ્તિગ્ધઃ શીતો ગુરુર્મદઃ
શ્લક્ષ્ણો મૃત્સઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥ ૪૧૯ ॥

તેમાં વાત લુખો, હલકો, શીત, કઠિન,
સૂક્ષ્મ, તથા ચલાયમાન છે; ને પિત્ત
કંઠક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ
યુક્ત, ચોદ્રેર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે;
અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ઠ, જડ, કો-
મળ, ચોળવાથી ચોટી જનાર તથા
સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સારૂ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત
ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરૂષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ
ઘણુંકરી શરીરને જેવી ટેવ પાડી હોય તેવું સહન થઈ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ
જઠરાગ્નિને સર્વ રસ પચાવવા યોગ્ય કરવા સારૂ થોડા થોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા
પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે
તોપણ કંઈ અવગુણ કરે નહીં: તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં
કહ્યું છે કે,

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વે તુ
મધુરં રસં । મધ્યેમ્લલવર્ણૌ
પથ્થાત્કટુતિત્તકપાયકાન્ ॥ ૪૨૦ ॥

જમવા ટાણે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો,
મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં
તીખો, કડવો તથા તુરો રસ ખાવો ॥ ૪૨૦ ॥

તથાપિ કંઈ કારણથી જેના શરીરને જે સહે નહિ, તે તેણે ખાવું નહીં. કારણ
તેથી શરીરમાં વ્યાધિ થાય છે, જેને શમાવવા ઘણી મહેનત થઈ પડે છે. શ્રી વિદુર-
નીતિમાં કહ્યું છે કે,

યચ્છક્યં ગ્રસિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણ-
મેષ્ચ યત્ । હિતં ચ પરિણામે
યત્તદાદ્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥ ૪૨૧ ॥

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે જે ખાવા
લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી
પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ હોય,
તે ખાવું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃષા લાગતાંજ પીવું,
કેમકે તૃષા લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીનું શોષણ થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તસ્યાદૌ જલં પીતં,
કાર્શ્યમંદાગ્નિદોષકૃત્ ।
મધ્યેગ્નિદીપનં શ્રેષ્ઠં
મન્તે સ્થૌલ્યકફપ્રદમ્ ॥ ૪૨૨ ॥

તૃષિતસ્તુ ન ચાશ્રીયાત્ ક્ષુધિતો
ન પિબેજ્જલમ્ । તૃષિતસ્તુ ભવે-
દુલ્મી ક્ષુધિતસ્તુ જલોદરી ॥ ૪૨૩ ॥

પણુ તે પાણી કેવું ભેદ્યે તે વિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

નિર્ગંધમવ્યક્તરસં તૃણાન્નં શુચિ
શીતલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃદયં
ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૪૨૪ ॥

જમવા પેહેલાં પીધેલું પાણી શરીરમાં કૃ-
શતા તથા અગ્નિને મંદ કરનાર, વચમાં
પીધેલું સારી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર,
ને અંતે પીધેલું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર
છે ॥ ૪૨૨ ॥

તર્શ્યાએ ખાવું નહિ, ને ભુખ્યાએ પાણી
પીવું નહિ; કેમ કે તર્શ્યા ખાય તો ગુલ્મ
રોગી ને ભુખ્યા પાણી પિયે તો જલો-
દરી થાય છે ॥ ૪૨૩ ॥

કારણ જળમાંના જીવ, જંતુ વા કચરો પેટમાં જવાથી આરોગ્યતાને હાની થઇ તે
સંબંધિ રોગ થાય છે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કર-
વા માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વે ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ભોજને દન્તલગ્નાનિ નિર્હૃયાચ-
મનં ચરેત્ । કુર્યાદનિર્હૃતં તદ્દિ
મુલ્લસ્યાનિષ્ઠગંધતામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું
હોય, તે કાઢી કોગળા કરવા, કેમકે દાં-
તમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાબ
ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૪૨૪ ॥

વળી એ રીતે મુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી જાય તો તે સડે
છે ને તેથી મોમાં જીવ પડે છે. તે પછી સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શુક્ત્વા રાજવદાસીત યાવદ-
ન્નક્રમો ગતઃ । જીર્ણેન્ને વર્દતે
વાયુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ॥ ૪૨૬ ॥

જમીને જ્યાં સુધી જમવાનો થાક જાય
ત્યાં સુધી રાજની પેઠે ખેસવું; અન્ન જીર્ણ
થયેથી વાયુ ને દગ્ધ થયેથી પિત્ત ॥ ૪૨૬ ॥

શુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્ધુ-
ક્તેહરેત્કફમ્ । ધૂમેનાપોષ્ણ
હૃદૈર્વા કષાયકદુતિત્તકૈઃ ॥ ૪૨૭ ॥

તથા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા
પછી તેને ટાળવો; તેથી ધૂમપાન અથ-
વા તદ્દયને પ્રિય સોપારી આદિ તુરા,
તીખા, કડવા ॥ ૪૨૭ ॥

તાંબૂલપત્રસહિતૈર્મુલ્લવૈ-
શુદ્ધચક્રાર્કૈઃ । તતઃ પદશતં
ગત્વા વામપાર્શ્વેતુ સંવિશેત્ ॥ ૪૨૮ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબુ-
લ પત્રે સહિત ખાઈ કફને દાખ્યા પછી
સો પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥૪૨૮॥

કારણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તોપવિશતસ્તન્દ્રા શયાન-
સ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુર્થંક્રમ-
માણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ભોજન કરી બેસી રહેનારને શુસ્તિ, સુધ્ધ
જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-
યુષ્ય મળે છે; પણ દોડનારની પાછળ
મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૪૨૯ ॥

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોઽસૌ
સ્વાત્ક્રફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ
કાલેષુ દિવા સ્વપ્નો નિષિધ્યતે ॥૪૩૦॥

પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમ કે તે
કફને વધારે છે; માટે ઊનાળા સિવાય
બીજા ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ
કરેલ છે ॥ ૪૩૦ ॥

વ્યાયામપ્રમદાધ્વવાહનરતાન્ ક્લાન્તા-
નતીસારિણઃ શૂલ્ભ્રાસવતસ્તૃષા પરિ-
ગતાન્ દિક્કામરૂત્પીડિતાન્ । ક્ષીણા-
ન્ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્ મદહતાન્
વૃદ્ધાંસ્તથા જીર્ણિનો રાત્રૌ જાગ-
રિતાભ્રરાશ્નિરશનાન્કામં દિવા સ્વા-
પયેત્ ॥ ૪૩૧ ॥

પણ અતિ મેહેનત, શ્રીસેવન, માર્ગ ગ-
મન તથા વાહનમાં આસક્ત, થાકેલ, અ-
તિસારિ, શૂળ, શ્વાસ તથા તૃષારોગી,
હેડકી તથા વાયુથી પીડેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ
કફવાળા, બાળક, કેરી, વૃદ્ધ, અજીર્ણ,
રાત્રે જાગેલ અને ઊપવાસીને ઈચ્છા પ્ર-
માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણ જમ્યા પછી દિવસે સુવાનું જો કહેલ છે, તે સ્હેજ થોડા વખત માટે છે, નહિ
કે આખો દિવસ ઊંઘ ધોરવા માટે. કારણ ધણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ
સાથે ઊઘોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય ઊઘોગથી લાગેલો થાક ઊતારવા માટે
આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણ જમનો ઊ-
ઘોગ રાત્રિયે હોય છે, તેમણે મુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જમ દિવસે
નિદ્રા ન કરવી, તેમ શ્રીસેવન પણ કરવું નહીં, કેમ કે શ્રીસેવનથી વીર્યનો પાત થતાં
સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સંભવ છે; અને તેમ થતાં
શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જો દાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પડે
છે. પણ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને લીધે લઈ શકાતો નથી, જેથી શરીરમાં બે પ્રકાર-
થી બળની હાની થાય છે. એક તો વીર્યના પાતથી ને બીજા દિવસના વ્યવસાયથી.

વળી દિવસે સૂર્યની ઊષ્ણતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તનું જોર વધે છે, તેવા સમયમાં તેને થંડું રાખવા માટે વીર્યરૂપ કર્કનું રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માંડ્યો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તનું જોર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખે છે. માટેજ જીવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુઃક્ષયમયાદિદ્વાન્નાન્દિ સે-
વેત કામિનીમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

સમજી પુરૂષે આયુષ્ય ક્ષીણ થવાના ભય-
થી દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે વ્યવસાયને અર્થે વા બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું પડે, ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણ કરેલાં સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઊપરાંત શરીરના રક્ષણ માટે માથે પાઘડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવાં. એ વિષે એજ ગ્રં-
થના એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

ઉષ્ણીષં કાન્તિકૃત્કેશ્યં
રજોવાતકફાપહમ્ ।
લઘુતચ્છસ્યતે યસ્મા-
હરુપિત્તાક્ષરોગકૃત્ ॥ ૪૩૩ ॥

પાઘડી કાંતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ
અને ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર
છે; પણુ તે હલકી હોવી જોઈએ, કેમ કે
ભારી હોય તો પિત્ત તથા નેત્રરોગ ઊ-
ત્પન્ન કરે છે ॥ ૪૩૩ ॥

ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યમાયુષ્યં
પાદરોગહત્ । સુખપ્રચાર-
મોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

જોડાનું પેહેરવું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય
વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, સુખે
ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વ-
ધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

સત્વોત્સાહવલસૈર્યધૈર્યતે-
જોવિવર્ધનમ્ । અવઘ્નંભકરં
ચાપિ ભયઘ્નં દંડધારણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્વ, ઉ-
ત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તે-
જને વધારનાર, ટેકો આપનાર અને ભ-
યને હણનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

છત્રસ્ય ધારણં વર્ષાતપવાતરજો-
પહમ્ । હિમઘ્નં હિતમક્ષણોશ્ચ
માંગલ્યમપિ કીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

છત્રી ઓઢવી એ વર્ષાદ, તડકો, વાયુ,
રજ તથા હિમને રોકનાર, આંખને
હિતકારક અને માંગલિક કહી છે ॥ ૪૩૬ ॥

પણુ મધ્યાન્હ સમયનો તડકો, ઉષ્ણ દેશમાં ઘણો સખ હોય છે, જે પ્રાણિયોથી
સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય ગાળવા બે ઘડી વિશ્રાંતિ લે-
વાની જરૂર છે. બપોરના સમય વિષે જનકીપરિણયમાં કહ્યું છે કે,

છાયા સંશ્રયતે તલં વિદપિનાં
શ્રાંતેવ પાંથૈઃ સમં મૂલં યાતિ
સરો જલસ્ય જડતાગ્લાનેવ
મીનૈઃ સહ । આચામસ્યહિમાંથુ-
દીધિતિરપસ્તસેવ લોકૈઃ સ-
મં નિદ્રાગર્ભગૃહં સહપ્રવિશતિ
શ્રાંતેવ કાંતાજનૈઃ ॥ ૪૩૭ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા જાણે થાકી
ગઇ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની
તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જ-
ળની જડતા જાણે પીડિત થઇ હોય,
તેમ માછલાંયે સહિત તેને તળે બેસે છે,
સૂર્યકિરણ જાણે તાપ પામ્યાં હોય તેમ
લોકે સહિત જળનું આચમન કરે છે, અને
નિદ્રા જાણે થાકી ગઇ હોય, તેમ સ્ત્રીજને
સહિત માહેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ૪૩૭

તેમ સાંજના અંધારાના સમય વિષે ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

વ્યસનિન ઇવ વિદ્યા ક્ષીયતે પંકજ-
શ્રીર્ગુણિન ઇવ કુદેશે દૈન્યમાયાંતિ
ભંગાઃ । કુનૃપતિરિવ લોકં પીડય-
ત્યંધકારો ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થ-
તામેતિ ચક્ષુઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સાયંકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિ-
દ્યાની પેઠે ક્ષીણ થાય છે, ભ્રમર, કુદેશમાં
ગુણીજનની પેઠે દીનતાને પામે છે, અં-
ધકાર, ખરાબ રાજની પેઠે લોકને પીડે-
છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેઠે વ્યર્થ-
તાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

વળી માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

અનુરાગવંતમપિ લોચનયો-
ર્દધતં વપુઃ સુખમતાપકરમ્ ।
નિરકાસયદ્રવિમપેતવસું
વિયદાલયાદપરદિગ્ગણિકા ॥ ૪૩૯ ॥

સાયંકાળનો સૂર્ય જોકે અનુરાગવાન તથા
નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને
ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણ રૂપી
ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશા-
રૂપિ ગણિકાએ આકાશરૂપિ ઘરમાંથી
બાહાર કાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

વિરમ તિમિરસાહસાદમુષ્મા
અદિ રવિરસ્તભિતઃ સ્વત સ્તતઃ કિમ્ ।
કલયસિ ન પુરો મહામહોભિ
શુતિનિધિરભ્યુદયસયં શશાંકઃ ॥ ૪૪૦ ॥

હે અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા, કારણ
સૂર્ય કદિ પોતાની બેળે અસ્ત થયો તેથી
શું ! કેમકે આ કાંતિનો ભંડાર ચંદ્ર માહા
તેજ સહિત આગળ ઉદય પામે છે, તેને
શું જોતો નથી ! ॥ ૪૪૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પરિપતતિ પયોનિધૌ પતંગઃ

સરસિરુહામુદરેષુ મત્તભૃંગઃ ।

ઉપવનતરુકોટરે વિહંગઃ

નિજસદનેષુ સમસ્તલોકસંઘઃ ॥ ૪૪૧ ॥

સાંજને સમય જાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે
છે, ને મહોન્મત્ત બમર કમળના મધ્યમાં,
પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોતરમાં તથા બધા
જન સમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્ર-
વેશ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઈએ. સૃષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ધણુંકરી પ્રાણિયોને આરામ લેવા માટેજ રાત્રિ નિર્માણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ધંધા સંબંધી જે કંઈ કાર્ય હોય તે દિવસે કરવાં ને રાત્રિયે આરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૃષ્ટિ નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય યાકી જઈ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે નિવૃત્તિમાં રહેલ તે ફરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી રહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલદી હાનિ થાય છે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા એજ અંતમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ ચ ભોજનં કુર્યાત્પથમ-
પ્રહરાંતરે । કિંચિદૂનં સમશ્ની-
યાત્ દુર્જરં તત્ર વર્જયેત્ ॥ ૪૪૨ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પોહોરની અંદર ભોજન કરવું, પણ કંઈક થોડું જમવું, ને ન પચે તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

ત્રિભિસ્ત્રિભિરહોભિર્હિ સમેયાત્પ્ર-
મદાંનરઃ । અન્યેષ્ટતુષુ ધર્મે તુ
પક્ષાત્ પક્ષાત્વજેદ્ધુઃ ॥ ૪૪૩ ॥

અને સમજી પુરૂષે ઉન્હાળા સિવાય બીજી ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્હાળામાં પાંચ પાંચ દિવસે સ્ત્રી પાસે જવું ॥ ૪૪૩ ॥

ઉપેયાત્ પુરુષો નારીં સન્ધ્યયોર્નચ પર્વસુ ।
ગોસર્ગેર્ચાર્દ્ધરાત્રેચતથામધ્યદિનેપિચ ॥ ૪૪૪ ॥

તેમાં પણ, સવાર, સાંજ, પુનેમ, અ-
માસ, પાછલી રાત્રી, મધ્યરાત્રિ તથા
મધ્યાહ્ન સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

રજસ્વલામકામાં ચ ગર્ભિણીં
વ્યાધિપીડિતામ્ । નાભિગચ્છેત્પુ-
માન્નારીં યોનિરોગસમન્વિતામ્ ॥ ૪૪૫ ॥

વળી રજસ્વલા, ઈચ્છા વગરની, ગર્ભવતી,
રોગથી પીડાયેલી તથા જનનેન્દ્રિયના રો-
ગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

રજસ્વલાં ગતવતો નરસ્યાસં-
યતાત્મનઃ । દૃષ્ટ્યાયુસ્તેજસાં
હાનિરધર્મશ્ચ તતો ભવેત્ ॥ ૪૪૬ ॥

કેમકે મનને વશ ન રાખી રજસ્વલા
પ્રત્યે જનારને દૃષ્ટિ, આયુષ તથા તેજની
હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ૪૪૬

પર્વણ્યાં સન્ધ્યયોશ્વાપિ ગચ્છતો
જીવનક્ષયઃ । ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા
સ્યાદ્ રોગિણ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૪૪૭ ॥

ગોસર્ગેચાર્દ્રરાત્રે ચ વાતપિષ્તે
પ્રકુપ્યતઃ । અત્યાશિતો ધૃતિઃ
ક્ષુદ્રાન્ સન્ધ્યાંગઃ પિપાસિતઃ ॥ ૪૪૮ ॥

બાલો વૃદ્ધોઽન્યવેગાત્તો
રોગી ચ ન વ્રજેત્સ્ત્રિયમ્ ।
ક્ષુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ
મધ્યાન્હે તૃપિતોઽબલઃ ॥ ૪૪૯ ॥

સ્થિતસ્ય હાર્નિ શુક્રસ્ય વાયોઃ
કોપં ચ વિંદતિ । વ્યાધિતસ્ય
રુજા પ્લીહા મૂર્ચ્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આર્તવસ્રાવદિવસાદતુઃ ષોડ-
શરાત્રયઃ । ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ
સ એવ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫૧ ॥

આયુઃક્ષયભયાદ્ગર્તા પ્રથમેદિવસે સ્ત્રિયમ્ ।
દ્વિતીયેપિનવૈરસૈવ્રજેદતુમર્તીતથા ॥ ૪૫૨ ॥

તત્ર યશ્ચાહિતો ગર્ભો
જાયમાનો ન જીવતિ ।
આહિતો યસ્તૃતીયેન્દ્રિ-
સ્વલ્પાયુર્વિકલાંગકઃ ॥ ૪૫૩ ॥

તેમજ પુનેમ, અમાસ તથા સવાર સાંજે જનારના જીવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગિણી પ્રત્યે જવાથી રોગનો સંભવ થાય છે ॥ ૪૪૭ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ થાયછે; વળી અતિ જમ્બેલ, અસ્વસ્થ ચિત્તવાળો, બૂખ્યો, અંગે પીડિત, તર્શ્યો ૪૪૮

સોલ વર્ષની અંદરનો બાળક, સીતેર વર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી પીડિત તથા રોગી, એટલાએ સ્ત્રી પાસે જવું નહિ; કેમકે બૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તર્શ્યો તથા બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

સ્ત્રી સેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામે છે; અને રોગીને પીડા, પેટમાં બરોલની ગાંઠ, મૂર્ચ્છા તથા મૃત્યુ થાય છે ॥ ૪૫૦ ॥

રજનો આવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ સુધી ઋતુ કેહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રેહેવા યોગ્ય સમય પણુ તેજ છે ॥ ૪૫૧ ॥

પુરૂષે આયુષ્ ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુમતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા બીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

વળી એ બન્ને દિવસે જે ગર્ભ રહે, તે જન્મ્યા પછી જીવે નહીં; તેમ જે ત્રીજે દિવસે રહે, તે અદ્ય આયુષિ તથા વિકૃત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણુ જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

અતશ્ચતુર્થી ષષ્ઠી સ્પાદષ્ટમી
દશમી તથા । દ્વાદશી વાપિ
યા રાત્રિસ્તસ્યાં તાંવનિતાંમજેત્ ॥૪૬૪॥

માટે રજેદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્યંત, જે
ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી તથા બાર-
મી આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી
શ્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

અત્રોત્તરોત્તરં વિંદ્યાદાયુરારો-
ગ્યમેવ ચ । પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વ-
ર્યં બલં ચાભિગમાત્ફલમ્ ॥ ૪૬૫ ॥

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ વિષે ગમન
કરવાથી આયુષ્, આરોગ્ય, સારી પ્રજા,
શરીર સામર્થ્ય તથા ઇન્દ્રિયબળરૂપ ફ-
ળને પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી શ્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના દિવસો પણ શ્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી ઊપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકંદ્રું થવાથી હમણે કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુએ અને પૌર્ણિમાએ પૃથિવીની એક બાજુએ ચંદ્ર તથા બીજી બાજુએ સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને એવો નિયમ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થ ઊપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ ને સીધી લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિશેષ અસર થાય છે; જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જાણવામાં આવતી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. જેમ કે એ બંને દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ શ્વાસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. એજ રીતે બીજા ગ્રહો પણ જ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુએ સીધી લીટીમાં એકથી વધારે આવે છે, ત્યારે તેમનું એકંદ્રું મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરના વાતાવરણ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શકતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા ગ્રહો ઘણા દૂર તથા કદે નહાના છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય ચંદ્રનું એકંદ્રું મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર માઠી અસર કરતું હોવાથી, એ બન્ને દિવસે શ્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે શ્રીસેવનથી બળ ધટે છે, ને બળ ધટવાથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરંત થાયછે. અને તેમાં થયેલી પ્રજા પણ દુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જો મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને શ્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યો પછી કરવું. કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને શ્રીસેવન કર્યાપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શકતાં નથી, ને પછી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમ જળ પણ આગળથી પી લેવું, કેમ કે પછીથી ચહોડેલા થાકમાં તેનું પીવું હાનિકારક છે, પણ જો સહે તો સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં શ્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાભ થાય છે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણ
બલાન્વિતાઃ । સ્થિરોપચિત
માંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥ ૪૫૬ ॥

સ્ત્રીઓને વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ
આયુષમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ
તથા બળે કરી યુક્ત અને સ્થિર તથા
વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાય છે ॥ ૪૫૬ ॥

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્યપાંડુ
મયક્ષયાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞા-
યન્તે રોગાશ્ચાક્ષેપકાદયઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન ધણું કરવાથી, શૂળ, કાસ,
જ્વર, શ્વાસ, કૃષ્ણતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા
આંચકી આદિ વાત રોગ થાય છે ॥ ૪૫૭ ॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ઋતુપ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ
જળે કરી મલીન થયેલાં અંગ ઘોષ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી રોગ થવાનો ભય
રહે નહીં. પછી કોગળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે ખાધેલાં
તાંબૂલાદિનો કંઠ અંશ જે મુખની અંદરના દાંત, જીભ તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં
ભરાઈ રહે તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઈ આવે છે. પછી હાથ પગ
ઘોષ, મનને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર શયન કરવું, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ
વિકલ્પ કરવા નહીં. કેમ કે સંકલ્પ વિકલ્પથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર
થયા વિના ઉંઘ આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને ઉંઘ ન આવે તો શરીરમાં તે સંબં-
ધી રોગ થાય છે. માટે રાત્રિયે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરી મુખે મુઠ જવું, જેથી થતા
લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ધાતુસામ્ય
મર્તાંદ્રિતામ્ । પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં વ-
હ્નિદીર્ઘિં કરોતિ હિ ॥ ૪૫૮ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધા-
તુની સમતા, આળસ રહિતપણું, પુષ્ટિ,
કાંતિ, બળ, ઉત્સાહ તથા જઠરાગ્નિની
વૃદ્ધિ કરે છે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઈ વિષવાળા જંતુઓનો દંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે જાગ-
રણ લાભકારી કહેલ છે. એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં કફદો-
ષવિષાર્તિજિત્ ॥ ૪૫૯ ॥

રાત્રિયે કરેલું જાગરણ હુખું અને કફદોષ
તથા વિષ પીડાને ટાળનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર
વર્તવું જોઈએ. એજ ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરઃ શીતલોડતીવ રૂક્ષો
વાતાગ્નિવર્ધનઃ । વસન્તો મધુ-
રઃ સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મવૃદ્ધિકરશ્ચ સઃ ॥ ૪૬૦ ॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને
વાત તથા અગ્નિને વધારનાર છે; વસંત
ઋતુ મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શ્લેષ્મની વૃ-
દ્ધિકરનાર છે ॥ ૪૬૦ ॥

ગ્રીષ્મો રુક્ષોઽતિકટુકઃ પિત્ત-
કૃત્કફનાશનઃ । વર્ષાઃશીતાવિ-
દાહિન્યોવન્દિમાન્ધાનિલપ્રદાઃ॥ ૪૬૧ ॥

શરદુષ્ણા પિત્તકર્ત્રી નૃણાં મધ્ય-
બલાવહા । હેમંતઃ શીતલઃ સ્નિ-
ગ્ધઃ સ્વાદુર્જઠરવન્દિકૃત્ ॥ ૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીતકાળમાં બાંડાં તથા ઉષ્ણકાળમાં પાતળાં. વર્ષા આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હંરતું ફરતું, એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રેહેવાનું ઘર પણ સર્વ ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવાં, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રેહેવાય છે. વર્ષા એ ઋતુએ ઓળખવા માટે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યા-
કુલા દિશઃ । શેષં હેમંતવત્સર્વે
વિજ્ઞેયં લક્ષણં બુધૈઃ ॥ ૪૬૩ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુ-
પશોભિતાઃ । રસાલાંભોજબકુલ-
પર્ણાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૪૬૪ ॥

કોકિલાષટ્પદગણૈ રુપગીતામ-
નોહરાઃ । દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ
સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિસો મારુતો
નૈર્ઋતોઽમુખઃ । ભૂસ્તપ્તા સરિત-
સ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥ ૪૬૬ ॥

આન્તચક્રાવહયુગલાઃ
પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
ધ્વસ્તવીરુત્તુળતા
વિપર્ણાકિતપાદપાઃ ॥ ૪૬૭ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રક્ષ, અતિ કટુ, પિત્ત વધારનાર તથા કફને નાશકરનાર છે; વર્ષા-ઋતુ શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, જઠરાગ્નિ મંદકરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ૪૬૧

શરદ્ ઋતુ ઉષ્ણ, પિત્ત વધારનાર તથા મનુષ્યોને મધ્યમ બળદેનાર છે; અને હે-મંત ઋતુ શીતળ, સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥૪૬૨ ॥

શિશિર ઋતુમાં ઘણી થંડી અને માવઠાના વાયુ તથા વૃષ્ટિએ કરી સર્વ દિશા ઘેરાયલી હોય છે, ને તેનાં બાકીનાં સર્વ લક્ષણ, બુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં બાળવાં ॥૪૬૩॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ, આંબા, કમળ, બકુલ, ખાખરા તથા અશોકાદિ વૃક્ષનાં પુષ્પન્યુક્ત વને કરી શોભિતિ ૪૬૪

કોયલ તથા ભ્રમર સમુદાયના ગાયનવાળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવડે ઘેરાયલી, સુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પલ્લવે કરી ઉજ્જ્વળ હોય છે ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો, નૈઋત બુણા તરફનો દુઃખદાયક વાયુ, જમીન તપેલી, નદિયો થોડા જળવાળી અને દિશાઓ બાળે પ્રજ્વલિત ॥૪૬૬ ॥

આંત થયેલ ચક્રવા ચક્રીનાં બેડલાંવાળી, પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવાળી, સુકાઇ ગયેલ વેલ, તૃણ તથા લતાવાળી અને ઘણાં પાંદડાંએ કરી અંકિત વૃક્ષવાળી હોય છે ॥ ૪૬૭ ॥

પ્રાવૃણ્યંબરમાનદં પશ્ચિમાનિલ-
કર્ષિતૈઃ । અંબુદૈર્વિદુદુદ્યોતમસૂ-
તૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૪૬૮ ॥

કોમલશ્યામશષ્પાઢ્યા
શક્રગોપોજ્જ્વલામહી ।
કદંબનીપકુટજ
સર્જકેતકિમૂષિતા ॥ ૪૬૯ ॥

તત્ર વર્ષાસુ નદ્યોમઃપૂરોદ્ગ્ન-
તટદ્વમાઃ । વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુ-
મુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥ ૪૭૦ ॥

ભૂરવ્યક્તસ્થલશ્વન્ના
બહુસસ્યોપશોભિતા ।
નાતિગર્જત્સવન્મેઘ-
નિરુદ્ધાર્કગ્રહં નભઃ ॥ ૪૭૧ ॥

બભ્રુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતાન્નવિ-
મલં નભઃ । તથા સરાંસ્યંબુરુહૈ-
ર્ભીતિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥ ૪૭૨ ॥

પંકથુષ્કદુમાકીર્ણા
નિમ્નોન્નતસમેષુ ભૂઃ ।
બાણસપ્તાન્હંબધૂક
કાશાસનવિરાજિતા ॥ ૪૭૩ ॥

વાયુર્યાષ્ટ્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂ-
માકુલા દિશઃ । છન્નસ્તુષારૈઃ
સવિતા હિમાનદ્યા જલાશયાઃ ॥ ૪૭૪ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે અંધાઈ
આવેલ, વિજળીના પ્રકાશથી પીગળેલ
તથા મોહોટી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આ-
કાશ છવાઈ જાય છે ॥ ૪૬૮ ॥

અને પૃથ્વી, કોમળ તથા નીલાં તુલુવા-
ળી, ઇન્દ્રગોપ નામે લાલ જંતુવડે સુંદર
દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઇન્દ્રજવ,
સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ
થાય છે ॥ ૪૬૯ ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલા
તટવૃક્ષવાળી ને આંધેલા જલાશય પ્રકુ-
લિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શો-
ભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

પૃથ્વી છુપાઈ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડા-
વાળી, ને ઘણા ધાન્યના છોડવાંએ શો-
ભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યો
વિના વર્ષનાર મેઘે કરી ઢંકાયેલા સૂર્ય તથા
ગ્રહવાળું થાય છે ॥ ૪૭૧ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉષ્ણ, ને
આકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્મળ હોય છે;
અને સરોવર હંસના સ્કંધ મિશ્રિત કમ-
ળે કરી શોભે છે ॥ ૪૭૨ ॥

વળી પૃથ્વી નીચા, ઉંચા તથા સમાન
સ્થળમાં, સુકાઈ ગયેલ છે ગારો જેમની
પાસે એવા વૃક્ષે કરી આસ, અને ઝીંટી,
સપ્તાન્હ, દુપારી, કાંસ તથા આસન ના-
મનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાડે કરી શોભિતિ
હોય છે ॥ ૪૭૩ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ
વાયુ વાય છે, ને દિશાઓ રજપ ધૂમે કરી
આકુળ, સૂર્ય ઝાકળે કરી ઢંકાયેલા તથા જ-
લાશય ટાઢથી અંધાઈ ગયેલાં હોય છે ॥ ૪૭૪ ॥

દર્પિતા ધ્વાંક્ષવદ્ગાન્હમહિપો-
રભ્રકુંજરાઃ । રોધ્રપ્રિયંગુપુન્નાગાઃ
પુષ્પિતા હિમસાન્હયે ॥ ૪૭૬ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય તે રીતે વર્તવું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ; કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ આવહારિક સર્વ પ્રકારનું કુશળપણું મેળવી શકાય છે. માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીયે પણ દિવસ, રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમાં કલ્યા પ્રમાણે વર્તવું. વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય હોય છે, માટે પુરૂષ કરતાં તેને એ સંબંધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહે છે, જે વિશે આગળ કેહેવામાં આવ્યું છે. વળી આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીર સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શંખનામ્યાકૃતિર્યોનિરુધાવર્તા
સા પ્રકીર્તિતા । તસ્યાસ્તૃતીયે
ત્વાવર્તે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૪૭૬ ॥

યથારોહિતમત્સ્યસ્ય મુખં ભવતિ
રૂપતઃ ॥ તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં
ગર્ભશય્યાં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૪૭૭ ॥

નિયતં દિવસેડતીતે સંકુચસંવુજં
યથા ॥ ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ
સૈવ સંત્રિયતે તથા ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્રાર્તવં સમાશ્લેષો યદૈવ સ્વલુ-
જાયતે ॥ જીવસ્તદૈવ વિશતિ યુક્તઃ
શુક્રાર્તવાન્તરઃ ॥ ૪૭૯ ॥

સૂર્યાશોઃ સૂર્યમણિતો હ્યુભયસ્માદુ-
તાયથા ॥ વદ્ધિઃ સંજાયતે જીવસ્તથા
શુક્રાર્તવાદુતાત્ ॥ ૪૮૦ ॥

વીજેડન્તર્વાયુના મિન્ને દ્વૌ જીવૌ
કુક્ષિમાગતૌ ॥ આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ
કન્યા સ્પાદાર્તવેડધિકે ॥ ૪૮૧ ॥

વળી કાગડા, ઝેડા, પાડા, મેંઢા તથા હસ્તિયો ગર્વિષ્ઠ, ને લોધ્ર, વાઘેટી તથા સુરંગીવેલ પુષ્પિત થાય છે ॥ ૪૭૫ ॥

શંખની નાભી સરખા આકારવાળી સ્ત્રીની જનનેદ્રિય ત્રણુ આર્તવાળી કહી છે; તેના ત્રિજા આવર્તમાં ગર્ભાશય રહેલ છે ॥ ૪૭૬ ॥

જેવા આકારે રોહિત મત્સ્યનું મુખ હોય છે, તેવા આકારે જનનેદ્રિયમાં ગર્ભસ્થાન રહેલું બુદ્ધિમાન જાણે છે ॥ ૪૭૭ ॥

તે ગર્ભાશય, જેમ દિવસ વીતે કમળ નિયમથી સંકોચાય છે, તેમ સ્ત્રીનો ઋતુ વીત્યાપછી સંકોચ પામે છે. અર્થાત્ ગર્ભ ગૃહણ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

ન્યારે શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તવ બન્ને એકઠાં થાય, ત્યારેજ તે બન્નેમાં રહેલ, યુક્ત થયેલો જીવ પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૭૯ ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણિ બન્નેના યોગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તવના યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૪૮૦ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવડે બીજના એ ભાગ થાય તો તેમાં એ જીવ થાય છે; તથા રેત અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તવ અધિક હોય તો કન્યા થાય છે ॥ ૪૮૧ ॥

ગુર્વિણી ન તુ કુર્વોત યાનસ્યારો-
હણં તથા ; વ્યવાયં ચ ન સેવેત
ન કુર્યાદતિતર્પણં ॥ ૪૮૨ ॥

ભોજ્યં તુ મધુરપ્રાયં સ્નિગ્ધં
હૃદ્યં દ્રવં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીયં
તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

નોચ્ચૈર્બ્રૂયાન્ન તત્કુર્યાદ્યેન ગર્ભો
વિનશ્યતિ । તૈલાભ્યંગોદ્ઘર્તનં ચ
નાસર્થં કારયેદપિ ॥ ૪૮૪ ॥

દોષાભિઘાતૈર્ગભિષ્ણા યો યો
ભાગઃ પ્રપીડ્યતે । સ સ ભાગઃ
શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્યસ્ય પ્રપીડ્યતે ॥ ૪૮૫ ॥

પ્રસૂતા હિતમાહારં વિહારં ચ
સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં
શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮૬ ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો
વ્યાધિરુપજાયતે । સકૃચ્છ્રસાધ્યો-
ડસાધ્યો વા ભવેત્તપ્પથ્યમાચરેત્ ॥ ૪૮૭ ॥

વ્યુપદ્રવાં વિશુદ્ધાંચ વિજ્ઞાય
વરર્વાણીનામ્ । ઉર્ધ્વં ચતુર્ભ્યો માસે-
ભ્યો નિયમં પરિહારયેત્ ॥ ૪૮૮ ॥

હવે ગર્ભવતિયે વાહન ઊપર બેસવું નહીં,
તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ ભોજન કર-
વાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

અને નીત્ય ઘણુંકરી મધુર, સ્નિગ્ધ, પ્રિય,
નરમ, હલકું, સારી રીતે રાંધેલું તથા
અગ્નિ વધારનાર ભોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

વળી મોટે સાદે બોલવું નહિ, ને જેણે
કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ;
તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ચોળ-
વું ઘણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

કારણ દોષના અભિઘાતે કરી ગર્ભિણિનો
જે જે ભાગ પીડાય છે, તે તે ગર્ભમાં
રહેલા બાળકનો પણ પીડાય છે ॥ ૪૮૫ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રિયે હિતરૂપ આહાર
તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન,
ક્રોધ, યંડા પદાર્થ તથા ટાઢનો ત્યાગ ક-
રવો ॥ ૪૮૬ ॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહા-
રથી જે વ્યાધિ ઊત્પન્ન થાય છે, તે કષ્ટ
સાધ્ય વા અસાધ્ય હોય છે; માટે તેણે
પથ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

પછી ચાર માસ કેડે તેને ઉપદ્રવરહિત,
શુદ્ધ તથા સારી થયેલી નળી સુવાવડી-
ના નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીજાતિયે પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં લેશ
માત્ર અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. કેમ કે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્ભય હોવાથી પો-
તાના શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઊછેરનારને
આધીન રહે છે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે સુખી અને દુઃખી થાય છે.
સર્વ સ્થાવરજંગમાત્મક પ્રાણિયોની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ આલ્યાવરથા છે, તે અવ-
સ્થામાં જો તેમને ઊછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દઢ કરે તો, સારા પાયા ઉપર

ચણેલા ધરની પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જે કંઈ દૈવી વિદ્ય ન આવે તો ભોગવી શકે છે. વળી જે બાળક હોય તોજ તે મોટું થઈ મનુષ્ય થાય છે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા
વાતાદયઃ સ્ત્રિયાઃ । દૂપયંતિ પ-
પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥ ૪૮૯ ॥

નીરે સ્તન્યંયદેકી સ્વાદવિવર્ણ-
મતંતુમત્ । પાંડુરં તનુ શીતં ચ
તદુર્ગં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૪૯૦ ॥

પીતાય યદિ બાલસ્ય વિદધ્યાદુ-
પમાતરં । સુવિચાર્ય ગુણાન્દોષાન્
કુર્યાદ્ધાત્રીં તદેદૃશીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

સુવર્ણાં મધ્યવયસં સચ્ચીલાં
મુદિતાં સદા । શુદ્ધદુર્ગાં બહુ-
ક્ષીરાં કુલીનામતિવત્સલામ્ ॥
સ્વાધીનામલ્પસંતુષ્ટાં નિજ-
પુત્રદૃશં શિશૌ ॥ ૪૯૨ ॥

શોકાકુલા ગર્ભિણી ચ કૃશા
વ્યાધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિ-
તરાં નીચા સ્થૂલા પથ્યવિવ-
ર્જિતા । એતાસાં સ્તન્યપાનેન
શિશુર્ભવતિ સામયઃ ॥ ૪૯૩ ॥

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીર
માજં ગવ્યમથાપિવા ।
દદ્યાદાસ્તન્યપર્પસે
બાલેભ્યો વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૯૪ ॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ દૂષિત કરે છે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ થાય છે ॥ ૪૮૯ ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, ખરાબ વર્ણુ રહિત, તંતુ વિનાનું, ઘોળું, પાતળું તથા થંડુ હોય, તે શુદ્ધ જાણવું ॥ ૪૯૦ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વાસ્તે ધાવ રાખવી હોય, તો તેના ગુણુદોષ સારી રીતે વિચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

જેવી કે સારા વર્ણુવાળી, મધ્યમ વયની, સુશીળ, સદા પ્રસન્ન રહેનારી, શુદ્ધ તથા ઘણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ સ્નેહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સંતુષ્ટ તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણનારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

પણુ નિરંતર શોચ કરનારી, ગાંભિણી, દુઃખી, સદા રોગિણી, અતિ ઉંચી તથા અતિ નીચી, બહુ જડી અને પથ્ય ન પાળનારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમ કે એનાં સ્તન પાને કરી બાળક રોગી થાય છે ॥ ૪૯૩ ॥

અને માતા વા ધાવના પણુ અભાવે, દૂધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી, તેને જ્યાંસુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય ત્યાંસુધી બકરી અથવા ગાયનું દૂધ વિચારથી થોડું થોડું સદતું પાવું ॥ ૪૯૪ ॥

યથોક્તવિધિના બાલં માસિ
ષષ્ઠેઽષ્ટમેઽપિ ચ । અન્નસંપ્રાશયે
ત્કિંચિત્તતસ્તદ્ધર્થયન્ક્રમાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

નાકૃપ્યસ્થાપયેત્કોઢે
ન ક્ષિપ્રં શયને-ક્ષિપેત્ ।
રોદયેન્ન ક્વચિત્કાર્યે
વિધિમાવશ્યકં વિના ॥ ૪૯૬ ॥

બાલમંકે સુખં દધ્યાન્નચૈનં તર્જ-
યેત્કચિત્ । સહસા વોધયેન્નૈવ ના-
યોગ્યમુપવેશયેત્ ॥ ૪૯૭ ॥

તચ્ચિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમો-
દયેત્ । નિમ્નોચ્ચસ્થાનતશ્ચાપિ
રક્ષેદ્બાલં પ્રયત્નતઃ ॥ ૪૯૮ ॥

અભ્યંગોદ્ઘર્તનં સ્નાનં
નેત્રયોરંજનં તથા ।
વસનં મૃદુ યત્તચ્ચ
પથ્યાન્યેતાનિ સર્વથા ॥ ૪૯૯ ॥

વળી સુથુતના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાશુચૌ વિમૃજેદ્બાલં નાકાશે
વિષમે ન ચ । નોષ્પમારુતવર્ષે-
ષુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૫૦૦ ॥

એ રીતે સ્ત્રી પુરૂષે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શરીર કુશળ રાખવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું. તે છતાં કદી મનુષ્ય સર્વેસ્ર ન હોવાથી અજાણે સદૃષ્ટિ નિયમનું ઊલ્લં-
ઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે થાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની
જરૂર પડે છે. સદૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં ગુણ દોષ ન હોય; એ
નિયમથી સઘળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઈ ને કંઈ ગુણ દોષ રહેલા છે, ને તે એટલે
સુધી કે કેટલાક દૃષ્ટાંતથી જાણે ચોક્કસ રોગ મટાડવા માટે ચોક્કસ પદાર્થ સર્વ શક્તિ-
માન કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય પ્રાણી

પછી બાળકને છૂટે વા આઠમે માસે ઘ-
ટતી રીતે કંઈક અન્ન ચટાડવું, ને પછી તે
ક્રમથી વધારતાં ખવરાવતા જવું ॥ ૪૯૫ ॥

વળી બાળકને ખેંચી છાતી સાથે લેવું નહીં,
ઉતાવળે પથારી ઉપર ફેંકવું નહિ, ને
ઔષધ પાવું, તેલ ચોળવું, તથા આંગળુ
આંગ્રજું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિ વિના બીજા
કર્ધમાં ક્યારે પણ રોવરાવવું નહિ ॥ ૪૯૬ ॥

તેને સુખ થાય તે રીતે ખોળામાં લેવું,
ક્યારે પણ તરછોડવું નહીં, એકદમ જ-
ગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને બેસાડવું
નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી
રાખવું તથા નીચા ઉંચા સ્થાનથી તેની
ચત્નવડે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

વળી તેને તેલ ચોળવું, શરીર ચોળી ન-
વરાવવું, આંખમાં આંગળુ આંડવું, ને જે
કોમળ વસ્ત્ર હોય, તે ઋતુને અનુસારે પે-
હેરાવવું, એ ધણું કરી બાળકને પથ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રેહેવા દેવું નહિ,
ઉંચે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને બેસા-
ડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂ-
માડા તથા પાણીમાં રેહેવા દેવું નહીં ॥ ૫૦૦ ॥

અલ્પાયુષિ હોવાથી પોતાના જીવતરમાં સમર્થ થતું નથી; જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર જુદાં જુદાં દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજમાવી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આત્મા છે. એમ છતાં જો કે હજી સુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જાણ્યા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ધણો કાળ થયા ધણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉભું થયું છે. આ ભરતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ધણા પુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અન્ય દેશવાસિ જનોએ પૂર્વે પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આત્માં છે. અર્વાચીન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમાં ધણા સુધારો વધારો કર્યો જાણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન નરી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ધણો થવાની આશા છે. વાસ્તે સ્ત્રી પુરૂષ વા બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા માટે, જે કોઈ ગુરૂદ્વારા એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમાં ધણા કાળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વૈદ્યનું ઔષધ લેવું. આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં ગુરુમુલોદ્ગીર્ણમાદાયોપાસ્ય
ચાસકૃત્ । યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ
સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તસ્કરાઃ ॥ ૫૦૧ ॥

જે ગુરૂની વારંવાર ઉપાસના કરી, તેના મુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભણી વૈદું કરે છે, તેજ વૈદ્ય, બીજા ચોર સમજવા ॥ ૫૦૧ ॥

તેમ ચરક સંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તદેવ યુક્તં મૈષજ્યં યદારોગ્યાય
કલ્પતે । સ ચૈવ મિષજાં શ્રેષ્ઠો
રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૫૦૨ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ, ને જે રોગથી મૂકાવે, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જાણવો ॥ ૫૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધોમાન્ વ્યવસાયી
મિયંવદઃ । સસધર્મપરો યશ્ચ વૈદ્ય
ઈદક્ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૦૩ ॥

ટાણાસર જેને રોગ તથા ઉપાયનો સુજાણો પડે છે, બુદ્ધિમાન, ઊઘોળી, મધુર બોલનાર તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો વૈદ્ય વખાણવા યોગ્ય છે ॥ ૫૦૩ ॥

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ
નિગ્રહઃ । એતદ્વૈદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન
વૈદ્યઃ પ્રમુરાયુષઃ ॥ ૫૦૪ ॥

વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણવું તથા વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યનું વૈદ્યપણું છે, પણ તે કંઈ આયુષનો પ્રભુ નથી ॥ ૫૦૪ ॥

તેમ લોલિંબરાજે વૈદ્યજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ગુરોરધીતાઃશિલવૈદ્યવિદ્યઃ

પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ

શુદ્ધોઽધિકારી ભિષગીદ્દશઃ સ્વાત્ ॥ ૫૦૫ ॥

જે ગુરુ પાસેથી સમગ્ર વૈદ્ય વિદ્યા શીખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશળ, નિર્લોભિ, ધૈર્યવાન, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોય, એવો વૈદ્ય ઔષધ આપવા વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઈ રોગ થતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને પામી શરીરનો નાશ કરે છે, માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જાતમાત્રઃ ચિકિત્સ્યઃ સ્યા-

ન્નોપેક્ષ્યોઽલ્પતયા ગદઃ ।

વહ્નિશત્રુવિષૈસ્તુલ્યઃ

સ્વલ્પોઽપિવિકરોત્યસૌ ॥ ૫૦૬ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થતાંજ તેનો ઉપાય કરવો, પણ થોડો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં; કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિષતુલ્ય હોવાથી થોડો હોય તો પણ વિકાર કરે છે ॥ ૫૦૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ઋણશેષોઽગ્નિશેષશ્ચ વ્યાધિશેષસ્ત-

થૈવ ચ । પુનશ્ચ વર્ધતે યસ્માત્ તસ્મા-

ત્શેષં ન કારયેત્ ॥ ૫૦૭ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ રહેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામે છે, માટે તે રહેલા દેવો નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈદ્યના કેહેલા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઈ કુપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈદ્યજીવનમાં લોલિંબરાજે કહ્યું છે કે,

પથ્યેઽસતિ ગદાર્તસ્ય કિ-

મૌષધનિપેવણમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ સેવવા વડે શું! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જાય છે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થસુ-

ખસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ

વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ ૫૦૯ ॥

ધર્મ, અર્થ તથા સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઈ રોગ થતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો યત્ન કરવો, શસ્ત્ર ક્રિયાથી મટાડવાની લાલચમાં એકદમ પડવું નહીં. કેમ કે ઔષધના ઉપચારથી મનની શાંતિ રહે છે, ને શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને કદી કોઈ મર્મસ્થાનને જખમ થઈ જાય વા ઘાણું રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાય છે. માટે જે ઔષધથી નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તે પાળુ જેને શરીરના આંતરીય ભાગનું તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જેનો એ ક્રિયા કરવામાં હાથ ખેઠો હોય એવા અનુભવી પાસે કરાવવી. ધન્યંતરીના શિષ્ય સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્ર તથા શારીર સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શૌર્યમાશુક્રિયાશસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વે-
દવેપયુઃ । અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય
શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૫૧૦ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં ભૂતાત્માચા-
વતિષ્ઠતે । મર્મસ્વભિહતાસ્તસ્મા-
ન્ન જીવંતિ શરીરિણઃ ॥ ૫૧૧ ॥

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ
પ્રજાયતે । મેદસાઽસ્થિ તતોમ-
જ્જામઙ્ગઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥ ૫૧૨ ॥

દેહસ્યરુધિરં મૂલં રુધિરેણૈવ
ધાર્યતે । તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્ય-
રક્તંજીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૧૩ ॥

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞા-
નમસંશયમ્ । સ્વશિરાસુ ચર-
દ્રક્તં કુર્યાંચાન્યાન્ગુણાનપિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર
વિશેષતઃ । વીર્યે રક્તે મલે ય-
સ્મિન્ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૫૧૫ ॥

એ પ્રમાણુ સદ્વેદ્ય પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણિ સર્વજ્ઞ ન હોવાથી કોઈ ટાણે રોગી અથવા સદ્વેદ્ય પણ એકાએક ગદ્ગલતી કરે છે; જેથી ક્વચિત્તે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહે છે. વળી જો મનુષ્યનું બનાવેલું યંત્ર હોય, ને તે જો અગરે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકે છે; કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, ને પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર હોય છે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપિ યંત્ર તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી નિર્માણ થયેલું છે, જેથી ગમે તેવો કુશળ વેદ્ય હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણપણાથી તેમાં દૃષ્ટિ પોહાંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરે છે, કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી. માટે કઠી સદ્વેદ્ય રોગને ઊદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

વાઢકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવો, કંપ ન થવો તથા મોહ ન પામવું, ઐટલા વૈદ્યના ગુણુ વખણાય છે ॥ ૫૧૦ ॥

ઘણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા રહે છે, માટે તે ઠેકાણે વાગવાથી તેઓ જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી મજ્જા ને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫૧૨ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ ધારણ કરાય છે, માટે યત્ને કરી તેનું રક્ષણ કરવું; કારણ રૂધિરજીવ જીવ કહેવાય છે ॥ ૫૧૩ ॥

પોતાની નાડિઓમાં ફરતું લોહી ધાતૂને પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજાં પણ ગુણુ ઉત્પન્ન કરે છે, એમાં કંઈ સંશય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

જીવ સર્વ શરીરમાં વસે છે, તેમાં પણ વીર્ય, રૂધિર તથા મજ્જામાં વિશેષપણાથી રહે છે; કેમકે જોના ક્ષીણ થવાથી તે તરત ક્ષય પામે છે ॥ ૫૧૫ ॥

હોય તો પણ રોગીના શરીરનું બંધારણ અને જેને કુદરત, સૃષ્ટિ નિયમ, ભાવી, અદૃષ્ટ, દૈવ, યદ્યદ્ધા અથવા વિધિ કહે છે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે ફળ દેનારી ઇશ્વરેન્દ્રિયા જે અનુકૂળ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજા રોપનાર એકુત રોપને ઊછેરવાની ઘણી સંભાળ રાખે છે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે રોપ ઊછરતા નથી, તેમ મનુષ્યશરીર પણ ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખી હોય, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે ઉછેરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થતાં બધાં ફળોને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં બધાં મનુષ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી ઉછેરી મોહોટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૂળ આવે છે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષના ફળોની પેઠે પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરથી વિખ્યાશર્માયે કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં
સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।
જીવત્યનાથોપિ વને*વિસર્જિતઃ
કૃતપ્રયત્નોપિ ગૃહે ન જીવતિ ॥ ૫૧૬ ॥

ઇશ્વરેન્દ્રિયા જેને અનુકૂળ છે તે અરક્ષિત પણ સુરક્ષિત થાય છે, ને જેને અનુકૂળ નથી તે સુરક્ષિત પણ નાશ પામે છે. કેમકે કોઈ સમય વનમાં ત્યાજ કરેલ અનાથ પણ જીવે છે, ને ઘરમાં રાખી પ્રયત્ન કરેલ જીવતો નથી ॥ ૫૧૬ ॥

રંકં કરોતિ રાજાનં રાજાનં
રંકમેવ ચ । ધનિનં નિર્ધનં
ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં તથા ॥ ૫૧૭ ॥

ઇશ્વરેન્દ્રિયા રંકને રાજા, રાજાને રંક, ધનિને નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનવાન કરે છે ॥ ૫૧૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનુકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ સફલત્વમેતિ
લઘુસાધનતા । પ્રાત્કૂલતામુપગતે હિ વિધૌ
વિફલત્વમેતિ बहुसाधनता ॥ ૫૧૮ ॥

ઇશ્વરેન્દ્રિયા અનુકૂળ હોય તો સ્વલ્પ સાધન પણ સફળ થાય છે, પણ તે જે પ્રતિકૂળ હોય તો ઘણાં સાધન પણ નિષ્ફળ ન્તય છે ॥ ૫૧૮ ॥

કાંતં વક્તિ કપોતિકા-
કુલતયા નાથાંતકાલો-
ઽધુના વ્યાધોધોદૃતચા-
પસજ્જિતશરઃ શ્યેનઃ પ-
રિભ્રામતિ । इत्थं सत्य-
हिना सदष्टइषुणा श्ये-
नोपि तेनाहतस्तूर्णं तौ
तु यमालयं प्रतिगतौ
दैवी विचित्रा गतिः ॥ ૫૧૯ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણથી કહે છે કે, “ હે નાથ, આ ટાણે અંતકાળ આવ્યો, કેમ કે આણુ સજ્જ કરેલ ધનુષ હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છે, ને ઉપર સિંચાણો કરેછે,” એમ કહે છે તેટલામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરડ્યો ને તેથી તેના ધનુષમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા આણુવડે ઉપર સિંચાણો હણાયો. એ રીતે તે બન્ને તત્કાળ મરણ પામ્યા ને અચ્ચાં સહિત કપોત કપોતિકા બચી ગયાં ! આ-હાહા ! ! ! ઇશ્વરેન્દ્રિયા વિચિત્ર છે ॥ ૫૧૯ ॥

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ
સુપ્રભાતં ભાસ્વાનુદેષ્યતિ
હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ । इत्थं
विचिंतयति कोशगते
द्विरेफे हामूलतः कमलि-
नीं गज उज्जहार ॥ ५२० ॥

વળી “હમણું રાત્રિ નિકળી જશે, સુંદર
પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઊદય પામશે, ને કમ-
ળ પ્રકુલ્લિત થશે, એટલે હું નિકળી જ-
ઈશ,” એ રીતે સાચકાળે બીડાતા કમ-
ળમાં રહી ગયેલ બમર વિચાર કરે છે,
તેટલામાં આહા ! તે કમલિનીને મૂળથી
ઉખેડી હસ્તિ હરણુ કરી ગયો ॥ ૫૨૦ ॥

પણુ ઈશ્વરેચ્છા કેવી છે તે કંઈ અગાઉથી જાણવામાં આવતી નથી, માટે છેવટ
સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. અષ્ટવિધ પરીક્ષામાં કહ્યું છે કે,

तावत्प्रतिक्रिया कार्या यावच्छ्र-
सति मानवः । कदाचिदैवयोगेन
दृष्टारिष्टोपि जीवति ॥ ५२१ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય શ્વાસ ભરે, ત્યાંસુધી ઉ-
પાય જાતી રાખવા; કેમકે કોઈ સમય
જોયેલા મરણ ચિન્હવાળો પણુ ઈશ્વરેચ્છા-
થી જીવે છે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિર કરી સદ્વૈધદ્વારા ઉપચાર કર્યા જાવા. જો કે મમત્વ જેમાં બં-
ધાણું હોય તેવો કોઈ પણ પોતાનો નિકટનો વા દૂરનો સંબંધિ અથવા સ્નેહિ રોગી
થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતાં વાર લગારે, તો તેની કુશળતા વિષે
ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેવી ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું નુકસાન
થાય છે. કેમકે તેમાં ને તેમાંજ ચિત્ત લગાડવાથી બીજું કંઈ સુજતું નથી, જેથી સહેજ
વાતમાં ગાફલ થઈ જવાય છે. કહ્યું છે કે,

चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा अर्थातुराणां
स्वजनो न बंधुः । कामातुराणां न भयं न
लज्जा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः॥५२२॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા, અર્થાતુરને
સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા
લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ
હોતાં નથી ॥ ૫૨૨ ॥

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।

याच्चा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
चिंता बलं हन्त्यदया च धर्मम् ॥५२३॥

જરા રૂપને, અતિ તૃષ્ણા સર્વ સુખને,
બળની સેવા પુરુષના અભિમાનને, યાચ-
ના મોહોટાઈને, પોતાનાં વખાણુ ગુણ-
ને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને
હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિધારણ્ય મહા મુનિયે કહ્યું છે કે,

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न
तदन्यथा । इति चिंताविषयोऽयं
बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ५२४ ॥

જે નહિ થવાનું તે થતું નથી, ને જે થ-
વાનું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતનો
ચિંતારૂપિ વિષય હણનાર બોધ બ્રમને
ટાળનાર છે ॥ ૫૨૪ ॥

માટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી છેવટ પર્યંત ઉપાય કરતાં પણ જે તે નિષ્કળ જાય તો પછી વિચાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિબુશર્માએ કહ્યું છે કે,

જલમગ્નિં વિષં શસ્ત્રં હ્રુદ્યાધી પત-
નં તથા । નિમિત્તં કિંચિદાસાદ્ય
દેહી પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૫૨૫ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર, હ્રુદ્યા, વ્યાધિ તથા પડવું, એમાંના કોઈ પણ નિમિત્તને પામી, દેહધારી પ્રાણુથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

પ્રતિક્ષણમયં કાયઃ ક્ષીયમાણો
ન લક્ષ્યતે । આમકુંભ ઇવાંભઃ-
શ્ચો વિશીર્ણઃ સન્વિભાવ્યતે ॥ ૫૨૬ ॥

પ્રાણીમાં રહેલ કાયા ધડાની પેઠે, પ્રતિ ક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાણુવામાં આવતું નથી, પણ જ્યારે ગળી જાય, ત્યારે જાણુવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

યથાહિ પથિકઃ કશ્ચિચ્છાયામાશ્રિ-
ત્વ તિષ્ઠતિ । વિશ્રાન્ત્ય ચ પુનર્ગચ્છે-
ત્તદ્વદ્ભૂતસમાગમઃ ॥ ૫૨૭ ॥

જેમ કોઈ વટેમાર્ગી છાયાનો આશ્રય કરી બેસે છે, ને વિસામો લઈ પાછો જાય છે, તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાણુવો ॥ ૫૨૭ ॥

પંચભિર્નિર્મિતે દેહે પંચત્વં ચ
પુનર્ગતે । સ્વાં સ્વાં યોનિમનુ-
પ્રાપ્તે તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૨૮ ॥

પંચ મહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર ફરી પંચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય તેમાં ખેદ શું! ॥ ૫૨૮ ॥

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ
જાયતે । અથ વાદ્વશતાંતે વા
મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥ ૫૨૯ ॥

હે વીર, જન્મેલા દેહની સાથેજ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આજે વા સો વર્ષને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થવાનો ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-
મધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તનિ-
ધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૩૦ ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં ભાસનાર તથા ફરી અંતમાં નહિ ભાસનાર છે, માટે તેમાં ખેદશું! ॥ ૫૩૦ ॥

વળી આણુકીય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ
સંહરતે તથા । કાલઃ મુક્તેષુ
જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૫૩૧ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહોટા કરે છે, તેમનો સંહાર કરે છે ને તેઓ સૂતા હોય તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉદ્ધવન કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે શારીરિક કુશળમાં તત્પર રહેવા કહ્યું, હવે વ્યાવહારિક કુશળમાં સાવ-
ધાન રહેવા કેહેવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરુદ્ધ કોઈ કાળે પણ
વર્તવું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર સુખી થાય છે, ને
વિરુદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઈ દુઃખી થાય છે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિ-
વી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં ભાસે છે. રાજસત્તાક, રાજપ્રજાસત્તાક અને પ્રજાસ-
ત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોઈએ તેના નિયમને અનુ-
સરી સદા ચાલવું. રાજસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજાનીજ સત્તા હોય છે, તેમાં પ્રજામા-
ટે જે જે નિયમો બાંધવામાં આવે છે, તે સર્વ રાજાની સ્વતંત્ર ઈચ્છા મુજબ બંધાય
છે; માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોય છે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દલ લેવામાં આવ-
તી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાય છે, ને તેનું પ-
રિણામ એવું આવે છે કે, કોઈ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરુદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં કલેશ ઉત્પન્ન
થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભંગાણુ પડે છે. રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિ-
યમો રાજા અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બાહુ મતથી
બાંધે છે; જેને રાજા પોતાની મંજૂરિઆત આપે છે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ
થવાને કંઈ કારણ રહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયો દ્વારા સામેલ
હોય છે. જેથી કંઈ પણ કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાય છે. પ્ર-
જાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બાહુ મતથી
રાજ્ય ચલાવે છે; જેથી કોઈ વેળા પણ તેમાં કલેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણ મળતું નથી.
પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જે બધી પ્રજા કેળવાયલી હોય તોજ ચાલી શકે છે, કેમ કે
કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ હોવાથી
તે એક સંપ રહે છે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બંધાય છે; જેથી
રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકે છે. રાજપ્રજાસત્તાકરાજ્ય, રાજા પ્રજા બન્ને
કેળવાયલા, સમજી તથા ઉદાર મનના હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે, કારણ રાજ્યના વ-
હિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજી તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાન-
માં ઊતરે છે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને ભૂલ્યા વિના રાજભક્તિ કાયમ રાખવી,
એ સમજી તથા ઉદાર પ્રજા વિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા બન્નેને
રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય
છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન ને રાજ્ય રાજનું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બંધાયેલું આવે
છે. રાજસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવે છે, કારણ અજ્ઞાની
પ્રજામાં સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાભ
અલાભ જુએ છે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા
વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઈ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજસત્તાક
રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોય છે, જેથી રાજ્યની
યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન કરવી, એ
રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાસે પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોય છે

માટે તેણે અનેકપ્રકારની પાઠશાળાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું, ને તેને રાજ્યવહિવટમાં મત આપવાનો હક આપવો. જેથી તેના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની હાની થવાનો પોતાને ભય રહે નહીં. થોડા વર્ષ પેહેલાં વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સત્ પુરૂષ થઈ ગયા છે, જેમણે સુખદાયક રાજનીતિ નામે એક નહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજ પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાના મૂલતત્ત્વો જાણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે વ્રજભાષામાં રચેલા વેદોક્તધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણેની રાજનીતિ જે પૃથિવી ઉપરના રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજ પ્રજા બન્નેમાંથી કોઈ પણ અસંતોષ પામી દુઃખી થાય નહિ; એ વિષયમાં કૃપાળુ વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સંક્ષેપથી કેહેવામાં આવે છે:— આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશનો જે રાજા હોય તેણે તેટલા પ્રદેશને પોતાનો એક બગીચો, તેમાં વસનારી પ્રજાને પોતાનું એક કુટુંબ તથા પોતાને તેનો માલક સમજવો. અને પોતાના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ પોતાના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં ચૂરી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા કાળ સુખી રહે, એ રીતની તજવીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાએ પણ પોતાના સુખ માટે ઉદ્યોગ કરનાર પોતાના પિતારૂપ રાજા જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું. પછી રાજ્યે ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શિદ્ધ શાસ્ત્ર જાણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજા દ્વારા નદિયોના બંધ તથા મોઢોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને બારે મારા પુર પડે તથા દુષ્કાલ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની જુદી જુદી જમીન આપી શકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કંદ, શાક, ભાજી, અન્ન, લાકડાં તથા ગાય, ભેંસ, બકરાં, ગાડર, ઘોડા, ઘવેડા, ખચ્ચર, ઉંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવ માત્રના નિર્વાહ અર્થે ધાંસ, ખપ ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી ગામના લોકોએ, પોતપોતાના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જનાવરો માટે ધાંસ જોઈએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઊન, સણ, રેશમ તથા રૂ વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણુકર પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડ્યા ઉપરાંત શીલકમાં રહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજ્જા પ્રજાદ્વારા શીલકની ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઈએ, તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઈ તેને બદલે નવું લઈ જવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જડેલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાદ્વારા તૈયાર કરાવી ગામ ગામના ખજાનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પેહેરવા જોઈએ, તેણે તે પેહેરવા લેવું, ને ભાંગે તુરે કે પાછું ખજાનામાં દઈ નવું લઈ જવું. તેમજ રાજ્યે યંત્રકળા જાણનાર પ્રજાદ્વારા સજ્જ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામે ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજલીથી

ચાલતી ગાડિયો, દૂરશ્રવણુ તથા સંકેતાદિ તારયંત્રો તથા યંત્રવડે અનેક પ્રકારની રમ-
ત હેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અડવાડીયામાં
એક દિવસ આરામ લેવાનો ઠરાવવો, ને તે દિવસ સર્વ જાણે ખુશી પ્રમાણે રમત ગ-
મતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજ્યે પોતે
એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના ખજાનામાંથી જોઈતું લઈ જવું. યુવા
અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરુષોના, રાજ્યે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ
પડતા વિવાહ કરી આપવા. કદી વિવાહ કર્યા પછી કોઈ સ્ત્રીપુરુષને અણુખનાવ
થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા ખીજે પસંદ પડતો પુરુષ તથા તે પુરુષને ખીજી
પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે
રાજ્યને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચળાઈ પ્રમાણે રાજ્યે પ્રથમ અવસ્થા પર્યંત
જુદા જુદા ધંધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કામ જે શિખ્યાં હોય તેમને તે
કામના ખાતામાં જોડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં જ્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે
તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેનશન દાખલ સર્વ ઉપલોગ લોગવવા
દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજસભા-
ના તેમને સભાસદ કરવા. ત્યાં તેમણે જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજસભાના
મુખીને બાંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશક નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતા
રહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથક્કરણ તરત થવું જોઈએ, માટે રાજ્યે
તેવા એક ખાતા દ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ બાળી નખા-
વવું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ એક રાજ્ય, એવી રાજનીતિ સ્થપના
આરંભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી જોઈએ. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ
તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્ડા કોને કેહેવા, તેની ખબરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ
સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્ડા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઉપર સર્વ ધં-
ધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં
છોકરા છોકરીઓને રાજ પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચળાઈ પ્ર-
માણે જુદા જુદા ધંધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતા. તે જેમ જેમ ઉમરમાં
આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મ-
દદગાર થઈ પડે તે રીતના નિયમથી, રાજ તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણા-
વતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની વ્યવસ્થાકરનાર મુખી
પ્રત્યે મોકલી દેતા; જે તેમના રહેવાની વ્યવસ્થા કરતો. એ રીતે ઘણા કાળ સુધી
આજ્યા પછી રાજ દુર્બુદ્ધિવાળા થવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંઓને રાજ્યને સ્વા-
ધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ
થતાં તેમના તાબામાંજ રહેવું પસંદ કીધું. એ પ્રમાણે થવાથી ધંધાનાં જેટલાં ખાતાં
હતાં તેટલી જાતી થઈ, ને કાળે કરી તે તે જાતિનું અભિમાન દઢ થયું, અને પૂર્વે
સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું. પછી રાજ્ય લુટારૂ થઈ પ્રજાને પીડવા લાગ્યા ને ત્રાંખા,
રૂપા તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીકા બનાવી “અમને પ્રજાએ આટલો કર આપવો”

એની નીતિ ઠરાવી તે પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવા લાગ્યા. પછી પ્રજા પણ હુટાર થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બગડેલા ધોરણે હા-મણાં પણ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે. પણ સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઊત્પન્ન થાય તે સર્વની એક સામાન્ય પેદાશ; એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા પિવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા રમત ગમતની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પાલખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદિ વાહન, સર્વને વૃદ્ધ વ્યવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળે છે. તેથી કોઈને કંઈ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી, જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાય છે. ઈચ્છાની અપૂર્ણતાથી ક્રોધ આવે છે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. ક્રોધ ન આવતાં ગુનહો કરવો અથવા ઇર્ષા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રહેતું નથી, તેથી આ રાજનીતિ, એ પ્રજા તથા રાજાનો અરેખરો સંબંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રજાનો પિતા કહેવાય છે તે સાચું ઠરે છે. હવે કેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જો એવી રાજ્ય વ્યવસ્થા થાય તો સંદાસ કોણુ સાફ કરે! રસ્તા કોણુ ઝાડે! પાલખી કોણુ ઉપાડે! હુકો કોણુ ભરી આપે! થુકદાની કોણુ સાફ કરી લાવે! ચંપી કોણુ કરશે તથા હાથમાં જોડા લઈ કોણુ ઊભા રહેશે! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણુ કરશે અને ઘોડાપરથી ઊતરતી વખત હાથમાં ઘોડો કોણુ ધરી રાખશે! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જાણવું જે બધા મનુષ્યની અક્ષલ એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના સ્વાધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધંધો શીખવવો ઘટે તેને તે ધંધો શીખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંએને સંદાસ ઝાડવા વિગેરે હલકાં કામ કરવાની વિદ્યા શીખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ઘરેણાં તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુરૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેણું હલકું કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને ફરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધંધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધંધો કરશે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી સર્વ કામ ચાલશે, ને થુકદાની ઘોઘ લાવવી, હુકો ભરી દેવો, ચંપી કરવી, તથા સંદાસ ઝાડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળે છે, માટે વિના દુઃખે સારી રીતથી શીખેલું કામ કરવું, એજ તેઓ ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજાએ ઠરવેલા ગામમાં ઠરાવ પ્રમાણે શિલ્પી પ્રજાદ્વારા બંધાવેલા એક એક ઘરમાં એક એક દંપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાતપાત, પેહેરવા ઓઢવા તથા મોજ શોખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ યથાર્થ કરે ને કંઈ અડચણ આવે નહીં. રાજાએ અનેક ધંધાનાં ખાતાં કાઢાડવાં, તેમાં તે તે ધંધામાં અતિ કુશળ એવા ઉપરિયોની નેમણુક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે ધંધો શીખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો કહે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. ખેતીવિદ્યામાં કુશળ એવા કેટલાક મુખીયોને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવા, ને

તેમના કલા મુજબ કામકરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી. કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખજાનામાં સર્વ પેદાસ સંભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ જોઈએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહોંચાડવા માટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલાક કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંબું ઇત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક ચામડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાણુમાંથી પદાર્થ કઢાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શિખવનાર, કેટલાક વહાણુ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણુ બાંધનાર, કેટલાક ઔષધી દેનાર, કેટલાક જેને જે જોઈએ તે કપડાં તથા ઘરેણું ઇત્યાદિ દેનાર, અને જીનું થયેલાં પાછાં લઈ તેને બદલે નવાં આપી જીનું અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માલ, ભાજી, તેલ, ઘી તથા શુદ્ધ આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી બધાનો બંદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજાનું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચોરી કરેલો માલ શા કામનો ! વ્યાપાર કરી ઇર્ષા કોની કરવી ! ને પૈસાની જરૂર ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને બીજાને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવે છે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ બર્થ છે એમ સમજી મન સ્વસ્થ થાય છે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર યાદ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરે છે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો જોઈએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ ચાલે તો બીજા સૈકાની પ્રજા હમણાના રાજા તથા ન્યાયાધીશોને તે મનુષ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કહે ! જીઓ ! આ રાજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો જોઈએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જેઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજાને જોઈતા નિયમો વધુ મતે બાંધી આપે. વળી રાજાના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા જોઈએ. અને જે યુવાન હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધા શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં દાખલ થઈ કામ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખવું હોય, તેમને કામ કરવા માટે એક ઉત્કૃષ્ટ હવાવાળું સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બંધાયેલા ઘરમાં રહી, વણકરના ખાતા તરફથી વણાયેલાં કપડાં શેહેરના ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, દરજીના ખાતા તરફથી સીવાયલાં લુગડાં પેહેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલ જોડા, ધમણુ વિગેરે જોઈએ તે ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, ખેતીના ખાતા વડે તૈયાર થયેલ અન્ન જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી ખાવું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઈ ખજાનામાં ગયેલ ઘરેણામાંથી પોતાને જે જોઈએ તે ઘરેણું લાવી વાપરવાં, રોગ થતાં ઔષધીના ખાતા તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે જોઈએ તે ઔષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હથોડા વિગેરે ઘાટ ઘડવાનો સામાન કંઈ ન રાખતાં દશ વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઈ ચાર વાગા પર્યંત કામ કરી પોતપોતાને ઘેર આવું, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે સુખથી રહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ષ સુધી સંભાળ્યા પછી રાજ્યે નીમેલા કેલવણી ખાતાને સોંપી દેવી. પછી રાજ્યે તે ખાતા-

દ્વારા તેમની ચંચળતાઈ પ્રમાણે જુદી જુદી શાળાઓમાં જુદા જુદા ધંધા શિખવવા. અને તેઓ યુવા અસ્વચાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતા દ્વારા પસંદ પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધો તેઓ શિખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે જોડી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસઘાત કરવાનો, મારા મારીનો તથા એક બીજાના પ્રાણ લેવાનો, ઈત્યાદિ અપરાધ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તાળાં કુંચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા ઔપધી સુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિયે છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ ઠરે. મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખ, ઈચ્છા અને ચિંતાથી રહિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજ જેવા સમજે. કેમકે રાજ અને પ્રજાના સુખમાં કાંઈ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથી જ ન્ય, ને અપંગોતું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયલા ખાતા તરફથી થાય, જેથી ભીખારી તે શું ! એ કોઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ ! ક્ય, વિક્ય ન થતાં સૌને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચોરી કોને કેહેવી, એ કોઈને ખચર રહે નહિ ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનૂપમ છે અર્થાત્ એના જેવી સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ભૂતકાળમાં મન્વાદિ કોઈ રાજનીતિ થઈ નથી, ને વર્તમાન સમયમાં ક્યાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળુ વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશક્ય હોવાથી તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, ઊછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ધણીક પેઢી સુધી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એક મત થઈ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સંતના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધા પ્રમાણે જાતિ થયેલી છે. પણ તેવી નોંધ ક્યાંય ઇતિહાસમાં જણાતી નથી, તથાપિ એ રાજનીતિને કંઈક લગતું વાક્ય શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિ પર્વના ૫૯ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ન વૈ રાજ્યં ન રાજાસીન્ન ચ

પૂર્વે કોઈ રાજ્ય, રાજ, દંડ તથા દંડહેતાર

દંડો ન દાંડિકઃ । ધર્મેણૈવ પ્રજાઃ

નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર

સર્વા રક્ષંતિ સ્મ પરસ્પરમ્ ॥ ૫૩૨ ॥

રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી સુખદાયક રાજનીતિ જે ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેનું પોષણ પુરું પડતું. મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી માંહેા માંહે મારામારી ઉત્પન્ન થઈ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સંભવ છે. એવી શંકા થાય તો સમજવું કે, સ્થિતિમાં સમતોલપણું રહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેનો ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેળે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોગાદિ કોઈ પણ કારણથી તેનો ક્ષય થાય છે. પણ જ્યાંસુધી એ બ્રહ્મચારિ આવાની સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ચાલુ થઈ નથી, ત્યાંસુધી તો મન્વાદિ રાજાઓના બગડેલા ધોરણે ચાલે.

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો જોઈએ. હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોય છે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રાજ જણાતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય એમ ભાસે છે. કેમકે રાજ્ય ચલાવવા માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડે છે, જે તે ઠેકાણે રાજ જેવો ઠેરે છે. કારણ તેની સત્તા ખીજ સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોય છે, તેને ધણું કરી રાજ જેવું માન મળે છે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહિથી ચાલે છે. માટે ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્ય રાજથી ચાલે છે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ધણા મનુષ્યની સંભાળ રાખવારૂપ ભાર હોય છે, જે સર્વ વાતે કુશળ થયા સિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નીચા
વિના ન હિ । યથાઽશનૈર્વિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદ્દિ દેહિનામ્ ॥૫૩૩॥

જેમ ખાદ્યા વિના દેહધારીના દેહની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોકના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના બની શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસેઘ-
ત્તનો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાન્નૃપાદ્યા-
શ્ચ શત્રુજિલ્લોકરંજકાઃ ॥ ૫૩૪ ॥

માટે રાજ્યે સદા યત્નથી નીતિશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી રાજ્યદિ સર્વ, શત્રુને જીતનાર તથા લોકને રંજન કરનાર થાય છે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન-
નીચા તે વિનાશ્યુભે ॥ ૫૩૫ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટને દંડ દેવો, એ રાજનો પરમ ધર્મ છે; જે બંને નીતિ વિના બની શકતાં નથી ॥ ૫૩૫ ॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાનું છે, તેમ રાજનું મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ સિવાય જેમ વડીલ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજ નહિ. અને વડીલ સિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ રાજ વિનાની પ્રજા નહિ. એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યક્જ્ઞેતા
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધારા જલધૌ
વિપ્લવેતેહ નૌરિવ ॥ ૫૩૬ ॥

જો આલોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખનાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં મુખાણી વગરના નાવની પેઠે નાશ પામે ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્વધર્મે વિના પા-
લેન વૈ પ્રજાઃ । પ્રજયા તુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥

વળી રક્ષણકરનાર વિના પ્રજા પોતાપોતાની ફરજ બજાવતી નથી, ને પ્રજા વિનાનો રાજ પૃથિવમાં શોભતો નથી ॥ ૫૩૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુ-
ભ્યો નૃપવલ્લભાત્ । નૃપતિર્નિજ-
લોભાચ્ચ પ્રજા રક્ષેત્પિતેવ હિ ॥ ૫૩૮ ॥

રાજા બંધુરવંધૂનાં રાજા ચક્ષુરચ-
ક્ષુષામ્ । રાજા પિતા ચ માતા ચ
સર્વેષાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૫૩૯ ॥

રાજાએ ચોર, કાર્યભારી, શત્રુ, હિનુરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની પિતાની
પેઠે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

કેમકે રાજા અબંધુનો બંધુ, આંધળાની
આંખ અને ન્યાય માગે વર્તનાર સર્વનો
માતા પિતા છે ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ રાખવો પડે છે, જે પ્રજાએ આપવો નેહ્યો. કેમ કે તેને ન આપે તો રાજા લાવે ક્યાંથી? માટે પ્રજાએ રાજાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રહેવું. રાજાએ પોતાના તાબાની જેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમાં જે ખેતી માટે પ્રજા ઊપયોગમાં લે તેના ઊપર કર નાખવો. વળી પાષાણ, ધાતુ, રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખણી કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઊપર પણ કર નાખવો; તેમ જંગલની પણ જે પેદાશ થાય તેના ઊપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઊપર કર નાખવો. એ રીતે કાચી વસ્તુ ઊપર કર લેવો પણ તેની જે કંઈ વસ્તુ પોતાના દેશમાં અને તે ઊપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઊપર બેવડો કર થાય છે, જેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના દેશમાંથી કાચી અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જાય તેના ઊપર કર લેવો નહિ. કેમ કે તે વસ્તુ જેમ અને તેમ ખીજ દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશનો આપાર વધે તેમ કરવું, જેથી પોતાની પ્રજા તે ઊપર સારી રીતે ગુજરાન ચલાવી શકે. ખીજ દેશની કાચી વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના દેશમાં આવે તે ઊપર ઘટતો કર નાખવો. વળી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા ખીજ ધંધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની આવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરે જેમ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ ખીજ મનુષ્ય પણ અનેક પ્રકારના ધંધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં આડી રીતે સરકારી જમીનનો જ ઉપયોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધંધા માટે માલની આવ જવ થવામાં જે જમીન વપરાય છે તે સરકારી જ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય ક્યાંઈ પણ આવજવ કરી શકતી નથી. વળી સર્વ પ્રકારના ધંધાનો બધો આધાર ખેતી વિગેરેથી ઊપજતી કાચી વસ્તુ ઊપર હોવાથી, તે પેદાકરનાર ખેડુતાદિ વર્ગ કરના ખાજમાં કચરાઈ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે ખીજ ધંધાથી ગુજરાન ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોએ, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં સરકારને કર આપી, ખેડુતાદિ ગરીબ વર્ગનો બચાવ કરવો, એ તેમની ફરજ છે. પણ રાજાએ એ સધળા નાના પ્રકારના કર એવી રીતના હલકા નાખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી, સુખે રહી શકે તેમ કરવું. અથવા જમીન તથા

જળમાંથી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર, ભારવેહેનાર, ધણુ મળી સાથે વ્યાપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હરકોઈ પ્રકારનો વંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઈ પાસેથી પણ ઊધરો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઊત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજખી ખર્ચ આદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઊપજ ખરચનું સરવાયું તપાસતાં, તેમાં નફો હોય તો ઝોછો ને ખોટ હોય તો વધારે, જેટલો લેવો ઘટે તેટલો કર પોતાની રાજસભા દ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમંત વા ગરીબ હોય. જો કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વ પ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એક મત થઈ એ એકજ નતનો કર રાજને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઈ એક બીજાના સુખદુઃખમાં ભાગલેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઈ પણ જન હમાણાના ખેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને સરકારી કર આપવા માટે તેની ઘરવખરી વંચાય અને બીજા સુખે ખાનપાન કરી મોજમજામાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીક્કારવા યોગ્ય ઘણીજ ગેર વાજખી રીત બંધ થાય, ગરીબ માર્યા નય નહિ, જીલમ કેહેવાય નહિ, ને રાજને પણ ઘણી આવક થઈ પડે. પણ એટલી સંભાળ રાખવી કે, કોઈયે પણ કોઈ રીતે બેવરો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસેથી રાજ્યે ઊધરાવવા પ્રથમ ઘણું અવધાન ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઊપરથી રાજ પ્રજા બન્નેને કર ઊધરાવવા તથા આપવામાં કશી હરકત આવનાર નથી. વળી રાજ પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત ખર્ચ આદ કરી, જે ચોક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે રાજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઈ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમાં સંશય નહિ. પણ રાજ્યે પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઊપર ભરોસો રાખી કર લેવો, ને કર ઊધરાવનાર તરફથી પ્રજા ઊપર કશી તરેહનો જીલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઈનો પણ હિસાબ નહિરમાં ન આવે ને કોઈ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજ્યે તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજને મોટું નુકશાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઊઘોગ પર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને કહ્યું છે કે,

યથા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્ પુષ્પાણિ

પદ્મપદઃ । તદ્વદર્થાન્ મનુષ્યેભ્યઃ

આદ્યાદવિહિંસયા ॥ ૫૪૦ ॥

જેમ જમર પુષ્પને અચાવતાં તેમાંથી રસ ગૂહણ કરે છે, તેમ રાજ્યે મનુષ્યને નીચોઆ વિના તેમની પાસેથી કર લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

પુષ્પં પુષ્પં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં
ન કારયેત્. । માલાકાર ઇવારા-
મે નયથાંગારકારકઃ ॥ ૫૪૧ ॥

યસ્માન્ ત્રસ્યંતિ ભૂતાનિ મૃગવ્યા-
ધાન્મૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મહીં
લબ્ધ્વા સ પરિહીયતે ॥ ૫૪૨ ॥

વળી માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા
ચ કર્મણામ્ । તથાવેક્ષ્ય નૃપો
રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૫૪૩ ॥

સાંવત્સરિકમાસૈશ્ચ રાષ્ટ્રાદાહાર-
યેદ્દલિમ્ । સ્યાચ્ચામ્નાયપરો
લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃપુ ॥ ૫૪૪ ॥

મોહાદ્રાજાસ્વરાટ્ઠં યઃ કર્ષયત્ય-
નવેક્ષયા । સોચિરાદ્વિશ્યતે રા-
જ્યાઙ્ગીવિતાચ્ચ સર્વાંધવઃ ॥ ૫૪૫ ॥

બગીચાના માળીની પેઠે વૃક્ષમાંથી ફલ
લેવાં, પણ કોલસા કરનારની પેઠે વૃક્ષને
મૂળમાંથી કાપી ન નાખવો. ॥ ૫૪૧ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પારાધિથી મૃગલાંની પેઠે
પ્રજા ત્રાસ પામે છે, તે રાજા સમુદ્ર પર્થત
પૃથ્વીને પામીને પણ નાશ પામે છે ॥ ૫૪૨ ॥

રાજાએ જેમ પોતાને તથા ધંધો કરનાર
સર્વ પ્રજાને લાભ થાય, તે રીતે વિચાર
કરી રાજ્યમાં નિરંતર કર ડેરવવા ॥ ૫૪૩ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ થઈ પ્રતિ વર્ષને
કર સારા કાર્યભારીદ્વારા ઉધરાવવો, ને પ્ર-
જાને વિષે પિતાની પેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વ-
ગર પોતાના હેશને પીરે છે, તે બાંધવે
સહિત, રાજ્ય તથા જીવિતથી થોડા કા-
ળમાં ભ્રષ્ટ થાય છે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાએ, કોઈ પણ પરદેશના રાજા
તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના હેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં
સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, લુટાર તથા અંડકરનાર લોકોને
શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર બન્ને ઠેકાણે ઊપયોગમાં આવે
તેવી ગોઠવણ રાખવી. સમુદ્રમાં લુટારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી
પોતાની પ્રજાનો જીવન માત્ર બચાવવા માટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિ
વા વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક દૃઢ નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સ-
મય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના
પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાય તેવી રીતે જુદા જુદા રંગનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, ર-
હેવા માટે હેશમાં જુદે જુદે સ્થાને, સારી હવાવાળી જગ્યામાં છાવણિયો બાંધી આપ-
વી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર આ-
પવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, લુટારને શોધી કા-
ઢવાની ચતુરાઈ શીખવવી. વળી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગ્રામ તથા માર્ગમાં સલાહ
સંપ રાખવા અને ચોર, લુટારથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા રક્ષકો રાખવા. એ સર્વ
સૈન્યને માસિક લવાજમ ચઢે ચઢ્યું દેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે રીતનાં

ગોઠવણુ રાખવી. કેમકે એકાએક તેવું કામ આવી પડે છે. માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિસમુદ્યતદંડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃ-
તપૌરુષઃ । નિત્યં સંવૃત્તસર્વાર્થો
નિસં છિદ્રાનુસાર્યરે ॥ ૫૪૬ ॥

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પંચાનાં મધ્યે ગુલ્મ-
મધિષ્ઠિતમ્ । તથા ગ્રામશતનાં ચ
કુર્યાદ્રાષ્ટસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૫૪૭ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છેકે,

કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિ-
ત્તોનિશમ્ । ચતુર્ભિઃ પંચભિર્વાપિ પદ્-
ભિર્વા ગોપયેત્સદા । દિને દિને યામિ-
કાનાં પ્રકુર્યાત્પરિવર્તનમ્ ॥ ૫૪૮ ॥

વીથિવીથિષુ યામાર્થે નિશિ પર્ય-
ટનં સદા । કર્તવ્યં યામિકૈરેવ
ચૌરજારનિવૃત્તયે ॥ ૫૪૯ ॥

માર્ગસંરક્ષણં કુર્યાન્નૃપઃ પાન્થ-
સુખાય ચ । પાન્થપ્રપીડકા યે
યે હાતવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ॥ ૫૫૦ ॥

ગજાશ્વરથયાનં તુ પ્રાતઃ સાયં
સદાભ્યસેત્ । વ્યૂહાભ્યાસં સૈનિ-
કાનાં સ્વયં શિક્ષેચ્ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૫૫૧ ॥

ગજાશ્વરથપશ્વાદીન્મૃસા-
ન્દાસાંસ્તથૈવ ચ । સંભારા-
ન્સૈનિકાન્કાર્યાક્ષમાન્જાત્વા
દિને દિને । સંરક્ષેયત્પ્રયત્ને-
ન્ન સુજીર્ણાન્સંત્યજેત્સુધીઃ ॥ ૫૫૨ ॥

રાજ્યે નિત્ય પોતાના સૈન્યને ક્વાયત શી-
ખવતાં તૈયાર રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા
રેહેવું, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખ-
વો, અને શત્રુના છિદ્રને જોતાં રેહેવું ॥ ૫૪૬ ॥

અને દેશના રક્ષણુ માટે બે, ત્રણ અથવા પાંચ
ગામને અંતરે નાહાની તથા સો સો ગામ-
ને અંતરે મોહોડી, એક એક ઉપરીના
હાથ નીચે સૈન્યની ટુકડિયો રાખવી ॥ ૫૪૭ ॥

રાજ્યે નિરંતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થા-
નની ચોમેરથી ચાર, પાંચ વા છ પોહો-
રો ભરનાર સીપાઇ વડે રક્ષા કરવી, ને
પ્રતિ દિવસે તેમની બદલી કરવી ॥ ૫૪૮ ॥

વળી રાત્રિ સમય ચોકીદારોએ ચોર તથા
જારની નિવૃત્તિ માટે ગલિયે ગલિયે પો-
હોરમાં બે વખત ફરવું ॥ ૫૪૯ ॥

વળી રાજ્યે વટેમાર્ગના સુખ વાસ્તે
માર્ગનું સંરક્ષણુ કરવું, ને તેમને જે પીડા
કરતાં હોય તેઓને પ્રયત્નથી હળુવા ॥ ૫૫૦ ॥

વળી નિરંતર સવાર સાંજ હાથી, ઘોડા
તથા રથ ઉપર બેસવાનો અભ્યાસ કર-
વો, ને પોતે ક્વાયત શીખવી, તથા સૈ-
નિકોને શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

વળી બુદ્ધિમાન રાજ્યે પ્રતિ દિવસે હાથી
ઘોડા, રથ, પશુ, પોષ્યવર્ગ, આકર, લડા-
ઈની સામગ્રી તથા લશ્કરને કાર્યમાં અ-
સમર્થ થતાં જાણી, પાછાં સમર્થ થાય તે
રીતે તેમની રક્ષા કરવી; ને તેમાંથી જે
અતિ જીર્ણ થાય તેનો કાર્યમાં ઉપયોગ ક-
રવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના અચાવ માટે સરહદ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં જ્યાં ઘટે ત્યં શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધ વિદ્યામાં કુશળ પુરુષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી જીતિ ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા ઘણા કામ આવે છે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું, ને તેને માટે વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो
धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्मादुर्गं विधीयते ॥ ५५२ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના સો ચોક્કા સાથે, ને સો શસ્ત્રધારી બહારના દશ હજાર ચોક્કા સાથે યુદ્ધ કરી શકે છે, માટે રાજ્યે કિલ્લા કરવા. ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુક્રનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्छिन्नस्तु तथा कार्यो दस्यु-
भिर्न विलंघ्यते । यामिकैरक्षितो
नित्यं नालिकास्त्रैश्च संयुतः ॥ ५५४ ॥

રાજ્યે શત્રુથી ઉચ્છિન્ન ન કરાય તેટલો ઊંચો, નિરંતર પોહોરેગિરોએ રક્ષિત તથા તોપો જેમાં ગોડવેલ છે એવો કિલ્લો કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

परिखा च ततः कार्या खाताद्वि-
गुणविस्तरा । नातिसमीपप्राकारा
ह्यगाधसलिला शुभा ॥ ५५५ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી થોડે છોટે ધાણુંકરી ઊંડાઈથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ જળવાળી સુંદર ખાઈ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्ये-
धमसंग्रहः । प्रवेशश्चापसारश्च
सप्तैता दुर्गसंपदः ॥ ५५६ ॥

દેવાલનો વિસ્તાર, અતિ મુંઝવણ, ઉદકાદિ રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને આવજવ કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત કિલ્લાની સંપત કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ જળવવા માટે રાજ્યે પોતાની પ્રજાએ ચુંડી કાહોડલા મુખીઓ તથા પોતાના પ્રધાનોની સાથે મસલત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર પડે તેમ કાયદા બાંધવા, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંબંધી જે વાંધા પડે, તેનો નિવેડો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ઘટતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં પંચ તથા ન્યાયાધિશ દ્વારા કોઈનો પક્ષ કર્યા વગર, જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાતિજાનપદાન્ ધર્માન્ શ્રેણી-
ધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ । સમીક્ષ્ય કુલ-
ધર્માશ્ચ સ્વધર્મં પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૫૫૭ ॥

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાંગઃ
સમાહિતઃ । પ્રણમ્ય લોકપા-
લાય કાર્યદર્શનમારમેત્ ॥ ૫૫૮ ॥

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં
રાજા વાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।
ન ચ પ્રાપિતમન્યેન
ગ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૫૫૯ ॥

સસમર્થં ચ સંપश्यે-
દાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।
દેશં રૂપં ચ કાલં ચ
વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૫૬૦ ॥

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિ-
વદતાં નૃણામ્ । સાક્ષિપ્રસયસિદ્ધા-
નિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૫૬૧ ॥

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુ-
ર્યાન્નરાધિપઃ । અચિરાત્તં દુરા-
ત્માનં વશેકુર્વંતિ શત્રવઃ ॥ ૫૬૨ ॥

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોઽર્થાન્
ધર્મેણ પश्यતિ । પ્રજાસ્તમનુવર્તે
સમુદ્રમિવ સિંધવઃ ॥ ૫૬૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

નૈકઃ પश्यેચ્ચ કાર્યાણિ વાદિનોઃ
શૃણુયાદ્વચઃ । રહસિ ચ નૃપઃ પ્રાજ્ઞઃ
સમ્યાશ્ચૈવ કદાચન ॥ ૫૬૪ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર રાજાએ જાતિ, દેશ,
વ્યાપારિ તથા કુળની જે રીતિયો હોય,
તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાં-
ધવા ॥ ૫૫૭ ॥

અને ન્યાયાધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી,
વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી, સાવધાન થઈ
તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ
કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

પણુ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે ની-
મેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાદી પ્રતિ-
વાદિનો કહ્યો વધારવો નહિ, ને કોઈએ
દાખલ કરેલો કહ્યો સાંભળવામાં કોઈ
રીતે દીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું
છે, કહ્યો કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો
છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ, કાળ તથા
વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ
તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પરસ્પરે વાંધો પડે-
લ વાદી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રમાણુ-
ના વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યનો ખુલા-
સો આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

પણુ જે રાજા મોહથી પ્રજાને વાજબી
ઈનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની
પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરુદ્ધ થવાથી શ-
ત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરે છે ॥ ૫૬૨ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમ-
માં રાખી પ્રજાને વાજબી ઈનસાફ આપે
છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ
પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

બુદ્ધિમાન રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા સભાસ-
દ, એમાંના કોઈપણ એકલાએ ક્યારેય એકાં-
તમાં વાદી પ્રતિવાદીનું કાર્ય તપાસવું નહીં, તે-
મ તેમની વાત પણુ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

વ્યવહારવિદઃ પ્રાજ્ઞા વૃત્તશીલ-
શુણાન્વિતાઃ । રિપૌ મિત્રે સમા
યે ચ ધર્મજ્ઞાઃ સસવાદિનઃ ॥ ૫૬૫ ॥

વળી રાજા વા ન્યાયાધીશે, સર્વ જાતિમાં જે
વ્યવહાર જાણનાર, સુદ્ધિમાન, સારાં આ-
ચરણ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુ મિત્રને સ-
માન જાનેનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

નિરાલસા જિતક્રોધકામલોભાઃ
મિયંવદાઃ । રાજા નિયોજિતવ્યા-
સ્તે સમ્યાઃ સર્વાસુ જાતિષુ ॥ ૫૬૬ ॥

આળસ રહિત, ક્રોધ, ક્રોધ તથા લોભને
જીતેલા અને પ્રિય બોલનાર હોય, તેમને
સભાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चित्तनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सम्यैराज्ञाश्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ ५६७ ॥

અને તે શ્રેષ્ઠ સભાસદો સાથે પૃથક્ પૃથ-
ક્, એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિ-
ચાર કરી, વાદી પ્રતિવાદીના વાંધાનો
નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં
દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં
જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામ તથા શહેરે શહેર નિત્યની ગંદકી
સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠેકાણે ખેતીવાડીના ખાતર
માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ગંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી
રોગ થાય છે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તત્ત્વો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ
ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિપૂચિકા એટલે કોગળિયું, શીળી તથા ચોરી આદિ ઉ-
ડતા રોગો અટકે, તેવા ઉપાય રાજાએ લેવા. તેમાં શીળી અટકાવવા માટે ગૌશીતળાનો
એક મૂકી શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો
દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં જિત્પત્ર થતાં તમામ બાળકોને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્રજા-
માં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સહિત
કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણ અધિક થતાં હોય તે
રોગ પ્રજામાંથી ઓછો કરવા તથા બીજા રોગ પણ જેમ અને તેમ ઓછા કરવા પ્રય-
ત્ન કરાવવો. વળી સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરે છે, માટે તેવા
ઘાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નાશ ક-
રાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ સુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે
રીતે પ્રજાના જીવન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની જોડવણી કરવી, અને પોતાની
પ્રજામાં વધારો થાય છે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દશ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી
છે, ને તેમાં પુરૂષ, સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાના વિભાગ સાથે કેટલાં
છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા
પોષણાદિ કથાણુ સારી રીતે થાય છે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય
તો તેનો ઉપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો. અને ઘટારો જણાય તો તેનાં કારણ શોધી

કહાડી કંઈ ખામી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ઘટેથી ઉપજમાં ઘટારો થવાને લીધે રાજા નિર્ભય થાય છે. શ્રી મહાભાર-તાંતર્ગત સભા પર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચ્છિદગ્નિભયાચ્ચૈવ સર્વવ્યા-
લભયાત્તથા । રોગરક્ષોભયા-
ચ્ચૈવ રાટ્નં સ્વં પરિરક્ષસિ ॥ ૫૬૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યથા વીજાંકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયત્ને-
નાભિરક્ષિતઃ । ફલપ્રદો ભવેત્કા-
લે તદ્લોકઃ સુરક્ષિતઃ ॥ ૫૬૯ ॥

લોકાનુગ્રહકર્તારઃ પ્રવર્દ્ધંતે
નરેશ્વરાઃ । લોકાનાં સંક્ષયા-
ચ્ચૈવ ક્ષયં યાંતિ ન સંશયઃ ॥ ૫૭૦ ॥

ગોપાલેન પ્રજાધેનોર્વિત્તદુગ્ધં શનૈઃ
શનૈઃ । પાલનાત્ પોષણાત્ ગ્રાહ્યં
ન્યાય્યાં વૃત્તિં સમાચરેત્ ॥ ૫૭૧ ॥

હિરણ્યધાન્યરત્નાનિ યાનાનિવિ-
વિધાનિ ચ । તથાન્યદપિ યત્
કિંચિત્પ્રજાભ્યઃ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધંધા કરવાની રીતિ ભાતિમાં કુશળ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું શુજરાન સારી રીતે ચલાવી રાજાની ઉપજમાં વધારો કરી આપે છે. પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરુષ અને જાતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી. તેમાં સ્ત્રીઓને સ્ત્રીવિદ્યાગુરુદ્વારા અને પુરુષોને પુરુષવિદ્યાગુરુ-દ્વારા કેળવણી આપવી. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા કલાનાં વૃદ્ધિઃ સ્યાત્તથા કુર્યા-
ન્નૃપઃ સદા । વિદ્યાકલોત્તમાન્દૃષ્ટ્વા
વત્સરે પૂજયેચ્ચ તાન્ ॥ ૫૭૩ ॥

શું તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ,
વ્યાધિ તથા સર્પાદિ દૂર પ્રાપ્તિ અને રોગ
તથા રાક્ષસના ભયથી રક્ષણ કરે છે? ॥ ૫૬૮

જેમ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરેલ સૂક્ષ્મ બીજ-
નો અંકુર કાળે કરી ફળ આપે છે, તેમ
સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ જા-
ણવી ॥ ૫૬૯ ॥

પ્રજા ઉપર દયા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે
છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પામે છે, એમાં
સંશય નહિ ॥ ૫૭૦ ॥

માટે રાજરૂપ જોવાળે પ્રજારૂપિ ગાયતું
પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ ધીમે
ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે ચા-
લવું ॥ ૫૭૧ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન,
વિવિધપ્રકારનાં વાહન તથા બીજું પણ
જે કંઈ છે, તે પ્રજા પાસેથીજ મળેલું
હોય છે ॥ ૫૭૨ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ
વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષે જે
વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે
તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૫૭૩ ॥

વળી રાજ્યે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જેટલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજળી-
થી ચાલનાર રથનો વહિવટ કરવો અને શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છાયા-
ને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજ્વળે વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો
મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે ફાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વ નાની મોટી નદિયો ઉપર
પ્રજ્વળે સર્વ પ્રકારનો જલ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે ખૂલો અં-
ધાવવા. પ્રજ્વળના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગરે નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં
જ્યાં જોવાં ઘટે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં. અને કાળે કરી ખુટ ન પડે માટે તેમાંથી
જેટલાં વપરાઈ જાય તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવો. તેમજ વર્ષાદિની તાણુ
સમય ખેતી વાડીનો અચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નેહેરો ખોદી તેનું
પાણી મોટા વિસ્તારના દેશમાં પુરું પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં મોટી
નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના અંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળ સ્થાનકો બાંધી, ખે-
તીવાડીનો અચાવ થઈ તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્ર-
જ્વળને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે ટાંકી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ
જળ સ્થાનકો અંધાવવાં. તેમ ક્યાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માગે તે લાવી પ્રજ્વળે
પુરું પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ કરવા
નિકળેલી પ્રજ્વળની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ અંધાવવી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે.

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્ સુવહૂન્ક-
લ્પયેન્નૃપઃ । ઉત્તમો રાજમાર્ગસ્તુ
ત્રિંશદ્વસ્તમિતો ભવેત્ ॥ ૫૭૪ ॥

રાજ્યે શેહેર જોઈ તેના કદ પ્રમાણે ધ-
ણુક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઊત્તમ રા-
જમાર્ગ ત્રીશ હાથ પોહાળો કરવો ॥ ૫૭૪ ॥

કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ
કાર્યાગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।
કુર્યાન્માર્ગાન્પાર્શ્વસ્વાતા-
ન્નિર્ગમાર્થં જલસચ ॥ ૫૭૫ ॥

અને તેની ભૂમિ ગ્રામ્ય જનો વડે, કાચઆના
વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઢાંચી ને એ આબુથી
ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલ-
વાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસાડ માર્ગની
અને આબુ ગટર રખાવવા ॥ ૫૭૫ ॥

ગ્રામદ્વયાંતરે ચૈવ
પાન્થશાલાં પ્રકલ્પયેત્ ।
નિસં સંમાર્જિતાંચૈવ
ગ્રામપૈશ્વ સુગોપિતામ્ ॥ ૫૭૬ ॥

વળી અંધે ગામને અંતરે વા ગામે ગામ,
વડેમાર્ગને ઊતરવા સાડ પાંચશાળા કરાવ-
વી, ને તે નિત્ય ઝાડી કુડી સાફ રખાવવી
તથા ગામના ચોકીદારો વડે તેની સારી
રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૫૭૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

ગ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્વ-
ક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ । કૂપવા-
પીપુષ્કરિણ્યસ્તડાગાઃ સુગ-
માસ્તથા । યથા તથા હનેકાશ્ચ
રાષ્ટ્રે સ્વાદ્વિપુલં જલમ્ ॥ ૫૭૭ ॥

રાજ્યે ગામને લાયક કાંટા વગરનાં વૃક્ષો
ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંટાવાળાં
વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા
ખેતીના અચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે
તે રીતે, સુખે ઉતરી શકાય તેવાં અનેક કુવા,
વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં ॥ ૫૭૭ ॥

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિવંધાશ્ચ
મનોહરાઃ । નૌકાદિજલયાના-
નિ પારગાનિ નદીષુ ચ ॥ ૫૭૮ ॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા બંધ
બંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદી
પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન ર-
ખાવવાં ॥ ૫૭૮ ॥

વળી રાજ્યે પોતાની પ્રજામાં જેનું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા
અપંગ સ્ત્રી પુરુષોનું, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા મરણ પામે તેમના બાલ અચ્ચાનું ભ-
રણુ પોષણુ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેનું રક્ષણ કરી તેમનો નિ-
ર્વાહ ચાલે તેવો બંદોબસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતોત્તરોત્તર સભાપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં
નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચ્છિદન્ધાંશ્ચ મૂકાંશ્ચ પંગૂન્ વ્ય-
ગાનવાંધવાન્ । પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ
તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥ ૫૭૯ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂંગાં, પાંગ-
ળાં, હાથ પગે લંગડાં, નિરાશ્રિત તથા
દીન જનને પિતાની પેઠે પોપે છે? ॥ ૫૭૯ ॥

કચ્છિદારાન્મનુષ્યાણાં તવાર્થે મૃ-
ત્યુમીયુપામ્ । વ્યસનં ચામ્યુપેતા-
નાં વિમર્ષિ ભરતર્ષભ ॥ ૫૮૦ ॥

વળી હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, તારે માટે
મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં બા-
ળઅચ્ચાનું શું તું પોષણુ કરે છે? ॥ ૫૮૦ ॥

એ રીતનું પ્રજાનું રક્ષણુ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરવું
જોઈએ અને પ્રજાએ પણ પોતપોતાની ચોખી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભા-
દ્વારા દેશની આવક અર્ચનું દર વર્ષનું સરવાળું તપાસી જે કર લેવા ઠરાવ કરે તે ઘણી
ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, લુટારૂ તથા બંડ-
કરનાર લોકોથી, માંહોમાંહેના કલેશથી, રોગથી, ગંદકીથી, સિંહચાક્રાદિ કૂર પ્રાણિયો-
થી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણુ થવું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રી-
મંત્રોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના
બદલામાં તેમની માલ મિલકત પણ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેનું રક્ષણુ પણ
રાજાને ઘણું અર્ચવાળું હોય છે. વળી કેળવણી, સડકો, અજવાળું, વૃક્ષો, છાયા, નદી-
નાં પૂલો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણ સાર્વજનિક ઊપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રજાનું રક્ષણ એકલાયે બની શકે નહીં, માટે રાજ્યે કામ પ્રમાણે ખાતાં હિસાબ કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમાણી કરવી, અને તેમના દ્વારા પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વ લખીને કરવો મુખ્ય કરવો નહિ. માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન
દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન
કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૮૧ ॥

જે સુખે કરી શકાય એવું કાર્ય હોય, તે પણ એકલાએ કરવું કઠીન છે, તેા વિશેષપણાથી રાજ્ય રૂપ મોહોટું કાર્ય સહાય વિના એકલાએ કેમજ કરી શકાય ॥૫૮૧॥

મૌલાન્શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાન્ લબ્ધલક્ષા-
ન્કુલોદ્ગતાન્ । સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ટૌ
વા પ્રકુર્વોત્ પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૮૨ ॥

માટે રાજ્યે પરીક્ષા કરી મૂળથીજ રાજ્ય-વહિવટ જાણનાર, શાસ્ત્રમાં કુશળ, શૂર-વીર, શુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ તથા કુલીન સાત વા આઠ પ્રધાન કરવા. ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેસુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પર રાજ્ય સાથેનો વહિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર, ખજાનચી તથા જાહેર આંધકામ, ફેલવણી અને નિરાશ્રિતોના પાલન પોષણની તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન તથા પોતાની ખાનગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

તૈઃ સાર્થં ચિંતયોન્નિત્યં સામાન્યં
સંધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં ગુ-
પ્તિલબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૮૩ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સૈન્ય, ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ઘટતા અર્ચસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

તેષાં સ્વંસ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય
પૃથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાં ચ
કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્વિતમાત્મનઃ ॥ ૫૮૪ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો જુદો જુદો તથા તે સર્વ એકઠા મળેલાનો અભિપ્રાય લઈ, જેથી પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥ ૫૮૪ ॥

નિર્વર્તેતાસ્ય યાવદ્ગિરિતિ કર્ત-
વ્યતા નૃભિઃ । તાવતોઽતંદ્રિતા-
ન્દક્ષાન્ પ્રકુર્વોત વિચક્ષણાન્ ॥ ૫૮૫ ॥

વળી પોતાનો રાજ્ય કારભાર ચલાવવામાં જેટલાંની જરૂર પડે, તેટલાં આળસ વિનાનાં ડાહ્યાં તથા શાસ્ત્ર જાણનાર માણસ રાખવાં ॥ ૫૮૫ ॥

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વોત સર્વશા-
સ્ત્રવિશારદમ્ । ઇંગિતાકારચે-
ષ્ટજં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૫૮૬ ॥

વળી જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય જાણનાર, શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુલીન હોય, તેને વડીલ અથવા એલચી કરવો ॥૫૮૬॥

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાત્
દશગ્રામપતિં તથા ।
વિંશતીશં શતેશં ચ
સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૫૮૭ ॥

ગ્રામદોપાન્સમુત્પન્ના
ન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।
શંસેદ્રામદશેશાય
દશેશો વિંશતીશિનમ્ ॥ ૫૮૮ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વે શતેશાય
નિવેદયેત્ । શંસેદ્રામશતે-
શસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્ કા-
ર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજ્ઞોઽન્યઃ સચિવઃ
સ્લિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતંદ્રિતઃ ॥ ૫૯૦ ॥

તેમ શુક્રનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વવિદ્યાસુ કુશલો નૃપો હ્યપિ
સુમંત્રવિત્ । મંત્રિભિસ્તુ વિના મંત્રં
નૈકોઽર્થં ચિતયેત્ કચિત્ ॥ ૫૯૧ ॥

પુરુષે પુરુષે ભિન્નં દૃશ્યતે બુદ્ધિર્વૈ-
ભવમ્ । આપ્તવાક્યૈરનુભવૈરાગ-
મૈરનુમાનતઃ ॥ ૫૯૨ ॥

મૃત્યં પરીક્ષયેન્નિસં વિશ્વાસ્યં
વિશ્વસેત્તદા । નૈવ જાતિર્ન ચ
કુલં કેવલં લક્ષ્યેદપિ ॥ ૫૯૩ ॥

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિ-
કુલે ન હિ । ન જાત્યા ન કુલેનૈવ
શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૯૪ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો,
તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપ-
રી હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥૫૮૭॥

ગામના અધિપતિયે, ગામમાં કંઈ ચોરાદિ સં-
બંધી દંડોદિતુર થાય ને તે બે પોતાથી બે-
સાડી ન શકાય, તો શુપ્તરૂપ દશગામના અ-
ધિપતિને જાહેર કરવું; એજ રીતે દશગામ-
ના અધિપતિયે વીશ ગામના ઉપરીને ॥૫૮૮॥

વીશ ગામના ઉપરિયે સો ગામના અ-
ધિપતિને ને સો ગામના અધિપતિયે હ-
જાર ગામના ઉપરીને જાહેર કરવું ॥૫૮૯॥

અને તે સર્વના ગામ સંબંધી સમસ્ત તથા
પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજના સ્નેહી તથા
આગસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસ-
વાં ॥ ૫૯૦ ॥

બે કે રાજ સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા
સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મંત્રિયો
વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઈ કા-
ર્યનો વિચાર કરવો નહિ ॥ ૫૯૧ ॥

કારણ પ્રત્યેક પુરુષમાં, સત્યવાદીનાં વચ-
ન, અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુ-
દ્ધિનો વેભવ જુદો જુદો દેખાયછે ॥૫૯૨॥

વળી રાજ્યે નિરંતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા
કરતા રહેવું, તેમાં બે વિશ્વાસ કરવા લાયક
હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર જાતિ
તથા કુલ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥૫૯૩॥

કેમકે મનુષ્યનાં કર્મ, શીળ તથા શુભ
પૂજવા લાયક છે, જાતિ તથા કુળ નથી;
કારણ જાતિ તથા કુળે કરી કંઈ શ્રેષ્ઠતા
આવતી નથી ॥ ૫૯૪ ॥

અધિકારે ક્ષમં દૃષ્ટ્વા હ્યધિકારે
નિયોજયેત્ । નાધિકારં ચિરં
દદ્યાદ્યસ્મૈકસ્મૈ સદા નૃપઃ ॥ ૫૯૫ ॥

અધિકારમદં પીત્વા
કો ન મુહ્યેત્પુનશ્ચિરમ્ ।
અતઃ કાર્યક્ષમં દૃષ્ટ્વા
કાર્યેઽન્યાસ્મિન્નિયોજયેત્ ॥ ૫૯૬ ॥

તત્કાર્યે કુશલં ચાન્યં તત્પદાનુ-
ગતં સ્વલુ । નિયોજયેત્ વર્તને તુ
તદભાવે તથાપરમ્ ॥ ૫૯૭ ॥

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી
યદા ભવેત્ । અનુક્રમેણ સંયો-
જ્યો હ્યંતે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૫૯૮ ॥

નાજ્ઞાપયેલ્લેખનેન વિનાલ્પં
વામહનૃપઃ । શ્રાંતેઃ પુરુષધર્મ-
ત્વાલ્લેખ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ॥ ૫૯૯ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં વહુ-
વાર્ષિકમ્ । તત્કાર્યજાતલેખ્યં તુ
રાજ્ઞે સમ્યક્લિખેદયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિષે વિખણુશમાર્થે કહ્યું છે કે,

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં
યાતિ લોકે જનપદ-
હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિ-
વેન્દ્રૈઃ । ઇતિ મહતિ વિરો-
ધે વર્તમાને સમાને નૃપતિ-
જનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૬૦૧ ॥

માટે રાજ્યે સદા હરકોઇને કાર્ય કરવામાં
સમર્થ જોઇનેજ અધિકારી કરવો, પણ કો-
ઇને લાંબા વખત સુધી એકને એક અ-
ધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

કેમકે ધણા વખત સુધી એકને એક અધિ-
કારરૂપ મદ પીને કોણ મોહ પામતો નથી !
માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચોક્કસ વખત
સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ જોઈ પીજ કા-
ર્યમાં જોડવો ॥ ૫૯૬ ॥

ને તેને કેકાણે તેના હાથ નીચેના હુશિ-
યાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ
સભાળી શકે તેવો ન હોય તો ખીજ કોઈ
હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

એ રીતે જેમ જેમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિ-
કારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને ચઢાવ-
તાં જવો, ને છેવટ જ્યારે યોગ્ય ભાસે,
ત્યારે પ્રધાનપદની આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

વળી નહાના વા મોટા કંઈ પણ કાર્ય માટે
લખ્યા વિના મોટેથી આજ્ઞા આપવી નહિ;
કારણ બુદ્ધી જરૂં એ પુરૂષનો ધર્મ છે, તેથી
લખાણુજ પરં પ્રમાણુ રૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

તેમ કાર્યભારીઓએ પણ પોતપોતાના
કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક
તથા અહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક
ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રહેનાર
પ્રધાન પ્રજાને અપ્રિય થાય છે, ને કેવ-
ળ પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા
ત્યાગ કરે છે; એવા મોહોટા સમાન વિ-
રોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત
થાય તે રીતે કાર્ય કરનાર પ્રધાન દુર્લભ-
ભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

મંત્રિણાં ભિન્નસંધાને ભિષજાં
સાન્નિપાતિકે । કર્મણિ વ્યજ્યતે
પ્રજ્ઞા સ્વથે કો વા ન પંડિતઃ ॥ ૬૦૨ ॥

નરાધિપા નીચજનાનુવાતનો
બુધોપદિષ્ટેન પથા ન યાંતિ યે ।
વિશન્સ્યતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમં
સમસ્તસંવાધમનર્થપંજરમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रूयते
मदः स च मदाद्वास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति तद्दये त-
स्य स्वतंत्रस्पृहा स्वातंत्र्यस्पृहया त-
तः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही
धर्मयशःसमूहः । दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
थैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ६०५ ॥

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

नियुक्तहस्तार्પितराज्यभारा
સ્તિષ્ઠંતિયે સૌધવિહારસારાઃ ।
વિઢાલવૃન્દાર્પિતદુઘપૂરાઃ
સ્વર્પન્તિ તે મૂઢધિયઃ ક્ષિતીન્દ્રાઃ ॥ ૬૦૭ ॥

હવે રાજ્યમાં નીમેલો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના બળથી પ્રભુમાંના કોઈ પણ પાસે વેઠ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઈ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો બુલમ કરતો સંભળાય, તો તેની રાજ્યે તપાસ કરવી ને ખર્ચ હોય તો તેને સખ શિક્ષા

ભેદ પામેલું કાર્ય સાંધવામાં મંત્રિની, ને સન્નિપાત રોગ સમય વૈધની બુદ્ધિ જાણીય આવે છે; સ્વસ્થ સમય કોણ પંડિત થતો નથી ! ॥ ૬૦૨ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા હાથા માણસોએ ઊપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી ચાલતા, તે દુઃખે કરી પણ જેમાંથી નિકળી શકાય નહિ એવાં ચોમેરથી બંધન કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડે છે ॥ ૬૦૩ ॥

જ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનનેજ પ્રમાણ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી મદ થાયછે, ને મદથી દાસપણું ગમતું નથી, તેથી તેનાં લક્ષ્યમાં સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણાની ઇચ્છાએ કરી, તે રાજાનાં પ્રાણ વિષે દ્રોહ કરે છે ॥ ૬૦૪ ॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, પૃથ્વી, ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે ને તેજ ખરાબ મંત્રિવડે નાશ પામે છે, એમ ઇતિહાસ જાણનાર કહે છે ॥ ૬૦૫ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણ ન આપે તે ભિન્ન સ્થાનો, ને જે હિતરૂપવચન ન સાંભળે, તે રાજા શેનો ! કારણ સદા પરસ્પરે અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ સંપત્તિ સ્થિતિ કરે છે ॥ ૬૦૬ ॥

જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હાથમાં રાજ્યકારભાર સોંપી કેવળ મેહેલમાં મોજમજ કરે છે, તે મોંઢાના સમૂહને દ્વંધ સોંપી મુઠ રહે છે, એમ જાણવું ॥ ૬૦૭ ॥

કરી તેવા જીલમનો એકદમ અટકાવ કરવો; કેમકે રાજ્યે પ્રજાને પોતાનું હુકમ જાણી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નગરે નગરે ચૈકં
કુર્યાત્સર્વાર્થ ચિત્તકમ્ ।
ઉચ્ચૈઃ સ્થાનં ધોરૂપં
નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૬૦૮ ॥

સ તાનનુ પરિક્રામેત્સર્વાનેવ સ-
દા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સ-
મ્યગ્રાણેષુ તચ્ચરૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥

રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વા-
દાયિનઃ શઠાઃ । મૃચા ભવંતિ
પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬૧૦ ॥

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ શૃજીયુઃ
પાપચેતસઃ । તેષાં સર્વસ્વમાદાય
રાજાકુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૬૧૧ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રામાનુપુરાણિ દેશાશ્ચ સ્વયં સંવી-
ક્ષ્ય વત્સરે । અધિકારિગણૈઃકાશ્ચ
રંજિતાઃ કાશ્ચ કર્ષિતાઃ ॥ ૬૧૨ ॥

પ્રજાસ્તાઃ સાધુભૂતેન વ્યવહારં વિ-
ચિન્તયેત્ । ન મૃત્યુપક્ષપાતી સ્વા-
ત્પ્રજાપક્ષં સમાશ્રયેત્ ॥ ૬૧૩ ॥

પ્રજાશતેન સંદ્રિષ્ટં સંત્યજેદધિ-
કારિણમ્ । અમાત્યમપિ સંવી-
ક્ષ્ય સકુદન્યાયગામિનમ્ ॥ ૬૧૪ ॥

રાજ્યે પ્રત્યેક શેહેરમાં સર્વ કાર્યની તપાસ રાખવા માટે કુળ તથા ગુણ વડે શ્રેષ્ઠ, સૈન્ય-કરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક સુખો રાખવો ॥ ૬૦૮ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાગેના ગામથી તે નગર પર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પાસે જઈ જાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની વર્તણુક જુવા જાણુસ વડે જાણવી ॥ ૬૦૯ ॥

કારણ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયો ધણું કરી પારકું ધન હરણ કરનાર તથા લુચ્ચા થઈ જાય છે, માટે રાજ્યે તેમનાથી પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

અને જે પાપજીવિવાળા અધિકારી, પોતાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી લાંચ ખાય છે, તેઓની સર્વ મિલકત જપ્ત કરી તેમને દેશ નિકાલ કરવા ॥ ૬૧૧ ॥

રાજ્યે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઈ પ્રજાને રાજી તથા કઈ પ્રજાને પીડિત કરી છે, ॥ ૬૧૨ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણથી કાર્યનો નિશ્ચય કરવો, ને ધણુંકરી અધિકારિને રાજી ન રાખતાં પ્રજાને રાજી રાખવી ॥ ૬૧૩ ॥

વળી ઘણી પ્રજાએ દ્વેષ કરેલા અધિકારીને રજા દેવી, ને પ્રધાન પણ એકવાર અન્યાય કરનાર જાણુવામાં આવે તો ॥ ૬૧૪ ॥

एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं सजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥

પણુ રાજ્યે પ્રથમ પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઈએ, કેમકે તે જો પોતે ન્યાયથી વર્તે તો હોય, તોજ તેના કાર્યભારિ તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે. પણુ જો તે પોતે અન્યાયિ હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયિ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६१६ ॥

શ્રેષ્ઠ જન જે આચરે, તે સાધારણુ જન પણુ આચરેછે, ને શ્રેષ્ઠ જેને માને તેને બીજા લોક પણુ માને છે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા પ્રકરણુમાં કહ્યું છે કે,

युगप्रवर्तको राजा धर्माधर्मप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७ ॥

રાજા, પ્રજાને ધર્માધર્મ શિખવવાથી સારા નરસા યુગને પ્રવર્તાવનાર થાય છે, માટે ખરાબ સમય થવામાં યુગ તથા પ્રજાનો દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥ ૬૧૭ ॥

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्गयाच्च किं
तेन शिक्षितं नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥

કારણુ પ્રજા જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરે છે; તો તેણે સારી રીતે ઊપદેશ કરેલ કંઈ પણુ કર્મ કેમ ન આચરે! ॥ ૬૧૮ ॥

કારણુ આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચર-
ણુવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા પાપ યુલ્ય બન્નેમાં સમ હોય તો સમાન થાય છે; કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરે છે, માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે ॥ ૬૧૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

जनं सर्वजना नित्यं मन्यते
महर्षितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ६२० ॥

નિરંતર મોહોટાઓએ માનેલા જનને સર્વ જન માને છે, ને જેનો મોહોટા તિરસ્કાર કરે, તેનો સર્વ તિરસ્કાર કરે છે ॥ ૬૨૦ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य प्रायोऽन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥

ઘણું કરી એકનું કર્મ જોઈ બીજા પણુ તેજ કરે છે; કેમ કે લોક બહુધા ગતાનુ-
ગતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

માટે માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયાણાં જયે યોગં સમાતિષ્ઠે-
દિવાનિશમ્ । જિતેન્દ્રિયો હિ શ-
ક્રોતિ વશે સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥ ૬૨૨ ॥

રાજ્યે દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો
યત્ન કરવો, કેમકે તે જીતેન્દ્રિય હોય તોજ
પ્રજાને વશ રાખવા સમર્થ થાય છે ॥ ૬૨૨ ॥

મૃગયાક્ષા દિવા સપ્તઃ પરિવાદઃ
સ્ત્રિયો મદઃ । તૌર્યત્રિકં વૃથાઞ્ચા
ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૬૨૩ ॥

મૃગયા, જીગાર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિંદા,
ઘણી સ્ત્રિયો કરવી, મદ્યપાન, ને નૃત્ય, ગાય-
નતથા વાજીત્ર, અને વૃથા ભ્રમવું, એ સુખ-
ની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દશ ॥ ૬૨૩ ॥

પૈશૂન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યામૃયા-
ર્થદૂષણમ્ । વાગદંડજં ચ પારુ-
ષ્યં ક્રોધજોડપિ ગણોડ્ઠકઃ ।
વ્યસનાનિ દુરંતાનિ
પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૬૨૪ ॥

તથા ચાડી, સાહસ, કપટથી મારવું, અ-
દેખાઈ, ખોટા આરોપ મૂકવા, પારકું ધન
હરણ કરવું વા માગનારને ન હેવું, ગાળો
દેવી તથા મારવા દોડવું, એ ક્રોધથી ઉત્પન્ન
થનાર આઠ મળી, પરિણામ જેવું દુઃખ-
રૂપ છે, એવાં અઢાર વ્યસન રાજ્યે પ્ર-
યત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુકનીતિના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાઘ્રાદિભિર્વનચરૈર્મયૂરાદૈશ્વ
પક્ષિભિઃ । ક્રીડયેન્મૃગયાં કુ-
ર્યાદુષ્ટસ્ત્વાન્નિપાતયન્ ॥ ૬૨૫ ॥

રાજ્યે પાંજરામાં રાખી પાળેલાં વનચર
વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે
રમવું ને જંગલના સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિ
યોને નાશકરવારૂપ મૃગયા કરવી ॥ ૬૨૫ ॥

શૌર્યં પ્રવર્દ્ધતે નિત્યં લક્ષ્યસંધાન-
સાધનમ્ । અકાતરત્વં શસ્ત્રાસ્ત્રશી-
ઘ્રપાતનકારિતા ॥ ૬૨૬ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધવા-
માં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર
જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધે છે ॥ ૬૨૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વસ્માદધિકો દાતા શૂરસ્ત્વં ધા-
ર્મિકો હ્યસિ । ઇતિ વાર્ચં ન શૃણુ-
યાત્ શ્રાવકા વંચકાસ્તુ તે ॥ ૬૨૭ ॥

રાજ્યે, “તમે સર્વથી અધિક દાતા, શૂ-
રવીર તથા ધર્મિષ્ઠ છો,” એવાં વચન સાં-
ભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ
હોય છે ॥ ૬૨૭ ॥

આત્માનં પ્રથમં રાજા વિનયેનોપપા-
દયેત્ । તતઃ પુત્રાંસ્તતોડમાત્યાંસ્તતો
મૃત્યાંસ્તતઃ પ્રજામ્ ॥ ૬૨૮ ॥

વળી પોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી
પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારિ તથા પ્રજાને
વિવેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મી
શ્ચ સ્વામિતા । ચંચલાનિ ષડેતાનિ
જ્ઞાત્વા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી તથા
પ્રભુતા, એ છને ચંચળ જાણી સદાચરણી
થવું ॥ ૬૨૯ ॥

સુજનૈઃ સંગતં કુર્યાત્ ધર્માય ચ
સુખાય ચ । સેવ્યમાનસ્તુ સુજ-
નૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૬૩૦ ॥

અને ધર્મ તથા સુખ વાસ્તે સજ્જનોની
સંગત કરવી; કેમકે સજ્જનોએ સેવેલો
રાજા અતિ શોભે છે ॥ ૬૩૦ ॥

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રલ્હા-
દયેજ્જગત્ । ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ કૂર-
વાઠ્ઠ ધનદોષિ સન્ ॥ ૬૩૧ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણી વડે પ્રજાને
રાજી રાખવી, કેમકે ધનદેનાર પણ જો
કઠોર બોલનાર હોય તો પ્રાણિયોને ઉદ્વે-
ગ કરે છે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજ્યે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વ-
ર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઈ પ્રજા ન્યાયથી વર્તે. પણ જેમ એક કુટુંબ-
ના વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડે છે, તેમ
રાજ્યે પણ ઘણાંક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રજારૂપ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા
માટે પોતાનો કડપ રાખવો જોઈએ. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની
અને મેહેલ તથા રાજસભા સુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા,
બાંધ્યોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રજાએ ચુંટી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી
તેમાં વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત ગમાવવો નહીં. શુકનીતિના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાનાવૃક્ષલતાકીર્ણે પશુપક્ષિગ-
ણાવૃતે । સુવહૂદકધાન્યે ચ તુ-
ળકાષ્ઠસુખે સદા ॥ ૬૩૨ ॥

રાજ્યે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતાવા-
ળા, પશુ તથા પક્ષીગણે કરી યુક્ત, ઘણા
જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા ચારો તથા
બળતણ મળી શકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

સુરમ્યસમભૂદેશે નાતિદૂરમહી-
ધરે । અર્ધચંદ્રાં વર્તુલાં વા ચ-
તુરસાં સુશોભનામ્ ॥ ૬૩૩ ॥

અને કંઈક દૂર છે પર્યંત જેને એવા સ-
પાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેશમાં, સુશો-
ભિત, અર્ધચંદ્રાકાર, વર્તુલ, વા ચો-
બંદી ॥ ૬૩૩ ॥

ચતુર્દિશુ ચતુર્દારાંસુમાર્ગારામ-
વીથિકામ્ । સપ્રાકારાં સપરિ-
સ્તાં રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩૪ ॥

ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાવાળી, સારા
માર્ગ તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પં-
ક્તિવાળી, અને આંધ્યે સહિત કિલ્લાવા-
ળી રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વગજશા-
લિકમ્ । પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલ-
યંત્રૈઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુક્ત
પ્રાકારંસુષુ યંત્રકમ્ ।
દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાસ્ત્રૈઃ
પ્રતિક્ષાસુગોપિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

રાજા રાજસભા કાર્યા સુગુપ્તા
સુમનોરમા । જલોર્ધ્વપાતિયં-
ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયંત્રકૈઃ ॥ ૬૩૭ ॥

વાતપ્રેરકયંત્રૈશ્ચ યંત્રૈઃ કાલપ્રવો-
ધકૈઃ । પ્રતિષ્ઠિતા ચ સ્વાદર્શ-
સ્તથા ચ પ્રતિરૂપકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥

તથાવિધામાત્યલેખ્યસમ્યાધિકૃત-
શાલિકાઃ । કર્તવ્યાશ્ચ પૃથક્ત્વે
તાસ્તદર્શ્યાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩૯ ॥

તતઃ પરં ચતુર્દિક્ષુ પ્રજાનાં નિલ-
યાનિ ચ । સેનાધિપાઃ પદાતીનાં
ગણઃ સાદિગણસ્તતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

બૃહન્નાલિકયંત્રાણિ ગજપાલગ-
ણસ્તતઃ । ક્રમાદેષાં ગૃહાણિ સ્યુઃ
શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૬૪૧ ॥

રાજમાર્ગમુખાનિ સ્યુર્ગૃહાણિ સક-
લાન્યપિ । ગૃહપૃષ્ઠે સદા વીર્થિ
મલનિર્હરણસ્થલમ્ ॥ ૬૪૨ ॥

તેમાં મધ્યમાં સભાવાળું, પોતાના ખાનગી
બગદ, ગાય, ઘોડાં તથા હાથિને આંધવા
ની શાળાવાળું, સુંદર વાવ તથા કુવા આદિ-
ના જળસંબંધિ યંત્રે કરી સુશોભિત ॥ ૬૩૬ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્રધરનાર પોહોરેગિર જેમાં ફરે
છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારનાં કાર્ય
સાંધવાનાં સુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા
અસ્ત્રવાળા ચોડીદારોએ દિવસ રાત્રિ પ્રત્યેક
વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજગૃહ કરેલું ॥ ૬૩૬ ॥

અને રાજ્યનું કામ તપાસવા માટે રાજ-
ગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી,
અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના કુવારા
તથા સુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી યુક્ત ॥ ૬૩૭ ॥

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત
જાણાવનાર યંત્રવાળી, અને સુંદર અ-
રીસા તથા છબીઆવાળી રાજસભા
કરવી ॥ ૬૩૮ ॥

તેજ પ્રમાણે પ્રધાન, દફતરી, સભાસદ
તથા બીજા અધિકારિયોની, તેમનું પોત
પોતાનું કામ કરવા માટે ભુદી ભુદી
કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રજાનાં ઘર
કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાયદળ, ઘોડે-
શ્વાર ॥ ૬૪૦ ॥

તોપખાનું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુ-
ક્રમે પુરને વિષે સદા સુંદર ઘર કરવાં ૬૪૧

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં સુખ રાજમાર્ગ
પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ઘરની પાછળ
સદા મેકું લઘુ જવા માટે ગલી રા-
ખવી ॥ ૬૪૨ ॥

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્વતુર્દિશુ તૃપ-
ગૃહાત્ । પણ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈવ પુર-
ગ્રામાદિપુ સ્થિતાઃ ॥ ૬૪૩ ॥

માર્ગાન્ સુધાશર્કરૈર્વા ઘટિતાન્પ-
તિવત્સરમ્ । एवं हि पत्तनं कुर्या
द्रग्रामं चैव नराधिपः ॥ ૬૪૪ ॥

પુરેષુવાંધવૈર્મિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રા-
પિતૈર્ગુણૈઃ । પ્રકૃતિભિર્નૃપો ગ-
ચ્છેન્નનીચૈસ્તુ કદાચન ॥ ૬૪૫ ॥

પૃષ્ઠાગ્રગાન્ કૂરવેપાન્
નાતનીતિવિશારદાન્ ।
સિદ્ધાસ્ત્રનગ્રશસ્ત્રાંશ્ચ
મદ્દાનારાન્નિયોજયેત્ ॥ ૬૪૬ ॥

દાયાદાનામૈકમત્યં રાજ્ઞઃ શ્રેય-
સ્કરં પરમ્ । અતઃ સ્વભોગસદ્-
શાન્ દાયાદાન્ કારયેન્નૃપઃ ॥ ૬૪૭ ॥

રાજ્યવિભજનાચ્છ્રેયો ન ભૂપાનાં
ભવેત્સલુ । અલ્પીકૃતં વિભાગેન
રાજ્યં શત્રુર્જિઘૃક્ષતિ ॥ ૬૪૮ ॥

સુહૃદ્ભિર્ભાતૃભિઃ સાર્ધં સભાયાં
પુત્રવાંધવૈઃ । રાજકૃત્યં સેનપૈશ્ચ
સભ્યાઘૈશ્ચિતયેત્સદા ॥ ૬૪૯ ॥

પૃથક્ પૃથક્ મતં તેષાં લેખાયિત્વા
સસાધનમ્ । વિમૃશેત્ સ્વમતેનૈવ
યત્કુર્યાદ્દહુસંમતમ્ ॥ ૬૫૦ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહથી
ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બજારના
માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા
કરાવવા. એ રીતે રાજ્યે નગર તથા ગ્રામ
રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા ગુણુવાળા પોતા-
ના બાંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહે-
માં ફરવું, પણ ક્યારેય નીચ સાથે ફરવું
નહીં ॥ ૬૪૫ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળવું ત્યારે પોતાની
પાસે આગળ તથા પાછળ ભયંકર વેપવા-
ળા, નમ્રતા તથા નીતિમાં ચતુર, હથિયાર
વાપરી જાણુનાર તથા ઉઘાડી તરવારવા-
ળા શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

વળી ભાગ્યોનું ઐક્ય રાજનું પરમ શ્રેય
કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના ભાગ
પાડ્યા સિવાય તેમને પોતા સરખા
ભાગ ભોગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

કારણ રાજના ભાગ પાડ્યાથી રાજાઓનું
જરૂર શ્રેય થતું નથી. કેમકે વિભાગે કરી
સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને શત્રુ છતી લઈ
લેવા ઇચ્છે છે ॥ ૬૪૮ ॥

વળી રાજ્યે નિત્ય સભામાં મિત્ર, ભાઈ,
પુત્ર, સંબંધી, સેનાપતિ તથા સભાસદો
સાથે રાજકાર્યનો વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો યુક્તિ સહિત જુદો
જુદો મત લખાવી પોતાના મતે વિચા-
ર કરવો, અને જે બહુ સંમત હોય તે
કરવું ॥ ૬૫૦ ॥

નયેત્કાલં વૃથા નૈવ સદા સ્ત્રીમય-
સેવનૈઃ । યત્કાલે સ્યુચિતં કર્તું ત-
ત્કાર્યં દ્રાગશંકિતમ્ ॥ ૬૫૧ ॥

પણુ સદા સ્ત્રી તથા મધ્યપાને કરી ફાકટ
કાળ કાઢવો નહિ; ને જે કાળે જે કાર્ય
કરવા યોગ્ય હોય તે કાળે તે નિઃશંક થઈ
જલદી કરવું ॥ ૬૫૧ ॥

વળી રાજ્યે પોતાના પડોશી તથા દૂરના રાજ્યો સાથે પોતાની તથા તેમની
પ્રજામાં પરસ્પરે આપાર વધે તે રીતની પોતાના એલચી દ્વારા સમજૂત કરવી, અને
તેમની નિષ્ઠા પોતાના રાજ ખાતે કેવી છે તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. તેઓ જે પો-
તાના કરતાં બળવાન હોય તો તેમની સાથે વિગ્રહ કરવો નહિ, પણુ સદા મિત્રાચારી
રાખવી. અને તેઓમાં જે કળા કૌશલ્ય અધિક હોય તે ગ્રહણુ કરી પોતે પણુ બળ-
વાન થવું. કદી કંઈ નિમિત્ત કાઢી પોતાથી બળવાન શત્રુ ચઢાઈ કરી આવે તો તે
ટાણે નમી દઈ, પોતાનો બચાવ કરી લેવો. કારણુ સમય પ્રમાણે વર્તવામાં લાભ છે.
તેમ કદી પોતાને કોઈ રાજ ઉપર કંઈ પણુ જરૂરના કારણુ માટે ચઢાઈ લઈ જવી પડે
તો પ્રથમ પોતાની ચાલતી સ્થિતિ તપાસી પોતામાં પૂર્ણતા ભાસે ને તે રાજ સમ-
જૂતિ ઉપર ન આવે તો ચઢાઈ કરવી; અને હત્યા પછી તેનો મૂલક જેડી લેવો નહિ.
પણુ તેને પોતાનો તાબેદાર રાજ કરવો. મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોશ્ચ
ચેષ્ટિતમ્ । ઉદાસીનપ્રચારં ચ શ-
ત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૬૫૨ ॥

રાજ્યે બીજા મધ્યમ સત્તાવાળા, મુલક
હતવા ઇચ્છનાર, કોઈની તમા ન રાખ-
નાર તથા શત્રુતા કરનાર રાજનું ચેષ્ટિત
પ્રયત્નથી જેતા રહેવું ॥ ૬૫૨ ॥

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિ-
રુપક્રમૈઃ । વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ
પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૬૫૩ ॥

ને તે સર્વને સામ, દાન, ભેદ તથા દંડ-
માંના એકેકે વા તે સમસ્ત ઊપાયે કરી,
અથવા કેવળ સામ તથા દંડવડે વશ્ય
રાખવા ॥ ૬૫૩ ॥

સર્વેષાં તુ વિદિત્વૈષાં
સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ।

સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વંશ્યં

કુર્યાચ્ચ સ સમક્રિયામ્ ॥ ૬૫૪ ॥

અને જીતેલી સર્વ પ્રજાનો અભિપ્રાય
સંક્ષેપથી જાણી, તે દેશમાં ત્યાંનાજ રા-
જવંશીને ગાદિયે બેસાડવો, ને તેણે પો-
તાને રાજગાદિ આપનારને તાબે રહી
ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવું ॥ ૬૫૪ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જિતાનાં વિષયે સ્થાપ્યં

ધર્માધિકરણં સદા ।

શૃતિં દદ્યાન્નિજિતાનાં

તત્ત્વરિત્રાનુરૂપતઃ ॥ ૬૫૫ ॥

જીતી તાબે કરેલ રાજના દેશમાં તેની
વર્તણુકની દેખરેખ રાખવા માટે સદા છા-
વણી સહિત મંત્રી રાખવો, ને કંઈ મોટા
અપરાધને લીધે જેનો દેશ પોતાના રાજ
સાથે જેડી લીધો હોય તેવા રાજને તેની
યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આંધી દેવો ॥ ૬૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પિતૃપૈતામહં સ્થાનં યો યસ્યાત્ર
જિગીષતે । સ તસ્ય સહજઃ શત્રુ-
રુચ્છેદ્યોઽપિ પ્રિયે સ્થિતઃ ॥ ૬૫૬ ॥

સામાદિદંડપર્યંતો નયઃ પ્રોક્તઃ
સ્વયંભુવા । તેષાં દંડસ્તુ પા-
પીયાંસ્તં પશ્ચાદ્વિનિયોજયેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ પ-
થ્યમિચ્છતા । સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્ના-
તૌ વત્સર્યન્તાવામયઃ સ ચ ॥ ૬૫૮ ॥

મિત્રોઽમાત્યસુહૃદ્ગર્ગા યદાસ્યુ-
ર્દૃઢમક્તયઃ । શત્રૂનાં વિપરીતા-
શ્ચ કર્તવ્યો વિગ્રહસ્તદા ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ સમય રાત્રયે પોતાનું કામ કાઢી લેવા વિષે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત
શાંતિપર્વના આપદ્ધ ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વહેદમિત્રં સ્કંધેન યાવત્કાલવિ-
પર્યયઃ । સ્વાનુકૂલે તુ તત્પ્રાપ્તે
મિત્રાદ્વટમિવાશ્મનિ ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અનુલોમેન વલિનં પ્રતિલોમેન
દુર્બલમ્ । આત્મતુલ્ય વલં શત્રુ
વિનયેન વલેન વા ॥ ૬૬૧ ॥

કૌર્મે સંકોચમાસ્થાય પ્રહારાનપિ
મર્શયેત્ । કાલે કાલે ચ મતિમા-
નુત્તિષ્ઠેત્કૃણસર્પવત્ ॥ ૬૬૨ ॥

જે જેના આપદાદાથી મળેલાં સ્થાનને
જીતવા ઇચ્છે તે તેના સહજ શત્રુ છે,
માટે તે કદી તેના પ્રિયમાં રહ્યો હોય
તોપણ તેણે મારવા લાયક છે ॥ ૬૫૬ ॥

પ્રજાપતિયે સામથી દંડપર્યંત નીતિ કહી
છે, તેમાં દંડનીતિ પાપિષ્ઠ છે, માટે તેની
છેવટે યોજના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર રાત્રયે ઉત્પન્ન થતા
શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમકે શિષ્ટ
પુરૂષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા
કહ્યા છે ॥ ૬૫૮ ॥

ન્યારે પોતાના મિત્ર, અમાત્ય તથા સુ-
તૃદ્વર્ગ પોતામાં દૃઢભક્તિમાન હોય ને
શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ
કરવું ॥ ૬૫૯ ॥

ન્યાં સુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યાંસુધી
શત્રુને ખભે ખેસાડી ફેરવવો, પણ ન્યારે
અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે પાછાળાપર
ઘડાની પેઠે નીચે પછાડવો ॥ ૬૬૦ ॥

રાત્રયે પોતાથી બળવાન શત્રુને અનુકૂ-
ળતાથી, દુર્બળ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા
પોતા સમાન બળવાળા શત્રુને વિનય
તથા બળથી વશ કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

બુદ્ધિમાન રાત્રયે વખતને અનુસરી કા-
ચબાની પેઠે સંકોચ પામી શત્રુના પ્રહા-
રને સહન કરવા. પણ વખત આવે કાળા
નાગની પેઠે કુંકારો મારી ઉભા થવું ॥ ૬૬૨ ॥

સંધિઃ કાર્યોઽપ્યનાર્યેણ વિજ્ઞાય
પ્રાણસંશયમ્ । પ્રાણૈઃ સંરક્ષિતૈઃ
સર્વં યતો ભવતિ રક્ષિતમ્ ॥ ૬૬૩ ॥

પ્રાણુ રેહેવા વિષે સંશય ભાસે તો અ-
નાર્ય સાથે પણ સંધિ કરવી, કેમકે
પ્રાણુની રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાય
છે ॥ ૬૬૩ ॥

સુમંત્રિતં સુવિઘ્નં સુયુદ્ધં સુપ-
લાયિતમ્ । કાર્યકાલે યથાશ-
ક્તિ કુર્યાન્નતુ વિચારયેત્ ॥ ૬૬૪ ॥

રાજ્યે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્ર-
મ કરવું, વઢવું અથવા ભાગી જવું, એ-
માંથી કામ પડે જે કરવું ઘટે તે યથાશ-
ક્તિ કરવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥ ૬૬૪ ॥

વળી ચાણક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

ત્યજેદકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે
કુલં ત્યજેત્ । ગ્રામં જૂનપદસ્યાર્થે
આત્માર્થે પૃથિવીં સજેત્ ॥ ૬૬૫ ॥

કુળના અચાવ માટે એકને, ગામના અ-
ચાવ માટે કુળને, દેશના અચાવ માટે
ગામને તથા પોતાના અચાવ માટે પૃથ્વી-
ને જરૂર પડે તો તથા દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા
પુનર્મહી । એતત્સર્વં પુનર્લભ્યં
ન શરીરં પુનઃ પુનઃ ॥ ૬૬૬ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ
સર્વ ફરી મળી શકે છે પણ શરીર મળ-
તું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણુ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગ-
યેલું સૈન્ય જલદી એકઠું કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાએ
અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા
ત્યાંથી મંગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લઢવા માટે લડાઈની
સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા વિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડે છે. તેવા
સમયમાં જલદી લાવ લઈ જવ કરનાર, તુરત સંદેશો પોહોંચાડનાર તથા વિગતવાર
સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. માટે રાજ્યે પોતાના દે-
શમાં અગ્નિ વા વિજળીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નૌકા, તુરત સંદેશો
પોહોંચાડનાર વિદ્યુદ્ધંત્ર અને વિગતવાર સમાચાર લઈજનાર ટપાલરૂપ સાધનો દાખલ
કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક જાતિના ધંધાની રીતે દાખલ કરા-
વવા અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર જે ખર્ચ
કરવા ધન જોઈએ, તે રાજની જમીનગીરી આપી, પ્રજા પાસેથી વ્યાજવડે રાજ ખુ-
શીથી કઢાવવું અર્થાત્ જે ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ
દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યું હેતા જવું, જેથી પ્રજામાં આંટ વધે છે, ને ફરી કામ
પડતાં જેટલું નાણું જોઈએ તેટલું તે ખુશીથી આપે છે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું
કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણે ખાતાનો વહિવટ જુદો જુદો રાખવો. પ્રત્યેક ખાતામાં જે

થાપણ રોકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદ્દલમાંથી પ્રતિવર્ષે થોડું દેવું શ્રીટે, અને તે ખાતાનો ચાલુ તથા મેરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો પ્રોતા સીએ જે કોઈ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઈને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજને લડાઈ સમય બહુ ઉપયોગી છે, તેમ પોતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, દુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, સમાધાની જાળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજ્યે પોતાનાં દેશમાં અવશ્ય ચાલુ કરવાં યોગ્ય છે. એ રીતે કહ્યા પ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજ બંધાયેલો છે, કારણ પ્રજા, એ તેનું મહા કુટુંબ ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે કુટુંબના વડીલની જેમ પોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણ રાખવી જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्य-
मात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च प-
रिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ६६७ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् । निर्दिष्टफलभो-
क्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ६६८ ॥

विक्रोशंत्यो यस्य राष्ट्रात् ध्रियंते
दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः स-
मृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ६६९ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुमुमितांश्च-
न्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्स-
मुदयन्विश्लेषयन्संहतान् । कूरा-
न्कंटकिनो वह्निर्निरसयन्मलाना-
न्पुनः सेचयन् मालाकारइव प्रपंच-
चतुरो राजा चिरं नंदति ॥ ६७० ॥

એ પ્રમાણે રાજ્યે પોતાનું જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા સાવધાન થઈ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવડેજ રાજ કહેલા કરાદિ ક્ષણે ભોગવવા યોગ્ય થાય છે ॥ ૬૬૮ ॥

અને કારભારી સહિત જે રાજના દેખતાં પ્રજા ચોરોથી લુંટાઈ જાય ને પોકાર કરતી રહે, તે રાજને જીવતાંજ મુલેલ જાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત થયેલામાંથી ફુલ વીણતા, નાનાને વધારતા, અતિ વધેલને નમાવતા, નમી ગયેલને સમા કરતા, એકઠા મળી ગયેલને જુદા પાડતા, કૂર તથા કાંટાવાળાને બહાર કાઢતા અને કરમાઈ ગયેલાને ફરી પાણી સિંચતા માળીની જેમ, પ્રપંચમાં ચતુર રાજ ઘણાક કાળસુધી સુખ ભોગવે છે ૬૭૦ ॥

એ રીતે રાજને વર્તવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં, જે તેને પોતાની પ્રજા કરતાં ખીજા રાજ્યની પ્રજાઓ કળા કૌશલ્યમાં વધારે સુધરેલી તથા

બળવાન ભાસે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઈ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાઠશાળા દ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન કરવી. જેથી તે બીજાથી પરાભવ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજકરવાની રીતિ કરતાં બે બીજા રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ અને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેણે સુધરેલા રાજ્યોની રાજરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દૃઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન શત્રુએ પણ જીતી શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાનો પિતા કેહેવાય છે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે બાંધેલ નિયમોનું ઉદ્ધવન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાય છે, ને રાજ્યે બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહે છે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાય છે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રહેવામાં કદી ગાંડલ રહેવું નહિ. જેમ રાજ તરફથી કુશળ રહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડે છે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રહેવામાં આવહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડે છે. પ્રથમ લોકમાં જ્યાં આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિષે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નીચરોમનસ્વશ્ચુઃ

સુવેષોડનુલ્વણોજ્જ્વલઃ ।

સાતપત્રપદત્રાણો

વિચરેત્યુગમાત્રદૃક્ ॥ ૬૭૧ ॥

રોમ, નાખ તથા દાઢી મૂછના મોવાળા કતરાની ટુંકા કરી, ઉજ્જ્વળ થઈ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ, પગમાં બેડા પેહેરી, અને ઉદ્ગતાઈ છોડી, પોતાની આગળ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામે છે. કદી કોઈ અજાણ્યાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શકતો નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછે છે. પણ તેજ માણસ બે ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાં જ પેસવા દેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાદિથી તેમજ પશુ આદિ જનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાય છે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી ઠેસ લાગવાનો, ખાડા-ખબડાની અંદર પગ પડતાં તે મરડાઈ જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પાદિ ઝેરી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરડવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની હિંસા થવાનો ભય રહેતો નથી. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં
પિવેજ્જલમ્ । શાસ્ત્રપૂતં વદે-
દ્વાક્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૬૭૨ ॥

દૃષ્ટિથી ભેદને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને
પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય બો-
લવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય
તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણ જ્યાં આગળ પાછળ વા પડખેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શરીરને ભય થવાનો
સંભવ હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે એ તરફ નજર રાખી ચાલવું.
હવે “કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી,” એ સૃષ્ટિ નિયમ પ્રમાણે સ્થાયર જંગમાત્મક
સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તત્વો ઓછાં થાય છે, જે
ખાનપાનાદિથી જે પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાય છે. સ્થાયર પ્રાણિ-
યો પૃથ્વીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્ર વડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરે
છે; અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લે છે, કારણ જે
સમય ક્ષુધા વ્યાપે છે, તે સમય કંઈ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

શય્યા વસ્ત્રં ચંદનં ચારુહાસ્યં
વીળા વાળી વાહનં ભૂષણં ચ ।
ન રોચંતે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણાં
સર્વાંરંભા ભોજનપ્રસ્થમૂલાઃ ॥ ૬૭૩ ॥

ભૂખ તરશથી પીડાયલાને શય્યા, વસ્ત્ર,
ચંદન, સુંદર હાસ્ય, વીળા, વાળી, વાહન
તથા અલંકાર કંઈ ગમતાં નથી, કેમકે
સર્વ આરંભ શેરભર ભોજનરૂપ મૂળવા-
ળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આજસ છોડી કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગવું
જોઈએ, કેમકે ધંધા સિવાય માણસ અકારૂં થઈ પડે છે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
અને ધનવિના કંઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સગું પણ થતું નથી. જે કે
સર્વ જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાય છે, તોપણ તે સઘળી એકજ માણસે પેદા ક-
રવી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવજો માવજો કરવાનો ચાલ હોતો, જેમાં
ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી ડાહ્યા મનુષ્યોએ વિચાર કરી ધાતુના સિક્કા સાક્ષિ દાખ-
લ ચલાવી તે તે વસ્તુની કીમત ઠેરાવવાનો ચાલ પાડ્યો છે. જેથી ધન શબ્દે કરી
હમણાં ધાતુના સિક્કા ઓળખાય છે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકે છે. માટે
શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સંસ્તૌ વ્યવહારાય સારભૂતં ધનં
ત્સ્મૃતમ્ । અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ
નરઃ સૂપાયસાહસૈઃ ॥ ૬૭૪ ॥

સંસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત
કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા
ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત્ન કરવો ॥ ૬૭૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દંષ્ટાવિરહિતઃ સર્પો મદહીનો
યથા ગજઃ । તથાર્થેન વિહી-
નોઽત્ર પુરુષો નામધારકઃ ॥ ૬૭૫ ॥

અર્થેન ચ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યા-
લ્પમેધસઃ । ડચ્છિદ્યંતે ક્રિયાઃ
સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ ૬૭૬ ॥

શીલં શૌચં ક્ષાંતિર્દાક્ષિણ્યં મધુરતા
કુલે જન્મ । ન વિરાજંતિ હિ સર્વે
વિત્તવિહીનસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૬૭૭ ॥

ગતવયસામપિ પુંસાં યેવામર્થા મ-
વંતિ તે તરુણાઃ । અર્થેન તુયે હીના
વૃદ્ધાસ્તે યૌવનેઽપિ સ્યુઃ ॥ ૬૭૮ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ ત-
થા મદ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિ-
નાનો પુરુષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

કેમકે ધન રહિત અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુ-
ષની સર્વ ક્રિયા, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નાની
નદીઓની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

ધનહીન પુરુષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
ડહાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે
શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

ગયેલી અવસ્થાવાળા પુરુષને પણ જે ધન
મળે તો તે જીવાન સરખા ને જીવાની-
માં પણ જેનું ધન જતું રહે તે વૃદ્ધ સ-
રખા થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવતું પણ લોકમાં અજાણ્યાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી,
તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; ને પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી
કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. જેકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિ પર્વના આપ-
હર્ષમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ બલં ધૈર્યં
ચ પંચમમ્ । મિત્રાણિ સહજાન્યાહુ-
ર્વર્તયંતિ હિ તૈર્બુધાઃ ॥ ૬૭૯ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ડહાપણ, બળ તથા પાંચમું
ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે
બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા ગુણે કરી વ-
તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

તોયપણ જેમ “વાડ વિના વેલો ચડતો નથી” તેમ આશ્રય વિના મનુષ્ય પણ
વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય
કરવા. કારણ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદત્યેકો
નિરાશ્રયઃ । અનર્ઘ્યમપિ માણિ-
ક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૦ ॥

ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોયપણ આ-
શ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કાર-
ણ અમુલ્ય માણુકને પણ સુવર્ણના આ-
શ્રયની જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्तुंगशैलशिखरे स्थितपादपस्य
काकः कृशोपि फलमालभते सपक्षः ।
सिंहो बली गजविदारणदारुणोऽपि
सीदस्यहो तरुतले खलु पक्षहीनः ॥ ६८१ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

असहायः समर्थोपि तेजस्वी किं
करिष्यति । निर्वाते ज्वलितो
वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ६८२ ॥

अपि संपूर्णता युक्तैः कर्तव्या
सुहृदो बुधैः । नदीशः परिपू-
र्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते ॥ ६८३ ॥

मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाध्या-
नपि वै यतः । तस्मान्मित्राणि
कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ ६८४ ॥

પણુ જેવી સંગત તેવી બુદ્ધિ ને સોઅત તેવી અસર થાય છે, માટે મિત્રતા સ-
જ્જનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સજ્જનોની મૈત્રી લાભકારક અને
દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

हीयते हि मतिस्तात
हीनैः सह समागमात् ।
समैश्च समतामेति
विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ६८५ ॥

कीटोऽपि सुमनः संगदारोहति
सतां शिरः । अश्मापि याति
देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ६८६ ॥

काचः कांचनसंसर्गाद्धत्ते मार-
कतीं क्षुतिम् । तथा सत्संनिधा-
नेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ ६८७ ॥

કાગરો દુર્બળ છતાં પણ પક્ષસહિત હો-
વાથી ઉંચા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃ-
ક્ષના ફળને પામે છે, પણ હાથીને માર-
વામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન છતાં પણ
પક્ષહીન હોવાથી આહા ! વૃક્ષની નીચે-
જ ખેદ પામે છે ॥ ૬૮૧ ॥

સાદ્ય વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું
કરી શકે ! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં
પ્રહીસ કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી
જાય છે ॥ ૬૮૨ ॥

બુદ્ધિમાનોયે પોતે સંપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો
કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ
ચંદ્રના ઊદયને ઇચ્છે છે ॥ ૬૮૩ ॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કા-
ર્યને પણ સાધી શકે છે, માટે સ્વભાવાદિ
શુભે કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા ॥ ૬૮૪ ॥

હે તાત, પોતાથી હલકા શુભવાળાની સો-
અતથી મતિ હણાય છે, પોતા સમાન શુ-
ભવાળાની સોઅતથી સમાન રહે છે ને પો-
તાથી વિશેષ શુભવાળાની સોઅતથી વિશેષ
થાય છે ॥ ૬૮૫ ॥

કીટ પણ પુષ્પના સંગથી સત્પુરૂષોના
મસ્તકપર ચઢે છે, ને મોટાઓએ સારી
રીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાણો પણ દેવપણા-
ને પામે છે ॥ ૬૮૬ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સંસર્ગથી મરકત મ-
ણિની કાંતિને ધારણ કરે છે, તેમ મૂર્ખ
પણ સત્પુરૂષોની પાસે રહેવાથી પ્રવીણ
થાય છે ॥ ૬૮૭ ॥

ન સ્થાતવ્યં ન ગંતવ્યં ક્ષણમપ્ય-
ધમૈઃ સહ. | પયોઽપિ શૌંડિકીહ-
સ્તે મદિરાં મન્યતે જનઃ ॥ ૬૮૮ ॥

લોકયાત્રા ભયં લજ્જા દાક્ષિણ્યં
સાગશીલતા । પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે
ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનેન સમં સહ્યં પ્રીતિં ચાપિ ન
કારયેત્ । ડુષ્ણો દહતિ ચાંગારઃ
શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાં-
તિહેતવઃ । અપત્યં ચ કલત્રં ચ
સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ
સસ્યં માનોન્નાતિ દિશતિ પાપમપાક-
રોતિ । ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્વુ ત-
નોતિ કીર્તિં સત્સંગતિઃ કથય કિન્ન
કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૬૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સંસર્ગજા દોષગુણા ભવંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કં પંડિતૈઃ સહ
મિત્રતામ્ । જ્ઞાતિમિશ્ર સમં મેલં
કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૬૯૪ ॥

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષયતે
નિઘર્ષણછેદનતાપતાઢનૈઃ ।

તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષયતે
ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૬૯૫ ॥

ક્ષણુ માત્ર પણ નીચ સાથે ઉભવું વા
જવું નહિ, કેમકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના
હાથમાં દૂધ હોય તો પણ તેને લોક મ-
દિરા માને છે ॥ ૬૮૮ ॥

લોકમાં જવું આવવું, ભય, લજ્જા, હા-
પણુ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણુ જેમાં
ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ વા સેહેજ પ્રીતિ
પણુ ન કરવી, કેમકે સળગતો કોલસો
આળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા
કરે છે ॥ ૬૯૦ ॥

પણુ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂષને
પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્પુરૂષની સંગતિ, એ ત્રણુ
વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

સત્પુરૂષોની સંગતિ બુદ્ધિની જડતાને
હણે છે, વાણીમાં સત્યને સિંચન કરે છે,
માન વધારે છે, પાપને ટાળે છે, ચિત્તને
પ્રસન્ન કરે છે અને દિશામાં કીર્તિને પ્રે-
લાવે છે; કહો! પુરૂષને સત્સંગતિ શું શું
નથી કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

મનુષ્યમાં સોખતથીજ દોષ તથા ગુણ
આવે છે ॥ ૬૯૩ ॥

કુલીન સાથે સોખત, પંડિત સાથે મિત્ર-
તા તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ રાખનાર મનુ-
ષ્ય ખેદ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

જેમ ધર્મણુ, છેદન, તાપ તથા તાડન, એ
ચાર વડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાય છે, તેમ
પરોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ
ચાર વડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે ॥ ૬૯૫ ॥

પણ પ્રીતિ મેળવ્યા વિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણુએ વર્ત્યા વિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણુભાવને પ્રેમ વહાલો છે, માટે અવહારમાં મન, વાણી અને કર્મે કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. મનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સસં બ્રૂયાત્પ્રિયં બ્રૂયાન્ન બ્રૂયાત્પ્રિ-
યમનૃતમ્ । શુષ્કવૈરં વિવાદં ચ
ન કુર્યાત્કેન ચિત્સહ ॥ ૬૯૬ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણ કદી જુઠું
પ્રિય બોલવું નહિ, ને કોઈની સાથે ફાકટ
વૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જનસ્યાશયમાલક્ષ્ય યો યથા
પરિતુષ્યતિ । તં તથૈવાનુવર્તેત
પરારાધનપંડિતઃ ॥ ૬૯૭ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં અતુરે મનુ-
ષ્યનો અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સં-
તોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું ॥ ૬૯૭ ॥

આચાર્યઃ સર્વચેષ્ટાસુ લોક એવ
હિ ધીમતઃ । અનુકુર્યાત્તમેવાતો
લૌકિકાર્થે પરીક્ષકઃ ॥ ૬૯૮ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વ ક્રિયામાં લોકજ્ઞ શિક્ષક
છે, માટે પરીક્ષકે અવહારમાં લોકનેજ
અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

રાજ દેશકુલજ્ઞાતિસદ્ધર્માન્નૈવ
દૂષયેત્ । શક્તોઽપિ લૌકિકા-
ચારં મનસાપિ ન લંઘયેત્ ॥ ૬૯૯ ॥

શક્તિમાને પણ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા
સદ્ધર્મને દૂષણ ન દેવું; અને લૌકિક અવહાર-
રતું મને કરી પણ ઊલ્લંઘન ન કરવું ॥ ૬૯૯ ॥

દીનાંધપંગુબધિરા નોપહાસ્યાઃ
કદાચન । નાનિષ્ઠં પ્રવદેત્ક-
સ્મિન્પ્રલાર્પં ન ચ કારયેત્ ॥ ૭૦૦ ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા
તથા બેહેરાતું હાસ્ય કરવું નહિ, કોઈને
અપ્રિય બોલવું નહિ, ને ફાકટ બકવાદ
ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

તથા ન ક્રીડયેત્કૈશ્વિત્કલહાય
ભવેદ્યથા । અપશબ્દાશ્ચ નો વાચ્યા
મિત્રભાવાચ્ચ કેષ્વપિ ॥ ૭૦૧ ॥

તેમ કોઈ સાથે પણ કહ્યો થાય તે રીતે
રમવું નહિ, ને કોઈને મિત્ર ભાવથી અ-
પશબ્દ બોલવા નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લુબ્ધમર્થેન મૃદ્ધીયાત્સ્તબ્ધમંજલિક-
ર્ષ્ણા । મૂર્ષ્ણં હંદાનુવૃત્ત્યા ચ યથા-
ર્થત્વેન પંડિતમ્ ॥ ૭૦૨ ॥

લોભિયાને ધન વડે, અક્ષડને હાથ ભેડી,
મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે ચાલી ને પં-
ડિતને યથાર્થપણથી વશ કરવા ॥ ૭૦૨ ॥

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં
પ્રિયમ્ । આત્મશક્તિસમં કૌપં યો-
જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ
જંતવઃ । તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વ-
ચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૭૦૪ ॥

પરદારં પરદ્રવ્યં પરીવાદં પરસ્ય
ચ । પરીહાસં ગુરોઃ સ્થાને વિ-
વાદં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભવિસ્તેન તેન
હિ તં નરઃ । અનુપ્રવિશ્ય મેધાવી
ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૭૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

દારેષુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિ-
દ્દોષ્યંવયસેષુ સુતેષુ કિંચિત્ ।
યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય
વદેદ્વિપશ્ચિન્ન યથા વિરોધઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કોઽન્ધો યો કાર્યરતઃ
કોબધિરો યઃ શૃણોતિ ન હિતાનિ ।
કો મૂકો યઃ કાલે
પ્રિયાણિવક્તું ન જાનાતિ ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં વર્તી જેમ અને તેમ ઘણા સ્નેહિ કરવા, ને પોતે પણ તે મના પર સ્નેહ રાખવો. પણ પક્ષીમાં પણ એક બીજના સોબતી જણાયલા છે, તે મનુષ્યમાં તો હોવાજ નેહએ. ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પણ વા પક્ષી રાખી તેના સહવાસથી દિવસ નિર્ગમન કરે છે, પણ તેનાથી એકલું રહેવાતું નથી. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે કોઈને એકલું ગમે નહિ. બૃહદા રણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी बिभेति ७०९

પ્રસંગ પ્રમાણે બોલવું, સ્વભાવપ્રમાણે પ્રિય થવું, તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ કરવો, એમ જે જાણે તે પંડિત કહેલ છે ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વ પ્રાણી રાજ થાય છે, માટે તેજ બોલવું, કેમકે સહ-વચનનો ક્યાં તોડો છે ॥ ૭૦૪ ॥

પારશીસ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિંદા અને વડીલની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એટલાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ હોય, તેને તેતે ભાવે કરી મળતા થઈ જલદી પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

ડાહ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાતું રાખી, યુક્તા-યુક્તનો વિચાર કરી જે રીતે વિરોધ ન થાય તે રીતે બોલવું ॥ ૭૦૭ ॥

છતી આંખે આંધળો કોણુ? તો જે અચોગ્ય કર્મમાં પ્રીતી રાખે, સાંભળતાં છતાં બેહેરો કોણુ? તો જે હિત વાક્ય સાંભળે નહિ, અને બોલતાં છતાં મૂંગો કોણુ? તો જે વખતસર પ્રિય બોલવું ન જાણે ॥ ૭૦૮ ॥

એકલો રમતો નથી, ને એકલો બીટે—
છ ॥ ૭૦૯ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ દુઃખની વાત કોઈ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની પેઠે મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરે છે. પણ પાણીના છાંટારૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરો બેસી જાય છે તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાય છે. માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખદુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમય પોતાથી અને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સ્નેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય
ગુહ્યાનિ ગૂહતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ।
આપદ્ગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદંતિ સન્તઃ ॥૭૧૦॥

પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં જોડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્પુરુષોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાય હિ ગુણા
દત્તાઃ પુરા તેઽસ્થિલાઃ ક્ષીરે તા-
પમવેક્ષ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા
કૃશાનૌ હુતઃ । ગન્તું પાવકમુ-
ન્મનસ્તદભવત્તદ્દ્વાતુ મિત્રાપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં
મૈત્રી પુનસ્ત્વીદૃશી ॥ ૭૧૧ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉબ્બતા જોઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડ્યું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્ જોઈ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડ્યું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્પુરુષોની મિત્રાઈ હોય છે ૭૧૧

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અપ્રિયાણ્યપિ પથ્યાનિ યે વદંતિ
નૃણામિહ । ત એવ સુહૃદઃ પ્રોક્તા
અન્યે સ્યુર્નામધારકાઃ ॥ ૭૧૨ ॥

મનુષ્યને જે અપ્રિય પણ હિતકારક વચન કહે છે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, બીજા મિત્ર તો નામધારક જાણુવા ॥ ૭૧૨ ॥

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ શૃણોતિ
ન ભાષિતમ્ । વિપત્સંનિહિતા તસ્ય
સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥ ૭૧૩ ॥

જે, હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કેહેલું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવે છે, ને તેના શત્રુ રાજ થાય છે ॥૭૧૩॥

પ્રિયં વા યદિ વા દ્વેષ્યં શુભં વા
અદિ, વા શુભમ્ । અપૃષ્ઠોપિ હિતં
વક્ષ્યેત્ત યસ્ય નેચ્છેત્પરાભવમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય, તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, સાડું વા નરતું લાગે, તોપણ પૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કેહેવું ॥ ૭૧૪ ॥

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં વ્રૂયા-
ત્સ્પષ્ટવક્ત્રા ન વંચકઃ ॥ ૭૧૫ ॥

અઞ્ગવન્નપિ બોદ્ધવ્યં મિત્રં મિત્રેણ
સર્વદા । યથા સ્વદોષનાશાય વિદુ-
રેણાંવિકાસુતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણતિ ગુહ્યમાચ્છ્યાતિ
પૃચ્છતિ । મુંક્તે ભોજયતે ચૈવ
પદ્મવિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૭૧૭ ॥

શુચિત્વં સ્વાગિતા શૌર્યં સામાન્યં
સુખદુઃખયોઃ । દાક્ષિણ્યં ચાનુર-
ક્તિશ્ચ સસતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

હિતોપદેશં શૃણુયાત્કુર્વિત ચ યથો-
દિતમ્ । વિદુરોક્તમકૃત્વાભૂતકૌરવઃ
શોકશલ્યભાક્ ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અસત્કાર્યનિયોક્તારં ગુરું વાપિ
પ્રબોધયેત્ । નાતિક્રામેદપિ લઘું
ક્વચિત્સત્કાર્યબોધકમ્ ॥ ૭૨૦ ॥

પણુ જે સ્નેહિ થયા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન
છે, તે કામ પડે જણાઇ આવે છે. ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

જાનીયાત્પ્રેષણે મૃસાન્વાંધવાન્વ્ય-
સનાગમે । મિત્રં ચાપત્તિકાલેષુ
માર્યાં ચ વિમવક્ષયે ॥ ૭૨૧ ॥

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભિક્ષે
શત્રુસંકટે । રાજદ્વારે સ્મશા-
ને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સર્વાંધવઃ ॥ ૭૨૨ ॥

કારણ મૂર્ખ પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ
વક્ત્રા ઠગે નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવા માટે
વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે
સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણ
બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની
વાત કહે તથા પૂછે અને જમે તથા જ-
માટે, એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણુ છે ॥ ૭૧૭ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખદુઃખમાં
સમાનપણું, ડહાપણુ, પ્રીતિ તથા સત્યતા,
એ મિત્રના ગુણુ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે
કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન ક-
રવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકરૂપ શત્રુને
ભોગવનાર થયા ॥ ૭૧૯ ॥

અસત્ કાર્યમાં જોડનાર વગીસને પણ
બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર ના-
નાને પણ ઉદ્ધંધન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

ક્યાંય મોકલવા ટાણે ચાકરને, દુઃખ સ-
મય બાંધવને, આપત્તસમય મિત્રને તથા
વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે
તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાળમાં,
શત્રુના સંકટ સમય, રાજદ્વારે તથા સ્મ-
શાનમાં જે આવી ઉભો રહે તે ભાતે-
જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ઘણા થાય છે, પણ ખરે સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાય છે, બીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિ નિયમ પ્રમાણુ કોઈ પણ વસ્તુ દ્વંદ્વ વગરની હોતી નથી. જેમ રાગદ્વેષ, લાભહાનિ તથા શુભાશુભરૂપ દ્વંદ્વ છે તેમ પદાર્થ માત્રમાં સારા નરસારૂપ દ્વંદ્વ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાય છે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિતકરનાર જાણાય તથા જે દુર્જન જાણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજંતિ
ગાવશ્ચ ગોમિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ
સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ॥ ૭૨૩ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પંડિત પંડિત સાથે સોખત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પરસ્પરે મૈત્રી થાય છે ॥ ૭૨૩ ॥

ગુણિનિ ગુણજ્ઞો રમતે
નાડગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।
અલિરેતિ વનાત્પદ્મં
ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોઽપિ ॥ ૭૨૪ ॥

ગુણુ જાણનાર ગુણુવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ ગુણુહીનને ગુણુવાનમાં સંતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળ પ્રત્યે આવે છે ને દેડકો સાથે રહે છે તો પણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

સ્તબ્ધસ્ય નશ્યતિ યશો વિષમસ્ય મૈત્રી
નષ્ટેન્દ્રિયસ્ય કુલમર્થપરસ્ય ધર્મઃ ।
વિદ્યા ફલં વ્યસનિનઃ કૃપણસ્ય સૌખ્યં
રાજ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ૭૨૫

અચ્છેડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અજિતેન્દ્રિયતું કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાતું ક્ષણ, લોભિયાતું સુખ તથા ગાફલ પ્રધાનવાળા રાજતું રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

મૃદ્ધટવત્સુખભેદો
દુઃસંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।
મુજનસ્તુ કનકઘટવ-
દુર્ભેદશ્ચાશુ સંધેયઃ ॥ ૭૨૬ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ઘડાની જેઠે સહેજમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સંધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવાર્ણના ઘડાની જેઠે દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કઠી પામે તો તત્કાળ સંધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

इक्षोरग्रात्क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा
उग्रविशेषः । तद्वत्सज्जनमैत्री विपरी-
तानां तु विपरीता ॥ ७२७ ॥

જેમ શેરડીના અગ્ર ભાગથી આરંભી ક્રમે કરી કાતરી કાતરી પ્રત્યે અધિક રસ હોય છે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જનની તેથી વિપરીત જાણવી ॥ ૭૨૭ ॥

આરંભગુર્વી ક્ષયિणी ક્રમેણ
લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પશ્ચાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના
છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૭૨૮ ॥

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યે ચાડન્યદુરા-
ત્મનામ્ । મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યે-
કં મહાત્મનામ્ ॥ ૭૨૯ ॥

નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તેઽપિ
હિ સજ્જનાઃ । અન્યે વદરિકા-
કારા બહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પાત્રમપાત્રીકુરુતે દહતિ ગુણં સ્નેહ-
માશુ નાશયતિ । અમલે મલં નિય-
ચ્છતિ દીપજ્વાલેવ સ્વલમૈત્રી ॥ ૭૩૧ ॥

એતે સ્નિગ્ધતમા ઇતિ મા મા ક્ષુદ્રે-
ષુ યાત વિશ્વાસમ્ । સિદ્ધાર્થાના-
મેષાં સ્નેહોપ્યશ્રૂણિ પાતયતિ ॥ ૭૩૨ ॥

મોઢે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરોક્ષે કાર્યહંતારં પ્રસક્ષે પ્રિય-
વાદિનમ્ । વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં
વિષકુંભં પયોમુસમ્ ॥ ૭૩૩ ॥

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિઘ્નયાલંકૃતોઽપિ
સન્ । મણિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિ-
મસૌ ન ભયંકરઃ ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ કરી સારા માણુસો સાથે મિત્રતા રાખવી, ને
જેમ તે નિરંતર નહે તેમ વર્તવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તો પણ તેને નિ-
સરવો નહીં. કહ્યું છે કે,

દિવસના પેહેલા અર્ધની છાયાની પેઠે
ખળની મિત્રાઈ આરંભમાં મોટી ને પછી
ક્રમે કરી ઓછી થતી જાય છે, અને
દિવસના બીજા અર્ધની છાયાની પેઠે
સજ્જનની મૈત્રી પેહેલાંથી નમ્ની ને પછી
ક્રમે કરી વધતી જાય છે ॥ ૭૨૮ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઈ, બોલવામાં કંઈ
ને કરવામાં કંઈ બીજું હોય છે; પણ સ-
જ્જનોના મનમાં, તેજ વાણીમાં ને કર-
વામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

સજ્જનો નાલિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ
છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે, ને દુર્જ-
નો બોરની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં ઉ-
પરથી કોમળ લાગે છે ॥ ૭૩૦ ॥

ખડની મૈત્રી દીપક જ્વાળાની પેઠે પાત્ર
ને અપાત્ર કરે છે, શુણુને આળે છે, સ્ને-
હનો જલદી નાશ કરે છે અને નિર્મલ-
ને મલીન કરે છે ॥ ૭૩૧ ॥

આ અતિ સ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ
મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એમનું
કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ પણ
રડાવે છે ॥ ૭૩૨ ॥

મોઢે મોઢું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને લાંગે,
તેવા મિત્રને મુખમાં દૂધ નાખેલા વિષ-
ના ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

વળી વિઘ્નાયે કરી શોભિતો હોય તો પણ
દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિ વડે
ભૂષિત સર્પ ભયંકર નથી ॥ ૭૩૪ ॥

મનોભૂમૌ જાતા પ્રકૃતિપૃથ્વા વૈ વિધિ-
વશાત્ સર્વે સંવર્ધવ્યા પ્રચુરગુણપુષ્પ-
પ્રસવિની । યથા નેયં ગ્લાનિં વ્રજતિ
મધુરા સ્નેહલતિકા તથા સંસિક્તવ્યા
સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ॥ ૭૩૫ ॥

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય
મનસિસ્થિતઃ । યો યસ્ય હૃદયે
નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૭૩૬ ॥

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદદેતુ-
ર્જગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનાનાંકદાચિત્ ।
ઘનતિમિરનિવદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ
કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમભંગં કરોતિ ॥ ૭૩૭ ॥

એ પ્રભાણુ ધણા સાથે સ્નેહ રાખી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે કોઈ પણ
પ્રકારને ધંધે લાગી જવું. કહ્યું છે કે,
તિલે તૈલં ગવિ ક્ષીરં કાષ્ટે પાવક-
મંતતઃ । ધિયા ધીરો વિજાનીયાદુ-
પાયં જીવનસ્ય ચ ॥ ૭૩૮ ॥

પણ ક્યારેય ભીખ માગવી નહિ, કેમકે ભીખ માગવાના અધિકારી તો જે
કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોજ છે; જેમને આપેલું કંઈ અર્થ કેહેવાતું નથી,
કેમકે તેમને નિભાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેવા જનોનો ઉપકાર ક-
રવામાં કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન છે એવા જનોને ફ્રાકટ
આપવું કોઈને ગમતું નથી, તેથી તેવા જનો જે કોઈની પાસે ફ્રાકટ માગે તો તિર-
સ્કારને પામે ને મનમાં ક્લેશિત થાયછે. કહ્યું છે કે,

તાવત્સર્વગુણાયઃ પદુમતિઃ સાધુઃ
સતાં વલ્લભઃ શૂરઃ સચ્ચરિતઃ ક-
લંકરહિતો માની કૃતજ્ઞઃ કવિઃ ।
દક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગુણવાં સ્તા-
વત્પ્રતિષ્ઠાન્વિતો યાવન્નિષ્ઠુરવજ્રપા-
તસદૃશં દેહીતિ નો ભાષતે ॥ ૭૩૯ ॥

હે મિત્ર, ઈશ્વરેચ્છાથી મનરૂપ જમીનમાં
સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા
ધણાક ગુણરૂપ પુષ્પને પ્રસવનારી, આ
મધુર સ્નેહરૂપ લતા, જેમ કરમાઈ ન
બંધ, તેમ સ્મરણરૂપ જળ વડે પ્રતિ દિ-
વસ સિંચન કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

જે જેના મનમાં છે તે દૂર છતાં પણ
પાસેજ છે, ને જે જેના મનમાં નથી
તે પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

જગતમાં ગુણના ભંડારરૂપ સજ્જનોને,
કોઈ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાનો
હેતુ થતો નથી; કદાચ મેઘના અંધકારે
રૂંધેલ દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શું કુમુદવનના
સ્નેહનો ભંગ કરે છે ॥ ૭૩૭ ॥

જેમ ધીર પુરૂષ બુદ્ધિ વડે તિલમાં તેલ,
ગાયમાં દૂધ ને કાષ્ટમાં અગ્નિને છેવટે
જાણે, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય શોધી
કહારે ॥ ૭૩૮ ॥

જ્યાં સુધી કઠોર વજ્રપાત સરખું “આપો”
એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યાંસુધીજ
તે સર્વ ગુણનું સ્થાન, ચતુરબુદ્ધિવાળો,
સત્પુરૂષ, સજ્જનોને પ્રિય, શૂરવીર, સારા
આચરણવાળો, કલંક રહિત, માની, ક્યાં
ઉપકારને જાણનાર, પંડિત, ડાહ્યા, ધ-
ર્મિષ્ઠ, સુશીલ, ગુણવાન તથા પ્રતિષ્ઠાવાળો
હોય છે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકોઈ સમય કોઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ ભીષ્મ કેહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં સુખી થવા માટે બીજી ધૃણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડે છે. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નોપેક્ષેત સ્ત્રિયં બાલં રોગં મૃત્યું
પથું ધનમ્ । વિદ્યાભ્યાસં ક્ષણ-
મપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાન્નરઃ ॥ ૭૪૦ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્ત્રી, આળક, રોગ, આ-
કર, પથુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સે-
વાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી ॥૭૪૦॥

કારણ સ્ત્રી તથા આળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે ઊતરી જાય છે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરૂષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જે અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કદી કરાજી થાય તો થવા દેવાં, પણ તેમના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણુ વિષે જે રસ્તેહી સાચે સાચું કેહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા આળકો પ્રત્યે જેમ તેમનું ભલું થાય તેમ ધૈર્ય રીતે વર્તવું. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિ લાલયેત્તા-
દ્યેન્ન ચ । વિદ્યાભ્યાસે ગૃહકૃત્યે
તાવુભૌ યોજયેત્ક્રમાત્ ॥ ૭૪૧ ॥

આળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા
તાડન ન કરવું, પણ તે બન્નેને ક્રમથી
વિદ્યાભ્યાસતથા ગૃહ કાર્યમાં જોડવાં ॥૭૪૧॥

ષોડશાઢ્ઢાત્પરં પુત્રં દ્વાદશાઢ્ઢાત્પરં
સ્ત્રિયમ્ । ન તાડયેદુષ્ટવાક્યૈઃ પી-
દ્યેન્ન સ્તુષાદિકમ્ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી સોલ વર્ષ પછી પુત્રને તથા બાર
વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી
ટાંકવાં નહિ, ને વાડુવાર આદિને પીડવાં
નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રહે છે. જો કે શરીરને સહે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો હોય છે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણ્યે સૃષ્ટિ નિયમનું ઉલ્લંઘન થતાં તેને રોગ થાય છે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ બને તેમ આરોગ્ય રહેવાય તે રીતનો યત્ન કરવો, ને કદી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષિતઃ ક્ષીણબલોઽપિરોગઃ
પ્રમાદદોષાન્મનુજૈર્મદાન્ધૈઃ ।
સાધ્યોઽપિ ભૂત્વા પ્રથમં તતોઽસા
વસાધ્યતાં શત્રુરિવ પ્રયાતિ ॥ ૭૪૩ ॥

મદાંધ મનુષ્યોએ ગાફલતારૂપ દોષથી
ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ બળવાળો રોગ પણ,
શત્રુની પેઠે પ્રથમ સાધ્ય છતાં પણ
પછી અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ આકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાય છે,
૩૧

ને તેમની દાનતમાં ફેર પડી જવાનો સંભવ રહે છે. માટે શેઠે તેમના કામની નિરં-
તર તપાસ રાખવી ને તેમની મેહેનત પ્રમાણે તેમને યોગ્ય બદલો આપવો. વિષ્ણુ-
શર્માયે કહ્યું છે કે,

કૃતકૃત્યસ્ય ભૃત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રણા-
શયેત્ । ફલેન મનસા વાચા
દૃષ્ટ્યા ચૈવ પ્રહર્ષયેત્ ॥ ૭૪૪ ॥

નિર્વિશેષં યદા સ્વામી સમં ભૃત્યેષુ
વર્તેતે । તત્રોદ્યમસમર્થાનામુત્સાહઃ
પરિહીયતે ॥ ૭૪૫ ॥

સ્વામીતુષ્ટો હિ ભૃતાનામર્થમાત્રં
પ્રયચ્છતિ । તે તુ સન્માનમાત્રેણ
પ્રાણૈરપ્યુપકુર્વતે ॥ ૭૪૬ ॥

ભક્તં શક્તં કુલીનં ચ ન ભૃત્યમ-
વમાનયેત્ । પુત્રવત્પાલયેન્નિસં ય
દૃષ્ટેચ્છ્રેયમાત્મનઃ ॥ ૭૪૭ ॥

કારણુ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્તાત ન ક્રુધ્યતિ સર્વકાલં
ભૃત્યસ્ય ભક્તસ્ય હિતે રતસ્ય ।
તસ્મિન્ભૃત્યા ભર્તારિ વિશ્વસંતિ
ન ચૈનમાપત્સુ પરિત્યજંતિ ॥ ૭૪૮ ॥

અભિપ્રાયં યો વિદિત્વા તુ ભર્તુઃ
સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતંદ્રી ।
વક્તાહિતાનામનુરક્તઆર્યઃ
શક્તિજ્ઞાત્મેવહિસોનુકંપ્યઃ ॥ ૭૪૯ ॥

પણુ સૂષ્ટિમાં કંઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી. માટે લોકો માંકડું
વેળગાડ્યાની પેઠે ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણુ પરીક્ષા કરી યોગ્ય
માણસને યોગ્ય કામ સોંપવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શેઠે, કંઈ છે કરવા યોગ્ય જેણે એવા
ચાકરનું કામ ફાકટ જવા દેવું નહિ, પણુ
તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલા વડે
રાજી કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

કેમકે જે શેઠ ચાકરો પ્રત્યે કામ પ્રમાણે
બદલો ન આપતાં એક સરખી રીતે
વર્તે, તો ઉદ્યમ કરવામાં સમર્થ ચાકરોનો
ઉત્સાહ તુડી જાય છે ॥ ૭૪૫ ॥

શેઠ સંતોષ પામે તો ચાકરોને માત્ર
ધન આપે છે, પણુ તેઓ તો સન્માન
માત્રે કરી વખતે પ્રાણુ આપીને પણુ
પ્રત્યુપકાર કરે છે ॥ ૭૪૬ ॥

માટે જે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે, તેણે
પોતામાં ભક્તિ રાખનાર, કામ કરવામાં
સમર્થ તથા કુલીન ચાકરને પુત્રની પેઠે
પાળવો, પણુ તેનું અપમાન કરવું નહિ ૭૪૭

હે તાત, જે શેઠ ભક્ત તથા હિત કર-
નાર ચાકર ઉપર નિરંતર ક્રોધ કરતો
નથી, તેનો ચાકર વિશ્વાસ કરે છે, ને
આપત્સમય પણુ તેને છોડતા નથી ૭૪૮

જે હિત કહેનાર, પ્રીતિ રાખનાર તથા
શક્તિ જાણનાર શ્રેષ્ઠ ચાકર, શેઠનો અ-
ભિપ્રાય જાણી, આજસ રહિત થઈ, સર્વ
કાર્ય કરે, તે પોતાના આત્માની પેઠે શેઠ
દયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજન્તુત્તમા-
ધમમધ્યમાઃ । નિયોજયેત્તથૈ-
વૈતાંસ્ત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૭૫૦ ॥

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર
વિનિયોજયેત્ । કર્મસ્વદૃષ્ટક-
ર્માધઃ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિમુહ્યતિ ॥ ૭૫૧ ॥

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યા-
શ્ચામરણાનિ ચ । ન હિ ચૂડા-
મણિઃ પાદે નૂપુરં મૂર્ધ્નિ ધાર્યતે ॥ ૭૫૨ ॥

કનકભૂષણસંગ્રહણોપ્ચિતો
યદિ મણિસ્ત્રપુણિ પ્રણિધીયતે ।
ન સ વિશોભયતે ન ચ શોભતે
ભવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૭૫૩ ॥

મણિર્લુંઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરસિ
ધાર્યતે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃ
કાચો મણિર્મણિઃ ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વઃ શસ્ત્રં શાસ્ત્રં વીણા વાણી નરશ્ચ
નારી ચ । પુરુષવિશેષં પ્રાપ્ય હિ ભ-
વંતિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥ ૭૫૫ ॥

પરીક્ષકા યત્ર ન સંતિ દેશે
નાર્ઘ્યન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।
ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષ
સ તં સદા નિંદતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૭૫૬ ॥

કેમ કે કહ્યું છે કે,

વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપ-
રિશ્રમમ્ । ન હિ વંધ્યા વિજા-
નાતિ ગુર્વાપસવવેદનામ્ ॥ ૭૫૭ ॥

હે રાજન, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
જોડવા ॥ ૭૫૦ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશળ હોય, તેને
તે કામમાં જોડવા, કેમકે કામ નહિ
દીઠલ હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્રજ્ઞ
પણ કાર્યમાં મુંઝાઈ જાય છે ॥ ૭૫૧ ॥

ચાકર તથા આભરણને ઘટતે સ્થાને
જોડવાં, કારણ મસ્તકમણી પગમાં ને
ઝાંઝર મસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ૭૫૨

સુવર્ણના અલંકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જે કથિરમાં જડાયો હોય, તો તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. ઉ-
લટી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૫૩ ॥

ભલે મણી પગના અથ્ર ભાગમાં, ને
કાચ મસ્તકમાં ધારણ ક્યો હોય, તોય
પણ ક્ય વિક્રય ટાણે તો કાચ તે કાચ
ને મણી તે મણીજ છે ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરુષવિશેષને પ્રાપ્ત થઈ
યોગ્ય અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૫૫ ॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીંમત થતી નથી,
કારણ જે જેના ગુણોત્કર્ષને જાણે નહિ,
તે સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ૭૫૬

વિદ્વાનોના શ્રમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા
જાણતી નથી ॥ ૭૫૭ ॥

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો
 બલી બલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્બલઃ ।
 મધોર્ગુણં કોકિલકો ન વાયસઃ
 કરી ચ સિંહસ્ય બલં ન મૂષિકઃ ॥૭૫૮॥

ગુણુવાન ગુણુને જાણે છે, ગુણુહીન જાણુ-
 તો નથી, બળવાન બળને જાણે છે, પણુ
 બળહીન જાણુતો નથી; કારણુ વસંત ઋ-
 તુના ગુણુને કોયલ જાણે પણુ કાગરો
 જાણુ નહિ, ને સિંહના બળને હસ્તિ
 જાણુ પણુ ઊંદર જાણુ નહિ ॥ ૭૫૮ ॥

વળી એવા ચાકરોએ પણુ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાનત ચોખી રાખવી; ને
 આજસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેનો પ્રેમ મેળવી શકાય ને પો-
 તાની આબાદિમાં વધારો થાય. જે શેઠ સારો મળ્યો હોય તો તો ચાકરી કરવી
 કંઈ વિકટ લાગતી નથી; પણુ મૂર્ખ શેઠની ચાકરી ઘણી વિકટ લાગે છે. કેમકે તે તો
 માત્ર દોષજ જોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૌનાન્મૂકઃ પ્રવચનપટુર્વાતલો
 જલ્પકો વા ક્ષાન્ત્યા મીરૂર્યદિ
 ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ ।
 ધૃષ્ટઃપાર્શ્વે વસતિ નિયતં દૂર-
 તશ્ચાપ્રગલ્ભઃ સેવાધર્મઃ પરમગ-
 હનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૭૫૯ ॥

ઘણું કરી ચાકર મૌન રહે તો મુંગો, બો-
 લવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બ-
 કવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો ખીકણુ,
 સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે
 રહે તો નિર્લજ્જ, ને દૂર રહે તો શરમા-
 લા કેહેવાય છે, માટે યોગિને પણુ અગ-
 મ્ય એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છોાડપણા

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રહેવું અને તે જે સમય કોઈ
 પણુ પ્રકારનું કામ ચિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો ફરી હળવેથી પૂછી
 સમજ લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણસ વચ્ચે ખેડેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય
 તો તે ચિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજ લેવું; પણુ જેમ જમવા ટાણે સૈંધવ માગ-
 તાં ઘોરો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉદીરિતોર્થઃપશુનાપિ ગૃહ્યતે
 હયાશ્ચ નાગાશ્ચ વહંતિ દેશિતાઃ ।
 અનુક્તમપ્યૂહતિ પંડિતો જનઃ
 પરંડગિતજ્ઞાનફલા હિ બુદ્ધયઃ ॥ ૭૬૦ ॥

કહેલા અર્થને પશુ પણુ ગ્રહણુ કરે છે,
 કેમકે આજ્ઞા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વ-
 હન કરતા દેખાય છે, પણુ પંડિતજન તો
 નહિ કહેલું પણુ જાણી જાય છે. કેમકે પા-
 રકા અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ બુ-
 દ્ધિનું ફળ છે ॥ ૭૬૦ ॥

આકારૈરિગિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા
 ભાષણેન ચ । નેત્રવક્ત્ર વિ-
 કારેણ લક્ષ્યતેસ્તર્ગતમનઃ ॥ ૭૬૧ ॥

કારણુ આકાર, સંસાર, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષ-
 ãણુ અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી
 અંદર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઈ
 આવે છે ॥ ૭૬૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કલ્યાણ થાય તે રીતે વર્તવું. કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકર વડે શેઠ છે. માટે ચાકર કદી નવો સવો હોય ને કહેલું તરત સમજી શકે નહિ, તો તેને શેઠે ઘડી ઘડી દુર્વચનથી ટાંકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ સમજાવી, માહિતગાર કરી કામ લેવું. ઘડી ઘડી ટાંકયાથી ચાકર સુધરવાને બદલે મુંઝાઈ જઈ કામમાં ગફલત કરે છે. કહ્યું છે કે,

અવજ્ઞાનાત્પ્રાજ્ઞો ભવતિ મતિ-
હીનઃ પરિજન સ્તતસ્તત્પ્રામા-
ણ્યાદ્રવતિ ન સમીપે બુધજનઃ ।
બુધૈસ્સક્તે શિષ્ટે નહિ ભવતિ
નીતિર્ગુણવતી વિષળ્યાયાં નીતૌ
સકલમવશંસીદતિ ગૃહમ્ ॥ ૭૬૨ ॥

બુદ્ધિમાન ચાકર પણ શેઠની ટાંક ટાંકથી મતિહીન થઈ જાય છે, પછી તે પ્રમાણે “મને પણ ટાંકશે” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઈ બુદ્ધિમાન બીજો ચાકર રહેતો નથી; ને બુદ્ધિમાન ચાકરોએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રહેતી નથી, અને નીતિ જતાં તેનું પરાધીન થયેલું સમગ્ર ઘર ખેદ પામે છે ॥ ૭૬૨ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આરંભમાં સર્વ અજ્ઞાનમાં હોય છે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુભવ મેલવતાં જાય છે તેમ તેમ કુશળ બને છે. વળી ચાકરે પણ કદી શેઠની સામે બોલવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન બાળી તેનું કામ કરવામાં મંડાયા રહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આસાએસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચાક્રસ વખત સુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાત્રી રાખવાથી શેઠનું કામ સાફ થાય છે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની જીવિકા સારી રીતે ચાલે છે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિ-
બુદ્ધિમાન ચાકરે કહ્યું છે કે,

અરે સન્ધાર્યતે નાભિર્નાભૌચારાઃ
પ્રતિષ્ઠિતાઃ । સ્વામિસેવકયોરેવં
વૃત્તિચક્રં પ્રવર્તતે ॥ ૭૬૩ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા સંધાય છે, તેમજ સ્વામિ સેવકનું વૃત્તિ-ચક્ર પ્રવર્તે છે ॥ ૭૬૩ ॥

સુહૃદિ નિરંતર ચિત્તે ગુણવતિ ભૃત્યેઽ-
નુવર્તિનિ કલત્રે । સ્વામિનિ સૌહૃદ-
યુક્તે નિવેદ્ય દુઃખં સુખી ભવતિ ॥ ૭૬૪ ॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, ગુણવાન ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી, તથા સ્નેહવાળા સ્વામિ પાસે દુઃખનિવેદન કરી મનુષ્ય સુખી થાય છે ॥ ૭૬૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

મણિના વલયં વલયેન મણિ-
ર્મણિના વલયેન વિભાતિકરઃ ।
પયસા કમલં કમલેન પયઃ
પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭૬૫ ॥

જેમ મણી વડે કંકણ ને કંકણ વડે મણિ અને મણિ તથા કંકણ વડે હાથ શોભે છે; જળવડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે ॥ ૭૬૫ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી
શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નભઃ ।
કવિના ચ સભા સભયા ચ કવિઃ
કવિના સભયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥ ૭૬૬ ॥

ચંદ્ર વડે રાત્રિ ને રાત્રિ વડે ચંદ્ર અને
ચંદ્ર તથા રાત્રિ વડે આકાશ શોભે છે;
કવી વડે સભા ને સભા વડે કવિ અને કવિ
તથા સભા વડે રાજા શોભે છે ॥ ૭૬૬ ॥

તરુણા ચ ગિરિર્ગિરિણા ચ તરુ-
ર્તરુણા ગિરિણા ચ વિભાતિ વનમ્ ।
ધનિનાનુચરોઽનુચરેણ ધની-
ધનિનાનુચરેણ વિભાતિ ધનમ્ ॥ ૭૬૭ ॥

વૃક્ષ વડે પર્વત ને પર્વત વડે વૃક્ષ અને
વૃક્ષ તથા પર્વત વડે વન શોભે છે, તેમ
શેઠ વડે આકર ને આકર વડે શેઠ અને
શેઠ તથા આકર વડે ધન શોભે છે ॥ ૭૬૭ ॥

પણુ જે આકરો કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા ચોખી દાનત ન
રાખે અને કંઈ કેહેવામાં આવે તો સામે બોલી ઊઠે એવા આકર રાખવા નહિ. કાર-
ણુ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરે છે. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વાક્યં તુ યો નાદ્રિયતેઽનુશિષ્ટઃ
પ્રત્યાહ યશ્ચાપિ નિયુજ્યમાનઃ ।
પ્રજ્ઞાભિમાની પ્રતિકૂલવાદી
ત્યાજ્યઃસ તાદૃક્ ત્વરયૈવ મૃત્યુઃ ॥ ૭૬૮ ॥

જે શિષ્યવી તૈયાર કરેલ આકર કહેલને
અનાદર કરે, કામમાં જોડતાં સામે બોલે,
ને પોતાને ડાહ્યા માનનાર તથા પ્રતિકૂળ
વાદિ હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવે ॥ ૭૬૮ ॥

કારણુ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચો-
ત્તરદાયકઃ । સસર્પે ચ ગૃહે
વાસો દુઃસ્વમેવ ન સંશયઃ ॥ ૭૬૯ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામે બોલનાર આ-
કર તથા સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ, એ દુઃ-
ખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમે તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ દયા ન રાખે, ન કેહે-
વાનાં વચન કહ્યાજ કરે ને મેહેનતનો ખર્ચો આપવા ટાણે સંકોચ કરે, એવા નીચની
આકરી નોકરે જ્યાંસુધી પોતાને બીજે ક્યાંઈ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે
વચમાં મૂકતાં વૃત્તિનો ભંગ થાય છે, માટે લાગ આવે તેની નોકરી મૂકી દેવી. આ-
ણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં
પરિસેવતે । ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યં-
તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૭૭૦ ॥

જે નિશ્ચળને મૂકી અનિશ્ચળને સેવે છે,
તેનું નિશ્ચળ નાશ પામે છે, ને અનિશ્ચ-
ળ તો નાશ પામેલુંજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન બુ-
ધિમાન । નાસમીક્ષ્ય પરં સ્થાનં
પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૭૭૧ ॥

માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક પગ આધી
બીજે પગે ઉભો રહે છે, કેમકે બીજું
સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન છોડ-
તું નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્વશંકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદ્દૈ
નીચસેવનમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

પોતાને જેની શંકા આવે તેનું પાસેપણું
તથા નીચનું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે સંબંધી નુકસાન થાય છે, કેમકે પશુ સદા પરવશ છે. આરો આપો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિસામો લે. વાચ્યા ન હોવાથી પશુ પોતાની ભૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સતતં પ્રવાહ્યમાઘૈરુદૈઃ સ્વરૈર્ગજૈ-
ર્મહિષૈઃ । હા કષ્ટં ક્ષુત્ક્ષામૈઃ
શ્રાન્તૈર્નો શક્યતે વત્તુમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આહા ! નિરંતર ભાર ઉપાડનાર ઊંટ,
ગધેડા, હાથી અને પાડા ભૂખથી દુઃખી
તથા થાકી ગયા હોય, તોય પણ કેહેવા
સમર્થ થતા નથી ! એ મોટું કષ્ટ છે ૭૭૩

માટે મનુષ્યે પોતાના પશુને ખાનપાન તથા આસાએસ આપી બચ્ચાની પેઠે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ઘટતી મેહેનત કરાવવી, પણ બાંધી રાખવું નહિ. કારણ બાંધી રાખેથી તે ફેરવ્યા વિનાનાં પાન તથા રોટલીની પેઠે બગડી જાય છે અર્થાત્ મસ્તાન થઇ વાજમાં રહેતું નથી. પછી તે જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેનું પાલન કરવું. પણ જેણે પોતાની આખી હંદગી આપણું કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેઢો મૂકી દુઃખી થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બન્ને વણસી જાય છે, ને કઠી સંપાદન થતાં નથી. માટે બેદરકાર ન રહેતાં જેમ અને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું. અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી, ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખી થોડે થોડે ધનનો સંગ્રહ કરતાં જવું. કેમકે કોઇ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામ આવે છે. માટે વિબુધશર્માયે કહ્યું છે કે,

અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યામર્થ ચ
ચિંતયેત્ । ગૃહીત ઇવ કેશેષુ
મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાને અજર તથા અમર
માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં
ને કેશ વિષે મૃત્યુએ ગૃહણ કરેલો માની
ધર્મોચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

શનૈઃ પંથાઃ શનૈઃ કંથા શનૈઃ
પર્વતમસ્તકે । શનૈર્વિદ્યા શનૈ-
ર્વિત્તં પંચૈતાનિ શનૈઃશનૈઃ ॥ ૭૭૫ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતના
મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા
ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે
કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જલબિંદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ । સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં
ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૭૭૬ ॥

જળતું ટીપું ટીપું પડવાથી ક્રમે કરી
ઘટ ભરાઈ જાય છે, તેજ હેતુ સર્વ વિદ્યા,
ધર્મ તથા ધન સંગ્રહમાં જાણુવો ॥૭૭૬॥

અનાલોચ્ય વ્યયં કર્તા અનાથ
કલહપ્રિયઃ । આતુરઃ સર્વકાર્યેષુ
નરો દુઃસૈર્નિયુજ્યતે ॥ ૭૭૭ ॥

વિચાર્યા વગર ખર્ચ કરનાર, ગરીબ સાથે
કળ્યે કરવામાં રાજી તથા સર્વ કાર્યમાં
ઉતાવળો નર દુઃખ પામે છે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણુસોની ચાકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હાનિ થાય છે, કેમકે
સારા શેઠને પણ કામમાં ગદ્ગદતિ કરવાથી ચાકર ઉપર અભાવ આવી જાય છે; જેથી
તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રહે છે. માટે તેવા શેઠની
નોકરી તનમનથી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આખાદિ
વધે. વિજ્ઞાનશર્માયે કહ્યું છે કે,

દાતા ક્ષમી ગુણગ્રાહી સ્વામી દુઃસ્વેન
લભ્યતે । શુચિર્દક્ષોનુરક્તશ્ચ નૂનં
શ્રુત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥ ૭૭૮ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન તથા ગુણગ્રાહી શેઠ,
તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા ભ-
ક્તિમાન ચાકર બન્ને દુર્લભ છે ॥૭૭૮॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃગુરુસ્વામિ ભ્રાતૃપુત્રસ-
ચિષ્ણવપિ । ન વિરુદ્ધ્યેન્નાપકુર્યા-
ન્મનસાપિ ક્ષણં કચિત્ ॥ ૭૭૯ ॥

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર
તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઈ કાળે મને કરી
પણ ક્ષણમાત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન
કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

સ્વજનૈર્ન વિરુદ્ધ્યેત ન સ્પર્ધેત
બલીયસા । ન કુર્યાત્સ્ત્રીબાલ-
વૃદ્ધમૂર્ખેષુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તેમ સંબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન
સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ અને સ્ત્રી,
બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન
કરવાં ॥ ૭૮૦ ॥

કારણુ માતાપિતાદિ સંબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકલું પડી જવાય છે, લોકમાં
અપકીર્તિ થાય છે અને વ્યાવહારિક કામ પ્રસંગમાં મુંઝવણ પડે છે. કેમકે તેઓની
સાથે બતાવ ન હોય તો તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને માફ
લાગે છે; માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઇતર જનો સાથે પણ
વિરોધ કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્કર્ષો નૈવ નિસઃ સ્યાન્નાપકર્ષ-
સ્તથૈવ ચ । તસ્માત્સર્વેષુ શ્રુતેષુ
મૈત્રી નૈવ ચ હાપયેત્ ॥ ૭૮૧ ॥

નિરંતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રહેતી
નથી, માટે સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રતા
રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
 બલોપપન્નોઽપિ હિ બુદ્ધિમાન્નરઃ
 પરં નયેન્ન સ્વયમેવ વૈરિતામ્ ।
 ભિષજ્ઞમાસ્તીતિ વિચિન્ત્ય ભક્ષયે-
 દકારણાત્કો હિ વિચક્ષણો વિપમ્ ७૮૨

દંતસ્ય નિષ્કોષણકેન નિત્યં
 કર્ણસ્ય કંઙ્કયનકેન વાપિ ।
 તૃણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં
 કિમજ્ઞવાક્ષાણિમતા નરેણ ॥ ૭૮૩ ॥

વહ્વો ન વિરોદ્ધવ્યા દુર્જયાસ્તેઽપિ
 દુર્બલાઃ । સ્ફુરન્તમપિ નાગેન્દ્રં ભ-
 ક્ષયંતિ પિપીલિકાઃ ॥ ૭૮૪ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,
 સંભોજનં સંકથનં સંપ્રીતિશ્ચ
 પરસ્પરમ્ । જ્ઞાતિભિઃ સહ
 કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥ ૭૮૫ ॥

તેમજ બળવાન સાથે વૈર કરવાથી ઉંઘ આવતી નથી, ખરચથી ઘર ધોવાય છે ને પરિણામે લાભ ન થતાં દુઃખી થવાય છે. શ્રી મહાભારતાતર્જત ઉદ્યોગ પર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે,

અભિયુક્તં બલવતા દુર્બલં હી-
 નસાધનમ્ । ઋતસ્વં કામિનં
 ચોરમાવિશંતિ પ્રજાગરાઃ ॥ ૭૮૬ ॥

અપકૃત્ય બુદ્ધિમતો દૂરસ્થોઽસ્મીતિ
 નાશ્વસેત્ । દીર્ઘૌ બુદ્ધિમતો બાહ્-
 યાભ્યાં હિંસતિ દૂરતઃ ॥ ૭૮૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
 બલીયસા હીનબલો વિરોધં
 ન ભૂતિકામો મનસાપિ વાંછેત્ ।
 ન વધ્યતેત્યન્તબલો હિ યસ્માત્
 વ્યક્તં પ્રણાશોસ્તિ પતંગવૃત્તેઃ ॥ ૭૮૮ ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે યોતે બળવાન્ છતાં
 પણ ખીજતને વૈરી ન કરવો, કેમકે “વેદ્ય
 મારો છે” એમ જાણી કારણુ વિના
 કયો ડાહ્યો વિષ ભક્ષણુ કરે ! ॥ ૭૮૨ ॥

વળી રાજને પણ દાંત તથા કાન ખોત-
 રવા માટે તૃણનો અપ પરો છે, ત્યારે
 વાણી તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી
 મનુષ્યનો અપ પરો તેમાં શું કેહેવું ॥ ૭૮૩ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહિ, કે-
 મકે તે દુર્બલ હોય તો પણ દુર્બલ છે;
 કારણુ કુંદાડા મારતા નાગને પણ કીડિયો
 ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે ભોજન
 કરવું, બોલવું ચાલવું, તથા પ્રીતિ રાખવી,
 પણ કોઈ કાળે વિરોધ કરવો નાહ ॥ ૭૮૫ ॥

બળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના
 દુર્બલને, ધન હરણુ થઈ ગયેલને, કામી-
 ને તથા ચોરને ઉભગરા થાય છો ॥ ૭૮૬ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી “હું દૂર છું”
 એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુ-
 દ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે
 તે દૂરથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

સમૃદ્ધિને ઈચ્છતા હીન બળવાળાએ બ-
 ળીયા સાથે મને કરી પણ વિરોધ ઇ-
 ચ્છવો નહિ, કેમકે અતિ બળવાન હોવાનો
 નથી, પણ પતંગિયા જેવી વૃત્તિવાળા
 હીન બળવાળાનો નાશ થાય છે ॥ ૭૮૮ ॥

અનુચિતકર્મારંભઃ સ્વજનવિરોધો
બલીયસા સ્પર્ધા । દુષ્ટસ્ત્રીવિશ્વા-
સો હ્યાપદ્ધારાણિ ચત્તારિ ॥ ૭૮૯ ॥

વળી માધ્ય કવિયે કહ્યું છે કે,

વિધાય-વૈરં સામર્થે નરોઽરૌ ય
ઉદાસતે । પ્રક્ષિપ્યોદર્ષિષં કક્ષે
શેરતે તેઽભિમારુતમ્ ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાય છે. કેમકે સ્ત્રીની અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જો પ્રતિકૂળ રહે, તો દુઃખ થાય છે. વાદ કરવામાં કંઈ બોલવાનો નિયમ ન રહેવાથી કોઈ સમય આડું વેતરાઈ જાય છે; જેથી ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પસ્તાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન કરવો, કારણ સ્ત્રીજાતિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકાણે વિવેક છોડી વાદ કર્યો હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. તેમ બાળક સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ તે અણુસમજી હોય છે, જેથી કહેવું સાંભળતો નથી, માટે તેને સ-મજાવી પડાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય હોવાથી તેને માડું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન્ વા અવિદ્વાન્ હોય, તોપણ વયે કરી વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પંડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાય છે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વાભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે અ-વિદ્યારૂપ તિમિરથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઈ નથી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય
ન શાંતયે । પયઃપાનં ભુજંગાનાં
કેવલં વિષવર્ધનમ્ ॥ ૭૯૧ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ ક્રોધજનક છે પણ શાંતિ-જનક નથી, કારણ સર્પને દૂધનું પાન કે-વળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

નાયેનાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજાઃ
શ્રીવલ્લભાં દુર્ભગાઃ દાતાત્તં કૃપણા
ઋજૂનનૃજવો વિત્તે સ્થિતં નિર્ધનાઃ ।
વૈરૂપ્યોપહતાશ્ચ કાન્તવપુષં ધર્મા-
શ્રયં પ્રાપિનો નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણં
ચ પુરુષં નિંદતિ મૂર્ખાઃ સદા ॥ ૭૯૨ ॥

ધણું કરી હંમેશાં આ લોકમાં કુલીનને દુષ્કુલીન, સારા ભાગ્યવાળીને દુર્ભાગણિ, દાતાને કૃપણ, સરલને લુચ્ચા, ધનિને નિ-ર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપા, ધર્મિષ્ઠને પાપી અને નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં ચતુરપુરૂષને મૂર્ખ નિંદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કોલાહલે કાકકુલસ્ય જાતે
વિરાજતે કોકિલકૂજિતં કિમ્ ।
પરસ્પરં સંવદતાં સ્થલાનાં
મૌનં વિધેયં સતતં મુધીભિઃ ॥ ૭૯૩ ॥

શું કાગડાનો કોલાહલ થઈ રહ્યો હોય તેમાં
કોયલનું બોલવું શોભે છે? માટે પરસ્પર
વાદ કરતા મુખોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ
નિરંતર મૌન રેહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

મુક્તાફલૈઃ કિં મૃગપક્ષિણાં ચ
મિષ્ટાન્નપાનં કિમુ ગર્દભાણામ્ ।
અંધસ્ય દીપો વધિરસ્ય ગીતં
મૂર્ખસ્ય કિં સત્યકથાપ્રસંગઃ ॥ ૭૯૪ ॥

મૃગ તથા પક્ષિઓને મુક્તાફળે કરી શું?
અંધેડાને મિષ્ટાન્ન પાન શું? તેમ અંધ-
જાને દીવો, બેહેરાને ગીત તથા મૂર્ખોને
સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું? ॥ ૭૯૪ ॥

હંસો ન ભાતિ વલિભોજનટુંદમધ્યે
ગોમાયુમંડલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।
જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરયૂથમધ્યે
વિદ્વાન્ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૭૯૫ ॥

કાગજાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટો-
ળામાં સિંહ, અંધેડાના ટોળામાં જાતવા-
ન ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરુષોમાં વિદ્વાન્
શોભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

હંસો વિભાતિ સરસીરુહટુંદમધ્યે
સિંહો વિભાતિ સતતં ગિરિગહ્વરેષુ ।
જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણભૂમિમધ્યે
વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષણેષુ ॥ ૭૯૬ ॥

પણ નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્ય-
માં, સિંહ પર્વતની શુક્રામાં, જાતવાન
ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણ
પુરુષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રાજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કંચિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં
કસ્ય ચિદ્રિપુમ્ । પ્રકાશયેન્ના-
પમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રભોઃ ॥ ૭૯૭ ॥

પોતાના કોઈ શત્રુને તથા કોઈ વિષે પો-
તાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અ-
પ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૭ ॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ છું એમ જાહેરમાં કેહેવાથી પં-
રસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા થવાની આશા ન રહેતાં પરિણામે
દુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન જાહેર કરવાથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને પો-
તાને હલકાઈ લાગે છે. તેમજ રાજ તથા શેઠની અકૃપા કેહેવાથી પોતાની આલસ-
લણ ખાતે લોકોમાં ખરાબ મત બેસે છે; જેથી ફરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ
થાય છે. વળી આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થનાશં મનસ્તાપં મૃહિણીચરિ-
તાનિ ચ । દાનમાનાંપમાનં ચ
મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૭૯૮ ॥

બુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ,
સ્ત્રીનાં ચરિત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મ-
ળેલું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કર-
વાં નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણુ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની ગાફલતા જણાય છે, હાંસી થાય છે અને તે કદી શક્તિ ઉપરાંત ગયું હોય તો પોતાની આંતરે ધક્કો લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ તથા સ્ત્રીનું આચરણુ મિત્ર સિવાય બીજાને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ ઉલટી હાંસી કરે છે. તેમ કોઈના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તથા પોતાને ક્યાંય માન મળ્યું હોય તે બીજાને કહી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડે છે, ને લોકમાં પાછળથી હાંસિ થાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરપ્રોક્તા ગુણા यस્ય નિર્ગુણોઽપિ
ગુણી ભવેત્ । શ્રેષ્ઠોઽપિ લઘુતાં
યાતિ સ્વયં પ્રખ્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૭૯૯ ॥

પારકાએ જેના ગુણ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય
તોપણુ ગુણી થાય છે, પણ પોતાના ગુણ પોતે
કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણ લઘુતાને પામે છે ॥ ૭૯૯ ॥

દાને તપસિ શૌર્યે વા
વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।
વિસ્મયો ન હિ કર્તવ્યો
બહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮૦૦ ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય,
વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણુ હોય,
તેમાં વિસ્મય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વી-
માં એક બીજાથી સરસ ઘણું રત્ન
પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રયવિક્રયાતિલિપ્સાં
સ્વદૈન્યં દર્શયેન્ન હિ ।
કાર્યં વિનાન્યગેહે ન
નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૮૦૧ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઇચ્છા તથા પોતાનું
દીનપણું દેખાડવું નહિ, અને બીજાને ઘેર
કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું
પડે તો તેને જાણુ કર્યા વિના ઘરમાં પ્ર-
વેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણુ માલ લેવા અથવા વેંચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પોતા-
નું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ ખરીદવામાં આવે તેને
અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ આંપી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ.
તેમ જેને માલ વેંચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બજારભાવથી
માલ ઓછે માગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ઘણું ઓછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની
ઇચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઇ છતાં પણ ઉપરથી આડંબર રાખવો,
વિજ્ઞાનશર્માયે કહ્યું છે કે,

નિર્વિષેણાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા
મહતી ફળા । વિષમસ્તુ ન
ચાપ્યસ્તુ સ્વઠાટોપો ભયંકરઃ ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેચવા વિગેરે સર્વ વ્યવહાર લખીને કરવો, અને કોઈનાથી શર-
માઈ વા હઠ કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપ-
માનની બીકથી બોલવા ચાલવામાં લગ્નવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ
સાધવો હોયછે, તેનું મન મનાવવું પડે છે. શુકનીતિના ત્રાજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,
નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્ સ્મા-
રકં વ્યવહારિણામ્ । ન લેખ્યેન
વિના કુર્યાદ્વ્યવહારં સદા બુધઃ ॥ ૮૦૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
ન સ્વલ્પસ્યકૃતે ભૂરિ નાશયેન્મ-
તિમાન્નરઃ । એતદેવાત્ર પાંડિત્યં ય-
તસ્વલ્પાત્ભૂરિરક્ષણમ્ ॥ ૮૦૪ ॥

નાત્યંતં સરલૈર્ભાવ્યં ગત્વા પશ્ય
વનસ્થલીમ્ । છિદ્યંતે સરલાસ્તત્ર
કુઙ્જાસ્તિષ્ઠંતિ પાદપાઃ ॥ ૮૦૫ ॥

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહ-
ણેષુ ચ । આહારે વ્યવહારે ચ
ત્યક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૮૦૬ ॥

અવમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા
ચ પૃષ્ઠતઃ । સ્વાર્થં ચ સાધયેદ્દી-
માન્ સ્વાર્થભ્રંશો હિ મૂર્ષતા ॥ ૮૦૭ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,
કચિદ્ભૂમૌ શય્યા કચિદપિ ચ
પર્યંકશયનઃ કચિચ્છાકાહારઃ
કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।
કચિત્કંથાધારી કચિદપિ ચ
દિવ્યાંબરધરો મનસ્વી કાર્યાર્થી
ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૦૮ ॥

વિષ રહિત સર્પે પાણુ ફળુ ચઢાવવી, કા-
રણુ વિષ હોય વા ન હોય, તોપણ ખ-
ટાટોપ ભયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

વ્યવહારિયોને લખેલ જેવું બીજું યાદ ક-
રાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદા લખ્યા
વિના વ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પ માટે ધણાનો નાશ ક-
રવો નહિ, કારણુ આ લોકમાં સ્વલ્પ ક-
રતાં ધણાનું રક્ષણુ કરવું એજ પાં-
ડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

અત્યંત સરલપણુ વર્તવું નહિ, કેમકે વ-
નમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપા-
ય છે, ને વાંકાં ચુંકાં કાયમ રહે છે ॥ ૮૦૫ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં તેમ-
જ આહાર તથા વ્યવહારમાં જે લગ્નય
નહિ, તે સુખી થાય છે ॥ ૮૦૬ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા મા-
નને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો, કેમકે
સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે ॥ ૮૦૭ ॥

કોઈ ટાણે પૃથિવીપર ને કોઈ ટાણે પલંગ-
પર શયન, કોઈ ટાણે શાક માત્રનો ને
કોઈ ટાણે સુંદર ભાતનો આહાર અને
કોઈ ટાણે ગોદડી ને કોઈ ટાણે સુંદર વસ્ત્ર
મળે, તોયપણુ કાર્ય સાધનાર ચતુરરુદ્ધ
તથા સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્ય વિના કોઈને ઘેર જવાથી અપમાન થાય છે, ને તે ધરધણીને સંશય પડે છે; વળી ધરધણીને જાણ્યા વગર તેની પાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઊલટું થાય છે. કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠેલો હોવાને લીધે પારકાને જોઈ શરમાઈ જાય છે, ને તેના ઉપર અભાવ લાગે છે. માટે તેમ ન કરતાં, જે ધણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડતે જાયું, પણ આખો દિવસ ખુશી રહેલું નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

एहागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मा-
च्चिरात्दृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि
बालसहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रल्हा-
दयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशंकितेन
मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८०९ ॥

નામ્યુત્થાનક્રિયા યત્ર નાલાપા
મધુરાક્ષરાઃ । ગુણદોષકથા નૈવ
તત્ર હર્મ્યે ન ગમ્યતે ॥ ૮૧૦ ॥

કારણ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टःकोलघुत्वंनयाति ८११

માટે કહ્યું છે કે,

अतिपरिचयादवज्ञा
संततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरंध्री
चंदनतरुकाष्ठमिधनं कुरुते ॥ ८१२ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि ह्याचरे-
न्नान्यथा क्वचित् । गच्छेदनिय-
मेनैव सदैवान्तःपुरं नरः ॥ ८१३ ॥

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ સારી રીતે થઈ શકે છે. નિત્ય મનુષ્યને અનૈક કામ હોય છે, તે જો પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યો હોય તો ગુંચવાઈ જવાય છે, ને એકમાં મંડ્યા રહેતાં બીજી તરફથી નુકશાન થાય છે. કામ નિત્યનાં છે ને તે છં-

“ઓહો ! આવો આવો ! આ આસને બેસો, ધણે દહાડે કેમ દેખાણુ ! શું ખબર છે? બાળક સહિત કુશળ છો ? તમને જોઈ હું ખુશી થયો છું,” એ રીતે આવેલા સ્નેહિને જે આદરથી રાજી કરે તેમને ઘેર સદા મનમાં શંકા ન રાખતાં જવું યોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

પણ જ્યાં સાંમે ઉભા થવાની ક્રિયા, મધુર ભાષણ તથા ગુણ દોષ પૂછવાની રીત નથી, તે ધરમાં જવું નહિ ॥ ૮૧૦ ॥

પારકા ઘરમાં જવાથી કોણ લઘુતાને પામતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરંતર ગમનથી અનાદર થાય છે, કારણ મલય પર્વતમાં રહેલ ભિલ્લની સ્ત્રી અતિ પરિચયને લીધે ચંદન વૃક્ષના કાષ્ટને બાળવાનાં ઇંધન કરે છે ॥ ૮૧૨ ॥

પુરૂષે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અન્યથા કરવાં નહીં, પણ અંતઃપુરમાં તો સદા વખત નેમ્યા વગર જવું ૮૧૩

દશી પર્યંત કરવાનાં હોય છે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખત પર્યંત કરવાનો નિયમ આંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવા માટે ઠેરવવો. કેમકે મન વા તન સંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાક લાગવાનો સંભવ છે, જે ઉતારવા માટે દિવસમાં થોડા વખત સુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ કુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોખતમાં કાઢવો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ
ધીમતામ્ । વ્યસને ન ચ મૂર્ચ્વાણાં
નિદ્રયા કલહેન ચ ॥ ૮૧૪ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શાસ્ત્રના વિનોદે કરી, ને મૂર્ચનો વ્યસન, નિદ્રા તથા કલહ વડે જાય છે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત આંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવા માટે કેહેવાનું કારણ એ કે, કદી ધરની સ્ત્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાના ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્ત્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્ત્રિયોને આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો સંભવ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા
લતાશ્ચ યઃ પાર્શ્વતો વસતિ
તં પરિવેષ્ટયંતિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધણુંકરી દુષ્ટ રાજા, દુષ્ટ સ્ત્રી તથા લતા, જે પાસે હોય તેનેજ વિંટાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દીર્ઘદર્શી સદા ચ સ્યામત્યુત્પન્નમતિઃ
કચિત્ । સાહસી સાલસી ચૈવ ચિર-
કારી ભવેન્ન હિ ॥ ૮૧૬ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા કોઈ ટાણે વખતસર સુજી આવે તેવા થવું; પણ સાહસ કરનાર, આગસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થવું નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ કોઈ પણ પ્રકારના આચાર, ભાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબા વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણનો વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણ જે પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને રૂડા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે કોઈ કડવું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કડવું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં ખીક હોય છે. માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષં દુર્ગુણાન્નૈવ વક્તું શક્નોતિ
કોપ્યતઃ । સ્વદુર્ગુણાન્સ્વયં
ચાતો વિમૃશેલ્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૮૧૭ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા કોઈ પણ સમર્થ થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણો જોતોજ લોક તથા શાસ્ત્રથી વિચારી લેવા ॥ ૮૧૭ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

મુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં
પ્રિયવાદિનઃ । અપ્રિયસ્ય તુ
પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥૮૧૮॥

વળી ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

મનીષિણઃ સંતિ ન તે હિતૈષિણો
હિતૈષિણઃ સન્તિ ન તે મનીષિણઃ ।
મુદ્ધુચ્ચ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણાં
યથૌપયં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥૮૧૯॥

હે રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મનુ-
ષ્ય સુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત
વાક્ય કેહેનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ
દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

ધણું કરી જે બુદ્ધિમાન હોય તે હિતે-
ચ્છુ હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય
તે બુદ્ધિમાન હોતા નથી, માટે જેમ
સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકરનાર ઔપય દુર્લભ
છે, તેમ બુદ્ધિમાન હિતેચ્છુ પણ દુ-
ર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યા વગર કર્યું હોય તો જ્યાં
જેવું ઘટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાઈ જવાય છે. જેથી એવાનું દોર
થતાં લોકમાં હાંસી વા વખતે વિના કારણે કોઈ સાથે ઝગડો થઈ પડે છે. માટે શુ-
કનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના
સદા । પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા
ન વદેત્કચિત્ ॥ ૮૨૦ ॥

સદા પુર્ણ અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાનો
મત જણાવવો નહિ, ને વિચાર કરી
ઉત્તર દેવો પણ ક્યારેય ઉતાવળે બોલવું
નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાર્દૂલપદ્મમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પાક્ષરરમણીયં
યઃકથયતિ નિશ્ચિતં સ સ્વલુ વાગ્મી ।
બહુવચનમલ્પસારં
યઃકથયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥ ૮૨૧ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિ-
શ્ચયવાળું વાક્ય કહે છે, તેનેજ બોલ-
વામાં ચતુર જાણવો, પણ જે થોડા
સારવાળાં બહુવચન બોલે, તેને વૃથા
બોલનાર જાણવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યા વગર કરવામાં આવે તો મુંઝાઈ જવાય
છે, કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કરેલી મેહેનત વૃથા જાય છે અને લોકોમાં
હાંસી થાય છે. માટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઈ, પરિણામ સાંઝે આવે તે
રીતે લાંબો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું; અને કદિ ધારવામાં ન હોય એવું
એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસૂચકતા વાપરી તેને પાર પા-
ડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વનસ્પતેરપક્વાનિ ફલાનિ પ્રચિ-
નોતિ યઃ । સ નાપ્રોતિ રસં તેભ્યો
બીજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૨ ॥

જે વનસ્પતિનાં ફાળાં ફળ તોડે છે, તે
તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ
પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

યસ્તુ પક્ષ્મુપાદત્તે કાલે પરિણતં
ફલમ્ । ફલાદ્રસં સ લભતે વી-
જાચ્ચૈવ ફલં પુનઃ ॥ ૮૨૩ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પક્ષ
થયેલાં ફળને ગૃહણ કરે છે, તે ફળમાંથી
રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને
પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાધેન રાત્રી
સુખં વસેત્ । પૂર્વે વયસિ તત્કુ-
ર્યાધેન વૃદ્ધઃ સુખં વસેત્ ॥ ૮૨૪ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિરાંતે ઉંઘ
આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું
કે, વૃદ્ધપણમાં સુખે રહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

વળી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનાગતવિધાતાચ પ્રત્યુત્પન્ન-
મતિસ્તથા । દ્વાવેવ સુખમેધેતે દી-
ર્ઘસૂત્રી વિનશ્યાતિ ॥ ૮૨૫ ॥

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર
મતિ પહેંચાડનાર બન્ને સુખી થાય છે,
પણ દીર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

ઉત્પન્નપશ્ચાત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ
યાદૃશી । તાદૃશી યદિ પૂર્વે સ્વા-
ત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥ ૮૨૬ ॥

મનુષ્યની પશ્ચાત્તાપ ટાણે જેવી બુદ્ધિ
થાય છે, તેવી જો પેહેલાંજ હોય તો કેનો
મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સહસા વિદધીત ન ક્રિયા-
મવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
વૃણુતે હિ વિમૃશ્ય કારિણં
ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥ ૮૨૭ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નાહ, કેમકે અવિવેક
પરમ્ આપત્તિતું સ્થાન છે, પણ વિચારી
કરનારને ગુણલુબ્ધી સંપત્ પોતાની મેળે-
જ વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

મર્તિરેવ બલાત્ ગરીયસી
યદભાવે કરિણામિયં દશા ।
ઈતિ ઘોષયતીવ ઢિંડિમઃ
કરિણો હસ્તિપકાહતઃ ક્ષણન્ ॥ ૮૨૮ ॥

વળી “ બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુ-
દ્ધિના અભાવે હસ્તિની આદશા ” એમ
જાણે હાથિના ભાવતે વગાડેલ શબ્દ કર-
તું નગાઈં સર્વને જાણ કરતું રહેયની !
એમ ભાસે છે ॥ ૮૨૮ ॥

बहुधा बहुभिः सार्धं चिंतिताःसु-
निरूपिताः । कथं चिन्नं विली-
यन्ते विद्वद्भिर्निश्चिता नयाः ॥ ८२९ ॥

सुजीर्णं मन्त्रं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्यचोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ८३०

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पंडितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति
हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ८३१ ॥

તેમ માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

समय एव करोति बलाबलं
मणिगदन्त इतीव शरीरेणाम् ।
शरदि हंसरवाः परुषीकृत
स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ८३२ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये
प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शि-
क्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ ८३३ ॥

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं
स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारितं पुनः ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्
स एव सौख्यं बहुधा समश्नुते ॥ ८३४ ॥

તેમ કોઈ પણ કામમાં આગ્રહ કરવાથી તથા તેને મુલતવી રાખવાથી હાનિ થાય છે, વા તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ધણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી,
નિરૂપણુ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ
ન્યાય કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી ॥ ૮૨૯ ॥

સારી રીતે પચેલું અન્ન, સુવિચક્ષણુ પુત્ર,
સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચ્ચા-
રી બાલેલું તથા જે સારી રીતે વિચારી
કરેલું હોય, તે સર્વે લાંબે કાળે પણ વિ-
કાર પામતાં નથી ॥ ૮૩૦ ॥

પંડિતે ગુણવાળાં વા ગુણ રહિત કાર્યસમુ-
દાયને કરતાં, યત્નથી તેના પરિણામનો વિ-
ચાર કરેલા; કેમકે અતિ ઉતાવળે કરેલા
કર્મનો પરિણામ વિપત્તિ પર્યંત તદ્દયને
દાહ કરનાર શલ્યસરખો થાય છે ॥ ૮૩૧ ॥

શરીરધારીને સમયજ બલાબલ કરે છે,
એમ બાણે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ્
ઋતુમાં હંસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કઠોર
લાગે તે રીતે મનોહર લાગવા માંડ્યા ॥ ૮૩૨ ॥

વિદ્વાનોના સંતોષ પર્યંત કોઈ પણ પ્રયો-
ગનું વિજ્ઞાન હું યથાર્થ નથી માનતો, કે-
મકે શિષ્યેલાનું ચિત્ત બળવાન છે, તો પણ
પોતા ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

જે આત્મ મિત્ર સાથે વારંવાર વિચારી,
ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી
કાર્ય કરે છે, તેજ બુદ્ધિમાન ને તેજ ધણું
કરી સુખને પામે છે ॥ ૮૩૪ ॥

ષઢ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિ-
મિચ્છતા । નિદ્રા તંદ્રા ભયં ક્રોધ આ-
લસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૮૩૬ ॥

ષઢેવ તુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યા
કદાચન । સત્યં દાનમનાલસ્યમ-
નમ્સ્યા ક્ષમા ધૃતિઃ ॥ ૮૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શક્ષ્યામિ કર્તુમિદમલ્પમયત્ન-
સાધ્યંઅત્રાદરઃ કઙ્કિત કૃત્યમુ-
પેક્ષ્યમાણાઃ । કેચિત્તુ પ્રમત્તમ-
નસઃ પરિતાપદુઃખં આપત્પ્રસંગ-
મુલ્ભં પુરુષાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૩૭ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુગુપ્તકાર્યમંત્રઃ સ્યાત્કુર્વન્મુલ્લેચ-
નાપદિ । યથાશક્તિ ચિકીર્ષેત
ન સજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૮૩૮ ॥

કારણ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનસુખો પોતાના જે વિશ્વાસુ પણુ ચતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણ કાર્ય સિદ્ધ થયા પહેલાં તે જે બહાર પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિઘ્ન થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો લોકમાં હાંસી થાય છે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ
પ્રકાશયેત્ । મંત્રેણ રક્ષયેદ્દૂઢં કાર્યં
ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે પણુ કહ્યું છે કે,

અંભસા મિચ્છતે સેતુસ્તથા મંત્રોપ્ય-
રક્ષિતઃ । પૈશૂન્યાદ્મિચ્છતે સ્નેહો
વાગ્મિર્મિચ્છેત કાતરઃ ॥ ૮૪૦ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે નિદ્રા, સુરિત, ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ છ દોષ ત્યાગ કરવા ॥ ૮૩૫ ॥

પણુ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અન-
સૂયા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણુ કયા-
રેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૬ ॥

“આ યત્ન વિના બની શકે એવું અલ્પ કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન છું, માટે એમાં આદર શું કરવો ?” એમ ધારી કાર્યની ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાફલ મનવાળા, આપત્પ્રસંગ છે સુલભ જેમાં એવાં પરિ-
તાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૭ ॥

કાર્ય તથા મનુસખાને સારી રીતે શુભ રાખવા, આપત્ ટાળે મુંઝાવું નહીં, પણુ યથાશક્તિ કાર્ય કરે બંધુ; અને શરણાગ-
તને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૮ ॥

મન વડે ધારેલું કાર્ય વાણી વડે પ્રકાશ કરવું નહીં, પણુ વિચારથી છાનું રાખવું, ને કાર્ય કરે બંધુ ॥ ૮૩૯ ॥

જળથી પાજ, શુભ રાખ્યા વગર વિચાર, ચાડીથી સ્નેહ તથા વાણી વડે બીકણુ ભેદાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરંભેલા કામમાં વિદ્ય આપતાં કાયર થઈ મુંઝાઈ જવાથી લોકોમાં પોતાનો કડપ ઓછો થાય છે, ને કામ વણુસી જવાનો સંભવ રહે છે; માટે આપત્સમય ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

સુખં ચ દુઃખં ચ ભવાભવૌ ચ
લાભાલાભૌ મરણં જીવિતં ચ ।
પર્યાયશઃ સર્વમેતે સ્પૃશંતિ
તસ્માદ્ધીરો ન ચ હૃપ્યેન્ન શોચેત્ ॥ ૮૪૧ ॥

સુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અલાભ તથા જીવતું મરતું, એ સર્વે ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ધૈર્યવાન હર્ષ તથા શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિ-
દુઘોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા
ધુરંધરસ્તસ્ય વિપદ્વિનશ્યેત્ ॥ ૮૪૨ ॥

જે આપતને પામી કોઈ કાળે વ્યથા પામતો નથી, પણ સાવધાન થઈ ઉદ્યોગ કરે જાય છે, ને વખતે દુઃખ આવે તો સહન કરે છે, તે ધુરંધર મહાત્માની વિપત્તિ નાશ પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોઽપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણો
ઽપિ વર્ધતે લોકે । ઇતિ વિમૃશંતઃ
સંતઃ સંતપ્યંતે ન લોકેઽસ્મિન્ ॥ ૮૪૩ ॥

આ લોકમાં કાળેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચંદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ પામે છે; એમ વિચાર કરનાર સન્નજનો એક પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્વિદ્વદ્ગોષ્ઠી કચિદપિ સુરામ-
ત્તકલહઃ કચિદ્વીળાવાદઃ કચિ-
દપિ ચ હાહેતિ રુદિતમ્ ।
કચિદ્રમ્યા રામા કચિદપિ જરા-
જર્જરતનુર્ન જાને સંસારઃ કિમમૃ-
તમયઃ કિં વિષમયઃ ॥ ૮૪૪ ॥

સંસારમાં ક્યાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, ક્યાંક મદિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, ક્યાંક વિણુનો નાદ, ક્યાંક હાહા કરી રૂદન, ક્યાંક મનોહર સ્ત્રી, ને ક્યાંક જરાએ કરી જર્જરિત થયેલાં શરીર દેખાય છે, તે ઉપરથી શું એ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય છે, તે હું જાણુતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ત્યાજ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે
ધૈર્યાત્કદાચિદ્ગતિમામુયાત્સઃ ।
યથા સમુદ્રેઽપિચ પોતભંગે
સાંયાત્રિકો વાંચ્છતિ તર્તુમેવ ॥ ૮૪૫ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણે પણ મુસાફર તરવા ઇચ્છે છે, તેમ મનુષ્યે વિપત્તિ સમય પણ ધૈર્ય છોડતું નહીં, કેમકે ધીરજથી કદાચિત્ તે ગતિને પામે છે ॥ ૮૪૫ ॥

તાવદ્રયેષુ મેતલ્લયં યાવદ્રયમના-
ગતમ્ । આગતં તુ મયં દૃષ્ટ્વા પ્ર-
હર્તવ્યમશંકયા ॥ ૮૪૬ ॥

સુખમાપતિતં સેવેદુઃસ્વમાપતિતં
તથા । ચક્રવત્પરિવર્તેતે દુઃસ્વા-
નિ ચ સુસ્વાનિ ચ ॥ ૮૪૭ ॥

આરભંતેડ્લપમેવાજ્ઞા કામં વ્યગ્રાં
ભવંતિ ચ । મહારંભાઃ કૃતધિય
સ્તિષ્ઠંતિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૮૪૮ ॥

અનારંભો હિ કાર્યાર્ણી પ્રથમં બુ-
દ્ધિલક્ષણમ્ । આરબ્ધસ્યાંતગમનં
દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ ૮૪૯ ॥

આરંભ્યતે ન સ્વલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ
પ્રારંભ્ય વિગ્રમવિહતાવિરમંતિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રા-
રંભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરોણાગત કરવાથી લોકમાં ઘણા મિત્ર થાય છે, ને સુવાસ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વૈર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરોણાગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઈ સંબંધી, મિત્ર, જાતિલો, પરજાતિલો વા પરોણો ઘેર આવે, તો તે પરોણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ ! કહું છે કે,

ગૃહાગતં હુદ્રમપિ યથાર્હ
પૂજયેત્સદા । અરાવપ્યુ-
ચિતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ॥ ૮૫૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહું છે કે,

નાસંતં વિશ્વસેત્કંચિત્ વિશ્વસ્તમપિ
સર્વદા । પુત્રં વા ખાતરં માર્યામ-
માસમધિકારિણમ્ ॥ ૮૫૨ ॥

જ્યાંસુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી બીહીવું, પણ તેને આવ્યું જાણી નિઃશંક થઈ ટાળવાના ઉપાય કરવા ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ વા દુઃખ ધીરજથી સેવવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે ॥ ૮૪૭ ॥

અજ જન ઇચ્છાથી સ્વલ્પ કાર્યનો આરંભ કરે, ને પછી તેમાં વિચ્છેદ થાય છે, પણ બુદ્ધિમાન જન મોટા કાર્યનો આરંભ કરેછે, ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે, ને આરંભેલા કાર્યને પાર પાડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે ॥ ૮૪૯ ॥

વિદ્ધના ભયથી અધમ જન કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો આરંભ કરી વિદ્ધ નડે તો વચમાંજ વિરામ પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આરંભ કરી વિદ્ધ વારંવાર આવે તોપણ તેને પુરું કર્યા વગર છોડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

સદા ઘેર આવેલા હુદ્રનો પણ જોવો ઘટે તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ જો ઘેર આવે તો તેની પરોણાગત કરવી ॥ ૮૫૧ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાડી, અમાત્ય, અધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વાસુનો પણ સ્ત્રી વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણુ જેના ઉપર ધણો વિશ્વાસ હોય, તે પણ કોઈ સમય દગો કરે છે; એમ પૂર્વના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણું પણ અનુભવ થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નલિનાં ચ નદીનાં ચ શૃંગિણાં
શસ્ત્રપાણિનામ્ । વિશ્વાસો નૈવ
કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૮૫૩ ॥

નખ તથા શિંગડાવાળાં પ્રાણી, નદી,
શસ્ત્રધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિ-
શ્વાસ ન કરવો ॥ ૮૫૩ ॥

ન યસ્ય ચેષ્ટિતં વિદ્યાત્ ન કુલં ન
પરાક્રમમ્ । ન તસ્ય વિશ્વસેત્પ્રાણો
યદીચ્છેચ્છ્રેયમાત્મનઃ ॥ ૮૫૪ ॥

જે પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો બુદ્ધિમાન,
જેનાં આચરણુ, કુળ તથા પરાક્રમ ન
જાણાય તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

પ્રણયાદુપકારાદ્વા યો વિશ્વસતિ
શત્રુષુ । સસુપ્ત ઇવ વૃક્ષાગ્રાત્પતિતઃ
પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૮૫૫ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઈ વિ-
શ્વાસ કરે છે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર
સુતેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગે છે ॥ ૮૫૫ ॥

અપરાધો નમેસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસ
કારણમ્ । વિદ્યતે હિનૃશંસેભ્યો
ભયં ગુણવતામપિ ॥ ૮૫૬ ॥

“મારો કંઈ અપરાધ નથી,” એમ ધા-
રતું વિશ્વાસ કરવાનું કારણુ નથી, કેમકે
ગુણવાનને પણ કૂર મનુષ્યો તરફથી ભય
થાય છે ॥ ૮૫૬ ॥

અત્યાદરો ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણ-
વર્જિતઃ । તત્ર શંકા પ્રકર્તવ્યા
પરિણામે સુખાવહા ॥ ૮૫૭ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણુ વિના અતિ આદર થાય
ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે સુખ
થાય છે ॥ ૮૫૭ ॥

અસતી ભવતિ સલજ્જા ક્ષારં નીરં ચ
નિર્મલં ભવતિ । દંભી ભવતિ વિવેકી
પ્રિયવક્તા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ॥ ૮૫૮ ॥

ઘણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખાંડ
પાણી નિર્મળ, દંભી વિવેકી તથા ધૂતારા
મિતું બોલનારા હોય છે ॥ ૮૫૮ ॥

દદ્યાત્સાધુર્યદિ નિજપદે દુર્જ
નાયપ્રવેશં તં નાશાય પ્રભવતિ
તતો વાંચ્છમાનઃ સ્વયં સઃ ।
તસ્માદ્દેયો વિપુલમતિર્ભિર્નાવકા-
શોઽધ્મણાનાં જારોઽપિ સ્યાદ્દૃહપ-
તિરિતિ શ્રૂયતે વાક્યતોઽત્ર ॥ ૮૫૯ ॥

સાધુ પુરૂષ જો દુર્જનને પોતાના સ્થાન-
માં પ્રવેશ કરવા દે, તો તે દુર્જન પોતે-
જ તેના સ્થાનની ઇચ્છા કરી તેનો નાશ
કરે છે, માટે મોટી મતિવાળાએ નીચ
મનુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેતું નહિ, કારણુ
જાર પુરૂષ પણ ધરનો ધણી થઈ પડે છે,
એમ લોકમાં વાક્યથી સંભળાય છે ॥ ૮૫૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવૃત્તિવ્યાધિશોકાર્તા નન્નુ વર્તેત
શક્તિતઃ । કદાપિ નોગ્રદંઢઃ સ્યા-
ત્કદુભાષણતત્પરઃ ॥ ૮૬૦ ॥

અવૃત્તિ, વ્યાધિ તેંથા શોકે કરી પીડાય-
લાને શક્તિ મુજબ મદદ કરવી; ને ક્યા-
રેય પણ કદુ ભાષણમાં તત્પર તથા ઉ-
ગ્રદંડી થવું નહિ ॥ ૮૬૦ ॥

માર્યા પુત્રોઽપ્યુદ્વિજતે કદુવાક્યા-
ત્પ્રદંઢતઃ । પશવોઽપિ વશં યાંતિ
દાનૈશ્ચ મૃદુભાષણૈઃ ॥ ૮૬૧ ॥

કેમકે કદુ વાક્ય તથા ઉગ્ર દંડથી ભાર્યા
તથા પુત્ર પણ ઉદ્વેગ પામે છે, ને દાન
તથા મૃદુ ભાષણે કરી પશુ પણ વશ
થાય છે ॥ ૮૬૧ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પરોપકાર કરવાથી લોકમાં યશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય
છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેના અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. અને ઈશ્વર સ-
ર્વાર્થાભી હોવાથી એજ તેનું પૂજન ભાસે છે. એ વિષે કહ્યું છે કે,

યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ
દેહિનઃ । સંતોષં જનયેત્પ્રાણસ્તદે-
વેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ૮૬૨ ॥

બુદ્ધિમાને હરકોઇ રૂડા પ્રકારે કરી કોઇ
પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ
ઈશ્વરપૂજન છે ॥ ૮૬૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્થિતો મૃત્યુમુખે ચાહં ક્ષણમાયુર્મ-
માસ્તિ ન । ઇતિ મત્વા દાનધર્મો
યથેષ્ટૌ તુ સમાચરેત્ ॥ ૮૬૩ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, માફ આયુષ્
ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ટ દાન
ધર્મ આચરવાં ॥ ૮૬૩ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તાવત્પ્રીતિર્ભવેલ્લોકે યાવદાનં
પ્રદીયતે । વત્સઃ ક્ષીરક્ષયં દૃષ્ટ્વા
પરિસ્રજતિ માતરમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

લોકમાં જ્યાંસુધી કંઈ પણ દેવાય ત્યાં-
સુધી પ્રીતિ હોય છે, કેમકે વાછડો દૂધ-
ના ક્ષયને જોઈ માતાને મૂકી દે છે ॥ ૮૬૪ ॥

પશ્ય દાનસ્ય માહાત્મ્યં સઘઃ પ્રત્યય-
કારકમ્ । યત્પ્રભાવાદપિ દ્વેષી મિ-
ત્રતાં યાતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૮૬૫ ॥

તત્કાળ વિશ્વાસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય
જો, કેમકે જેના પ્રભાવથી શત્રુ પણ તરત
મિત્ર થાય છે ॥ ૮૬૫ ॥

પણ કુલાઈ જઈ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાન દેવું નહીં; કારણ શુકનીતિના ત્રિજા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અતિદાનેન દારદ્ર્યં તિરસ્કારો-
ડતિલોભતઃ । યતોડત્યંતં નાશહેતુ-
રતિસર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૮૬૬ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્ર્ય ને અતિ લોભ-
થી તિરસ્કાર થાય છે, તેથી અતિ એ
નાશનું કારણ છે, માટે તેનો સર્વ ઠેકાણે
ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઈ પણ મનુષ્યે કદી અપરાધ કર્યો હોય,
તો તેને ઉત્ત દંડ કરવાથી તથા કૂર વચન કેહેવાથી કોઈ ટાણે અનર્થ થવાનો સંભવ
છે. કેમકે જેને ભ્રષ્ટ્ર દંડ કરવામાં આવે તથા કૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે કદી પોં-
હોચ્છેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દંડ કરનાર તથા કૂર વચન બોલનારને લાગ આવે નુ-
કસાન કરે છે. માટે ચાલતાં સુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દંડ કરવો પડે તો વ-
ગર વિચારે કરવો નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સામ્નૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દંડો બુધેન
વિનિયોજ્યઃ । પિત્તં યદિ શર્કરયા
શામ્યતિ કોથઃ પટોલેન ॥ ૮૬૭ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્યાં ડાહ્યા
માણુસે દંડ કરવો નહિ, કેમકે જો સાક-
રથી પિત્ત શમે તો કડવા પટોલની જ-
ર શું છે ॥ ૮૬૭ ॥

ન પરસ્યાપરાધેન પરેષાં દંડમાચરેત્ ।
આત્મનાવગતંકૃતાદંડયેત્પૂજયેચ્ચવા ૮૬૮

એકના અપરાધ માટે બીજાને દંડ ન
દેવો, પણ પોતાની ખાત્રી કરી, ઘટે તો
દંડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષેત પ્રનષ્ટં યત્પ્રાપ્તં યત્તદુ-
પાહરેત્ । પરદ્રવ્યં શુદ્રમપિ
નાદત્તં સંહરેત્કચિત્ ॥ ૮૬૯ ॥

જે નાશ પામ્યું તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને
જે પ્રાપ્ત થયું તેને ગ્રહણ કરવું, પણ
કોઈ કાળે થોડું પણ પારકું દ્રવ્ય આપ્યા
વિના લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવાથી
માત્ર મનને સંતાપ થતાં શરીર ક્ષીણ થાય છે અને નિત્યના કામકાજમાં પ્રવૃત્તિ થ-
યાર્થ ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સંભવ છે; પણ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી મ-
ળવાની નથી. માટે એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતેરપિ
જલ્પનમ્ । શ્વાદન્ન ગચ્છેદધ્વાનં
ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના પૂછે પોતે
કરેલ કહી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં
ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત
ભાષણ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ બીજાની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ધણીની રજવગર પોતાના
ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી ઠરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આચર-
જાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

પરધનહરણે પંગુઃ પરદારનિરી-
ક્ષણેડ્યંધઃ । મૂકઃ પરાપવાદે
સ ભવતિ સર્વમિયો જગતિ ॥ ૮૭૧ ॥

જે પારકા ધન હરણુમાં પાંગળો, પારકી
સ્ત્રી જોવામાં આંધળો તથા પારકી નિંદા
કરવામાં મુંગો હોય, તે જગતમાં સર્વને
પ્રિય થાય છે ॥ ૮૭૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બ્રૂયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન
લોપયેત્ । આજ્ઞાભંગસ્તુ મહતાં રાજ્ઞઃ
કાર્યો ન વૈ ક્વચિત્ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ, આપેલી સાક્ષી
ફેરવવી નહિ, ને કોઈ કાળે રાજા તથા
મોટાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ ૮૭૨

ખોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઇશ્વરનો ગુનેગાર થવાય છે, કારણુ તે સર્વાર્થાભી હોવા-
થી મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલાં પાપ પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેડ્યર્થે
નરો બુધઃ । આત્મૈવ જ્ઞાત્મનઃ
સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ॥ ૮૭૩ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે થોડા કાર્યમાં પણ
ખોટા સોગન ખાવા નહિ, કેમકે પોતે
પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

મન્યતે પાતકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્વેત્તિ
મામિતિ । તદેવ વેત્તિ ભૂતાત્મા
યશ્ચૈવાંતરપૂરુષઃ ॥ ૮૭૪ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઈ જાણતું નથી
એમ માને છે, પણ જે સર્વ ભૂતનો
આત્મા અંતર્થાભિ ઇશ્વર છે તે સર્વ જાણે
છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

યથા શ્રુતં યથા દૃષ્ટં સર્વમેવા-
જસા વદેત્ । સત્યેન પૂયતે સાક્ષી
ધર્મઃ સત્યેન રક્ષ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ
સાક્ષિયે સર્વ જલદી કેહેવું, કેમ કે સત્ય
વડે તે પોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા
થાય છે ॥ ૮૭૫ ॥

વળી ખોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજા શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટે
છે. માટે કલ્પતર્ક ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

યશો યસ્માદ્રસ્મીભવતિ વનવ-
ન્હેરિવ વનં નિદાનં દુઃખાનાં
યદવનિરુહાણામિવ જલમ્ ।
ન યત્ર સ્યાચ્છાયાઽતપ્ત ઇવ તપઃ
સંયમકથા કર્થચિત્તન્મિથ્યા
વચનમભિધત્તે ન મતિમાન્ ॥ ૮૭૬ ॥

જેથી દાવાનલ વડે વનની પેઠે યશ ભ-
સ્મરૂપ થાય છે, જે વૃક્ષનાં કારણુ જળની
પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડ-
કાને વિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંયમ-
ની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઈ
રીતે પણ બુદ્ધિમાન બોલતો નથી ૮૭૬

તેમ જેનો અમલ ચાલતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને પણ હેરાન કરી શકે છે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે? વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

રાજા વેશ્યા યમો હ્યમિસ્તસ્કરો
બાલયાચકૌ । પરદુઃખં ન જા-
નંતિ હષ્ટમો ગ્રામકંટકઃ ॥ ૮૭૭ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, બાળક, યાચક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પારકું દુઃખ જાણુતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

કાકે શૌચં વૃત્તકારે ચ સત્યં
સર્પે ક્ષાન્તિર્યૌવને કામશાંતિઃ ।
ઋગ્વે ધૈર્યં મદ્યપે તત્ત્વચિન્તા
રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ॥ ૮૭૮ ॥

કાગડામાં પવિત્રતા, જીગારીમાં સત્યતા, સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ, બીકણુમાં ધૈર્ય, મદિરા પિનારમાં તત્ત્વચિંતા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કોણે જોયાં વા સાંભળ્યાં ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં સુચિંતિતમથો પરિચિંતનીય
મારાધિતોઽપિનૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।
અંકે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા
શાસ્ત્રેનૃપેચયુવતૌહિકુતઃસ્થિરત્વમ્ ॥ ૮૭૯ ॥

સારી રીતે ચિંતન કરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલો રાજા પણ શંકા રાખવા યોગ્ય અને પાસે રહેલી યુવતિ પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિરપણું ક્યાંથી ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાયાપત્યોશ્ચ પિત્રોશ્ચ ભ્રાત્રોશ્ચ
સ્વામિમૃત્યયોઃ । મૃગિન્યોમિત્રયો-
ર્ભેદં ન કુર્યાદ્દુરુશિષ્યયોઃ ॥ ૮૮૦ ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઈઓ, શેઠ આકર, બેહેનો, મિત્રો, તથા ગુરુશિષ્યનો માંહોમાંહે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિષુણ્ણ હોય તો પ્રથમથીજ ચેતી જઈ દૂર કરે છે. કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યે વૈ ભેદનશીલાસ્તુ સકામા નિત્ત્વપાઃ
શઠાઃ । યે પાપા इति विख्याताः
संवासे परिगर्हिताः ॥ ८८१ ॥

જે ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે સંખવામાં નિંદેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

તેમને કદી તેવા સંબંધી વિચાર બગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી શકાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૃદુના સલિલેન સ્વન્યમાના-
ન્યવઘૃષ્ણંતિ ગિરેરપિ સ્થલાનિ ।
ઉપજાપવિદાં ચ કર્ણજાપૈઃ
કિમ્નુ ચેતાંસિ મૃદુનિ માનવાનામ્ ॥૮૮૨॥

કોમળ જળવડે પણ ખનન થયેલાં પર્વ-
તનાં સ્થળ ધસાઈ જાય છે, તે ભેદ પા-
ડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ
ચિત્ત ભેદાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કંઈ વ્યાવહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે
તેમને એકઠાં થવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ ભેદ પડવાના કારણુનો પરસ્પરે
ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે ભેદ પાડનાર મનુષ્યનું ભોપાળું પ્રસિદ્ધ થઈ
જાય છે. જેથી તે બંનેના તિરસ્કારમાં આવી તેમના ધરથી દૂર થાય છે, અને તે
સંબંધિયો તો પાછા પૂર્વની પેઠે મળી જાય છે. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

બંધનાનિ સ્થલ સંતિ બહૂનિ પ્રેમરજ્જુ-
દબંધનમેવ । દારુભેદાનિપુણોઽપિ ષડંગિ-
નિષ્ક્રિયો ભવતિ પંકજકોશે ॥ ૮૮૩ ॥

અંધન ઘણાં હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી
દૃઢ અંધન છે, કેમકે ભ્રમર લાકડું ભેદવા-
માં ચતુર છતાં પણ કમળકોશમાં નિષ્ક્રિ-
ય થાય છે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુહૃદં ભ્રાતરં બંધુમુપચર્યાત્સદા-
ત્મવત્ । ન મધ્યાદ્મનં ભાષાશા-
લિનોઃ સ્થિતયોરપિ ॥ ૮૮૪ ॥

મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિને સદા પોતાની
પેઠે માનવા અને એ જાણી ઉભી વાત ક-
રતા હોય તેની વચમાંથી જરૂં નહિ ॥ ૮૮૪ ॥

કારણ સુદૃઢદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિ-
ભાવવાની ઘણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, ને કોઈ પણ
મોટું કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

બહૂનાં ચૈવ સત્તાનાં સમવાયો
રિપું જયઃ । વર્ષધારાધરો મે-
ઘસ્તૃણૈરપિ નિવાર્યતે ॥ ૮૮૫ ॥

જેમ તુલુ સમુદાયે કરી વર્ષાદની ધારા-
વાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ઘણા
પ્રાણીનો સમુદાય શત્રુને હતનાર
થાય છે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સંહતિઃ શ્રેયસી પુંસાં સ્વકુલૈરલ્પ-
કૈરપિ । તુષેણાપિ પરિચક્તા ન
પરોઽર્હતિ તંડુલાઃ ॥ ૮૮૬ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે
પણ દૃઢ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે
કારણ શેતરાથી જુદા કરેલા ભાત પણ
ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

અલ્પાનામપિ વસ્તુનાં સંગતિઃ કાર્યસાધિકા । તૃણૈર્ગુણંત્વમાપન્નૈર્બદ્ધયંતેમત્તદંતિનઃ ॥ ૮૮૭ ॥

અલ્પ વસ્તુની સંગતિ પણ કાર્ય સાધનારી થાય છે, કારણ દોરડાંપ થયેલા તુણે કરી મહોન્મત્ત હરિત બંધાય છે ॥ ૮૮૭ ॥

વળી વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન વૈ મિત્રા જાતુ ચરંતિ ધર્મ
ન વૈ સુખં પ્રાપ્નવંતીહ મિત્રા ।
નૈવ મિત્રા ગૌરવં પ્રાપ્નવંતિ
ન વૈ મિત્રાઃ પ્રશમં રોચયંતિ ॥ ૮૮૮ ॥

પરસ્પરે ભેદ પામેલા ક્યારેય ધર્મ આચરતા નથી અને સુખ, સત્કાર તથા શાંતિને પામતા નથી ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ બે જણ વાત કરતા હોય, ત્યાં એકાએક જવાથી તે બન્ને વાત કરતાં અટકે છે, ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કાલિદાસે ભોજરાજને કહ્યું છે કે,

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે
ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।
દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્
કિં કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ ॥૮૮૯॥

હે ભોજરાજ, હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતાં હસતાં બોલતો નથી, ગયેલાનો શોચ કરતો નથી, કરેલાનું અભિમાન ધરતો નથી તથા બે વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજે થતો નથી તો મૂર્ખ શું કામ ॥૮૮૯॥

મૂર્ખો વર્ષાપ્રવાસી સતિપિતરિ
ગૃહે નાર્જિતા યેન વિદ્યા નાના-
ધાન્યૌષધીનાં સતિ નિજવિ-
ભવે સંગ્રહં યો ન કુર્યાત્ ।
હિત્વા ભાર્યાં સુશીલાં રતિમિહ કુ-
રુતે ભર્તૃમૃત્યાં ચ દાસ્યાં વાણ્યા
વૈરાભિલાષી સમયમતિજહો વક્તિ
રાજન્વગોયમ્ ॥ ૮૯૦ ॥

હે રાજન્, જે વર્ષા કાળમાં પ્રવાસી, ઘરમાં બાપ છતે જેણે વિદ્યાસંપાદન ન કરી, પોતાનો વૈભવ છતાં જે નાના પ્રકારનાં ધાન્ય તથા ઔષધિનો સંગ્રહ નથી કરતો, જે પોતાની સુશીલ ભાર્યાને છોડી વિધવા દાસીમાં પ્રીતિ કરે છે, જે વાણીવડે વૈર ઇચ્છનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય, તેને આ પક્ષિ મૂર્ખ કહે છે ॥૮૯૦॥

હવે કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાવેશનં શાસ્ત્રચિ-
તનમ્ । વૈશ્યાદિસંગતિં વિદ્વન્મૈત્રીં
કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ॥ ૮૯૧ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામાં જવું, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયોની સંગત તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરવાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાય છે. જેમ ઘરમાં બેસી રહેનાર મનુષ્ય કંઈ વ્યાવહારિક વિવેક જાણી શકતું નથી, પણ શૃદ્ધસ્થો પાસે આવાગમન

રાખવાથી જાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તજીને સુધરે છે, તેમ એકજ નગરમાં રહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં થતા લાભ અલાભને જાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી જાણી શકે છે, અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દેશાંતરેષુ बहुविधभाषावेषादि येन
न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीठे तस्य
फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ૮૯૨ ॥

જે પૃથિવીની પાંડ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે, દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ જાણ્યાં નહિ, તેના જન્મનું ફળ અર્થ છે ॥ ૮૯૨ ॥

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति
मानवः सम्यक् । यावद्भ्रजति न
भूमौ देशादेशांतरं दृष्टः ॥ ૮૯૩ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઇને પૃથિ-
વીમાં એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી,
ત્યાંસુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી
રીતે પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा
क्षारंजलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ૮૯૪ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદે-
શમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ
આપનો કુવો છે, એમ કહેનારા હલકા
પુરૂષો ખારું જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

आर्किचन्यादतिपरीचयाज्जा-
ययोपेक्ष्यमाणो भूपालानामन-
नुसरणाद्भिभ्यदेवाखिलेभ्यः ।
गेहे तिष्ठन् कुमतिरलसः कूप-
कूर्मैः सधर्मा किंजानीते भुवन-
चरितं किं मुखं चोपभुंक्ते ॥ ૮૯૫ ॥

ગરીબાઇ તથા અતિ પરિવ્યથાથી સ્ત્રિયે ઉ-
પેક્ષા કરેલો પુરૂષ, રાજાદિ મહાજનો પાસે
ન જવાયે કરી બધાથી બિયે છે, ને ઘ-
રમાંજ રહેતાં કુવાના કાચખા સરખા
ધર્મવાળો તે આજસુ કુમતિ, પૃથિવીમાં
થતાં ચરિત્રને શું જાણે? ને સુખ શું
ભોગવે ॥ ૮૯૫ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो
वधूमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति
दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૮૯૬ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી સ્ત્રીનું મુખ
જોતાં ઘરમાંજ સુઇ રહે, તે દરિદ્ર થાય
છે ॥ ૮૯૬ ॥

માટે આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न
च बांधवः । न च विद्यागमो प्य-
स्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥ ૮૯૭ ॥

જે દેશમાં સન્માન, જીવિકા, બાંધવ તથા
વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં વાસ કરવો
નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

પણુ પરદેશ જનાર ગૃહસ્થ માટે મનુસ્મૃતિના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસે-
ત્કાર્યવામ્નરઃ । અવૃત્તિકર્ષિતાહિ
સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સિતિમત્યપિ ॥ ૮૯૮ ॥

કાર્યવાન્ પુરૂષે સ્ત્રીની જીવિકા ચાલે તેવો
બંદોબસ્ત કરી પરદેશ જવું, કારણ
વૃત્તિ વિના પીડાયલી સ્ત્રી સારા આચ-
રણવાળી હોય તો પણ બગડે છે ॥ ૮૯૮ ॥

પણુ ગૃહસ્થે પરદેશમાં ઘણામાં ઘણાં ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત વાસ કરવો નહીં; કેમકે
સ્ત્રી પુરૂષનો પરસ્પરે ઘણા કાળ સુધીનો વિયોગ હાનિકર્તા છે. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાંતાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનો
ઋણસ્ય શેષં કુનૃપસ્ય સેવા ।
દરિદ્રભાવો વિષમા સભા ચ
વિનાશ્ચિનૈતે ચ દહંતિ કાયમ્ ॥ ૮૯૯ ॥

સ્ત્રીનો વિયોગ, સ્વજનમાં અપમાન, ક-
રજની બાકી, ખરાબ રાજની સેવા, દા-
રિદ્રય તથા વિષમ સભા, એટલાં અશ્ચિ-
વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૮૯૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સાધ્વીસ્ત્રીણાં દયિતવિરહે મા-
નિનાં માનભંગે સહ્ચોકાનામપિ
જનરવે નિગ્રહે પંડિતાનામ્ ।
અન્યોદ્રેકે કુટિલમનસાં નિર્ગુ-
ણાનાં વિદેશે મૃત્યાભાવે ભવતિ
વિષમં કિં તુ સંભાવિતાનામ્ ॥ ૯૦૦ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિના વિયોગ સમય,
માનીને માનભંગ થતાં, સત્પુરૂષને લોકા-
પવાદથી, પંડિતને દંડથી, કુટિલ મનવા-
ળાને બીજાની ચહાડતીમાં, નિર્ગુણિને
પરદેશમાં અને સંભાવિતને આકરના અ-
ભાવે દુઃખ થાય છે ॥ ૯૦૦ ॥

વળી દેશાટન કરનાર મનુષ્યે સદા સાવચેત રહેવું, કદી ગાફલ થવું નહિ; કારણ
સૃષ્ટિમાં બધાં મનુષ્ય એક સરખાં ન હોવાથી રસ્તામાં ચોર વા લુટારા લોકોથી હાનિ
થવાનો સંભવ હોય છે. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાતિકલ્યં નાતિસાયં નાતિ મધ્યં
દિને સ્થિતે । નાજાતેન સમં ગ-
ચ્છેન્નૈકો ન વૃષલૈઃ સહ ॥ ૯૦૧ ॥

મોટે પડેલિયે, અતિ સાયંકાળે, ખરોબર
મધ્યાહ્ન સમયે, અજાણ્યા સાથે, એકલા
તથા દુરાચારી સાથે પ્રવાસ ન કરવો ૯૦૧

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન વિત્તં દર્શયેત્પ્રાજ્ઞઃ કસ્ય ચિત્સ્વ-
લ્પમપ્યહો । મુનેરપિ યતસ્તસ્ય
દર્શનાંચ્છલતે મનઃ ॥ ૯૦૨ ॥

બુદ્ધિમાને પ્રવાસમાં થોડું પણ ધન
કોઈને દેખાડવું નહિ, કેમકે ધનને જોઈ,
અહો! ધણું કરી મુનિનું પણ મન
ચળે છે ॥ ૯૦૨ ॥

તેમ રાજાની કચેરી તથા કંઈ કાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કોઈ કોઈ સમય જવા આવવાનો પરિચય રાખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત જાણી શકાય છે, બોલીવાની હીંમત આવે છે, ને વિવિધ વિષય પર ભાષણ સાંભળવાથી નાનાપ્રકારનો બોધ થાય છે. કહ્યું છે કે,

ગંતવ્યા રાજસભા દ્રષ્ટવ્યા રાજ-
વલ્લભાઃ પુરુષાઃ । યદ્યપિ ન ભવ-
સર્થો ભવસનર્થ પ્રતીકારઃ ॥ ૯૦૩ ॥

રાજસભામાં જવું ને રાજાના કાર્યભારિને મળતા રહેવું, તેથી કદી ધન નમળે તો પણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાય છે ॥૯૦૩॥

પણ સભા કેવી જોઈએ તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન સા સભા યત્ર ન સંતિ વૃદ્ધા
વૃદ્ધા ન તે યે ન વદંતિ ધર્મમ્ ।
ધર્મઃ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ
સસં ન તદ્યચ્છલેનાભ્યુપેતમ્ ॥ ૯૦૪ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે કરી યુક્ત હોય તે સત્ય નહિ ૯૦૪

એવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને ભાષણ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

રાજાનિ મહતાં મધ્યે
વિબુધવરાણાં સમાગમે નિસમ્ ।
સાધ્વસદૂષિતહૃદયો
વાકપટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૯૦૫ ॥

ટેવ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજા પાસે, મોટાઓની મધ્યમાં તથા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના સમાગમ સમય, બોલવામાં ચતુર પુરૂષ પણ ભયથી દૂષિત હૃદયવાળો થઈ બી-કણ બને છે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાસ્ત્રધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,
કથમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદ-
સિ વિબુધગમિતાયામ્ । યેન ન સુભા-
ષિતામૃતમાસ્વાદિતમાનનાંતમાતૃષ્ઠેઃ ॥૯૦૬

જે મનુષ્યે સુભાષિતરૂપ અમૃત મુખમાં તૃપ્તિ પર્યંત આખ્યું નથી, તે આ લોકમાં વિદ્વાનોની સભાને વિષે કેમ જાણે ૯૦૬

વળી કહ્યું છે કે,

સ્વિન્નં ચાપિ સુભાષિતેન રમતે
સ્વીયં મનઃ સર્વદાશ્રુત્વાન્યસ્ય સુભા-
ષિતં સ્વલુ મનઃ શ્રોતું પુનર્વીચ્છતિ ।
અજ્ઞાન્ જ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વશી-
કર્તું સમર્થો ભવેત્કર્તવ્યો હિ સુભા-
ષિતસ્ય મનુજૈરાવશ્યકઃ સંગ્રહઃ ॥ ૯૦૭ ॥

ગોતાનું ખેદ પામેલું મન સર્વદા સુભા-ષિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાષિત સાંભળી ફરી સાંભળવા ઈચ્છે છે અને અજ્ઞાનિ તથા જ્ઞાનિને પણ સુભાષિત વડે વશ કરવા સમર્થ થાય છે, માટે મનુષ્યોએ અવશ્ય સુભાષિતનો સંગ્રહ કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઇનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જેમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરેલો, હલકાં વેણુ કહાડ્યાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પંડિતાઇ દેખાડવા કોઇ સાથે પણ બીજી ભાષામાં બોલવું ઇત્યાદિ. શુકનીતિના ત્રિ-ભાગઅધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

લજ્જતે ચ મુહ્યેન મિચતે દુ-
ર્મના ભવેત્ । વક્તવ્યં ન તથા
કિંચિદ્વિનોદેડપિ ચ ધીમતા ॥ ૯૦૮ ॥

જેણે કરી મિત્ર લજ્જા, ભેદ પામે તથા
ખેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ
શુદ્ધિમાને વિનોદ સમય બોલવું નહિ ૯૦૮

વદેદ્વદ્ધાનુકૂલં યજ્ઞબાલસદૃશં
કચિત્ । પરવેશ્મગતસ્તત્સ્ત્રીવી-
ક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૯૦૯ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ બોલવું
પણ ક્યારેય બાળક સરખું બોલવું નહિ,
ને પારકા ઘરમાં જઈ તેની સ્ત્રી સામે
જેવું નહિ ॥ ૯૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાના પરિચય રાખવાથી કંઈને કંઈ નવી તરેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,
નિસં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત ધન્યા-
નિ ચ હિતાનિ ચ ॥ ૯૧૦ ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા
હિત બતાવનાર શાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવાં ૯૧૦

વળી વ્યાપારિ તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે, લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસમાપ્રવેશો
વ્યાપ્યારિવિદ્વજ્જનસંગતિશ્ચ ।
સર્વેષુ શાસ્ત્રેષ્વલોકનં ચ
ચાતુર્યમૂલાનિ ભવંતિર્પચ ॥ ૯૧૧ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, વ્યા-
પારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને
સર્વ શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ
અતુરાઈનાં મૂળ છે ॥ ૯૧૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રાજ્ઞો નાનુકૃતિં કુર્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય
કસ્ય ચિત્ । નૈકો ગચ્છેદ્વ્યાલ-
વ્યાગ્રચોરેષુ ચ પ્રવાધિતુમ્ ॥ ૯૧૨ ॥

વ્યવહારમાં રાજ તથા પોતાથી કોઈ અ-
ધિકની બરોબરી કરવી નહિ, અને સર્પ
તથા વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુ તથા ચોરને
બાધ કરવા સાડ એકલા જવું નહિ ॥ ૯૧૨ ॥

વ્યવહારમાં ઘર સંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી અધ્યાત્મ રાજ અથવા શ્રીમંતની બરાબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં કોઈની હવેલી જોઈ પોતાનું ખુંપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

શીઘ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ
સ્વવાંછસા । પરિક્ષીયત એવાસૌ
ધનિકોઽપિ તૃપોપમઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે પોતાની આવક જોયા વગર ઉતાવળે
ધૃષ્ટિ પ્રમાણે ખર્ચ રાખે, તે કદી રાજ
સરખો ધનવાન હોય, તોપણ ધને કરી
ક્ષીણ થાય છે ॥ ૯૧૩ ॥

તેમ ચાર વ્યાધાદિને પકડવા સાર એકલું જવાથી કોઈ સમય તેમનાથી શરીર
સંબંધી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं
गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं
क्षेत्रं पंचभिर्बहुभी रणः ॥ ૧૧૪ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જ-
ણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ
જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ,
એમ કહેલ છે ॥ ૯૧૪ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રિજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जिघांसितं जिघांसीयद्गुरुमप्या-
ततायिनम् । कलहे न सहायः स्यात्
संरक्षेद्बहुनायकम् ॥ ૧૧૫ ॥

મારી નાખવા ઇચ્છનાર આતતાયી વડી-
લને પણ મારવો, કોઈને કષ્ટમાં સહાય
થવું નહિ અર્થાત્ વઢાડી ન મારવા, અને
ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૯૧૫ ॥

કારણ આતતાયીને હણવાથી તથા જરૂર પડતાં જેવાની સાથે તેવા થવાથી કંઈ
લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા દુર્જનો ઉરે છે ને ફરીથી કોઈનું પણ ખુર
કરવા અહાતા નથી. શુકનીતિના ત્રીજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान्
षड् विद्यादाततायिनः ॥ ૧૧૬ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, ઝેર આપનાર,
શસ્ત્ર વડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજ-
નાર, જમીન દાખનાર તથા સ્ત્રીને લઈ જ-
નાર, એ છ આતતાયી જાણવા ॥ ૯૧૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ૧૧૭ ॥

જેને વિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે,
તેણે તે મનુષ્ય પ્રત્યે તેવી રીતે વર્તવું,
એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને
સરલ સાથે સરલતાથી વર્તવું ॥ ૯૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपिजन-
स्तिरस्क्रियां लभते । निवसन्नंतर्दा-
रुणि लंघ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ૧૧૮ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ
પણ લોકના તિરસ્કારને પામે છે, કારણ
કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ ઉદ્ધવન કરાય છે,
પણ પ્રજ્વલિત ઉદ્ધવન કરાતો નથી ॥ ૯૧૮ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

વ્રજંતિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં
ભવંતિ માયાવિષુ યે ન માયિનઃ ।
પ્રવિશ્ય નિઘ્નંતિ શઠાસ્તથાવિધા
નસંવૃતાંગં નિશિતા ઇવૈષવઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

રેરે કોકિલ મામજ મૌનં કિંચિદુદંચય
પંચમરાગમ્ । નો ચેત્ત્વામિહ કો જાનીતે
કાકકદંબકપિહતે ચાત્રે ॥ ૧૨૦ ॥

તેમ કોઈના કહ્યામાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી અને પક્ષને તુકશાન થાય છે, ને લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાય છે. વળી જે ઘણાનું પાલન કરનાર હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ઘણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણ તેના જીવિત ઉપર ઘણા મનુષ્યોની જીવિકાનો આધાર હોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ
સ સર્વયત્નૈઃ પરિરક્ષણીયઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે કુલસારભૂતે
ન નાભિભંગે હ્યરયો વહંતિ ॥ ૧૨૧ ॥

જે કપટી પ્રત્યે કપટી થતા નથી, તે મૂઢ બુદ્ધિવાળા પરાભવને પામે છે, કેમકે કવચ વિનાના ઉઘાડા અંગવાળાને તીક્ષ્ણ આણુની પેઠે, તે કપટી શઠો નિષ્કપટીને તદ્દયમાં પેસી હણે છે ॥ ૯૧૯ ॥

હે કોકિલ, મૂંગો મ રહે, કંઈક પંચમ રાગ ગા, જે એમ નહિ કરીશ, તો કાગસમૂહે કરી ઢંકાયલા આ આત્ર વૃક્ષમાં તુને કોણ જાણશે ॥ ૯૨૦ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરુષ હોય તે સર્વ યત્ને કરી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો નાભિના ભાંગવાથી આરા વહન કરી શકતા નથી ॥ ૯૨૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સદારપ્રૌઢપુત્રાં દ્રાક્ શ્રેયોર્થી
વિભજેત્પિતા । સદારા આતરઃ
પ્રૌઢા વિભજેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

કલ્યાણને ઈચ્છનાર પિતાયે પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓયે પરસ્પરે સમજી જુદા થવું ॥ ૯૨૨ ॥

કારણ પિતાયે, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને પોતાની પુંજનો વિભાગ કરી આપવાથી અથવા પિતાના અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓએ પરસ્પરે સમજી, વિભાગ કરી લેવાથી કુટુંબમાં કહ્યો થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ પિતાયે પુત્રોને ભાગ વાંટી આપતાં પોતાનો તથા પોતાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદો કાઢી લેવો. કારણ કહ્યું છે કે,

ન પુત્રાયત્તમૈશ્વર્યં સર્વં કુર્યાચ્ચ
પંડિતઃ । પુત્રાર્પિતપ્રમુત્વોઽભૂ-
દ્વૃતરાષ્ટ્રસ્તુળોપમઃ ॥ ૧૨૩ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાનું સર્વ ઐશ્વર્ય પુત્રોને સ્વાધીન કરી દેવું નહિ, કારણ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણ કરવાથી તૃણ તુલ્ય થયો હતો ॥ ૯૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિયોની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાય છે. યદ્યપિ એક ઉદરથી જન્મેલા ભાઈઓમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ધરમાં આવેલી સ્ત્રિયોમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, જેથી સેહેજ વાતમાં તેઓ વઢે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિયોના એકાંતમાં કાન ભરે છે; જેના નિરંતરપણાથી ભાઈઓમાં પણ કુસંપ થાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकोदरसमुद्भूता द्वेकनक्षत्रसं-
भवाः । न भवंति समाः शीले
यथा बदरिकंटकाः ॥ ૧૨૪ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક ન-
ક્ષત્રમાં જન્મેલા મનુષ્ય પણ બોરડીના
કાંટાની પેઠે સ્વભાવમાં સરખા થતા
નથી ॥ ૯૨૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
તાवत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावदु-
रुजने रतः । पुरुषो योषितां
यावन्नशृणोति वचो रहः ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન
સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન મુ-
ખવાળો તથા શુરજનમાં પ્રીતિ રાખનાર
હોય છે ॥ ૯૨૫ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्स्नमगम्यं मन्यते
सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं
स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ૧૨૬ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરત પુરૂષ અકૃત્યને
કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અભક્ષ્યને
ભક્ષ્ય માને છે ॥ ૯૨૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न स्त्रीजितः प्रमूढः स्याद्वाढराग-
वशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो
जीवं जायार्जितोऽत्यजत् ॥ ૧૨૭ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વશ થઈ, મૂઢ બની
સ્ત્રીજીત ન થવું, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલો દ-
શરથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યો ॥ ૯૨૭ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે પ્રોઢપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી ભાઈઓએ સંપથી રેહેવું, કદિ કંઈ નિમિત્તથી એકઠા રહેલા વાસણની પેઠે ભાઈઓને પણ પરસ્પરે વઢવાડ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ જાળવવા માટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન ભુલી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટા વડે ભુદા પાડેલા પાણીની પેઠે પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી ભુદી પાડેલી ધૂળની પેઠે થોરો કાળ ગયા પછી મળી જવું; પણ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટા કાઢી ભુદા દેખાડેલા પથ્થરની પેઠે કદી ભુદાઈ રાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અયોગ્ય વચન પણ બોલાઈ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથે મળી કરવો. કેમકે જુરકોઈ મોટો રોજગાર થોડી પુંજીએ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હીંમત ચાલતી નથી.

વળી કંઈ ધંધામાં નુકસાન જાય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજમાં જણાતું નથી; પણ જે ભાઈઓ પોતપોતાની પુંજ વડે છુટો છુટો ધંધો કરે, તો જેને નુકસાન આવે તે ધસાઈ જાય છે. તેમ જે બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે કોઈ શત્રુથી પરાભવ પામતા નથી, પણ જે છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક ભાઈ પોતપોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરંતર સંપ રહે તે રીતે ધરમાં જે વડીલ હોય તેને તાણે રહેવું. શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહં बहुकुटुंबेन दीपैर्गोभिः
सुबालकैः । भायेकनायकं
निसं न गृहं बहुनायकम् ॥ ૧૨૮ ॥

એક નાયકવાળું ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા, ગાય તથા સારા આળક વડે શોભે છે, પણ બહુ નાયકવાળું શોભતું નથી ॥૬૨૮॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-
डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-
मिच्छन्ति तद्वृन्दमवसीदति ॥ ૧૨૯ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઈને ઇચ્છે, તે સમુદાય ખેદ પામે છે ॥ ૬૨૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तरुणी-
धनपुस्तकम् । कृतं चेष्टभ्य-
ते दैवात् भ्रष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥ ૧૩૦ ॥

તરુણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન કરવાં, અને કદી કર્યાં ને દૈવથી પાછાં મળે, તો ભ્રષ્ટ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ મળે છે ॥ ૬૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહે છે. એ સિવાય બીજી તરેહથી પણ પરાધીનપણું દુઃખદાયક છે. આણુ-ક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु
कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-
जानः शीघ्रं नश्यत्संसंशयम् ॥ ૧૩૧ ॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ નાશ પામે, એમાં સંશય નહિ ૬૩૧

आलस्योपहताविद्या परहस्तग-
ताः स्त्रियः । अल्पबीजं हतं क्षेत्रं
हतं सैन्यमनायकम् ॥ ૧૩૨ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળું ક્ષેત્ર તથા નાયક વિનાનું સૈન્ય નાશ પામે છે ॥ ૬૩૨ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
યસ્ય ક્ષેત્રં નદીતીરે માર્યા ચ
પરસંગતા । સસર્પેચ મૃદે વાસઃ
કથં સ્યાત્તસ્ય નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૧૩૩ ॥

જેતું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને
મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય,
તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

પલ્લવગ્રાહિ પાંડિત્યં ક્રયક્રીતા
રતિસ્તથા । મોજનં ચ પરા-
ધીનં તિસ્ત્રઃ પુંસાં વિડંબનાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

પાતરાંની પેઠે અગ્રેથી થોડું થોડું એકહું
કરેલું પાંડિત્ય, પૈસા આપી વેચાતી લી-
ધેલ રતિ તથા પરાધીન ભોજન, એ ત્રણ
પુરૂષને પીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

માનવ ધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,
સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં
સુખમ્ । એતદ્વિદ્યાત્સમાસેન લ-
ક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પરવશ અધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ
અધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃ-
ખનું લક્ષણ બતાવ્યું ॥ ૯૩૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,
કષ્ટં સ્વલુ સૂર્વત્વં કષ્ટં સ્વલુ સર્વદા
ચ દારિદ્ર્યમ્ । કષ્ટાદપિ કષ્ટતરં
પરમૃદ્ધવાસઃ પરાન્નં ચ ॥ ૧૩૬ ॥

સૂર્ષપણું તથા હમેશ દારિદ્ર્ય કષ્ટરૂપ છે,
ને પારકે ઘેર રહેવું તથા પારકું અન્ન
ખાવું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,
કૂટેન વ્યવહારં તુ વૃત્તિલોપં ન
કસ્યચિત્ । કુર્યાન્નચિંતયેત્કસ્ય
મનસાપ્યહિતં ક્વચિત્ ॥ ૧૩૭ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો
લોપ ન કરવો, ને મનવડે પણ કોઈનું અ-
હિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિનો
લોપ કરવાથી જગતમાં નિંદાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ
થાય છે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અયં નિજઃ પરો વેતિ ગણનાલ્પુ-
ચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ
વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

“ આ મારો ને આ પારકો ” એવી ગ-
ણના તુચ્છ ચિત્તવાળાની હોય છે, પણ
હિદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિ-
વી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ દયાં કુર્વતિ
સાધવઃ । નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં
ચન્દ્રશ્ચાંડાલવેશ્મનિ ॥ ૧૩૯ ॥

સત્પુરૂષ નિર્ગુણ પ્રાણિયો વિષે પણ દયા
કરે છે; કેમકે ચંદ્ર ચાંડાલના ઘરમાં પ્ર-
કાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

માટે શાર્દૂધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અપકારિષુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સદ્ધિ-
રુચ્યતે । ઉપકારિષુ યઃ સાધુઃ સાધુ-
ત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ॥ ૧૪૦ ॥

અપકારિને વિષે જે ઉપકારી થાય, તેને
સત્પુરૂષ સાધુ કહે છે, કારણ ઉપકારી
પ્રત્યે જે ઉપકારી થાય, તેના સાધુપણ-
માં શું ગુણ ॥ ૯૪૦ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઊલોગ પર્વમાં કહ્યું છે કે,

હિતં યત્સર્વભૂતાનામાત્મનશ્ચ સુસ્વા-
વહમ્ । તત્કુર્યાત્સર્વદા હોતન્મૂલં
સર્વાર્થ સિદ્ધયે ॥ ૧૪૧ ॥

જે સર્વ પ્રાણિને હિતરૂપ તથા પોતાને
સુખ આપનાર હોય, તે નિત્ય આચરું,
કેમકે એ સર્વ અર્થની સિદ્ધિનું મૂળ છે ॥ ૯૪૧ ॥

પાપં કુર્વન્પાપકીર્તિઃ પાપમેવાશ્રુતે
ફલમ્ । પુણ્યંકુર્વન્પુણ્યકીર્તિઃ પુણ્ય-
મત્યંતમશ્રુતે ॥ ૧૪૨ ॥

પાપ કરતાં પાપકીર્તિવાળો પાપરૂપ ફ-
ળને, ને પુણ્ય કરતાં પુણ્યકીર્તિવાળો
પુણ્યરૂપ ફળને ભોગવે છે ॥ ૯૪૨ ॥

તત્ત્વજ્ઞઃ સર્વભૂતાનાં યોગજ્ઞઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । ઉપાયજ્ઞો મનુષ્યાણાં
નરઃ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

વાસ્તે સર્વ જૂતપ્રાણિના તત્ત્વ, સર્વ કર્મ-
ની યોજના તથા સર્વ ઉપાયને જાણનાર
નર, મનુષ્યની મધ્યમાં પંડિત કહેવા-
ય છે ॥ ૯૪૩ ॥

એ પ્રમાણે શારીરિક તથા વ્યાવહારિક કુશળમાં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય સુખી
થાય છે, માટે આચાર્યે શિષ્યને કુશળથી ગાફલ ન રહેવા વિષે ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીવે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ.

॥ ભૂત્યૈનપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

આઠમો ઉપદેશ સમૃદ્ધિ મેળવવા અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ જેની પાસે
સમૃદ્ધિ હોય છે, તેને સૌકોઈ ભજે છે. માતા, પિતા, ભાઈઓ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર તથા
સંબંધી ધણુંકરી ધનનાંજ સગાં થાય છે, ને લોકમાં પ્રણુ વિશેષે કરી જે સમૃદ્ધ હોય
તેજ પૂજાય છે. કારણ કહ્યું છે કે,

વયોવૃદ્ધાસ્તપોવૃદ્ધા જ્ઞાનવૃદ્ધા-
સ્તથાપરે । તિષ્ઠન્તિ સધનદ્વારે
ગુણિનઃ કિંકરા ઇવ ॥ ૧૪૪ ॥

વયો વૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા બીજા
પણુ ગુણીજન, ધનવાનને આંગણે આ-
કરની પેઠે ઉભા રહે છે ॥ ૯૪૪ ॥

અહો નુ કષ્ટઃ સતતં પ્રવાસ-
સ્તતોડતિકષ્ટઃ પરમેહવાસઃ ।
કષ્ટાધિકા નીચજનસ્ય સેવા
તતોડતિકષ્ટા ધનહીનતા ચ ॥ ૧૪૬ ॥

અહો ! નિરંતર પ્રવાસ કષ્ટરૂપ છે, પા-
રકા ઘરમાં વાસ તેથી કષ્ટરૂપ, નીચ જ-
નની સેવા તેથી અધિક કષ્ટરૂપ ને ધન-
હીનતા તેથી પણ અતિ કષ્ટરૂપ છે ૯૪૫

માતા નિંદતિ નાભિનન્દતિ પિતા ભ્રાતા
ન સંભાષતે ભૃશઃ કુપ્યતિ નાનુગ-
ચ્છતિ સુતઃ કાંતા ન સંરંજતે ।
અર્થપ્રાર્થનશંકયા ન કુરુતેડપ્યાલાપમાત્રં
સુહૃત્ તસ્માદર્થમુપાર્જયસ્વ ચ સર્વે
હ્યર્થસ્ય સર્વે વશાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધનહીનને માતા નિંદે છે, પિતા રાજી
કરતો નથી, ભાઈ સારી રીતે બોલતો
નથી, ચાકર ક્રોધ કરે છે, પુત્ર અનુસરતો
નથી, સ્ત્રી સારી રીતે પ્રસન્ન કરતી નથી,
ને મિત્ર ધન માગવાની શંકાએ કરી,
માન આપી બોલાવતો નથી, માટે હે
મિત્ર, ધન સંપાદન કર, કેમકે સર્વ ધ-
નને વશ છે ॥ ૯૪૬ ॥

ધનૈર્નિષ્કુલીનાઃ કુલીના ભવંતિ
ધનૈરાપદં માનવા નિસ્તરંતિ ।
ધનેભ્યઃ પરો બાન્ધવો નાસ્તિ લોકે
ધનાન્યર્જયધ્વં ધનાન્યર્જયધ્વમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

ધન વડે કુલહીન કુલીન થાય છે, મનુષ્ય
આપતને તરે છે, ને લોકમાં ધનથી અ-
ધિક બીજો સગો નથી, તેથી ધન સંપા-
દન કરો ॥ ૯૪૭ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ક્ષણશઃ કળશઃ શ્રૈવ વિદ્યામર્થ ચ
સાધયેત્ । ન સાજ્યૌ તુ ક્ષણકળૌ
નિસં વિદ્યાધનાર્થિના ॥ ૧૪૮ ॥

ક્ષણ તથા કળથી વિદ્યા તથા ધન સંપા-
દન કરવાં, માટે વિદ્યા તથા ધન ઇ-
ચ્છનારે ક્ષણ તથા કળને ફેાકટ જવા
દેવાં નહિ ॥ ૯૪૮ ॥

જીવામિ શતવર્ષં તુ નન્દામિ ચ
ધનેન વૈ । ઇતિ બુદ્ધયા સંચિન્તુ-
યાદ્ધનં વિદ્યાદિકં સદા ॥ ૧૪૯ ॥

“હું સો વર્ષ જીવું, ને ધને કરી આનંદ
પામું,” એવી બુદ્ધિ વડે ધન તથા વિદ્યા
નિરંતર સંપાદન કરવાં ॥ ૯૪૯ ॥

વાસ્તે આજસ છોડી ધન સંપાદન કરવું, કારણ માથ કવિયે કહ્યું છે કે,

દૃષ્ટિયોગઃ પરેનાપિ મહિન્ના ન
મહાત્મનામ્ । પૂર્ણશ્ચન્દ્રોદયા-
કાંક્ષી દૃષ્ટાન્તોડત્ર મહાર્ણવઃ ॥ ૧૫૦ ॥

મોટાઓને શ્રેષ્ઠ મહિમાયે કરી પણ તુ-
ષ્ટિયોગ થતો નથી, તેમાં, સસુદ્ર પૂર્ણ
છતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છે છે, એ દૃષ્ટાંત સ-
મજવો ॥ ૯૫૦ ॥

વળી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે
નાર્જિતં ધનમ્ । તૃતીયે નાર્જિતં
પુણ્યં ચતુર્થે કિંકરિષ્યતિ ॥ ૯૫૧ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન નરસ્ય નરો દાસો દાસસ્ત્વ-
ર્યસ્ય ભૂપતે । ગૌરવં લાઘવં ચાપિ
ધનાધનનિબંધનમ્ ॥ ૯૫૨ ॥

માનો વા દર્પો વા વિજ્ઞાનં વિ-
ભ્રમઃ સુબુદ્ધિર્વા । સર્વં પ્રણશ્યતિ
સમં વિત્તવિહીનો યદા પુરુષઃ ॥ ૯૫૩ ॥

અધોધઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા
નોપચીયતે । ઉપર્યુપરિ પશ્યંતઃ
સર્વં એવ દરિદ્રતિ ॥ ૯૫૪ ॥

અવ્યવસાયિનમલસં દૈવપરં સાહસાચ્ચ
પરિહીણમ્ । પ્રમદેવ હિવૃદ્ધપતિં નેચ્છત્યુ-
પગૂહિતું લક્ષ્મીઃ ॥ ૯૫૫ ॥

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગિતા જન્મભૂ-
મિવાત્સલ્યમ્ । સંતોષો ભીરુત્વં ષડ્
વ્યાઘાતા મહત્ત્વસ્ય ॥ ૯૫૬ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્યુચ્ચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ
કર્મભિઃ । કૂપસ્ય સ્વનિતા યદ્વત્પ્રા-
કારસ્યેવ કારકઃ ॥ ૯૫૭ ॥

ન દૈવમિતિ સંચિન્ત્ય ત્યજેદુદ્યો-
ગમાત્સનઃ । અનુદ્યોગેન તૈલાનિ તિ-
લેભ્યો નાણુમર્હતિ ॥ ૯૫૮ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજી વયમાં
ધન તથા ત્રીજી વયમાં પુણ્ય, સંપાદન
ન કર્યો, તે ચોથીમાં શું કરશે ॥ ૯૫૧ ॥

હે રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી
પણુ ધનનો દાસ છે, કારણુ ગૌરવ તથા
લાઘવનું મૂળ ક્રમથી ધન તથા અધન
છે ॥ ૯૫૨ ॥

ન્યારે પુરૂષ નિર્ધન થાય છે, ત્યારે તેનાં
માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન, કાન્તિ અને સારી
બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામે છે ૯૫૩

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો
મહિમા વધારે ભાસતો નથી, અને પો-
તાથી ચઢતા ચઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર
ભાસે છે ॥ ૯૫૪ ॥

ધંધા વગરના, આળસુ, કેવળ દૈવને મા-
નનાર તથા પરાક્રમથી હીનને, વૃદ્ધ પતિ-
ને પ્રમદાની પેઠે, લક્ષ્મી ભેટતી નથી ॥ ૯૫૫ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રી સેવા, રોગ, જન્મ ભુમિમાં
પ્રીતિથી પડી રહેલું, સંતોષ તથા બીક-
ણુપણું, એ છ મોટાઈના વિરોધી છે ॥ ૯૫૬ ॥

કુવો ખોદનાર તથા કોટ ચણનારની પેઠે,
મનુષ્ય પોતાના કર્મે કરીજ નીચે ઊંચે
ચડે છે ॥ ૯૫૭ ॥

દૈવપર ભરોંસો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છો-
ડવો નહિ, કેમકે ઉદ્યોગ વિના કોઈ પણ,
તલમાંથી તેલ પામવા યોગ્ય થતો નથી ॥ ૯૫૮ ॥

ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ
લક્ષ્મીદૈવેન દેયમિતિ કા
પુરુષા વદંતિ । દૈવં નિહત્ય
કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા યત્ને કૃતે
યદિ ન સિદ્ધયતિ કોડત્ર દોષઃ ૧૫૧

કાકતાલીયવત્પ્રાપ્તં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિ-
મગ્નતઃ । ન સ્વયં દૈવમાદત્તે પુરુષા-
ર્થમપેક્ષતે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યમેન હિ સિદ્ધયંતિ કાર્યાણિ ન
મનોરથૈઃ । કાતરા ઇતિ જલપંતિ
યદ્ગાવ્યં તદ્ગવિષ્યતિ ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહસંપન્નમદીર્ઘસૂત્રં
ક્રિયાવિધિશ્ચ વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।
શૂરં કૃતજ્ઞં દૃઢસૌહૃદં ચ
લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥ ૧૬૨ ॥

વિષમાં હિ દશાં પ્રાપ્ય દૈવં ગર્હ-
યતે નરઃ । આત્મનઃ કર્મ દોષાંશ્ચ
નૈવ જાનાત્યપંહિતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । તસ્માદ્બુદ્ધૈસ્તમુત્સૃજ્ય સા-
ધ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

પદ્ય દૈવવશાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકા-
લેડપિ ભોજનમ્ । હસ્તોદ્યમં
વિના વક્ત્રે પ્રવિશેન્ન કથંચન ॥ ૧૬૫ ॥

યથા હ્યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય
ગતિર્ભવેત્ । एवं પુરુષકારેણ
વિના દૈવં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૬ ॥

પુરુષમાં સિંહરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
થાય છે, ને કુત્સિત પુરુષો દૈવ દેશે એમ
કહે છે; માટે દૈવને છોડી કંઈ પણ આ-
મી રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ-મુજબ
ઉદ્યોગ કર અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે
પણુ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં સ-
મય દોષ જાણવો ॥ ૧૫૧ ॥

કાગડાએ એસવું ને તાલકળ પડવાની
પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા ભંડા-
રને જોઈ, દૈવ પોતે ગૃહણુ કરી શકતું
નથી, પણુ પુરુષાર્થને ઇચ્છે છે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, મનોરથે
કરી નહિ, એમ છતાં બીકણુ મનુષ્ય જે
ભાવી હશે તે થશે, એમ કહે છે ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહયુક્ત, આળસ રહિત, ક્રિયાની વિધિ
જાણનાર, નિર્વ્યસની, શૂર, કર્મ ઉપકારને
જાણનાર તથા દૃઢ મૈત્રી રાખનારની પાસે,
રહેલા વાસ્તે લક્ષ્મી પોતે જાય છે ॥ ૧૬૨ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દૈવને
નિંદે છે, પણુ પોતાના કર્મ દોષને જાણુ-
તો નથી ॥ ૧૬૩ ॥

સર્વ કર્મને વિઘ્નરૂપ વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ
કરવા લાયક છે, માટે તે છોડી બુદ્ધિમાને
કાર્યસિદ્ધિ કરવી ॥ ૧૬૪ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવવશથી ભોજન
પ્રાપ્ત થયું, તોપણુ હાથના ઉદ્યમ સિવાય
કોઈરીતે મુખમાં પેશતું નથી, તે જો ૧૬૫

જેમ એક ચાકે કરી રથની ગતિ થતી નથી,
તેમ ઉદ્યોગ વિના દૈવ સિદ્ધિ થતું નથી ૧૬૬

ન સ્વલ્પમપ્યધ્યવસાયभीरोः
करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि
प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ ९६७ ॥

વળી શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

प्राक्कर्मवशतः सर्वं भवसेवेति
निश्चितम् । तदोपदेशा व्यर्थाः
स्युः कार्याकार्यप्रबोधकाः ॥ ९६८ ॥

धीमंतो बंधचरिता मन्यन्ते पौरुषं
महत् । अशक्ताः पौरुषं कर्तुं
स्त्रीबाह्वैवमुपासते ॥ ९६९ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

नात्मानमवमन्येत
पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छे
नैनान्मन्येत दुर्लभाम् ॥ ९७० ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः
पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणं
हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ९७१ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

विहाय पौरुषं यो हि दैवमेवा-
ऽवलंबते । प्रासादसिंहवत्तस्य
मूर्ध्नि तिष्ठति वायसाः ॥ ९७२ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદિયે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठ-
वादिकः । उभावपि शठावेतौ
कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ९७३ ॥

મેહેનતથી કાયરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ
અલ્પ પણુ ગુણુ કરતો નથી, કેમકે લો-
કમાં આંધળાના હાથમાં રહેલો ઠીવો શું
તેને પદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૯૬૭ ॥

દૈવવશથી સર્વ થાય છે, એમ જો નિશ્ચય
હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બોધ કર-
નાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૯૬૮ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક અરિત્રવાળા બુ-
દ્ધિમાન, ઉદ્યોગને મોટા માને છે, ને
ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાયર, દૈવને
માને છે ॥ ૯૬૯ ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યું છતે ધન ન મળ્યું તો,
“હું મંદ ભાગ્ય છું,” એમ માની પો-
તાના આત્માને નિંદવો નહિ, પણુ મરતાં
સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને
એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૯૭૦ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણુ ફરી ફરી કર્મ-
નોજ આરંભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ
કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે ॥ ૯૭૧ ॥

જે ઉદ્યોગને મૂકી, દૈવનોજ આશ્રય કરે
છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની
પેઠે કાગડા બેસે છે ॥ ૯૭૨ ॥

લોકમાં જે દૈવનેજ માનનાર તથા હઠવાદી
છે, એ બન્ને શઠ, ને ઉદ્યોગ બુદ્ધિવાળો
એક કહેવાય છે ॥ ૯૭૩ ॥

યો હિ દિષ્ટમુપાસીનો નિર્વિચેષ્ટઃ
મુખં શ્યેત્ । અવસીદેત્સદુર્બુદ્ધિ-
રામો ઘટ ઇવોદકે ॥ ૧૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે રામને કહ્યું છે કે,

દેશકાલક્રિયાદ્રવ્યવશતો વિ-
સ્ફુરંતમી । સર્વ એવ જગદ્રાવા
જયત્યધિકયત્નવાન્ ॥ ૧૭૫ ॥

યે સ્વમુદ્યોગમુત્સજ્ય સ્થિતા દૈવ-
પરાયણાઃ । તે ધર્મમર્થ કામં ચ
નાશયંસાત્મવિદ્વિષઃ ॥ ૧૭૬ ॥

ભોક્તા તૃપ્યતિ નાભોક્તા
ગંતા ગચ્છતિ નાગતિઃ ।
વક્તા વક્તિ ન ચાવક્તા
પૌરુષં સફલં નૃણામ્ ॥ ૧૭૭ ॥

શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાદયતે
ફલમ્ । અશુભેનાશુભં રામ
યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૧૭૮ ॥

દૈવમેવેહ ચેત્કર્તૃ પુંસઃ કિમિવ
ચેષ્ટયા । સ્નાનદાનાસનોચ્ચારા-
ન્દૈવમેવ કરિષ્યતિ ॥ ૧૭૯ ॥

કિંવા શાસ્ત્રોપદેશેન મૂકોડયં પુરુષઃ
કિલ । સંચાર્યતે તુ દૈવેન કિં કસ્યે-
હોપદિશ્યતે ॥ ૧૮૦ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણાતા યસ્યાસ્તિ
ચિરજીવિતા । સ ચેજ્જિવતિ સં-
છિન્નશિરાસ્તદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

માટે જે દૈવને માની કંઈ પણ ઉદ્યોગ
કર્યા વિના ધરમાં સુખે સુધ રહે, તે દુષ્ટ
બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ધડાની
પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૧૭૪ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેશ, કાળ,
ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન
થાય છે, તેમાં અધિક યત્નવાન જીવે
છે ॥ ૧૭૫ ॥

જે પોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દૈવપર ભરોંસો
રાખી બેસે છે, તે આત્મદ્વેષી ધર્મ, અર્થ
તથા કામને નાશ કરે છે ॥ ૧૭૬ ॥

જમનાર તૃપ્ત થાય છે, નહિ જમનાર
થતો નથી, ચાલનાર જાય છે, ન ચાલ-
નાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલે
છે, નહિ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉ-
પરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ દેખાય
છે ॥ ૧૭૭ ॥

હે રામ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગે કરી સારા
ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામે
છે, માટે જેમ ઈચ્છામાં આવે તેમ કર ૧૭૮

આ લોકમાં દૈવજ જે કર્તા હોય તો પુરુષ
ચેષ્ટા વડે શું? કારણ જ્ઞાન, દાન, આસન
તથા ઉચ્ચાર પણ દૈવજ કરશે ॥ ૧૭૯ ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કેરી શું?
કેમકે આ મુંગા પુરુષને પણ દૈવજ રસ્તો
બતાવશે, માટે કોઈને ઉપદેશ શું કરવો ૧૮૦

દૈવ જાણનારા ભેષિયોએ જેની ધણી આ-
યુષ્ નિર્ણય કરી હોય, તે જો માથું કાપ્યા
પછી જીવે તો દૈવ ઉત્તમ જાણુ ॥ ૧૮૧ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણતં પાંડિત્યં यस્ય
રાઘવ । અનધ્યાપિત એવાસૌ તજ્ઞઃ
શ્રેષ્ઠૈવમુત્તમમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

ઉદયમઃ સ્નાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ
પરાક્રમઃ । ષડેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર
દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૧૮૩ ॥

નિઃસ્વો વષ્ટિ સહસ્રં વષ્ટિ સહસ્રી તથૈવ
લક્ષં ચ । લક્ષી કોટિ વાંછતિ કોટી-
શોઽબ્જં સ્વભાવતો નિત્યમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

ગચ્છત્પીપીલિકાપંક્તિઃ સમુદ્રમપિ
સંતરેત્ । અગચ્છન્વૈનતેયોઽપિ
પાદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૧૮૫ ॥

માટે શ્રીમદ્ભારતમાંતર્જત ઉદોગ પર્વમાં કહ્યું છે કે,

યથાશક્તિ ચિકીર્ષતિ યથાશક્તિ
ચ કુર્વતે । ન કિંચિદવમન્યંતેનરાઃ
પંડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૧૮૬ ॥

તેમ એજ અંથના વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાંતર્વસતિ
કર્મણામ્ । અવંધ્યકાલો વશ્યા-
ત્મા સર્વૈ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

માટે પુરૂષે સદા ઉદોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ ક્રોધને વિશ્વાસઘાત કરી થાપણુ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણુ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની થાપણુ ગાળી હોય તેની હાયથી મુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં વિત્તં દશવર્ષાણિ
તિષ્ઠતિ । પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂ-
લં ચ વિનશ્યતિ ॥ ૧૮૮ ॥

વળી હે રામ, તે દૈવજ્ઞોએ જેનું પાંડિત્ય નિર્ણય કર્યું હોય, તે ભણ્યાબ્યા બિના જે પંડિત થાય તો દૈવ ઉત્તમ ભણુવું ॥ ૧૮૨ ॥

ભયમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ, એ છ જ્યાં હોય ત્યાં દેવ સહાયકારી થાય છે ॥ ૧૮૩ ॥

નિર્ધન હબરને, હબરવાળો લાખને, લાખપતિ કોટિને તથા કોટપતિ અબજને નિત્ય સ્વભાવથી ઇચ્છે છે ॥ ૧૮૪ ॥

ચાલતી કીડીની પંક્તિ સમુદ્રને પણ તરે, પણ ન ચાલતો ગરૂડ એક પગલું પણ ચાલે નહિ ॥ ૧૮૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઇચ્છે, ને કરે છે, પણ પોતાના આત્માને કંઈ તિરસ્કાર કરતા નથી ॥ ૧૮૬ ॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મનો આરંભ કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત શ્રેયકટ જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પંડિત કેહેવાય છે ॥ ૧૮૭ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ રહે છે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળ સહિત નાશ પામે છે ॥ ૧૮૮ ॥

ત્રિભિર્વર્ષે સ્ત્રિભિર્માસૈસ્ત્રિભિઃ પક્ષૈ-
સ્ત્રિભિર્દિનૈઃ । અત્યુત્કટૈઃ પાપપુ-
ણ્યૈરિદૈવ ફલમશ્રુતે ॥ ૧૮૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પુત્રેષુ વાનમૃષુ વા ન ચેદાત્મનિ
પદ્યતિ । ફલંતિ પાપપુણ્યાનિ ।
યથાશ્રુતમિવોદરમ્ ॥ ૧૯૦ ॥

ઉપકારિણિ વિશ્રન્ધે શુદ્ધમતૌ યઃ
સમાચરતિ પાપમ્ । તં જનમસત્ય-
સંધં દદાતિ પરમેશ્વરે દંડમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો ગર્વિષ્ઠ થવું નહીં; કારણ ચાકરી સિવાય
આપારાદિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાની રૂપ જે પ્રકારનાં ફળ હોવાથી, કોઈ ટાણે મનુષ્ય
પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહેવાનો સંભવ છે; કારણ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. વિદુરનીતિમાં
કહ્યું છે કે,

જરા રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશા
મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મચર્યામસૂયા ।
ક્રોધઃ શ્રિયં શીલમનાર્યસેવા
હિયંકામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૧૯૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વિદ્યાયા ન શૌર્યેણ ધનેનાભિ-
જનેન ચ । ન બલેન પ્રમત્તસ્યાચ્ચા-
તિમાની કદાચન ॥ ૧૯૩ ॥

કારણ વિજ્ઞાનશર્માયે કહ્યું છે કે,

ધનવાનિતિ હિ મદસ્તે
કિં ગતવિभवो विषादमुपयासि ।
करनिहितकंदुकसमाः
पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ ૧૯૪ ॥

મનુષ્ય અત્યંત પાપ તથા પુણ્યનું ફળ
આ લોકમાંજ ત્રણ વર્ષ, ત્રણ માસે, ત્રણ
પક્ષે અથવા ત્રણ દિવસે ભોગવે છે ॥ ૧૮૯ ॥

મનુષ્ય પાપ પુણ્ય બે પોતાની હંદગીમાં
ન ભોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૌ-
ત્રને વિષે, ઉદરને યથા આધેલાની પેઠે,
ફળે છે ॥ ૧૯૦ ॥

શુદ્ધ મતિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા
વિશ્વાસુને વિષે જે પાપ આચરે છે, તે
ખોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને પરમેશ્વર દંડ
આપે છે ॥ ૧૯૧ ॥

જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણને,
અદેખાઈ ધર્માચરણને, ક્રોધ શીલાને, ની-
ચની સેવા શીલને, કામ લજ્જાને તથા
અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૧૯૨ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, ચાકર અને બળે કરી
કોઈ કાળે ઉન્મત્ત તથા અભિમાન થવું
નાહી ॥ ૧૯૩ ॥

તને “ ધનવાન છું ” એવો મદ હોય તો
વૈભવહીન થતાં ખેદ કેમ પામે છે ? માટે
મનુષ્યની ચઢતી પડતી હાથે ઉલ્લાખેલા
દડા સરખી સમજવી ॥ ૧૯૪ ॥

અન્નચ્છાયા સ્વલપીતિર્નવસસ્યાનિ
યોષિતઃ । કિંચિત્કાલોપભોગ્યાનિ
યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૯૯૬ ॥

અનિયં યૌવનં રૂપં જીવિતં દ્રવ્ય-
સંચયઃ । એશ્વર્યં પ્રિયસંવાસો મુદ્ધો-
ક્તત્ર ન પંડિતઃ ॥ ૯૯૬ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

દિવ્યમામ્નરસં પીત્વા ન ગર્વં યાતિ
કોકિલઃ । પીત્વા કર્દમપાનીયં
મેકો મકમકાયતે ॥ ૯૯૭ ॥

માટે જેને ધન મળ્યું હોય, તેણે બેહેકી જઈ કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, ગરીબોને
રંજેડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર બાંધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી થઈ પોતાનો લાગ સાંધે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

આપદ્મતં હસસિ કિં દ્રવિણાંધમૂઢ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિ-
મત્ર ચિત્રમ્ । એતાન્પ્રપશ્યસિ ઘટા-
ન્જલયંત્રચક્રે રિક્તા ભવંતિ ભરિતા
ભરિતાશ્ચ રિક્તાઃ ॥ ૯૯૮ ॥

મા ત્વં તાત બલે સ્થિત્વા બાધિષ્ઠા
દુર્બલં જનમ્ । ન હિ દુર્બલદગ્ધાનાં
કાલે કિંચિત્પ્રરોહતિ ॥ ૯૯૯ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

તૃણાનિ નોન્મૂલયતિ પ્રભંજનો
મૃદૂનિ નીચૈઃ પ્રણતાનિ સર્વશઃ ।
સમુન્નતાનેવ તરુન્પ્રબાધતે
મહાન્ મહસેવ કરોતિ વિક્રમમ્ ૧૦૦૦

ક્ષતે પ્રહારા નિપર્તસમીક્ષણં ધનક્ષયે
ગચ્છતિ સર્વતઃ શ્રીઃ । આપત્સુ વૈરાણિ
સમુલ્લસંતિ છિદ્રેષ્વનર્યાં બહુલીભવંતિ ॥ ૧ ॥

વાદળોની છાયા, ખલની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય,
સ્ત્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વે થોડો કાળ
ભોગવવાનાં છે ॥ ૯૯૫ ॥

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્ય સંચય, ઐશ્વર્ય
તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવંત છે,
માટે તેમાં પંડિત મોહ પામતો નથી ॥ ૯૯૬ ॥

કોઈક પક્ષી આંખોનો દિવ્ય રસ પીને
ગર્વ કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું
પાણી પીને ગાજી રહે છે ॥ ૯૯૭ ॥

હે દ્રવ્યે કરી અંધ થયેલા મૂઢ, આપતને
પામેલાની હાંસિ કેમ કરે છે? કારણ
લક્ષ્મી સ્થિર રહેતી નથી, એમાં આ-
શ્ચર્ય શું છે? આ જળયંત્રના ચક્રમાં
બાંધેલા ઘટોને જો ! ભરેલા ખાલી ને
ખાલી ભરેલા બને છે ॥ ૯૯૮ ॥

હે તાત, તું બળમાં રહી દુર્બળ જનને હેરા-
ન મ કર, કેમકે દુર્બલોયે બાળી નાખેલાનું
કંઈ પણ કાળે કરી ઉગતું નથી ॥ ૯૯૯ ॥

તુફાની વાયુ, ચોમેરથી નમતા કોમળ
નીચા તુણને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખતો
નથી, પણ ઘણા ઉંચા વૃક્ષોનેજ બાધ
કરે છે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ પ-
રાક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

વાગ્યામાં વારંવાર વાગે છે, ધનક્ષય થવા
માંડે તો લક્ષ્મી ચોમેરથી જાય છે; અને
આપત્તિમાં વૈર પ્રગટે છે, કારણ ઘણુંકરી
છિદ્રને વિષે બહુ અનર્થ થાય છે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ।
સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોખત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢે મીઠું બોલે છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઈને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા ચુકતા નથી, ને જેનું ખાતા હોય તેનું જ બગાડવામાં તત્પર થાય છે. માટે તેમની સોખત ન કરતાં તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિ-
શ્વાસકારણમ્ । મધુ તિષ્ઠતિ
જિવ્હાગ્રે હૃદિ હાલાહલં વિષમ્ ॥ ૩ ॥

ખળની વિદ્યા વાદ કરવા સાર, લક્ષ્મી મદ કરવા માટે, અને શક્તિ પારકાને પીડા કરવા વાસ્તે થાય છે, પણ એથી ઉલટી સત્પુરુષની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે, લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ પારકાના રક્ષણ માટે છે ॥ ૨ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી, કે-મકે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ, પણ ત્દેહમાં હળાહળ વિષ હોય છે ૩

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મક્ષિકાયા
વિષં શિરઃ । વૃશ્ચિકસ્ય વિષં
પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિષમ્ ॥ ૪ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, વી-છિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં વિષ હોય છે ॥ ૪ ॥

દહ્યમાનાઃ સુતીત્રેણ નીચાઃ
પરયશોમિના । અશક્તાસ્ત-
ત્પદં ગતું તતો નિંદાં પ્રકુર્વતે ॥ ૫ ॥

પારકા યશસ્વિ તિફણ અગ્નિયે કરી બ-ળેલા દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત હોવાથી નિંદા કરે છે ॥ ૫ ॥

દુર્જનં પ્રથમં વંદે સજ્જનં
તદનંતરમ્ । મુક્ષપ્રક્ષાલના-
ત્પૂર્વં ગુદપ્રક્ષાલનં યથા ॥ ૬ ॥

જેમ ગુદપ્રક્ષાલન કર્યાપછી મુખ ઘોતું તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સન્નમનને પછી નમતું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણિનાં ગુણેષુ સત્સ્વપિ પિશુન-
જનો દોષમાત્રમાદત્તે । પુષ્પે ફલે
વિરાગી ક્રમેલકઃ કંઠકૌઘમિવ ॥ ૭ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરનો ઉંટ કાંટાના સમુદાયને ખાય છે, તેમ દુર્જન ગુણિના ગુણ છતે પણ માત્ર દો-ષને ગૃહણ કરે છે ॥ ૭ ॥

સ્વલઃ સર્પપમાત્રાણિ પરછિદ્રાણિ
પશ્યતિ । આત્મનો બિલ્વમા-
ત્રાણિ પશ્યન્નાપિ ન પશ્યતિ ॥ ૮ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્વ જોડાં છિદ્ર જુવે છે, પણ પોતાનાં બિલ્લી ફળ જેવડાં છિ-દ્રને દેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥ ૮ ॥

રવિરપિ ન દહતિ તાદૃક્ યાદૃક્
દહતિ વાલુકાનિકરઃ । અન્યસ્મા-
લ્લબ્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ૯
તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

સંવર્ધિર્તોઽપિ પયસા બુજગો ન વશ્ય-
સ્તત્પાલકાનપિ નિર્હંતિ બલેન સિંહઃ ।
દુષ્ટઃ પરૈરુપકૃતસ્તદનિષ્ઠકારી
વિશ્વાસલેશ્ચ ઇહ નૈવ બુર્ધવિધેયઃ ॥૧૦॥

પ્રાક્પાદયોઃ પતતિ સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં
કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ ।
છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકઃ
સર્વં કરોતિ મશકસ્ય સ્વલશ્ચરિત્રમ્ ॥૧૧॥

જાડથં ઘ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુઘૌ
દંભઃ શુઘૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘૃણતા
મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુશ્વરતા વક્તર્ય-
શક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો ભવે-
ત્સુગુણિનાં યોદુર્જનૈર્નાકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રસંગરત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

વિઘ્નયા વિમલયાપ્યલંકૃતો
દુર્જનઃ સદસિ માસ્તુ કશ્ચન ।
સાક્ષરો હિ વિપરીતતાં ગતઃ
કેવલં જગતિ સોઽપિ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વલનાં કંટકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ
પ્રતિક્રિયા । ઉપાનદ્મુશ્વર્ભંગો વા
દૂરતો વા વિસર્જનમ્ ॥ ૧૪ ॥

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો
બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી,
તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન પણ
કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

દૂધ પાઇ મોટા કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ
રહેતો નથી, સિંહ ચોતાના પાળનારને
બળે કરી હણે છે, અને શ્રેષ્ઠોએ ઉપકાર
કરેલો દુર્જન તેમનોજ અહિતકારી થાય
છે, માટે તેનો બુદ્ધિમાને આ લોકમાં લેશ
માત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ પગમાં પડે છે, પછી પીઠનું માંસ
ખાય છે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કંધક
વિચિત્ર ગુણુગુણુ કરે છે, અને છિદ્ર ભે-
ધને શંકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ
કરે છે, એ રીતનું મચ્છરનું સર્વ ચરિત્ર
દુર્જન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં
દંભ; પવિત્રમાં કપટ, શૂરીરમાં નિર્દય-
તા, મુનિમાં મતિ હિનતા, પ્રિય બોલ-
નારમાં દીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બોલ-
નારમાં વાચાળપણું તથા સ્થિરમાં અશ-
ક્તિ ગણે છે, એ રીતે ગુણીનો કયો ગુણ
છે કે જેને દુર્જને અંકિત કર્યો નથી ॥૧૨॥

નિર્મળ વિદ્યા વડે પણ શોભિતો કોઇ
દુર્જન સભામાં મ હોજો ! કેમકે તે વિપ-
રીતપણુને પામેલો સાક્ષર જગતમાં કે-
વળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

માટે સમજાવ્યા છતાં માથે ચઢેલ દુર્જન
તથા કંટકની, કાંતો ભેડા વડે મુખ ભા-
ગવું વા દુરથીજ ત્યાગ કરવો, એ બે પ્ર-
કારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

શિરસિ નિહિતોઽપિ નિસં
યત્નાદપિ સેવિતો बहुस्नेहैः।
तरुणीकच इव नीचः
कौटिल्यं नैव विजहाति ॥ ૧૬ ॥

વલી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधने परयोषिति च स्पृहा ।
सुजनबंधुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ૧૬ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहि-
तवृत्तीनाम् । लुब्धकधीवरपिशुना नि-
ष्कारणवैरिणो जगति ॥ ૧૭ ॥

તેમ કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

सुजनानामपि हृदयं पिशुनपरिष्वंगलि-
प्तमिह भवति । पवनः परागवाही र-
थ्यासु वहत्रजस्वलो भवति ॥ ૧૮ ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलाना-
मतीव निपुणा धीः । तिमिरे हि कौशि-
कानां रूपं प्रतिपद्यते दृष्टिः ॥ ૧૯ ॥

अहो प्रकृतिसादृश्यं श्लेष्मणो दुर्ज-
नस्य च । मधुरैः कोपमायाति ति-
क्तकेनैव शाम्यति ॥ ૨૦ ॥

अतिरमणीये कार्ये पिशुनोऽन्वेष-
यति दूषणान्येव । अतिरमणीये व-
पुषि व्रणमिव हि मक्षिकानिकरः॥ ૨૧ ॥

વળી તરુણિના ચોટલાની પેઠે, દુર્જનને
નિત્ય માથે રાખ્યો હોય તથા યત્ન વડે
ઘણા સ્નેહથી સેવ્યો હોય, તોયપણ તે
કુટિલતા મૂકતો નથી ॥ ૧૫ ॥

નિર્દયતા, સહેજમાં ક્રોધો, પરધન તથા
પરસ્ત્રીમાં ઇચ્છા અને સુજન તથા બંધુ
જનની અદેખાઈ, એ ધણું કરી દુર્જનમાં
સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥

જગતમાં ક્રમે કરી તૃણ, જળ તથા સં-
તોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જન-
ના, તેમનાથી કંઈ કારણ ન મલતાં પણ પા-
રાધી, દીમર તથા દુર્જન વૈરી થાય છે ॥૧૭॥

આ લોકમાં સજ્જનનું તદ્દય પણ દુર્જ-
નના સંગથી લેપાય છે, કેમકે પુષ્પ રજ-
ને વહેતાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવા-
ળો થાય છે ॥ ૧૮ ॥

અતિ મલીન કામ કરવામાં દુર્જનની શુદ્ધિ
અતિ નિપુણ થાય છે; કેમકે ધુવડની દષ્ટિ
અંધારામાંજ પદાર્થને દેખે છે ॥ ૧૯ ॥

અહો ! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સ-
માન ભાસે છે ? કારણ શ્લેષ્મ તથા ઘણું
કરી દુર્જન મધુર રસથી કોપે, ને કડવા
રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥

જેમ અતિ સુંદર શરીરમાં માંખોનો સ-
મુદાય વ્રણને ગોતે છે, તેમ અતિ રૂમણીય
કાર્ય વિષે, તેના કર્તાનો ઉત્સાહ તોડવા
માટે દુર્જન દોષજ બોળે છે ॥ ૨૧ ॥

ગુણગણગુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળે છે, તેમ ઘણા ગુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળે છે, પણ ક્યા-
રેય ગુણુ જોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોખ્મતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણુ તે એક વ્યસનને લીધે મદ્યપાન, જુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજાં દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સંભવ છે. કારણુ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઈશક માટે મદિરા, ભાંગ, અશ્મિ તથા ગાંજ વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની જરૂર
પડે છે. ધન ખુદી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની ફરજ પડે
છે, જેનું પરિણામ ભુંડું હોય છે. પૂર્વે મદ્યપાનથી યાદવો નાશ પામ્યા છે ને જુગારથી
પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મદ્યપાનથી શરીરમાં કલેજને નુકશાન થતાં જલદી મ-
રણુ થાય છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યા ગમનાદિ વ્યસનોમાં પડવું
નહીં. કહ્યું છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોષમેતિ ગણિકા ધનૈષિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવતુષ્યતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઈચ્છનારી ગણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણુ કરી સંતોષ પામે
છે, પણ કુળવાન સ્ત્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષ વડે જોવાથીજ સં-
તુષ્ટ થાય છે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
र्विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्या स्मशानघटिका इव वर्जनीया ॥ ૨૪ ॥

વેશ્યા ધનને માટે હસે છે, રડે છે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘડાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वेश्या मूषिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सप्तैते परमक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડંગો લ-
ગાવી લેનાર યાચક, જીલમી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષકરનાર છે ૨૫

વળી કેદ કરવાવિષે જીવધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकलया बुद्ध्या । कामयते
चागम्यां सावज्ञं मद्यपानमत्तः सन् ॥ ૨૬ ॥

મદ્યપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાશ
કરે છે, વિકળ થયેલી બુદ્ધિ વડે મિથ્યા
બકે છે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે
અગમ્યની ઈચ્છા કરે છે ॥ ૨૬ ॥

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયથોચિ-
તજલ્પનમ્ । સન્નિપાતસ્ય ચિ-
ન્હાંનિ મયં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૨૭ ॥

ચિત્તે બ્રાંતિર્જાયતે મધપાનાત્
બ્રાંતિ ચિત્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।
પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાંતિ મૂઢા-
સ્તસ્માન્મયં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ચોરીવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દ્યુતમેવ પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈર-
કરં નૃણામ્ । તસ્માદ્દ્યુતં ન
સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૯ ॥

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારા-
ભિમર્ષણમ્ । સુહૃદશ્ચ પરિત્રા-
ગસ્ત્રયો દોષાઃ ક્ષયાવહાઃ ॥ ૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

આહારઃ કલહઃ કંડુચૂતાદિવ્ય-
સનાનિ ચ । આલસ્યમુદ્યમો
નિદ્રા સેવનાત્તુ વિવર્દ્યંતે ॥ ૩૧ ॥

માટે કોઈ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પડતું નહીં, કેમકે એક પણ હલકી પગડી ઉતરાય તો પછી કોઈ પણ રીતનો વિચાર રેહેતો નથી. કોઈએ ભિક્ષુકને નેઈ પૂછ્યું કે, ભિક્ષો કંથા ફલથા તે નહિ શફરિવથે જાલમશ્નાસિ મત્સ્યાં-સ્તે વૈ મદ્યોપદંશાઃ પિવસિ મધુ સમં વેશ્યયા યાસિ વેશ્યામ્ । દત્તાંઽર્ઘ્નિં મૂર્ધ્વરીણાં તવ કિમુ રિપવો ભિત્તિભેત્તાઽસ્મિ યેષાં-ચોરોઽસિ દ્યુતહેતોસ્ત્વયિ સક-લમિદં નાઽસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ ॥ ૩૨ ॥

ઘેલછા, પડીજતું તથા જેમ તેમ બોલતું, એ સન્નિપાતનો સર્વ લક્ષણ મધપાન દેખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં બ્રાંતિ થાય છે, ને ચિત્ત બ્રાંતિ થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ કરે છે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને પામે છે, માટે મધપાન કરતુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વૈર કરનાર જણા-યેલો છે, માટે બુદ્ધિમાને હાસ્યાર્થે પણ તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા મિત્રનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય પમાડનારા છે ॥ ૩૦ ॥

આહાર, કલ્હો, ખંજવાળ, જુગારાદિ વ્યસન, આળસ્ય, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા, સેવવાથી વધે છે ॥ ૩૧ ॥

હે ભિક્ષુક, શું આ તારી શિયળ થયેલી ગોઢડી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકડવાની જાળ; ત્યારે શું તું માંછલાં ખાય છે? તો કે મધ સહિત; ત્યારે શું તું મધ પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું વેશ્યા પાસે જાય છે? તો કે શત્રુના માથા-પર પગ મૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે? તો કે જેના ઘરમાં આતર પાડું છું તે; ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા માટે; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો કે બ્રધ થયા પછી વિચાર કેવો ॥ ૩૨ ॥

માટે દુર્જનના સંગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરંતર સન્નનોની સોખત રાખી ગુણી થવું. યદ્યપિ ધનનાનને સર્વત્ર માન છે, તથાપિ તેમાં જે સદ્ગુણ ન હોય, તો તે સભામાં શોભતો નથી, ને કંઈ ભાષણ કરવું હોય તો તેનાથી થઈ શકતું નથી; જેથી ધન છતાં પણ તે લોકોમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેન સ્પૃહણીયઃ સ્યાત્ ન
રૂપેન્યુતો જનઃ । સૌગન્ધ્યવર્જ્ય
નાદેયં ગુણં કાંતમપિ કચિત્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણવાનની સૌ ઇચ્છા કરે છે; રૂપાળાની નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના સુંદર યુગ્મને પણ ક્યારેય કોઈ ગૃહણ કરતું નથી ૩૩

સ જીવતિ ગુણા यस્ય યસ્ય ધર્મઃ
સ જીવતિ । ગુણધર્મવિહીનસ્ય
જીવિતં નિષ્પ્રયોજનમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે ગુણવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ જીવે છે, કેમકે ગુણ તથા સદાચરણ રહિતનું જીવવું નિષ્ફળ છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણૈરુત્તમતાં યાતિ નોચૈરાસ-
નસંસ્થિતઃ । પ્રાસાદશિખર-
સ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૩૫ ॥

ગુણવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના શિખરપર બેઠેલો કાગરો શું ગરૂડ થઈ શકે છે ॥ ૩૫ ॥

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં
હસ્તિમાત્રોઽકુશઃ દીપે પ્રજ્વલિતે
પ્રગ્નશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિં
વજ્રમાત્રો ગિરિઃ તેજો યસ્ય વિરા-
જતે સ બલવાન્સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

સ્થૂલ શરીરવાળો હાથિ પણ અંકુશને વશ છે, તે શું અંકુશ હાથિ જેવડો છે? દીપ પ્રજ્વલિત થવાથી અંધારૂં નાશ પામે છે, તે શું અંધારા જેવડો દીપ છે? અને વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પર છે, તે શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે? માટે જેમાં તેજ છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણમાં શું વિશ્વાસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યત્ર વિદ્વજ્જનો નાસ્તિ શ્લાઘ્ય-
સ્તત્રાલ્પધીરપિ । નિરસ્તપાદપે
દેશે દંડોઽપિ દ્રુમાયતે ॥ ૩૭ ॥

જ્યાં વિદ્વાન નથી, ત્યાં અદ્યપ્યુદ્ધિવાળો પણ વખણાય છે, કારણ વૃક્ષ વિનાના દેશમાં એરંડ પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ૩૭

યજ્ઞીવ્યતે ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-
વિજ્ઞાનશૌર્યવિભવાર્યગુણૈઃ સમેતમ્ ।
તન્નામ'જીવિતમિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાઃ કા-
કોઽપિ જીવતિચિરાયર્થલિં ચચુંક્તે ॥ ૩૮ ॥

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા શ્રેષ્ઠ ગુણ સહિત ક્ષણમાત્ર પણ જે પ્રસિદ્ધ-પણે જીવાય, તેનેજ સુસુ પુરૂષો આ લોકમાં જીવવું કહે છે; કારણ ઘણા કાળ તો કાગડા પણ જીવે ને બળી ખાય છે ॥ ૩૮ ॥

વિનાપ્યથૈર્વીરઃ સ્પૃશતિ बहुमानो-
ન્નતિપદं । समायुक्तोप्यथैः परिभव-
पदै याति कृपणः ॥ ૩૯ ॥

કલપયતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રશ-
સ્યતે સદ્ધિઃ । સગુણસ્તેન ચ ગુણિના
રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાક્ષીધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

इभतुरगरथैः प्रयांति मूढा
धनरहिता विबुधाः प्रयांति पद्भ्याम् ।
गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः
पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ॥ ૪૧ ॥

खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते
शशी । उदिते तु सहस्रांशौ न
खद्योतो न चंद्रमाः ॥ ૪૨ ॥

रुक्मं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
न श्रोत्रयोः सुखदमारटितं कदापि ।
इत्थं न साधु यदि किंचिदिदं च साधु
तुच्छे रतिः करभशीघ्रगतिश्च ते यत् ॥ ૪૩ ॥

अनसि सीदति सैकतवर्त्मनि
प्रचुरभारभरक्षपितोदके ।
गुरुभरोद्धरणोदुरकंधरं
स्मरतिसारथिरेष धुरंधरम् ॥ ૪૪ ॥

यद्यपि खदिरारण्ये गुप्तो वसतीह चंप-
को वृक्षः । तदपि च परिमलमतुलं दिशि
दिशि कथयेत्समीरणस्तस्य ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરૂષ ધન વિના પણ બહુ માનવાળી
હંચી પદવિને પામે છે, ને કૃપણ ધન-
વાન છતાં પણ પરાભવ પામે છે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણુ કરી લોકમાં વૃત્તિ આવે, ને સ-
ત્યુરૂપો વખાણે, તેજ ગુણુ ગુણિયે સારી
રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લાય-
ક છે ॥ ૪૦ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઢ જન હાથિ,
ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
ન મળવાથી વિક્ષ્મજન પગે આવે, તો
પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની
પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી
થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

જ્યાં સુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
સુધી આગિયો ક્રીડો પ્રકાશે છે, પણ સૂ-
ર્યના ઉદય સમય તો તે બંને પ્રકાશતા
નથી ॥ ૪૨ ॥

હે ઉંદ, તારૂં શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
ણુગમતું, અને ગાંઝરતું સદા કર્ણ કંઠો-
ર, એ રીતે તારામાં કંઈ સાઈ નથી, પણ જે
કંઈ હોય તો તારી કંટકાદિ તુચ્છ ખાવામાં
પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાઈ છે ॥ ૪૩ ॥

જ્યારે ગાહું રેતીના રસ્તામાં ખુંચી જાય,
ને ઘણા વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉલ-
રી પડે, ત્યારે ઘણા ભારને ઉંચે ઉપાડી
બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
આ સારથિ યાદ કરે છે ॥ ૪૪ ॥

જે કે આ લોકમાં ચંપાતું ઝાડ, ખેર વૃ-
ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ
તેનો અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશો દિશામાં
કહેતો ફેરે છે ॥ ૪૫ ॥

લોચિતમશ્વિલં ગહનં પરિતો દૃષ્ટાશ્ચ
વિટપિનઃ સર્વે । સહકારુ ન પ્રપેદે
પથિકેન તવોપમા જગતિ ॥ ૪૬ ॥

વળી કલપતરૂમાં કહ્યું છે કે,

વાર્તા ચંકૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા
લોકોત્તરં પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।
તૈલસ્ય વિંદુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર
મેતત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ લોકે ॥ ૪૭ ॥

શિશુરપિ નિપુણો ગુરોર્ગરીયા-
ન્ન તુ વપુર્ષૈવ મહાન્મહત્પ્રતિષ્ઠઃ ।
મણિરણુરપિ ભૂષણાય પુંસાં
નતુ પૃથુલાપિ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૪૮ ॥

કાકસ્ય ચંચુર્યદિ હેમયુક્તા માણિક્યયુક્તૌ
ચરણૌ ચ તસ્ય । એકૈકપક્ષે યદિ મૌક્તિ-
કાનિ તથાપિ કાકો ન ચ રાજહંસઃ ૪૯

મોટે સજ્જનોની સોખત કરી સદ્ગુણ સંપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પંક્તિ-
માં ગણના થાય તે રીતનો યત્ન કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણ વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,
ન સ્વે સુખે વૈ કુરુતે પ્રહર્ષ
નાન્યસ્ય દુઃખે ભવતિ પ્રહૃષ્ટઃ ।
દત્વા ન પશ્યાત્કુરુતે હિ તાપં
સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫૦ ॥

તેમ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોઽપિ ચંદનતરુર્ન જહાતિ ગંધં
વૃદ્ધોઽપિ વારણપર્તિર્ન જહાતિ લી-
લામ્ । યંત્રાર્પિતો મધુરતાં ન જહા-
તિચેક્ષુઃ ક્ષીણોઽપિ ન સજતિ શીલ-
ગુણાન્ કુલીનઃ ॥ ૫૧ ॥

હે આન્નવૃક્ષ, પંથિયે આણું વન જોયું,
ને ચોમેરથી સર્વ વૃક્ષ તપાસ્યાં, પણ જ-
ગતમાં તારા જોયું વૃક્ષ જોયું નહીં ॥ ૪૬ ॥

ધણું કરી કૌતકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા
અને કસ્તુરિયા મૃગની નાભીનો ઉત્તમ
સુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલબિંદુની
પેઠે, લોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે
પ્રસાર પામે છે ॥ ૪૭ ॥

શાસ્ત્ર જાણનાર નાની વયનો પણ મોટી
વયવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં શ્રેષ્ઠ
જાણવો, કંઈ શરીરે કરી મોટો મોટી
પ્રતિષ્ઠાવાન થતો નથી; કેમકે મણિ આણું
છતાં પણ પુરૂષને ભૂષણરૂપ થાય છે,
કંઈ મોટી શિલા વિલાસનો હેતુ થતી
નથી ॥ ૪૮ ॥

કદિ કાગડાની ચાંચ સોનાની, પણ મ-
ણિયે કરી યુક્ત તથા એકેક પાંખ મોતિ
જડિત હોય, તોપણ કાગડો રાજહંસ
થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

જે પોતાના સુખસમયમાં બેહેડી જતો
નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજ થતો
નથી, અને આપ્યા પછી સંતાપ કરતો
નથી, તે સારા સ્વભાવવાળો સત્પુરૂષ
કહેવાય છે ॥ ૫૦ ॥

જેમ છેદાતાં પણ ચંદન વૃક્ષ ગંધને, વૃદ્ધ
થતાં પણ હસ્તિ ઝુલવારૂ લીલાને, અને
યંત્રમાં અર્પણ કર્યા છતાં પણ શેરડી
મધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન દુર્બળ
થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો
નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તે ક્ષન્યાસ્તે વિવેકજ્ઞાસ્તે સમ્યા
ઇહ ભૂતલે । આગચ્છન્તિ ગૃહે
યેષાં કાર્યાર્થ સુહૃદો જનાઃ ॥ ૫૨ ॥

વિપદિ ધૈર્યમથામ્યુદયે ક્ષમા
સદસિ વાક્પદુતા યુધિ વિક્રમઃ ।
યશસિ ચાભિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરંતઃ
શિરસિ નિહિતભારા નાલિકેરા
નરાણામ્ । દદતિ જલમનલ્પં
સ્વાદુ તજ્જીવનાંતં ન હિ કૃતમુપ-
કારં સાધવો વિસ્મરંતિ ॥ ૫૪ ॥

સભાતરંગમાં પણુ કહ્યું છે કે,

પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં
નૃણામ્ । ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં
કસ્યચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥ ૫૫ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્રમૈ-
ર્નવાંબુભિર્ભૂરિવિલંબિનો ઘનાઃ ।
અનુદ્ધતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ
સ્વભાવ એવૈષ પરોપકારિણામ્ ॥ ૫૬ ॥

પન્નાકરં દિનકરો વિકચં કરોતિ
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચક્રવાલમ્ ।
નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ
સંતઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાતિયોગાઃ ॥ ૫૭ ॥

જેમને ઘેર કામ માટે મિત્રજન આવે
છે, તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર,
સભ્ય તથા ધન્ય છે ॥ ૫૨ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સભામાં
વાક્યાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં પ્રીતિ
અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ધણુંકરી મહા-
જનમાં સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૫૩ ॥

નાલીયરનાં ઝાડ, પેહેલી વયમાં થોડુંક
પણુ પીધેલું પાણી યાદ કરી, માથે ભાર
સહન કરતાં મનુષ્યને તેના જીવિત પર્યંત
ધણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, ફળ સહિત આપે
છે, કારણુ કરેલા ઉપકારને સત્પુરુષો ભુ-
લતા નથી ॥ ૫૪ ॥

બધાયે પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિત્ય
કરવું સહેલું છે, પણુ પોતે સદાચરણે
વર્તવું, એ તો કોઈ મહાજનમાંજ હોય
છે ॥ ૫૫ ॥

વૃક્ષો ફળ આવતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળ-
વડે થણા નીચે નમેલ, તથા સત્પુરુષ
સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશવાળા થાય છે,
કારણુ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભા-
વજ છે ॥ ૫૬ ॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસ-
મુદાયને પ્રદુલ્લિત કરે છે, અને મેઘ મા-
ગ્યા વગર જળ આપે છે, કારણુ સત્પુ-
રુષ પારકા હિતમાં પોતાની મેળેજ પ્ર-
વર્તે છે ॥ ૫૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

વિરલા જાનન્તિ ગુણાન્વિરલાઃ કુર્વન્તિ
નિર્ધને સ્નેહાન્ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ
પરદુઃસ્વેનાપિ દુઃસ્વિતા વિરલાઃ ॥૫૮॥

વને કુરંગાસ્તૃણધાન્યશ્રુક્તા
બુશ્રુક્ષિતા ઘ્રંતિ કદા ન જીવાન્ ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीतिमार्गं परिलंघयन्ति ॥ ૫૯ ॥

સદ્ગિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિ-
ખિતમક્ષરમ્ । અસદ્ગિઃ શપથેનાપિ
જલે લિખિતમક્ષરમ્ ॥ ૬૦ ॥

दाता न दापयति दापयिता न दत्ते
यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति ।
दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी
त्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसन्ति ६१

उदयति यदि भानुः पश्चिमे
दिग्विभागे प्रचलति यदि
हैमः शीततां याति बन्धिः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां
शिखाग्रे न चलति खलु
वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ ६२ ॥

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाच-
स्तथा क्रिया । चित्ते वाचि क्रिया-
यां च साधूनामेकरूपता ॥ ६३ ॥

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधा-
मुक्तो वाचः । करणं परोपकरणं येषां
केषां न ते वन्द्याः ॥ ६४ ॥

વિરલા ગુણુને જાણે છે, વિરલા નિર્ધન
પર સ્નેહ કરે છે, વિરલા પારકું કાર્યે ક-
રવામાં પ્રીતિ રાખે છે, ને વિરલા પારકા
દુઃખે કરી દુઃખી થાય છે ॥ ૫૮ ॥

જેમ વનમાં તૃણ તથા ધાન્ય ખાનારા
મૃગ ભૂખ્યા થાય તે પણુ ક્યારેય જી-
વની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મ-
નુષ્ય દુઃખથી પીડાય તેપણુ નીતિમાર્ગને
છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

સત્યુદ્દેશ્યે હસતાં હસતાં બોલેલું પણુ
પથ્થર પર લખેલા અક્ષર સરખું, ને અ-
સત્યુદ્દેશ્યે સોગત ખાઈને કહેલું પણુ જ-
ળમાં લખેલા અક્ષર સરખું જાણુ ॥૬૦॥

દાતા ખીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરા-
વનાર પોતે દેતો નથી, અને જે દેનાર
તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો
નથી, માટે દેવું, દેવરાવવું તથા મધુર
વાણી બોલવી, એ ત્રણ ગુણ કોઈ સત્યુ-
દ્દેશ્યમાંજ હોય છે ॥ ૬૧ ॥

કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલ-
ય અળાયમાન થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે,
તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે,
તોપણુ સત્યુદ્દેશ્યનું વાક્ય ક્યારેય અળાય-
માન થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

જેવું ચિત્ત તેવી વાણી, જેવી વાણી તે-
વીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી તથા
ક્રિયાને વિષે સત્યુદ્દેશ્યની એક રૂપતા હોય
છે ॥ ૬૩ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું ધર, ત્દદ્ય દ-
યાળુ, વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલ-
નારી તથા ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે
કેને વંદ્ય નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપભોગ, પરોપકાર તથા કોઈ સાથે જીનો નેક જળવવામાં જે વાપરવું ધટે તે યથાશક્તિ વાપરવું, અને કંઈ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે ફંદ કરી તેના વ્યાજમાંથી ચલાવવું; એકદમ કંજીસ કે ઉડાઉ થવું નહીં. વિષયશર્માયે કહ્યું છે કે,

જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈશ્ચ ભોક્તવ્યં સ્વયં વિ-
ત્તમુપાર્જિતમ્ । રસાયનમિવપ્રાજ્ઞૈઃ
સહસા ન કદાચન ॥ ૬૫ ॥

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રક્ષેદવ-
ક્ષયાત્ । રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યક્ વૃદ્ધં
દીનેષુ નિશ્ચિપેત્ ॥ ૬૬ ॥

દાનોપભોગરહિતા દિવસા યસ્ય
યાંતિ વૈ । સ કર્મકારમસ્રેવ શ્વ-
સન્નપિ ન જીવતિ ॥ ૬૭ ॥

દાતવ્યં ભોક્તવ્યં કેવલધનસંચયો
ન કર્તવ્યઃ । પશ્યેહમધુકરીણાં
સંચિતમર્થં હરંત્યન્યે ॥ ૬૮ ॥

દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવંતિ
વિત્તસ્ય । યો ન દદાતિ ન મુંક્તે તસ્ય
તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૬૯ ॥

દાનં પ્રિયવાક્સહિતં જ્ઞાનમગર્વં ક્ષમા-
ન્વિતં શૌર્યમ્ । વિત્તં ત્યાગનિયુક્તં દુ-
ર્લભમેતત્તુર્ભદ્રમ્ ॥ ૭૦ ॥

યો નાત્મજે ન ગુરવે ન ચ બંધુવર્ગે
દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મૃત્યુવર્ગે ।
કિં તસ્ય જીવિતફલં હિ મનુષ્યલોકે
કાકોઽપિજીવતિચિરંચર્લિચમુંક્તે॥૭૧॥

બુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની
પેઠે, ધીરે ધીરે ભોગવવું, પણ ક્યારેય એ-
કદમ નહિ ॥ ૬૫ ॥

ધન ન મળે ત્યાંસુધી ઈચ્છવું, મળેલાની
ક્ષયથી રક્ષા કરવી, રક્ષણ કરેલાને સારી
રીતે વધારવું, અને વધેલા ધનને ગરી-
બોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા ભોગ
વિના જાય છે, તે હુવારની ધમણની પેઠે,
શ્વાસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

ધન દેવું તથા ભોગવવું પણ કેવળ તેનો
સંચય ન કર્યો કરવો, કારણ અહિંજ મ-
ધમાંખિના કેવળ એકલા કરેલા મધને
ખીજી હરી જાય છે ! તે જો ॥ ૬૮ ॥

દાન, ભોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ
ગતિ થાય છે, માટે જે દેતો તથા ભોગ-
વતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી
ગતિ થાય છે ॥ ૬૯ ॥

પ્રિય વાણી સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન,
ક્ષમા યુક્ત શૌર્ય, તથા પરોપકાર સહિત
ધન, એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગુણ દુર્લભ છે ॥૭૦॥

જે પુત્ર, વડીલ, બાંધવ, ચાકર તથા ગ-
રીબ પરદયા કરતો નથી, તેના જીવિતવું
ફળ મનુષ્ય લોકમાં શું છે ? કારણ કાગડો
પણ ઘણો કાળ જીવે ને બળી ખાય છે ॥૭૧॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અહિતહિતવિચારશૂન્યબુદ્ધેઃ
શ્રુતિનિપુણૈર્બહુભિસ્તિરસ્કૃતસ્ય ।
ઉદરભરણમાત્રકેવલેચ્છોઃ
પુરુષપશોઃ પશોઃ કો વિશેષઃ ॥૭૨॥

યો ન દદાતિ ન ઇંક્તે સતિ વિભવે
નૈવ તસ્ય તદ્વ્યયમ્ । તૃણમયકૃત્રિમ-
પુરુષો રક્ષતિ શસ્યં પરસ્યાર્યે ॥ ૭૩ ॥

ગર્જિતવધિરીકૃતકકુમા કિમનેન
કૃતં હિ ઘનેન । ઇયતી ચાતકચં-
ચુપુટી સાપિ મૃતા નૈવ જલેન ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગ રત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રાસોદ્ગલિતસિન્ધસ્ય કરિણઃ
કિં ગતં ભવેત્ । પિપીલિકા
તુ તેનૈવ સકુટુંબોપજીવતિ ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ઇયસાં સંપત્તાવપિ ચ સલિ-
લાનાં ત્વમધુનાન તૃણામાર્તાનાં
હરસિ યદિ કાસાર સહસા ।
નિદાઘે ચંડાંશૌ કિરતિ પરિતો
ઙ્ગારનિકરં કૃશીભૂતઃ કેષામહહ
પરિહર્તાઽસિ સ્વલુ તામ્ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરવા તથા ભોગ ભોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગળ ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ઘન થવાય છે, ને ભોગ ભોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના જીવતાં તથા મરણ પછી પોતાના કુટુંબી ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતનો પોતાની શક્તિ મુજબ અંદોષસ્ત કરવો; પણ પાડોસણને આટો આપવો ને ધરનાં છોકરાં ઘટ્ટી ચાટે, તથા બાવાને બંટી

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિરસ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષપશુ તથા પશુમાં શું વિશેષ છે ॥ ૭૨ ॥

જે વૈભવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરુષ પારકાને અર્થે ધાન્યની રક્ષા કરે છે ॥ ૭૩ ॥

ગાજીને મેઘે દિશાઓ બેહેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કર્યું? કારણ આટલુંક ચાતક પક્ષીનું ચાંચરૂપ પાત્ર જળવડે-ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

હાથિના સીજવેલા ભાતના પિંડરૂપ ગ્રાસમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું ગયું? પણ તે વડે કીડિયો તો કુટુંબ સહિત જીવે છે ॥ ૭૫ ॥

હે તળાવ, હમણાં પાણીની આટલી સંપત્તિ છતાં જો તું તપ્યાની તૃપ્તિને એકદમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કીરણ ચોમેરથી અંગાર સમૂહ દેલાવશે, ત્યારે સૂકાયેલા તું કેની તૃપ્તિ મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ધર વેચી નાતવરા કરવા જેવા પરોપકાર તથા ભોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. ત્રિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાનામીશ્વરો યઃ સ્યાદિન્દ્રિયા-
નામનીશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાનામનૈશ્વ-
ર્યાદૈશ્વર્યાદ્ભવ્યતે હિ સઃ ॥ ૭૭ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો નિયંતા નથી, તે ઇન્દ્રિયો વશ ન રાખવાથી ધનથી ભ્રષ્ટ થાય છે ॥ ૭૭ ॥

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય રાજ-
નાત્મા નિયંતેન્દ્રિયાણ્યસ્ય ચાશ્વાઃ ।
તૈરપ્રમત્તઃ કુશલી સદશ્વૈ
ર્દાતૈઃ સુખં યાતિ રથીવ ધિરઃ ॥ ૭૮ ॥

હું રાજા, પુરુષનું શરીર રથ, આત્મા સારથી ને ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે, માટે ધીર મનુષ્ય સાવધાન થઈ તે નિયમમાં રાખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ સારથીની પેઠે સુખ પામે છે, ॥ ૭૮ ॥

આત્મૈવ હ્યાત્મનો વંધુરાત્મૈવ
રિપુરાત્મનઃ । વંધુરાત્માત્મન-
સ્તસ્ય યેનૈવાત્માત્મના જિતઃ ॥ ૭૯ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ અંધુ તથા પોતે પોતાનોજ શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાને પોતા વડે જીત્યો છે, તે પોતાનો અંધુ છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુરંગમાતંગપતંગમીના
ભુંગા હતાઃ પંચભિરેવ પંચ ।
एकः प्रमादी स कथं हतो न
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ૮૦ ॥

હરિણ, હસ્તી, પતંગ, મત્સ્ય તથા ભ્રમર, એ પાંચ પ્રાણિ કંઈથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ આસક્ત થવાથી તે વડે હણાય છે; તો એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિય વડે પાંચ વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે તે કેમ ન હણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરશું તથા ભોગ ભોગવશું એવા વિચાર રાખવા નહિ; કેમકે સદ્વિનિયમ પ્રમાણે પદાર્થ માત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો ભરોસો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेम-
कोटिभिः कापि । तच्चेद्वच्छति सर्वं
मृषा ततः काधिका हानिः ॥ ૮૧ ॥

કોટી સોના મોહોર વડે પણ ક્યાંય ક્ષણ માત્ર આયુષ મલતું નથી, માટે તે જો સર્વ ફેકટ જાય, તો તેથી અધિક હાનિ બીજી કંઈ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરૂજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈદ્રિયશક્તિરપ્ર-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રકૂપસ્થનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

કારણ ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્બાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃસાઃ ।
ગર્જીતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિંચિદાસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુ-
વર્ગો મે । ઇતિ મેમે કુર્વાણં કાલ-
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિસાનિ શરીરાણિ વિભવો
નૈવ શાશ્વતઃ । નિસં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શ્વઃ કાર્યમગ્ય કુર્વોત્
પૂર્વાક્ષે ચાપરાલ્લિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

ન્યાંસુધી આ શરીર રોગ ન થતાં સ્વસ્થ
છે, ઘડપણુ છેદું છે, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ
હણાઈ નથી, ને આયુષનો ક્ષય થયો નથી,
ત્યાંસુધીજ બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય માટે
મહાન્ પ્રયત્ન કરી લેવો; કેમકે ધરને
આગ લાગે ત્યારે કુવો જોદવાનો યત્ન
કેવો ॥ ૮૨ ॥

ભોજ રાજ્યે કહ્યું કે, મારે ચિત્તને હરે
તેવી સ્ત્રી, અનુકૂળ મિત્ર, સારા સંબંધી,
નમ્રતા તથા વિનય યુક્ત વાણીવાળા આ-
કર અને ગર્જતા હસ્તિ તથા ચંચળ
ઘોડા છે ! ત્યારે કાલીદાસ બોલ્યો કે, આંખ
વિંચાયા પછી કંઈ નથી ॥ ૮૩ ॥

આ માંડે અન્ન, મારાં વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી
તથા મારા સંબંધી, એમ માંડે માંડે કર-
નાર પુરૂષરૂપ બકરાને, કાળરૂપ વર
હણે છે ॥ ૮૪ ॥

હે મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પાર-
કાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી
ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શું ॥ ૮૫ ॥

શરીર નાશવંત છે, વૈભવ નિરંતર નથી,
ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ
સંગ્રહ કરવો ॥ ૮૬ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના
પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહેલા પોહોરે, કર-
વા યોગ્ય હોય તો કરવું; કેમકે મૃત્યુ, મનુષ્યે
પોતાનું કામ પુરું કર્યું વા નથી કર્યું, તેની
વાટ જોતો નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઈની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઈ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાં સુધી ધર મેળે પતાવવો, ને તેમ જ ન પતી શકે તો, વચમાં જ સારા મધ્યસ્થ ઠેરવી તે દ્વારા પતાવવો, પણ ખોડોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજદરબારે ચડતું નહીં. કેમકે નીતિમાન મધ્યસ્થો જ ચુકાદો આપે છે, તે ધણુંકરી યથાર્થજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

માનાદ્વા યદિ વા લોભાત્ ક્રોધાદ્વા

યદિ વા ભયાત્ । યોડન્યાયાદ-

ન્યથા બ્રૂતે સ નરઃ પાપમામુયાત્ ॥૮૮॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જે મનુષ્ય ન્યાય મૂકી અન્યથા બોલે, તે પાપી થાય છે ॥ ૮૮ ॥

વળી પાકી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ધંધાનો મોટો રોગ કરવો નહીં; તેમ કોઈને પોતાનું નામ, ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા રોગમાં પડતું નહીં, કેમકે ધણુંકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ધણી જે સંભાળવા અસમર્થ હોય, તો તેમની દાનતમાં પણ ફેર પડે છે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોંડોય છે. અને તેવી નુકસાની પાકી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખ-દાયક થઈ પડે છે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તાર્નોદ્રિયાણિ વિકલાનિ મનસ્તદેવ

સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।

અર્થોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ એવ

અન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ૮૯

જે કે તેજ વિકલ નહીં થયેલી ઇન્દ્રિયો, તેજ મન, તેજ નહિ હણાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ વચન છતાં, જ્યારે પુરુષ ધનની ગરમીથી રહિત થાય છે, ત્યારે ક્ષણમાં જાણે બીજેજ થઈ જાય છે ! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૮૯ ॥

માટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા યત્ન કરતાં રહેવું. અને પરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થાની પંક્તિમાં ગણના થાય છે, ને પોતાને પણ સુખ રહે છે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યદિ રામા યદિ ચ રમા યદિ તનયો
વિનયગુણોપેતઃ । તનયે તનયોત્પત્તિ-
ર્હારોગિતા ચેત્કિમાધિક્યમ્ ॥ ૯૦ ॥

આ સંસારમાં જો રૂડી સ્ત્રી, ધન, વિવેકી ગુણવાન પુત્ર, પૌત્ર તથા શરીર નિરોગી હોય, તો તેથી અધિક શું ॥ ૯૦ ॥

સાનંદં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાંતા ન
દુર્માષિણી સ્વેચ્છાપૂર્ણધનં સ્વયોષિ-
તિરતિઃ સ્વાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।
આતિથ્યં વિશુચિતનં પ્રતિદિનંમિષ્ટા-
ન્નપાનં ગૃહે સાધોર્મૈત્ર્યમરોગિતા ચ
સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥ ૯૧ ॥

આનંદયુક્ત ધર, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્ર, મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ, આજ્ઞા પાળનાર ચાકર, પરોણાગત, પ્રતિ દિવસ ઈશ્વરચિંતન, ધરમાં રૂચતાં અન્ન-પાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિરંતર નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય જાણવો ॥ ૯૧ ॥

ક્રોધાંધાઃ શિશવઃ સવારિ સદનં
પંકાવૃત્તં ચાંગણં શય્યા • દંશવતી
ચ રૂક્ષમશનં ધૂમેન પૂર્ણં ગૃહમ્ ।
ભાર્યા નિષ્પુરમાષિણી પ્રકુરુતે
ક્રોધાંધદૃષ્ટિં સદા સ્નાનં શીતલવા-
રિભિઃ પ્રતિદિનંધિગ્ધિગ્ધૃહસ્થાશ્રમઃ ૧૨

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાગમો નિસમરોગિતા ચ
પ્રિયા ચ ભાર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।
વશ્યશ્ચ પુત્રોઽર્થકરીચ વિદ્યા
ષટ્ત્રીવલોકે હિ સુખાનિ રાજન્ ॥૧૩॥

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા
કુમોજનં ક્રોધમુખી ચ ભાર્યા ।
પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા
વિનાગ્નિના ષટ્ પ્રદહંતિ કાયમ્ ॥ ૧૪ ॥

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ
સદ્ગિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।
સ્વપ્રસયા વૃત્તિરભીતવાસઃ
ષટ્ત્રીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥૧૫॥

અનર્થકં વિપ્રવાસં ગૃહેભ્યઃ
પાપૈઃ સંધિ પરદારાભિમર્ષમ્ ।
દંભં સ્તૈન્યં પૈશુનં મઘપાનં
ન સેવતે યશ્ચ સુખી સદૈવ ॥ ૧૬ ॥

એ રીતે ધન મેળવી તેનો યથાશક્તિ પરોપકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ
હુડુંબના ઉપલોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે ને જરા આવી પ્રાપ્ત થાય અથવા
અચાનક મરણુ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ઘણોક પશ્ચાત્તાપ થાય છે. કારણુ કહ્યું છે કે,

ભોગા ન શુક્તા વયમેવ શુક્તા
દાનં ન દત્તં વયમેવ દત્તાઃ ।
કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા
તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥૧૭॥

ક્રોધે કરી અંધ બાળક, ભિનું તથા ધૂમા-
ડાવાળું ઘર, ગારાવાળું આંગણું, શય્યા
માકડવાળી, લુખું ભોજન, સ્ત્રી સદા ક-
ઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાંધ દૃષ્ટિથી જ્ઞે-
નારી અને નિત્ય શીતળ જળ વડે સ્નાન,
એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમને વિકાર છે ૯૨

હે રાજન્, નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપણું,
પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વશ્ય પુત્ર
તથા પુરુષાર્થ સંપાદન કરાવનારી વિદ્યા,
એ છ જીવ લોકમાં સુખ કહ્યાં છે ॥ ૧૩ ॥

અને કુગ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા,
ખરાબ ભોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મુર્ખ
પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અગ્નિ
વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્, આરોગ્ય, અનૃણીપણું, અપ્ર-
વાસ, સન્નજનની સંગત, પોતાની ખા-
ત્રીની અવિકા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ
જીવ લોકમાં સુખ કહ્યાં છે ॥ ૧૫ ॥

જે ધરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની
સોબત, પરદારાગમન, દંભ, ચોરી, ચા-
ડી તથા મઘપાન કરતો નથી, તે સદા
સુખી જાણુવો ॥ ૧૬ ॥

ભોગ ભોગવ્યા નહિ, પણ અમેજ ભોગ-
વાણુ! દાન દીધું નહિ, પણ અમેજ
દેવાણુ! કાળ ગયો નહીં, પણ અમેજ
ગયા! અને તૃષ્ણા જાણું થઈ નહિ, પણ
અમેજ જાણું થયાં ॥ ૧૭ ॥

અર્થાઃ પાદરજઃ સમા ગિરિનદી
વેગોપમં યૌવનં આયુષ્યં જલર્ચિ-
દુલ્લોલચપલં ફેનોપમં જીવનમ્ ।
દાનં યો ન કરોતિ નિશ્ચલમતિ-
ર્ભોગં ન શુંકે ચ યઃ પશ્ચાત્તાપયુતો
જરાપરિગતઃ શોકાગ્નિના દહ્યતે ॥ ૯૮ ॥

ધન પગની રજ સમાન, યૌવન પર્વતની
નદીના વેગ સ્પર્શું, આયુષ જળચિંદુ
સરખું ચપળ તથા જીવતર શીણ સમાન
છે, એમ બાણી જે નિશ્ચય મતિવાળો
પરોપકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગ-
વતો નથી, તે વૃદ્ધ તથા પછી પશ્ચાત્તાપ
યુક્ત થઈ શોકરૂપ અગ્નિ વડે બળે છે ૯૮

એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને
ધન વિના અવહારસંબંધિ કંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવ-
વામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
ભૂતિને અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યનવદ્યાનિકર્માણિતાનિસેવિતવ્યાનિનોઙ્ગતરાણિ ॥

નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિર્દિત હોય તે ન
કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિર્દિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિર્દિત
કર્મકરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિંદા થતી નથી એવું
સદાચરણ અનિર્દિત અને તેનાથી ઉલટું જે અસદાચરણ તે નિર્દિત કર્મ કહેવાય છે.
હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી,
પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઈનો દ્રોહ ન
કરવો, સ્ત્રી પુરૂષે સંપત્તી રેહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેનું પોષણ કરવું, બાળકોનું
રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેલવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને ક-
વખતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વસ્થ રહે તે રીતે આચ-
રવું, વડીલોનું માન રાખવું, નહાના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું,
દુર્જનની સોખત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હાસ્ય ન કરવું, તેમના ઉપર દયા રા-
ખવી, રોગનું, અપંગપણુનું તથા મરવાનું મહેણું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ
પ્રકારને ધંધે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પો-
તાની શક્તિ મુજબ વર્તવું, પોતાનાં વખાણુ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુ-
સરી ચાલવું, ચારી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણુનો સત્કાર કરવો
અને કોઈના પણ સારા ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા દુર્ગુણ ગ્રહણ કરવા નહીં,
ઇત્યાદિ સદાચરણ અનિર્દિતકર્મ કહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના ખીન્ન તથા
ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીપં વા છીવનં વા
સમુત્સૃજેત્ । અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા
લોહિતં વા વિષાણિ ચ ॥ ૧૯૯ ॥

દૂરાદાવસ્થાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદા-
વસેચનમ્ । ઉચ્છિષ્ટાન્નનિપેકં
ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય ચિત્તં દ્રવીભૂતં કૃપયા
સર્વજંતુષુ । તસ્ય જ્ઞાનેન
મોક્ષેણ કિં જટાભસ્મલેપનૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ
હિનસ્તિ ચ । શુભં વેત્સ્યશુભં
પાપં મદ્રં વેત્સ્યબુધો નરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેડપિ ન ગતિર્જા-
યતે શુભા । યત્રાસ્તે વિપસંસર્ગો-
ડમૃતં તદપિ મૃત્યવે ॥ ૧૦૩ ॥

મનસાપિ હિ ભૂતાનાં યોડનિષ્ટાનિ
પ્રચિન્તયેત્ । ભવંતિ તસ્ય તાન્યેવ
ઇહ લોકે ન સંશયઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અયશઃ પ્રાપ્યતે યેન યેન ચાપ-
ગતિર્ભવેત્ । પુણ્યં ચ ભ્રૂશ્યતે
યેન તત્કર્મ ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

મિત્રસ્વરમુખવર્ણઃ શંકિતદૃષ્ટિઃ
સમુત્પત્તિતતેજાઃ । ભર્વાતિ હિ પાપં
કૃત્વા સ્વકર્મ સંત્રાસિતઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા ચુંકવું ન-
હી, તેમ વિષ તથા અપવિત્ર પદાર્થથી
ખરડાયવું વા લોહિયાળું ખીલું કંઈ પણ
નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યા પછી હાથ
પગ ધોવારૂપ ક્રિયા તથા એહું ચાત્ર
નાખવું, એ બધું ધરથી દૂર કરવું ॥ ૧૦૦ ॥

જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણિ પર દયાવડે પિ-
ગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા
ભસ્મ લેપને કરી શું? ॥ ૧૦૧ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરે છે,
મિત્રનો દ્વેષ તથા હાનિ કરે છે, શુભને
અશુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ
માને છે ॥ ૧૦૨ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય,
તોપણ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે
જેમાં વિષ મળેલું છે, એવું અમૃત પણ
મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

જે મનવડે પણ પ્રાણિયોનું અનિષ્ટ ચિ-
ત્તવે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ થાય
છે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

માટે જેથી અપકીર્તિ તથા અવગતિ થા-
ય અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આ-
ચરવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

પાપ કરી, પોતાનાજ કર્મથી ભય પામેલ
મનુષ્ય, ભેદાયલા સ્વર તથા મુખવર્ણ-
વાળો, શંકાથી જોનારો તથા તેજ હડી
ગયેલો થાય છે ॥ ૧૦૬ ॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટત્વં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાય છે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠ-
પણું ભુલી જાય છે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તશ્ચન્દ્રચપલં જીવિતં
સ્વલુ દેહિનામ્ । તથાવિધમિતિ
જ્ઞાત્વા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્ર બિંબની પેઠે મનુ-
ષ્યનું જીવિત ચંચળ છે, એમ જાણી નિ-
રંતર સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધ્રુવં પ્રિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનૈવ હિ બુઙ્ગ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરે છે, તેનો આત્મા
જરૂર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે
કરેલા પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

વનેઽપિ દોષાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેઽપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તતે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં પ-
ણ વિકારરૂપ દોષ થાય છે, ને પાંચ ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ધરને
વિષે પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો
વશ રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ઘ-
રજ તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

ઈર્ષ્યાં છિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિ માકૃથાઃ સત્યં વ્રૂહ્યનુયાહિ
સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય
હ્યાચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ કીર્તિ પાલય
દુઃસ્થિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ૧૧૧

હે મનુષ્ય, અદેખાર્થ મૂક, ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્યુરૂષની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સેવિત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર,
યશસ્વી થા અને દુઃખિત પર દયા કર,
કેમકે એ સત્યુરૂષોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

વ્યાગ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયંતી
રોગાશ્ચ શત્રવ ઇવ પ્રહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિસ્રવતિ ભિન્નઘટાદિવાંભો
લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ૧૧૨

વાઘણની પેઠે ચામેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હણે છે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની
પેઠે આયુષ્ સ્રવી જાય છે, તોપણ મ-
નુષ્ય અહિત આચરે છે, એ આશ્ચર્ય
જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

તદ્ગોજનં યચ્છિશુવૃદ્ધશેષં
તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરસ્મિન્ ।
સા પ્રાજ્ઞતા યા ન કરોતિ પાપં
દંભં વિનાયઃ કુરુતે સ ધર્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદગ્નિં ગુરું પંડિ-
તમેવ ચ । નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ
ન વૃદ્ધં ચ શિશું તથા ॥ ૧૧૪ ॥

યાદૃશી જાયતે બુદ્ધિર્વ્યવસાયો-
ઽપિ યાદૃશઃ । સહાયા યાદૃશા
એવ તાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥ ૧૧૫ ॥

દૈવાયત્તં ફલં 'કેચિદ્બુદ્ધિર્દૈવાનુ-
સારિણી । વદંસપિ ચ કર્તવ્યં
મુવિચાર્યૈવ ધીમતા ॥ ૧૧૬ ॥

પાપાસક્તં હિ વંધાય પુણ્યાસક્તં
તુ મુક્તયે । 'મન એવ મનુષ્યાણાં
કારણં વંધમોક્ષયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અગમ્યાન્યઃ પુમાન્યાતિ અસે-
વ્યાંશ્ચ નિષેવતે । સ દુઃસ્વમુપગૃ-
હ્ણાતિ હૃતધીર્વિષપો યથા ॥ ૧૧૮ ॥

નિસ્યં છેદસ્તૃણાનાં ક્ષિતિનિખલિખનં
પાંદયોરલ્પપૂજા દંતાનામલ્પશૌચં
વસનમલિનતા રુક્ષતા મૂર્ધજાનામ્ ।
દ્વે સન્ધ્યે ચાપિ નિદ્રા વિવસનશયનં
ગ્રાસહાસાતિરેકઃ સ્વાંગે પીઠે ચ વાદ્યં
ભવતિ ધનપતેર્ભૂમિપસ્યાપિ વાચ્યમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

જે આળક તથા વૃદ્ધને જમાડી જમવું
તેજ ભોજન, જે પારકાને વિષે સ્નેહ
કરાય તેજ સ્નેહ, જેથી પાપ ન કરાય
તેજ હાપાણુ અને દંભવિના જે આચરણુ
કરાય, તેજ ધર્મ કહેલ છે ॥ ૧૧૩ ॥

અગ્નિ, વડીલ, પંડિત, ગાય, કુમારી,
વૃદ્ધ તથા આળકને પગે કરી સ્પર્શ ન
કરવો ॥ ૧૧૪ ॥

જેવી બુદ્ધિ, જેવો વ્યવસાય તથા જેવા
સહાય હોય, તેવું ભાવી થાય છે ॥ ૧૧૫ ॥

જે કે કેટલાક, મનુષ્યની બુદ્ધિ દૈવને અ-
નુસરનારી તથા ક્ષણ મળવું દૈવાધીન કહે
છે, તોપણુ બુદ્ધિમાને સારી રીતે વિચાર
કરીનેજ કરવું ॥ ૧૧૬ ॥

પાપમાં લાગેલું મન બંધન અને પુણ્યમાં
લાગેલું મન મુક્તિને આપનાર છે, માટે
મનુષ્યનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણુ છે ॥ ૧૧૭ ॥

જે અગમ્ય પ્રત્યે જાય છે તથા ન કરવાનું
કરે છે, તે હણાયલી બુદ્ધિવાળો વિષ પિ-
નારની પેઠે દુઃખ પામે છે ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્ય ધાંસનાં તરખલાં ભાંગવાં, ભૂમિપર
નખથી લખવું, પગ બરાબર ધોવા નહિ,
દાંત બરાબર સાફ કરવા નહિ, મેલાં લુ-
ગડાં પેહેરવાં, માથાના કેશ સમારવા
નહિ, સવાર સાંઝ સુધ રહેવું, વસ્ત્ર રહિત
સુવું, ઘણું ખાવું તથા હસવું, અને પોતા-
નાં શરીર વા પાટલા પર વગાડવું, એટલાં
લક્ષણુ ધનપતિ રાજામાં હોય તો પણુ નિ-
દાય છે ॥ ૧૧૯ ॥

પ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા
ચૈન્દ્રિયસૌષ્ઠ્યમ્ । નવેત્યાત્મહિતં
યૈસ્તુ સ ભવેદાત્મઘાતકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્દ્રષ્ટવ્યઃ શુભ-
મિચ્છતા । સુખદુઃખાનિ તુલ્યાનિ
યથાત્મનિ તથા પરે ॥ ૧૨૧ ॥

માંધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગાલં-
કારભૂતો ગતઃ સેતુર્યેન મહોદધૌ
વિરચિતઃ ક્લાસૌ દશાસ્યાંતકઃ ।
અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરપ્રમૃતયોયાતા
દિવં ભૂપતે નૈકેનાપિ સમં ગતોહિ
વિભવસ્તસ્માન્ન કાર્યોડનયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપં કર્તુમૃણં કર્તું મન્યંતે માનવાઃ
સુખમ્ । પરિણામોડતિગહનો મહ-
તામપિ નાશકૃત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વસ્ય દ્વે સુમતિકુમતી સં-
પદાપત્તિહેતૂ ઈકો ગોત્રે
પ્રભવતિ પુમાન્ યઃ કુટુંબં વિભર્તિ ।
વૃદ્ધો યુના સહ પરિચયાત્યજ્યતે
કામિનીભિઃ સ્ત્રી પુંવચ્ચ પ્રભવતિ
યદા તદ્દિગેહં વિનષ્ટમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

રોગશોકપરીતાપબંધનવ્યસના-
નિ ચ । આત્માપરાધવૃક્ષાણાં
ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

યાંતિ ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્ય્ચોડપિ
સહાયતામ્ । અપંથાનં તુ ગચ્છંતં
સોદરોડપિ વિમુંચતિ ॥ ૧૨૬ ॥

ઉત્તમ જન્મ તથા ઇન્દ્રિયો પામી, જે
પોતાનું હિત જાણે નહિ, તે આત્મઘાતિ
થાય છે ॥ ૧૨૦ ॥

કલ્યાણ ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની પેઠે
ખીજને જોવો, કારણ જેમ પોતામાં, તેમ
ખીજમાં સુખ દુઃખની લાગણી સમાન
હોય છે ॥ ૧૨૧ ॥

હે ભૂપતિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માં-
ધાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, જેણે સમુદ્રમાં
પાજ બાંધી રાવણને માર્યો તે રામ ક્યાં?
અને ખીજ યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ મ
રણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે પણ
વૈભવ ગયો નહિ, માટે અન્યાય કરવો
નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપ તથા કરજ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય
સુખ માને છે, પણ તેનો પરિણામ મો-
ટાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ ગ-
હન છે ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વને સુમતિ તથા કુમતિ અને કુમતી
સંપત્ તથા આપતની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ
છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરૂષ
કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય
થવાથી સ્ત્રિયો વૃદ્ધને મૂકે છે, અને જ્યારે
ઘરમાં સ્ત્રી પુરૂષની પેઠે સ્વતંત્ર થાય ત્યારે
તે ઘર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ,
એ દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ વૃ-
ક્ષનાં ફળ છે ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાય માર્ગે ચાલનારને પશ્ચાદિ પણ સ-
હાય થાય છે, પણ અન્યાય માર્ગે ચાલ-
નારને સગો ભાઈ પણ મૂકી દે છે ॥ ૧૨૬ ॥

ન જારજાતસ્ય લલાટશૃંગં
કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં
તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

જરથી જન્મેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને
કુળથી જન્મેલાના હાથમાં કમળ થતું
નથી, પણ જ્યારે વાક્યરૂપિ બાણ મૂકે
છે, ત્યારે તેની જાતિ તથા કુળનું પ્રમાણ
થાય છે ॥ ૧૨૭ ॥

સસં મૃદુ* પ્રિયં વાક્યં ધીરો
હિતકરં વદેત્ । આત્મોત્કર્ષં તથા
નિંદાં પરેષાં પરિવર્જयेત્ ॥ ૧૨૮ ॥

ધીર મનુષ્યે સત્ય, કોમળ, પ્રિય તથા
હિતકરનાર વાક્ય બોલતું, ને પોતાનાં
વખાણુ તથા પારકાની નિંદાનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

વિરક્તઃ પરદારેષુ નિસ્પૃહઃ
પરવસ્તુષુ । દંભમાત્સર્યં હીનો યઃ સ
સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જે પરસ્ત્રીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં
નિસ્પૃહ, ને દંભ તથા અદેખાઈથી હીન
હોય તેને બુદ્ધિમાન સાધુ કહે છે ॥ ૧૨૯ ॥

સસમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ
સર્વદા । કામક્રોધૌ વશે યસ્ય
સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જેને સત્યજ વ્રત છે, દીન પર સદા દયા
છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિ-
માન સાધુ કહે છે ॥ ૧૩૦ ॥

મુનિર્ભવતિ મૌનાન્ન નારણ્યવસ-
નાન્મુનિઃ । મુનિર્ભવતિવશ્યાત્મા
સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

મનુષ્ય મુંગું રહેવાથી તથા અરણ્યમાં વ-
સવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને
વશ કરવાથી મુનિ થાય છે, કેમકે સ્થિર
બુદ્ધિવાળો મુનિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

યો હિ ન કુરુતે પાપં સર્વભૂતેષુ
કર્હિચિત્ । કર્મણા મનસા વાચા
સ જ્ઞાની કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

જે કોઈ કાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મે
કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો
નથી, તેને બુદ્ધિમાન જ્ઞાની કહે છે ॥ ૧૩૨ ॥

એ ઉપરાંત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારનાં અનિર્દિત કર્મ કેહેવાય છે,
કેમકે જુદા જુદાં દેશમાં જુદી જુદી રીતભાત હોય છે; જે એક દેશમાં નિર્દિત, તે
બીજા દેશમાં અનિર્દિત કેહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી
વર્તવું. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૂતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં
ધિયા । પ્રતિક્ષણં ચાભિનવો વ્યવ-
હારો ભવેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

વ્યવહાર જાણનાર જુના તથા નવા મ-
નુષ્યોની બુદ્ધિ વડે, પ્રતિક્ષણે લોકમાં
નવી નવી રીતભાત થાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

વક્તું ન શક્યતે પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદ-
નુમાન્તઃ । ઉપમાનેન તજ્ઞાનં
ભવૈદાસોપદેશતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે ઘણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને
કરી તથા આપ્ત મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું
જ્ઞાન થાય છે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સદાચરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર
મનુષ્ય સર્વત્ર માન પામી સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિર્દિત કર્મનો ત્યાગ કરી* અ-
નિર્દિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રક-
રણમાં અનિર્દિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યસ્માકંસુચરિતાનિતાનિત્વયોપાસ્યાનિનોદ્ધતરાણિ ॥

હવે દશમો ઉપદેશ ગુરુ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગૃહણુ ક-
રવાં, ને દુરાચરણ હોય તે ગૃહણુ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઈના પણુ ગુણુ ગૃહણુ
કરવાથી ને દોષ ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઈ લોકમાં સુખી થાય છે, ને
સારા યશને પામે છે. માટે અમુક પાસેથી મારે ગુણુ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય!
એવો વિચાર છોડી દઈ સર્વમાંથી ગુણુ ગૃહણુ કરવા. અને ગાડરિયા પ્રવાહિની રીતે
આ અમારા આપનો કુવો છે, એવા દુરાચરથી પાસે રહેલી નદીનું મીઠું પાણી છોડી
દઈ, કુવામાંનું ખારું પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી આપદાદાની રૂઢી
કદી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગૃહણુ કરવી નહીં; કારણુ તેવા હઠથી પોતાની સ્થિતિ
કદી સુધરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અપ્યુન્મત્તાત્પ્રલપતો બાલાઞ્ચ
પરિજલ્પતઃ । સર્વતઃ સારમા-
દઘ્વાદશ્મભ્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

બકવાદ કરનાર, ઉન્મત્ત તથા કાઠું કાઠું
બોલતા બાળકથી, તેમજ બીજા સર્વથી,
પથ્થરમાંથી કાંચનની પેઠે સાર ગૃહણુ
કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

શત્રોરપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્સા-
જ્યાસ્તુ દુર્ગુણાઃ । દેશકાલાનુરો-
ધેન વર્તિતવ્યં સદા બુધૈઃ ॥ ૧૩૬ ॥

શુદ્ધિમાને શત્રુના પણુ ગુણુ ગૃહણુ ક-
રવા. ને ગુરુના પણુ દુર્ગુણુ ત્યાગ* કરવા,
અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ૧૩૬

એમ છતાં પણ જેઓ ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હડથી સ્વીકારતા નથી તેમના વિષે કહું છે કે,

અગતિત્વમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે
રુચિર્ન વૈ । ત્રયઃ શિષ્યગુણા હ્યેતે
મૂર્ખાચાર્યસ્ય પુષ્ટયે ॥ ૧૩૭ ॥

ગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞા-
નના અભ્યાસમાં અરુચિ, એ શિષ્યના
ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિ માટે
છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણ ગ્રહણ કરી સદાચારથી
વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના
કરતા રહેવું. તે વિષે કહું છે કે,

ૐનમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય
નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
નમો દ્વૈતતત્ત્વાય મુક્તિપ્રદાય
નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥૧૩૮॥

હું સત્રૂપ, જગતના કારણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ,
સર્વ લોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, મૂક્તિ-
દાતા, નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરશ્રક્ષ,
તને નમસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં વરેણ્યં
ત્વમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
ત્વમેકં જગત્કર્તૃ પાતૃ પ્રહર્તૃ
ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો
પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિ-
તિ તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા
નિર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

મયાનાં મયં મીષણં મીષણાનાં
ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોચ્ચૈઃ પદાનાં નિયંતૃત્વમેકં
પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥ ૧૪૦ ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયંકરનો
ભયંકર, પ્રાણિઓની ગતિ, પવિત્રનો પ-
વિત્ર, ઊંચામાં ઊંચા સ્થાનનો નિયંતા,
શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણ રક્ષણ
છે ॥ ૧૪૦ ॥

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો
વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં નિધાનં નિરાલંબમીશં
મવાંમોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥ ૧૪૧ ॥

માટે જગતના સાક્ષિરૂપ તને અમે યાદ
કરિયે, ભજીયે તથા નમિયે છિયે, અને તું
સત્ય સ્વરૂપ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ,
ભવસાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક, એક
ઇશને શરણુ છિયે ॥ ૧૪૧ ॥

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં
વિજાનાતિ યસ્તાનિ નિસં નિયંતા ।
જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવંચં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૨ ॥

જે ઇન્દ્રિયના ઇશને મન તથા ઇન્દ્રિયો
જાણુતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તે-
મને જાણુ છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક
તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદરૂપ
ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૨ ॥

અળોરવ્યળીયાન્મહદ્ગચો મહીયાન્
રવીન્દુશ્રહજ્યાભગોલાદિકર્તા ।
ય ઈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિમધ્યાન્તસંસ્થ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૩ ॥

જે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, સૂર્ય,
ચંદ્ર, ગૃહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળના
કર્તા, નિયંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય
તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ
ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૩ ॥

યતો જાયતે વિશ્વમેતત્સમસ્તં
સ્થિતંયત્ર યસ્મિંલ્લયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિશ્વં આદિમધ્યાન્તશૂન્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૪ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે,
જેમાં રહું છે ને કાળે કરી જેમાં લય
પામે છે, તે અનાદિ, વ્યાપક અને આદિ,
મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઇશને
શરણુ છું ॥ ૧૪૪ ॥

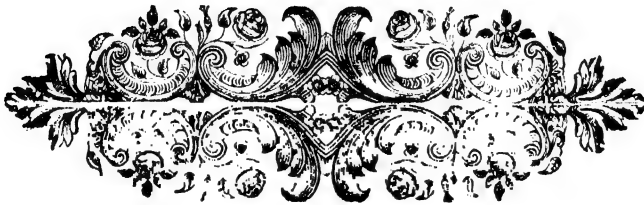
વશે યસ્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે
યદાભાસતો ભાતિ યદ્વૈ વિચિત્રમ્ ।
ન જાનંતિ યં તત્ત્વતો યોગિનોર્ઽપ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૫ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના
આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે,
અને જેને યોગી પણ તત્ત્વથી જાણતા
નથી, તે ચિદાનંદરૂપ ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૫ ॥

એ પ્રમાણે ગુણગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાય છે, મોટે આચાર્યે વડીલોનાં દુશ્ચરિત
છોડી સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકરણ-
માં સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ ઇત્યાચારપ્રકરણમ્ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री प्रमाणसहस्री.

॥ विचारप्रकरणप्रारंभः ॥

प्रश्न.

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની

ઉત્પત્તિ તથા શક્તિનાં કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,

અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઇશ્વરે, પૂર્વે પ્રજાપતિને સૃજ્યો,

તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડેઁ અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપે ॥ ૧ ॥

પ્રથમ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિ સંબંધિ તથા દ્વિતીય પ્રકરણમાં આચાર વિષે વિચાર કર્યો છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ, ઇશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને સૃષ્ટિ તથા આચાર સંબંધિ જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવેથી મનુષ્ય ગર્વ રહિત બની તથા આચાર જાણવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સુખી થાય છે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાનાપ્રકારના સંસારોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा

विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति

न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ૨ ॥

અજ્ઞ, ઇશ્વરને નહિ માનનાર તથા વેહેમી

નાશ પામે છે, તેમાં વેહેમીનું આહિં તથા

બીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણ
થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવાં મનુષ્ય પ્રાણિયે જો જીવાદિ સંબંધી વિચાર ન કર્યો, તો તેનો જન્મ વૃથા જાણવો. કેમકે બીજા પ્રાણિ-

થોને તે સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી ! પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ઘણાક તત્ત્વ-વેત્તાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે જીવાદિ સંબંધિ ઘણો સારો રીતે વિચાર કર્યો છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।
કેન સુખેતરેષુ વર્તામહે ॥ ૩ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે ? આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? શેણે જીવિયે છિયે ? ક્યાં રહ્યા છિયે ? અને કેનાથી સુખ કૃષ્ણમાં વર્તિયે છિયે ॥ ૩ ॥

॥ કિંકારણંબ્રહ્મ ॥

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે ? એ પેહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિષે વિચાર કરિયે તો જરૂર જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્ક કર્યા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જાણાય છે, તેમજ હરકોઈ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું યથાર્થપણું જાણાઈ આવે છે. વિશ્વજીવદર્શમાં કહ્યું છે કે,

મોહં રુણદ્વિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ
સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।
શાસ્ત્રાંતરાભ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ
તર્કશ્રમો ન તનુતે કિમિહોપકારમ્ ॥૪॥

તર્ક અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજાં શાસ્ત્ર ભણવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર કર-તો નથી ॥ ૪ ॥

બળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઈ પણ કારણ અનુમાન કરવામાં આવે છે. જો કે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ તે સર્વનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં આવવાથી તે દૃશ્ય વા જ્ઞેય કેહેવાય છે, ને ચૈતન તેને જોનારો હોવાથી દૃષ્ટા વા જ્ઞાતા કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનાર કોઈ થાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી ચાર્યાકે કહ્યું છે કે,

ચતુર્ભ્યઃ સ્વલુ ભૂતેભ્ય-
શ્ચૈતન્યમુપજાયતે ।
કિણ્વાદિભ્યઃ સમેતેભ્યો
દ્રવ્યેભ્યો મદશક્તિવત્ ॥ ૫ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત સુરાળીજ-વડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કે-દરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકઠાં થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શ-
સ્તથાનિલઃ । કેનેદં ચિત્રિતં ત-
સ્માત્સ્વભાવાત્તદ્વચવસ્થિતિઃ ॥ ૬૥

વળી કહ્યું છે કે,

કેનાંજિતોંનિ નયનાનિ મૃગાંગનાનાં
કો વા કરોતિ રુચિરાંગરુહાન્ મયૂરાન્ ।
કશ્ચોત્પલેષુ દલસન્નિચયં કરોતિ
કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥ ૭૥

નિમ્નોન્નતં કઃ કુરુતે જલાનાં
વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
માધુર્યમિક્ષૌ કટુતાં મરીચે
સ્વભાવતઃ સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥ ૮ ॥

અગ્નિ ઉષ્ણુ, જળ શીત તથા વાયુ શીત
સ્પર્શવાળો છે, એ કેણે નિર્માણુ કર્યું ?
માટે તેની સ્વભાવથીજ વ્યવસ્થા જાણવીપ્રદ

હરિણિનાં નેત્ર કેણે આંજ્યાં ? મોરને સું-
દર પીછવાળા કોણુ કરે છે ? કમળને વિષે
પાંખડીનો સમુદાય કોણુ રચે છે ? અને
કળવાન્ પુરપમાં વિનય કોણુ મૂકે છે ૭

વળી પાણીનું નીચાઉંચાપણું, મૃગ તથા
પક્ષિયોનો વિચિત્ર ભાવ, શેરડીમાં મધુ-
રતા તથા મરીમાં મરીખાસ કોણુ કરે છે !
માટે એ સર્વ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે ૮

પણ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તા વિના ક્યાંય જોવામાં આવતી
નથી, કારણ ક્રિયા થવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણ જડ નથી. જો પદાર્થોમાં સામાન્ય
ચૈતન્ય ન હોત તો જીવરૂપ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અ-
સ્તિત્વ છે, તોજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાય છે. સર્વ કોઈને પોતાના અસ્તિત્વનો નિ-
શ્ચય છે; જેમ કોઈ શૂન્ય ઘરનો અનુભવ કરનારો કહે છે કે, “આ ઘરમાં કોઈ નથી,”
તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત
થવાથી ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ કહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે
જાણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે સંકારાચાર્યે કહ્યું છે કે,

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ
સંશયઃ પુંસઃ । અત્રાપિ સંશયશ્ચેત્સં-
શયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વમ્ ॥ ૯ ॥

“પોતે છે” એ અર્થમાં કયા મનુષ્યને
સંશય છે ? ને એમાં પણ જો તને સંશય
હોય, તો જે સંશય કરનાર તેજ તું કરે
છે ॥ ૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણ તે
મન વાણિઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામ-
વેદના કેનોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન
વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન
વિદ્ધો ન વિજાનીમો
યથૈતદનુશિષ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

તે બ્રહ્મને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી
શકતી નથી, તથા મન જાણી શકતું નથી,
તેથી અમે પણ જાણુતા નથી, માટે તેનો
શિષ્યને કઈ રીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે
સમજી શકતા નથી ॥ ૧૦ ॥

યસ્યામતં તસ્ય મતં
મતું યસ્ય ન વેદ સઃ ।
અવિજ્ઞાતં વિજાનતાં-
વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્ ॥ ૧૧ ॥

કારણુ યજ્ઞવેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા અર્થેભ્યશ્ચ
પરં મનઃ । મનસશ્ચ પરા બુદ્ધિર્બુ-
દ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ ૧૨ ॥

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો
ન ચક્ષુષા । અસ્તીતિ બ્રુવતોઽન્યત્ર
કથં તદુપલભ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-
માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કાશ્વત્ ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ કરવાથી પદાર્થોના ગુણ દોષ જણાઈ, તેની સત્તા જાણી શકાય છે, તેમ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોના જેમાં સમાસ થાય છે, એવા જડ ચેતન્યનો વિવેકથી વિચાર કરતાં સામાન્ય ચેતન્ય સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણયજ્ઞવેદના ચેતા-
શ્વતર ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

વદ્ધૈર્યથા યોનિગતસ્ય મૂર્તિ
ર્નદૃશ્યતે નૈવ ચ લિંગનાશઃ ।
સ ભૂય એવેન્ધનયોનિગૃહ્ય
સ્તદ્દોભયં વૈ પ્રણવેન દેહે ॥ ૧૫ ॥

વળી કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न
प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ૧૬ ॥

અક્ષ જાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-
શ્ચય છે, તે અક્ષને જાણે છે; ને “મેં અક્ષને
જાણ્યું” એમ જેને નિશ્ચય છે, તે અક્ષને
જાણતો નથી. કેમકે તે “જાણ્યું” એમ
કહેનારને જાણાયું નથી, ને “જાણ્યું નથી,”
એમ કહેનારને જાણાયું છે ॥ ૧૧ ॥

ઇન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન,
મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા
બુદ્ધિથી પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થવા
શક્ય નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ
માનનારને તે કેમ જણાય? ॥ ૧૩ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે વિચારે
છે, કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે કહે છે તથા કોઈ
આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે, ને સાંભળીને
પણ એને કોઈ જાણતું જ નથી ॥ ૧૪ ॥

જેમ પોતાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ
અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઈ
એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે
તે ફરી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી
પ્રગટ થઈ ગુહાણુ કરાય છે, તેમ દેહને વિષે
રહેલ આત્મા વિચારથી જાણાય છે ॥ ૧૫ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગુપ્ત રહેલ આત્મા સ્હેજ
જાણતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરનાર
પરિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવરે જાણાય
છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુંડકોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं
सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च
पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ १७ ॥

તે સર્વથી મહત્, સ્વયંપ્રકાશ, અચિન્ત્ય-
રૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ
પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનિને દૂરથી પણ
દૂર છે, અને જ્ઞાનિને તદ્દયને વિષે પા-
સેજ રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

આણુક્યનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

पुष्पे गंधं तिले तैलं काष्ठे वह्निं
पयोधृतम् । इक्षौ गुडं तथा देहे
पश्यात्मानं विवेकतः ॥ १८ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં
અગ્નિ, દૂધમાં ધી તથા શેરડીમાં ગોળને
જીવે છે, તેમ દેહને વિષે રહેલા આ-
ત્માને વિવેકથી જો ॥ ૧૮ ॥

વળી સંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

सर्वगं सच्चिदाश्मानं ज्ञानचक्षु-
र्निरीक्षते । अज्ञानचक्षुर्नेक्षत
भास्वंतं भानुमंधवत् ॥ १९ ॥

સર્વ વ્યાપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર-
વાળો જીવે છે, પણ તે વિનાનો, જેમ
પ્રકાશિત સૂર્યને આંધળો દેખે નહીં તેમ
દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય. જેમ
સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની
પેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

कतरः स आत्मा । येन वा रूपं पश्यति ।
येन वा शब्दं शृणोति । येन वा गन्धाना-
जिघ्रति । येन वाचं व्याकरोति । येन
वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ २० ॥

તે આત્મા કોણ? તો કે જેની સત્તાથી
પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ જીવે છે, કાન વડે
શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુંઘે છે,
મુખવડે વાણી બોલે છે અને જીભ વડે
સ્વાદ અસ્વાદ જાણે છે ॥ ૨૦ ॥

તેમ કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्ब्रह्म ॥ २१ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાયછે,
ઉત્પન્ન થઈ જેની સત્તા વડે જીવે છે, ને
વિનાશ સમય જેમાં જઈ રહે છે, તે
બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

ઐ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ પણ કાળે વિનાશ ન પામવાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી
ચિત્ તથા મનના અભાવને લીધે સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

છે, અર્થાત્ તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે વ્યાપક હોવાથી અનંત ને એકજ હોવાથી અદ્વિતીય કેહેવાય છે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

અંયમાત્મા નિસઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સર્વો-
મુક્તો નિરંજનો વિશુરદ્વાનંદઃ ॥ ૨૨ ॥

આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, યુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદ્વિતીય તથા આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્વોપનિષદ્સારમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતમાનંદં બ્રહ્મ ॥ ૨૩ ॥

સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય અંતર્બહિર તેવડે વ્યાપ્ત હોવાથી, બીજામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક શ્રદ્ધાંડ રૂપ જગત્ અને છે ને સંકોચ સમય બીજની પેઠે પરમાણુરૂપે રહે છે. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ
સ્વયંપ્રભઃ । इत्येकदेशवृत्तित्वं मा-
याया वदति श्रुतिः ॥ ૨૪ ॥

આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સર્વભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ શ્રુતિ કહે છે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવર-
જંગમમ્ । ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદિ
ભરતર્પમ્ ॥ ૨૫ ॥

હે અર્જુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્થાવર જંગમ રૂપ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જડ ચૈતન્યના સંયોગથી જાણુ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવયવ રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વ-
મિદં તતમ્ । વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય
ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૨૬ ॥ ॥

જેણે આ સર્વ વ્યાપ્યું છે, તેને અવિનાશી જાણુ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ જડાંશ અવયવવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડે છે. જો કે પરમાણુનો પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી, તોપણ તે રૂપાંતરને પામતા દેખાવાથી નાશવાન કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જળ ત્યાં સ્થળ ને સ્થળ ત્યાં જંગલ વસ્તી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્વત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્વત થવારૂપ ફેરફાર

થાય છે. વળી કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઈ થોડે કાળે તો કોઈ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરથી કશું છે કે,

દૃશ્યાણિ સર્વાણિ વિનશ્વરાણિ ॥ ૨૭ ॥ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ રચેલા ઋથોથી જણાય છે કે, પૂર્વે જગત્ હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોવું જોઈએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જડાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ જો નજ હોત તો કોઈ કાળે ભાસત નહિ. માટે જ્યારે દૃષ્ટિ પર છે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કેહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગત્રૂપ ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણુ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીંપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીંપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જોવો યોગ થાય છે. ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણુ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરાળના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણુ છે, તેમ આકાશની નીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વંધ્યાસુત, ખપુખ્પ તથા શશરૂંગ તો મૂળમાંજ નથી તો તેની ઉપમા જગતને કેમ અપાય! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણુ વિના કાર્ય થતું નથી ને કારણુગુણુપૂર્વક કાર્યગુણુ હોંઘ છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણુ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઈ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે; પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય અતિરિક્ત બીજ કોઈ જગત્ જોવા પદાર્થનું ભાસવાપણું છેજ નહિ. જેમ કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુચે, તેમ જગત્ કંઈ મનના અભાવને લીધે સામાન્ય ચૈતન્યને ખુચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ ઠરે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સજ્જતીય, વિજ્જતીય તથા સ્વગતમાંના કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતના બે પદાર્થનો જે ભેદ તે સજ્જતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિજ્જતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વગતભેદ કેહેવાય છે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સન્નિવ્દાનંદ રૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાય છે. વળી પદાર્થ માત્રનું ભાસવું કિંવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવરે થાય છે. જગત્ અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જગત્તના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જગત્તમાં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ-સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાસેજ નહિ, ને જેમ જગતમાં સિંહ આગ્રાહિને ભેતાં ભય થાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઈ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્થાના પદાર્થનો ખીજી અવસ્થામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુતાથી કંઈ અભાવ નથી. કેમ કે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસવું થાય છે. જો કે જગતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી, તથાપિ જગતના પદાર્થો ભેયાથી તેનો જે મનમાં ખીજરૂપે સંસ્કાર રહે છે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ થઈ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જો જગતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રહેત નહિ, ને કંઈ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશામાં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મૂળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ ઠરે છે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદેશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અને તેજ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે, માટે સૃષ્ટિનું કારણ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે. નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ૨૮ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થવામાં હેતુ છે ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીચુત પ્રયાગજીવે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચાર પ્રકરણમાં જગતના કારણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

॥ કુતઃસ્મજાતાજીવામઃકેન ॥

હવે આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ને શ્યાવડે જીવિયે છેયે, એ ખીન્ને પ્રશ્ન છે. તે વિષે સ્હેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પિતૃપિતાના માતા પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયુજ તથા અંડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદજમાં પણ કોઈ કોઈ સમય ભેવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભિન્નજમાં પુષ્પ-રજના સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક ખીજવડે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેકપ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેકપ્રકારનાં પ્રાણિયોનાં શરીર થયાં જણાય છે. અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જેવા આકાર તથા શક્તિવાળી ઉપાધિયુક્ત હોય,

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષ ભાસે છે, તેમ જ્યાં જેવું શરીરનું અંધારણુ ત્યાં તેવું સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભાસે છે. યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

અગ્નિર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपरूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥ ૨૯ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો એક અગ્નિ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ સર્વ ભૂતની માંય તથા અહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૨૯ ॥

वायुर्यथૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपरूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥ ૩૦ ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલ એકજ વાયુ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ સર્વ ભૂતની માંડે તથા અહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૩૦ ॥

જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઈ આખા જગતને પ્રકાશ કરે છે, ને દીપકરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અલ્પરૂપે થઈ ધરના થોડા ભાગનેજ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ એકજ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદ્શક્તિની ઉપાધિથી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અલ્પ શક્તિની ઉપાધિથી અલ્પ શક્તિમાન જીવ બની અલ્પજ્ઞ થઈ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કંઈ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર શક્તિનોજ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિત્વેકરી એક છતાં વિભૂતિના ભેદથી રાજા અને પ્રજા થાય છે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ થઈ શકે છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તથા તેમાંથી પોષણ મેળવનાર કૃમિ કીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોયપણુ તે મનુષ્ય છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોષણ મેળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોપણુ તે હોવો જોઈએ. કેમકે મનુષ્યના ઊદરમાં થયેલા પ્રત્યેક કૃમિ કીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું જીહું જીહું અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા જીહો છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને પોતપોતાના શરીરનું જીહું જીહું અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો અભિમાની એક ઈશ્વર હોવો જોઈએ; અને જેમ કૃમિકીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ પ્રત્યેક દીપકના તૈલવર્તિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હદવાળાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી પ્રાણિયોની યુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હદવાળી છે; ને જેમ તૈલવર્તિકાદી સાથે યોગ પામી દીપક રૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈલવર્તિકાદીની શક્તિ પ્રમાણે પ્રકાશકરે છે, તેમ અલ્પ યુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મારૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેટલા પ્રદેશમાં તે યુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશ સંબંધિ જાણી શકે છે; પણ વિશેષ

જાણી શકતું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણિ એક બીજાના મનની વાત જાણી શકતાં નથી, પણ ઈશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમકે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિ પ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રકાશે છે, તેમ વ્યાપક બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિ પ્રમાણે ઈશ્વરરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહ જીવ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત્ ઈશ્વરે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને ઈશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિએ જેતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જાણાય છે કે, જે ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાસે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં કયાંય કારણ વિના કાર્યની સ્થિતિ ભાસતી નથી, એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ તેજ તથા વાયુરૂપ કારણના કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઈના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથ્વીનો, પાનને જળનો, જઠરાગ્નિને અગ્નિનો અને પ્રાણવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જે કે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડ જેવાં લાંગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત જાણાય છે, કેમકે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યજ્વલને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિ નિયમરૂપ ઈશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાવડે ઈશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઈચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ અને તેમ મનુષ્યે વિશેષ જ્ઞાનવાન્ થઈ સૃષ્ટિ નિયમો જાણી, તે પ્રમાણે ચાલી ઈશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધી પર્યંત જીવિ શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીવે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણ-માં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥ કચસંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

હવે આપણે કયાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જાણાય છે કે, આપણે કોઈ ઘરમાં રહ્યા છિયે. પણ ક્રમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખંડમાં રહેલા ભાસિયે છિયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણે રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આપણે કોઈ મહા શક્તિમાન જગતરૂપ શરીરવાળા ઈશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર મા-હેલા કમિકીટાદિની પેઠે રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઈશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કહેવેલ છે; એવા જગતરૂપ શરીરનો જે અભિમાની ચૈતન્ય તે ઈશ્વર કહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રહેલું મનુષ્ય પ્રાણી કોઈ કાળે પણ સમર્થ થઈ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રભાણસહસ્રીના વિચાર પ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ કેનસુસ્વેતરેષુવર્તામહે ॥

હવે આપણે સ્થાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ ચોથો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સદ્ગત રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છિયે, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમ પ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામે છે. ગમે તેવો સમજી પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી; કદી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સ્પષ્ટનિયમ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે મળવુંજ નેહ્યે. માટે તેવા દોઢ ડાહ્યાયે વિવેક છોડી કોઈ પ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી નેહ્યું, તેનો અલ્લો ને તેને ન મળે તો બાણવું જે, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કદી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં ન્તેની મોટી ભૂલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું જે ફળ થવું તે વિશેષનેજ થાય છે. કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ થાય છે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી, તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઈ વાયુ, જળ તથા પૃથ્વી આધ કરી શકતાં નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને આધ કરે છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે! કદી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તો તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન નેહ્યો સિવાય તથા મમત્વ આંધ્યા વિના થઈ શકતી નથી. વળી મન ચંચળ હોવાથી સુપ્રભિ, મૂર્છા તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઈને કંઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ તેમાં એકજ વેળા બે ઠેકાણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી “અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી,” એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી થાય નહિ. માટે જન્યુત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરે છે, ને તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. તો ત્યાં તે અસંગ કેમ કહેવાય? યદ્યપિ સુપ્રભિ, મૂર્છા વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્મા અસંગ થાય, તો તેથી શું થયું! તે પાછો જન્યુત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ ભોગવશે. મનમાં રજેગુણ આઘ્યા સિવાય કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ, સત્વગુણ આઘ્યા સિવાય તેનું પાલન તથા તમોગુણ આઘ્યા સિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું! અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી થાય છે કે, જેમ કોઈ બેશુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મળમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાચ્યા તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેનું ઉઘાડું શરીર ઢાંકે તો ઢંકાય; તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી નેહ્યુંને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમકે સ્પષ્ટ નિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોયે સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

જે તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂર શી હતી? એક લોકસા જેવોજ બનાવત. બાળક જે રડે નહિ, હસે નહિ, હાથ પગ હલકે નહિ ને ઉઠાસીન પડ્યું રહે, તો ઘરનાં સર્વ વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે શુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થવું, એ સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટું છે. માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાચરણે વર્તવું. કારણ બૃહદ્દારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ ।
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી
પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા
ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥ ૩૧ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય;
સાધુ કરે તો સારો ને નરતું કરે તો ન-
રતો થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મ કરી પુણ્ય-
વાન અને પાપે કરી પાપિષ્ઠ થાય છે ॥૩૧॥

તેમ યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં
રથમેવ તુ । વૃદ્ધિ તુ સારથિ
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩૨ ॥

જીવાત્માને રથમાં બેસનાર, શરીરને રથ,
બુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાશ જાણુ ૩૨

ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહુર્વિષયાંસ્તેષુ
ગોચરાન્ । આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં
મોક્તેસાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૩૩ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષ-
યને માર્ગ અને શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મન-
યુક્ત આત્માને લોકતા કહે છે ॥ ૩૩ ॥

અવહારમાં તો ક્રિયાનું ફળ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં જ્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઈ આચરણ અજાણું થઈ ગયું હશે; કેમકે કારણ વિના કાર્ય થવાનો સ્વભાવ નથી. લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી અનુકૂળ પતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજ તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લોક તથા રાજન્યનિયમની પેઠે સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે જાણી શકાતા નથી, જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક થાય છે. જેમ મનુષ્યજાતિત્વે કરી એક છતાં, લોક તથા રાજ પોતપોતાના નિયમથી ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરે છે, તેમ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક છતાં, અદ્ય શક્તિમાન જીવને, જે પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકારકરનાર ક્રમિકીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઈ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે એ કંઈ તેના જાણવામાં આવી શકે નહિ. કારણ તે સર્વ શક્તિમાન તુદ્ધાન, રેલ, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, રોગ, અકસ્માત વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને શિક્ષા કરે છે. બૃહદ્દારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

સ સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ ॥ ૩૪ ॥ તે સર્વ ભૂત પ્રાણિનો નિયંતા છે ॥ ૩૪ ॥

માટે તેનો દંડ ઉઠે છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઇનો પક્ષ રાખે તેમ નથી. વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ અને તેમ માહિતગાર થઇ, તે પ્રમાણે વર્તવું; જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં સુખ થવાનો સંભવ રહે છે. એ રીતે આચરતાં સર્વાર્થાભિ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરને પોતાના તદ્દયમાં નિત્ય જોઇ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમકે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ ભાસે છે. માટે યજુર્વેદના કષ્ટેપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ૩૫ ॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના તદ્દયમાં અનુભવ કરે છે, તેમને આનંદરૂપ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ છે, બીજને નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा
स्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ૩૬ ॥

જે અનિત્યનો નિત્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણિયોને તેમના કર્મનું ફળ આપે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના તદ્દયમાં અનુભવ કરે છે, તેમને નિત્યશાંતિ થાય છે, બીજને નહિ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના વિચાર પ્રકરણમાં પ્રાણિયોને સુખદુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

